SZERKESZTŐ
BIZOTTSÁG:
BERKOVITS GYÖRGY
BERTHA BULCSU
BOLDIZSÁR IVÁN
CSÁK GYULA
GONDOS ERNŐ
HUSZÁR TIBOR
ILLÉS ENDRE
KÁLLAI GYULA
KŐRÖSI JÓZSEF
MOCSÁR GÁBOR
VITÁNYI IVÁN
FOTÓK:
TIHANYI BENCE
A KÖTÉS
ÉS A TIPOGRÁFIA
SZÁNTÓ TIBOR
MUNKÁJA

Magyarország

felfedezése

Márkus István

NAGYKŐRÖS

Szépirodalmi Könyvkiadó

Budapest

© *Márkus István*, 1979

Emlékek 1941-ből

TANYA A HOMOKON

Út kifelé. A tanya

Nagykőrösről sugarasan mennek ki az utak. A város határa valamikor a százezer holdat is túlhaladta. Minden övezetét el kellett érni bentről. Ez az egyik magyarázata az útrendszernek. A másik az, hogy a mezőváros forgalmi központ volt, önállóan kellett, hogy érintkezzék számos várostársával. A falu többnyire egy-két út szálán kapcsolódik a külvilághoz. Az alföldi városok többségére évszázadok óta a pókhálószerűen szétágazó útrendszer a jellemző.

Dél felé Kecskemétnek, keletre Szolnoknak mehetünk. A kecskeméti és a szolnoki út csaknem szabályos háromszöget zár be. A háromszög metszővonala irányában húzódik egy harmadik, egykor fontos út, a Csongrádi út. A XVI–XVII. században a Tiszántúl déli részéről ezen a vonalon is hajtották Pest és Vác felé, nyugatra a marhacsordákat. Később jelentőségét vesztette; nem is építették köves úttá, amikor a többit, a kecskemétit, a szolnokit, a ceglédit.

A Csongrádi út jobb oldalán terül el a kőrösi határ legjobb része, a Fekete. Az úttól balra gyatrább dűlő húzódik: a Hangács. A dűlőnév eredete a középkor homályába vész.

Ez már igazi homok, amelyet nagy erőfeszítéssel lehetett termővé tenni, s ha azzá lett is, ritkán hozott többet, mint a feketei termés felét. Itt csak a rozs marad meg; a kukorica annyit ha termett, hogy ne foglalja el hiába a földet. Nem is szántották a XIX. század elejéig, de ezután ki kellett, hogy osszák szántónak, tanyásföldnek. Így követelte a megnövekedett népesség éhsége és a megváltozott piaci kereslet.

Értéktelenebb lévén, nagyobb gazdacsaládok könnyebben túladtak rajta, mint a feketei törzsbirtokon. Osztódni is könnyebben engedték. Így vagy úgy, az eredeti 40–80 holdas birtokok egy évszázad alatt sokfelé 20–15–10 holdas darabokra tagozódtak, amelyeken egy-egy kapaszkodóban levő szegényebb család is megvethette a lábát. A Hangács így részben kisparaszti tanyásgazdaságok körzete lett. Míg a Feketén többnyire

városban élő nagygazdák tanyásai laktak, a Hangácson az 1940-es években szép számmal éltek kint 10–15 holdas családok.

Aki a Hangácsot ismerni akarta, jobban tette, ha nem a Csongrádi úton indult el, hanem azon a másik dűlőúton, amely a városból egyenesen a hangácsi tanyai iskolához vitt. Fél óra hosszat szőlők között haladtunk. A Hangács-széli *szőlőhögy* (aminek persze csak a neve hegy) a várost ölelő, összefüggő szőlőövezet része volt.

Ha a poros, városszéli utcáról a szőlők közé ért az ember, az alföldi homoki szőlővilág sajátos levegője fogadta. A kicsi szőlők gyümölcsfákkal vegyesen települtek. Mindig hűvösebb volt, mint a város utcáin vagy kint, a határban. A jó erőben tartott, nedvdús homok szaga, a félrevetett, száradó gyomok, a rézgálic, a talajba szántott trágya, a fák és szőlővesszők szaga keveredett. Ez melegedett fel a foltos, áttört napsütésben, ez lebegett a homoksvény fölött.

Ha csak néhány lépésnyire hagyta el az ember a dűlőutat, bekanyarodva egy gunyhó felé a néptelen nyári szőlőben, mikor a kapálás ideje lejárt, de őrizni még nem volt mit, paradicsomkertben érezte magát. A dűlőút is eltűnt, nem maradt más, mint szőlő, gyümölcsfa, lombkorona, végelát-hatatlanul. Sehol kerítés. Kicsi árkok, ösvények választották el az egyik apró szőlőt a másiktól. Kilométereket mehettél, szőlőben, gyümölcsfák alatt bolyongtál órákon át.

Ám ha a hangácsi dűlőutat követted délkeletnek, mégiscsak vége szakadt a szőlővilágnak, s az ember egyik pillanatról a másikra – mint aki erdőből lép ki – nagy kerek ég alatt kiterülő lapályon lelte magát. Tanyákkal pettyes síkságra vágott ki az út, hogy kettős akácsor közt fusson tovább. Akácberek rejtette, jelezte is itt meg ott a tanyát. Kilométerre, fél kilométerre egyik a másiktól; villogtak a falak. Némelyik magában álldogált, se fa, se melléképület nem szelídítette a magányát. Tanyaalapító idők igazi maradványa; igénytelenség, kopár szegénység jele. Másutt, többfelé, széles berek, félkörös erdőcske fogta védően a vakítóra meszelt, cserepes tanyát, a magas istállót, a tágas ólakat; kerítés zárta el a tanyaudvart a *gyöptől* (ahová a nagyobb jószágot kipányvázzák, a kisebbet csak úgy kicsapják, legelni), a látvány messziről jelezte a gazda módját, rendszeretetét. Megművelt, emberlakta, gondozott táj, a kerek ég alatt. Minden darabkáján él, munkálkodik, minden szögletéről gondoskodik valaki. Az egykori homoklegelő helyén egy évszázad tanulékony szorgalmának műve tárult elém.

A dűlőút mélyebben vágódik a homokba, a homok is másféle. Minél

kijjebb érünk, annál jobban emlékeztet futóhomokra. A szekerek árkot vágnak; egyre mélyülne, ha be nem temetné a szél. A süppedő kocsiút mentén kitaposott ösvény halad – gyalogosok talpa, biciklik kereke tartja fent. Ez is meg-megszakad, s a vigyázatlan kerékpáros homokgödörben leli magát.

Balra meglepetésszerűen drótkerítés kezdődött, és tartott fél kilométeren át. Mögötte szokatlan növényzet. Tucatjával hajladozó asszonyok. Spárgatelep, amelyet az 1930-as évek vége felé létesített a Gschwindt-féle Nagykőrösi Konzervgyár. A Konzervgyárat a gyümölcs- és zöldségtermelés vonzotta a városba, aztán a gyár visszahatott a város kertészeti kultúrájára. Ez a spárgatelep, ahol nyugat-európai fajták homoki meghonosításával próbálkoztak, egyik jele volt a gyár kísérletező érdekének.

A spárgateleptől egy kilométerre nagyot kanyarodott a dűlőút. Itt volt, erdőcskétől övezetten a hangácsi iskola. Az egyik abból a nyolc tanyai iskolából, amelyet az 1920-as években, a Klebelsberg-féle tanyai iskolaépítési program keretében kapott a város. Egy tanterem, de az tágas, világos; elfér 40-50 gyerek is. Mellette a kétszobás tanítói lakás, a közelben pedig tizen-egynéhány hold tanítói javadalomföld.

F.-ék tanyája az iskolától még jó néhány kilométer.

Arrafelé megszakadt már az akácsor is, mely idekísérte a homoki vándort. A berkek is ritkultak. F.-ék tanyája körül a szelídített táj erős hajlamot mutatott, hogy visszavaduljon pusztává: szabadabban jár a szél, bővebben szórja a homokot, védtelenebbek a tanyák. Úgy lapulnak az ég alatt, mintha csak alkalmi szállásként rakta volna őket az ember. Pedig ezek is a szívós, homokszelídítő, pusztahódító erőfeszítés előőrstelepei.

A tanyára bekötőút vitt be, *gyöpön* vágott át; ott legelészett két tehén, néhány disznó; ide jártak ki a tyúkok, kacsák, libák, gyöngyösök, pulykák is. Mindből csak egy kis csapatnyi, a gazdaság méreteinek megfelelő.

Szerény tanya, de kerek egész. Ahogy a bekötőútról a kerítetlen tanyaudvarba értünk, jobbra találtuk a tornác nélküli, szoba-konyhás-kamrás lakóépületet. Az udvar két oldalán, derékszögben egy hosszabb és egy rövidebb istálló, szemben alacsony disznóól, vele egy fedél alatt a baromfiak szállása. Zsúpfedeles minden.

A konyha s a lakószoba földes, utóbbit rongyszőnyeg díszíti. A szoba negyedét búbos kemence fogja el. Van aztán benne egy dupla ágy, két szekrény, egy asztal, a jellegzetes sarokpaddal, egy-két szék; egyéb talán semmi. Jól megtermett ember a mestergerendába verheti a fejét. A falon

szentkép, katonakori, menyegzői fényképek meg a gyerekek – öt gyerek – városi képe, amelyek a hivatásos fényképész retustechnikájáról árulkodnak. A főhelyen 1848–49-es emlékkép, Kossuth, Batthyány, Széchenyi, elmosódott arcú hősök: „Éljen a haza!". A szobát kevéssé lakják; a két nagylány alszik benne. A gazda és a felesége a konyhában, ott is van egy ágy. A konyha kicsi, a tűzhely és az ágy mellett épp hogy elfér egy asztal, lócával, hokedlivel. A falon edénytartó, néhány mázas tányér. Az ajtó közelében bádogvödör, benne nagykanál; kis lócán félliteres üvegpohár, amiből mindenki iszik. A gémeskút az udvaron, onnan húzzák a rossz vizet.

A konyhát magas küszöb és faajtó rekeszti el az udvartól; szemmagasságban üvegtábla van, ráccsal. Az ajtó nyáron nyitva áll, ilyenkor félcomb magasságig érő *verőce* helyettesíti – hogy a csibék be ne menjenek –, ott csüng, többnyire felhajtva, a rózsaszín függöny is, amit alkalomadtán le lehet ereszteni a napsütés és a legyek ellen. Légy rengeteg szálldos a konyhában is, csaknem hiába ellene a lépten-nyomon felaggatott mézgás légyfogó meg a ravasz üvegedény, amelynek alján kerek tányérban cukrosvíz terül el, hogy a felröppenő légy foglyul essen a kúp alakú üvegburában.

Az egyik istálló a marháké – két tehén s egy üszőborjú –, a másik a két lóé. A két ló megeszi a gazdaság termésének a negyedét. De nélkülük a tanyai élet, a gazdálkodás, az oda-vissza 24 kilométeres városi út, a piacozás elképzelhetetlen. A gazda büszke a lovaira. Attól gazda, hogy lova, két szép lova van. Kerül, amibe kerül. Ezt a pár lovat tartani kell. Van egy anyadisznó is; malacait részint eladják, részint meghizlalják. Maguknak is vágnak tél elején.

Hogy él meg itt ez a jószágállomány? Hogyan tartja el az a 12 hold homok, aminek közepén a tanya áll, meg az a másik 2 hold távolabbi vizenyős föld, ami az asszony örökségeként kapcsolódott a birtokhoz? Kenyérgabonának csak annyit hagynak, amennyi saját szükséglet. A többin mind kukoricát, árpát, bükkönyt, egyéb takarmányt termelnek. Azonkívül ott van a tanya előtt a félholdas gyöp, hogy füvet teremjen, és távolabb az esedi 2 hold, ahol szénát kaszál a gazda.

A tanyaudvar egyik oldalát karóból és szárból készített kerítés zárja le. A szőlőt védi. A 400 ölet, amit már F. gazda telepített a 20-as években, nem sokkal azután, hogy kitelepedett feleségestől, gyerekestől e távoli tanyára. 1941-re a szőlő szépen termő telepecskévé vált, savanykás, pirosas borát a rizling és othello kevert ültetésének köszönhette. Néhány

hektót termett; nem többet, nem kevesebbet, mint amennyi a háznál elfogyott. A gazda adagja fél liter naponta. Több akkor fogy, ha vendég jön, vagy névnapot, karácsonyt, szilvesztert ünnepelnek. A szőlő között álldigál 30–40 gyümölcsfa, nagyobbrészt szilva, de van alma, körte, kajszi, cseresznye, meggy is, mutatóba. Ebből se sokat árulnak a piacon; java elfogy a ház körül. Az udvaron három eperfa, de ami ezen terem, nem eszi a család. Lehullik a malacnak, a baromfinak. Az eperfa alatt kutyaól, hosszú láncon kiöregedett tarka puli; éjjel aludt, nappal ok nélkül ugatott, kegyelemből tartották, nem szükségből.

Mijük volt ezen kívül? Bonyolult örökségi osztozkodások után kis házuk a városban, a külső városrész falusias utcájában. Öreg paraszthéz: szoba, konyha, kamra az egész; benne lakott egy idős rokon, hogy ne álljon üresen. Becses vagyon. Nem kevesebbet jelent, mint azt, hogy van hova beállniuk, ha piacra, vásárra, rokonlátogatóba *hazamennek* a városba; van hol tartaniuk – van hova vásárolniuk – a szebb bútort, a kényesebb ruhát. És ami legfontosabb: lesz hová hazaköltözniük, ha kiöregszenek a munkából, és átadják helyüket gyerekeiknek idekint. Van otthonuk. A városban, ahová mindig is tartoztak, jóllehet tanyán élték le jóformán egész életüket. Nemcsak a biztonságérzetet növeli a városbeli ház, bármily szerény is, hanem az ember rangját, öntudatát is. Mert a gazdát Nagykőrösön nemcsak a tanyabirtok, nem is csak a szép pár ló tette, hanem az is, hogy legyen a városban lakása. Aki vénségére is kint szorult tanyán, nem számított gazdának.

F. Ferenc jóformán egész életét arra fordította, hogy a szegényemberi sors és a gazdahelyzet között ingadozó létéből megtegye azt a néhány nehéz lépést, ami a megállapodott gazdák közé emeli.

A gazda. Családtörténet és életrajzi vázlat

F.-ék katolikusok voltak. Ez is jelzi, hogy nem évszázados, törzsökös kőrösiek. Az őslakosság, mely átvészelte a török hódoltság korát, kálvinista. Katolikust, „pápistát" a város sokáig el sem tűrt; ha igen, csak pásztorként, szolgasorsú emberként, akinek úgy se igen volt szüksége papra. Házat, telket, szőlőt, „mezei kertet" (azaz szántóföldet és telelőhelyet) nem bírhatott csak református. A XVIII. században, amikor a hatalom szigorúan kötelezte, mégis polgárjogot kényszerültek engedni katolikusoknak is. Sőt, templomot is, a század vége felé. De a katolikusság a XIX.

század végéig szegény kisebbség; kevesen emelkedtek közülük földesparaszti vagy iparos sorba.

Aki tehát az 1940-es évek elején katolikus itt, vagy ennek a súlytalan kisebbségnek ivadéka, vagy frissen, legfeljebb egy-két generációval ezelőtt vándorolt ide. Honnan jöttek? A kecskeméti határból, ahol a többség katolikus. A Kecskeméten túl fekvő Kiskunfélegyházáról, Majsáról, amelynek katolikus népe a XVIII. század közepén települt át a Jászságból, s azóta rendkívüli mód megszaporodott. Jöttek környező, szűkebb határú, túlnépesült falvakból is, mint Kocsér, Törtel, Kécske, Jászkarajenő. (Eredetileg ezek a községek is a Jászságból települtek.) Jöttek végül magából a mintegy 25 települést kitevő Jászságból is, amelynek szapora népe keletnek is, nyugatnak is ontotta a szorgalmas, tanyai léthez edződött utánpótlást.

Hogy F.-ék honnan és mikor érkeztek a nagykőrösi határba, nem tudom. F. Ferenc annyit mondott, hogy nagyapja már nagykőrösi tanyán cselédkedett a múlt század 60-as éveiben. Sok gyereket hagyott. A nyolc testvér közül kettőnek sikerült tanyabirtokos kisparaszttá emelkednie a századfordulót megelőző évtizedben. Nagykőrösön ekkor aránylag olcsó volt a homokföld: nem sokkal korábban osztottak ki szántónak mintegy 20 ezer hold legelőt.

A munkabíró, igénytelen szegény, aki béresként kezdte, majd valami jószágra tett szert, s így átválthatott felesbérlőnek, szerencsés esetben összekuporgathatott annyit, hogy belevágjon 10–15 hold homok megvásárlásába, és azon tanyát emeljen. Így került 1895 táján F. Ferenc apja ide, a Hangács végébe, ahol a szél akkor még szabadon hordta a friss vetésre a homokot. Ahogy a tanyák szaporodtak, ahogy a rendszeres művelés, az akác, a szőlő megkötötte a homokot, úgy lett jobban művelhető ez a parcella is.

A tanya, ha egyszer megépült, többnyire egy tagban tartott maga körül annyi földet, amennyin a gazdaság egyáltalán megmaradhatott. 12–15 holdnál kisebb homoki birtok nem tartja el a minimális jószágállományt, amelynek vonóereje és trágyája a gazdaságot élteti.

F. Ferencék hatan voltak testvérek. A hatból három fiú. A szülők a lányokat kiházasították (egy tehénnel, borjúval, disznóval, ruhafélével elégítve ki őket), a fiúk azután elvileg egyenlő joggal osztoztak a birtokon. De mivel a tanyának, azzal a 12 holddal, amin áll, egyben kell maradnia, a legidősebb fiú egyedül kapta meg a birtokot. Azzal a kötelezettséggel, hogy szüleit eltartja, és majd a két kisebb fiúnak kiadja az örökrészt, ha

eljön az ideje. A legkisebbet iparosnak adták; az volt a szokás, hogy az iparra taníttatás költségeit felszámították a várható örökség terhére. Aki iparos lett, legfeljebb a városbeli házból és szőlőből jussolt valamennyit. F. Ferenc, a középső fiú a mezőgazdaságban maradt, de mert a családi gazdaságban már nem talált magának helyet, nagyobb gazdákat szolgált. Később a szülők kicsi városi házában lakott az öregekkel, onnan járt el napszámba. Budapesti munkával is megpróbálkozott, segédmunkásnak jött építkezéshez.

Nagykőrösről soha nem vándorolt nagyobb tömegben a nép Amerikába. Akkor sem, amikor más tájakról tízezrek indultak oda. Budapest is kevés embert rántott magához, többnyire azokat is csak átmeneti időre. Innét nemigen ment el a munkabíró ember. Ellenkezőleg: ez a táj, Kecskemét, Nagykőrös, Cegléd körzete távolabbi országrészekből is szívta a munkaerőt, különösen a fiatal, gyerekes, szegény családokat. Aki pedig itt nőtt fel, ha el is indult szerencsét próbálni, általában visszatért, és élethossziglan itt maradt. Elég munkát talált idehaza.

F. Ferencre is ez várt. De közben kitört a háború. Katonának hívták előbb a bátyját, aki a tanyán élt, nemsokára őt magát is. 1917-ben hadifogságba esett Oroszországban, 19-ben jött vissza. Pesten beállt a Vörös Hadseregbe, végigjárt azzal is egy-két csatateret, akkor vetődött haza, amikor minden elveszett. Itthon tudta meg, hogy bátyja a fronton elesett.

Néhány hónap múlva F. Ferenc házasságot kötött elhalt bátyja feleségével és kiköltözött a tanyára. Az asszony néhány évvel idősebb volt nála, és volt már két lánya.

Világos, hogy ez volt a megoldás. A tanya és a gazdaság az özvegyet illette, Ferencnek nem volt semmije. Talán némi jogcíme, hogy részt kapjon egy örökségből, aminek értékét azonban a fiatal özvegy munkaképessége határozta meg. 12 hold homokföldön a várostól két óra járásra egy magányos asszony két kicsi gyerekkel boldogulhat-e? Előbb vagy utóbb férjhez kellett mennie. Ha nem F. Ferenchez, akkor máshoz. Idegenhez? Aki beült volna F.-ék évtizedes munkával megépített tanyásgazdaságába?

Vonzódtak-e egymáshoz vagy sem? Jól megvoltak. Az asszony még három gyereket szült. F. Ferenc szorgalmas, béketűrő, családszerető férfinak bizonyult.

1920-ban kezdődött közös sorsuk, egyben egy tanyai homoki kisgazdaság két világháború közötti története.

Az első évtized úgy telt, hogy nevelgették az öt gyereket, kik közül

a legidősebb is csak 1930 körül lett 14 éves; a kisebbek sorjában léptek munkaképes korba. Mire a család úgy-ahogy felserdült, mire a nagyobb lányoknak meg a fiúnak hasznát lehetett venni, jött a 30-as évek gazdasági válsága, ami más százezer kisparaszti gazdasággal együtt F.-ékét is megingatta. Közben Ferenc gazda szőlőt telepített és elkezdett pár száz ölön uborkával, paprikával is foglalkozni. Többre ekkor még nem volt erejük. A gyerekek kicsik, az asszonyt lekötötte a nagy család, a háztartás. Mégis, ez a zöldségféle meg a nagy számban tartott baromfi – ami a tanyán mindenképp elél – mentette meg őket az eladósodástól.

Ahogy a válságnak vége lett, újabb költségek léptek be. A két nagyobb lány eladósorba jutott: egynek-egynek kiházasítása legalább egy esztendei hasznát vitte el a kis gazdaságnak. Rendezni kellett végre a terheket is, amelyeket a régi osztozkodás hagyott hátra: kielégíteni a testvéreket, akiknek nem jutott tanyásföld. Végül a városi ház megváltása – mert eredetileg csak egy rész volt abból az övék – ugyancsak tetemes összegbe került.

1936 óta javultak a mezőgazdasági árak, biztosabbá lett a bevétel a növekvő területű zöldségtermelés hasznából is. A három gyerek – egy fiú, két lány –, ki a családban maradt, már dolgozott, és megtalálta munkáját a tanya körül. F.-ék gazdasága, mondhatjuk, az expanzió szakaszába jutott: elég erejük lett, hogy néhány holdat – egyik évben ötöt, másikban tízet – hozzá is béreljenek. A zöldségfélék területét fél holdra, majd – már a paradicsommal együtt – egy kerek holdra növelhették. Bírták a szedés és szállítás tömérdek munkáját.

Itt tartottak, amikor F. Ferenc fiát elvitték katonának. Vissza se jött. A frontra került és elesett.

1941-ben az 55 éves F. Ferenc öregedő asszonyával, 18 és 15 éves lányával négyesben élt a hangácsi tanyán. A bérletföldről lemondtak. Ehhez már nem volt erejük. De saját földjükön aránylag nagy területen foglalkoztak paradicsommal, paprikával és más piaci veteményfélékkel. A paradicsomra ebben az évben először kötött szerződést velük a Konzervgyár. A gazdaság nem állt rosszul. Állatállománya, felszerelése a birtok méreteinek és a sűrű szállítás követelményeinek megfelelő. A föld jó erőben. F. Ferenc elégedett lehetett, húsz év alatt mindent megtett, amit ekkora földön, ilyen viszonyok között az ember megtehet. Ruhájuk, megjelenésük gazda módra – nem szegényemberi sorsra – vallott. A könnyű kocsit, amely gyakran fordult meg a városban, két jól táplált barna ló röpítette. Végre megvolt a városban a ház, az öregség menedéke és a

gazdamód jele. Régi kis ház, de szilárd, ott gyűlt a szobabútor a lányoknak, akik még ezután mennek férjhez, s ha közbe nem lép a történelem, épp olyan tanyai asszonyok lettek volna, mint az anyjuk.

Ennyiből élni! Összehúzódás és expanzió

Van ennek a családtörténetnek, ennek a kicsi gazdaságtörténetnek néhány általánosabb tanulsága. Mielőtt tovább mennénk, tűnődjünk el ezeken.

Hogyan bírta el F.-ék 12 hold homokja, a 2 holdas esedi örökséggel együtt is csak 14 holdas, gyenge gazdasága ezt a rengeteg terhet? Hogyan élhetett meg itt két felnőtt és öt fiatal? Honnan vették az erőt, hogy ne csak tengődjenek, hanem rangosan indítsák útnak a felnövekvő gyerekeket, fizethessék a tetemes adót, az örökségből rájuk háruló terheket, a városi ház árát és így tovább?

A parasztcsalád rugalmas, kiterjeszkedésre és összehúzódzkodásra képes szervezet. Rugalmas mint munkacsapat. Képlékeny úgy is, mint a fogyasztás és a felhalmozás egysége. Kezdjük az utóbbival.

Hogy 14 hold (vagy akármekkora kisbirtok) munkáit elvégezhessék, először is fenn kell tartani magának a házaspárnak munkaerejét, és táplálni kell a gyerekeket. Emellett el kell tartani a két lovat, ami elengedhetetlen a föld munkái, a szállítás (a távolság és az útviszonyok) miatt; minimum egy tehenet, ami nélkül trágya se lenne, tej se lenne, borjú se lenne; legalább egy disznót, amelynek húsából és zsírjából télen a kalóriadús étel kitellik, néhány malacot; pár tucat baromfit, ami pénzt is hoz, vasárnaponként hússal is szolgál. Ez a legkevesebb.

Ez az a szint, amire szükség esetén visszahúzódhat, zsugorodhat a családi gazdaság. Néhány éven át a szükségesnél kevesebbet vagy rosszabbat eszik az ember, csak a legszükségesebbet kapja a jószág. Egy-egy telet disznóvágás nélkül is eltölthet a család, ámbár ez a legyengülés veszélyével jár. Lehet krumplin, babon, tésztán is élni. Vagy lehet úgy, hogy egyetlen kis hízó zsírját, füstölt húsát, szalonnáját osztják be tavasz végéig, a tésztás, babos, kukoricás szárazabb ételek mellett. A ló meg a tehén is elél egy kevés szénán, szalmán, kukoricaszáron; a disznó, ha csak egy van, eltartható moslékon és egy kevés kukoricán.

A beosztás csaknem olyan fontos gazdasági tevékenység a parasztcsaládban, mint maga a termelés. Hogy teljen mindenre, amire nagyon kell,

és ne költsenek semmire, ha nem muszáj. Ez elsősorban a gazdasszony művészete, de belebukik, ha a gazda ebben is nem segít. Az adót fizetni kell, az adósságot, a kamatot, a részletet ugyancsak. Másra aztán ilyen években alig kell költeni, kivéve a petróleumot, cukrot, sót, gyufát s egyéb apró konyhai szükségességet; új ruha, új csizma, új cipő nélkül egy-két éven át meglehet a család. Be kell osztani a végsőkig, ami könnyebb időkben hamarabb fogy: a lisztet, a krumplit, a babot, a borsót, káposztát, zsírt, szalonnát, füstölt húst és így tovább. De úgy, hogy mégse legyen örökös szűkölködés, sivár örömtelenség az élet; néha a kicsit bővebben mért szalonna, a rántotta-vacsora, a vasárnapi csirke vagy az ünnepszámba menő csörögefánk hozza vissza hosszú napok tűrése után az étel jó ízét és a családi gondoskodás melegét.

A kisparaszti família, mint F.-ék, a legnehezebb években jórészt a maga gyomrán, ruháján s amennyire lehet, a jószág hasán takarította meg az elkerülhetetlen ráfizetést. Mindig abban a reményben, hogy jövőre talán jobban lesz. Azután, amikor valóban kezdett jobbra fordulni a helyzet, az első teendő nem az étkezés feljavítása volt. Hanem a megfogyatkozott állat állomány feltöltése, megszaporítása.

Efféle gazdaságban – ahol, mint mindenütt, a fogyasztás és felhalmozás alternatívája merül fel, ha arról van szó, mire fordítsuk a jövedelmet – a felhalmozás egyszerű és természetes formája: állatot venni. Illetve: megtartani a szaporulatot, amit el is adhatna az ember. Előrejutni csak úgy lehet, ha egy tehén helyett kettő áll az istállóban – hogy mikor az egyik elapaszt, a másikat fejni lehessen, és arányosan legyen „tejhaszon" is, eladható vagy ismét felnevelhető szaporulat is. Egy disznót hizlalni magában alig több a nyomorúságnál. Ha módja van az embernek, anyadisznót állít be, hogy elég malaca – eladásra is, saját nevelésre is válogatható állománya – legyen; azután majd két vagy három süldőt hizlal, hogy bőven legyen télen, tavasszal is hús és zsír; esetleg hízott sertést is értékesíthessen. Harminc csirke helyett százat tartani, mellé egy-egy csapat libát, pulykát, gyöngyöst, ez már gazdaság és nem lebecsülendő jövedelem.

A tanyai kisparaszt tehát jószágba fekteti a pénzét meg pénzzé is tehető takarmányát.

Ez a legjobb akkumuláció, akkor is, ha a gazdaság méretei nem bővíthetők. Még inkább, ha a maga birtokához feles bérletet vagy árendásföldet óhajt ragasztani. Azt is győzni kell trágyával, igával. Ha bérlettel együtt például 20 holdra nő a gazdaság, két ló még elég, de két tehén már

kevés. És annak a 20 holdnak takarmánytermésén el is lehet tartani nagyobb állományt.

A jószágállomány növelése, ha okosan és némi szerencsével jár el a gazda, a gazdaságot is bővíthetővé teszi. A felesbérlet, igaz, az elvállalt föld termésének felébe kerül. A fix összegű földbérlet pedig időjárástól és sok más körülménytől függően a fele termésnél valamivel többet vagy csak kicsit kevesebbet visz el. Se így, se úgy nem nagy a haszon. Mégis érdemes belevágni, ha van erő. Miképp hasznosíthatnák a család fölös munkaerejét? Ha több nem is csapódik le az efféle kiegészítő bérleményből, marad azért legtöbbször annyi, hogy növekszik a jószágállomány, nagyobb a kazal, több a góréban a kukorica, mire a bérlet lejár, mint anélkül lett volna.

Földet bérelni persze kockázatos. Rossz esztendőben rá is fizethet az ember. Forgandó a jószágtartás szerencséje is: a marhát, a disznót, a baromfit elviheti a vész, akármi érheti, s akkor oda a vételár és a beléetetett takarmány. De kockázat nélkül nincs haladás. A különbség a kockázat normális mértékéhez képest az, hogy az ilyen kisparaszti gazdaságban gyakoribb és súlyosabb a veszteség, mint a jobban megalapozott vállalkozásokban.

De akár így, akár úgy – jószágszaporítással, felesbérlettel, árendával – bővíti az ember a gazdaságát, mindenképpen a családnak kell ellátnia. Ha több a jószág, az asszonynak, lánynak kell korábban kelnie, hogy végezzen a fejéssel, darálással, szecskavágással, a gazdának többet kaszálni, almot hordani, csutakolni, itatni, etetnie. Ha földet bérelnek, közelben vagy távolban, avval is sokasodik a tennivaló. Gyakorta – a távolság miatt – nem is egyszerűen a holdak arányában.

Korlátlanul persze a családi munka sem tágítható, de viszonylag rugalmas. A gazda és a gazdasszony rendszerint 10–12 holdon is annyit dolgozik már, hogy többet látszólag nem is lehet. Mégis lehet. Ha több a jószág, vagy a terület bővül: meghosszabbítják egy-két órával a munkaidőt. Másképpen is osztják be. Például az asszony többet kapál, felszabadítva a gazdát a jószággal kapcsolatos és a városi szállítást kívánó megnövekedett munkákra. De ennek is határa van. A család összesített munkabíró képessége végső soron attól függ, hány gyerek van és milyen korúak. A családi munkaszervezetnek ez a régiója az, ahol a munkát jócskán bővíteni és sűríteni lehet. Az 5–6 éves gyereket már oda lehet állítani a liba, a pulyka mögé. A kicsivel idősebb beválik disznópásztornak, meg elkíséri, kiköti, visszahajtja a tehenet. 11–12 éves korban foghatja meg a gyerek a

kapát. Hogy mit és mennyire komolyan bíz rá az anyja, apja, attól függ, mennyi a kapálnivaló. Ahol a gyerekmunka nélkülözhető, a kislányt, kisfiút inkább nevelése végett viszi ki a szülő a kukoricába, paradicsomba, szőlőbe. De ahol nincs más segítség, az a fél hold, amit a gyerek lassan-nehezen bekapál, számottevő.

Szabadabban tágulhat a gazdaság, ha két-három 12–14 év fölötti fiú, lány nőtt már fel. Bővült is ilyenkor, szinte törvényszerűen. (Kivéve az elesett famíliákat: jószág híján, bázis híján nincs mihez hozzátágítsák gazdaságukat; legfeljebb azt tehetik, hogy napszámba küldik, szolgálni állítják felserdült gyerekeiket.) Már a megalapozottabb tanyai szegény családok jószágállományuk növelésével és a részeskapálás, a részibe vállalt zöldségterület bővítésével kötötték le gyermekeik munkaerejét. A tanyai birtokos, kint élő parasztok pedig, ahogy a gyerekek nőttek, úgy vállalkozhattak évről évre nagyobb és nagyobb teljesítményre. Ami F.-éket illeti, az 1930-as években nagyon rájuk fért az erősödés.

A jószágállomány növelésén és a bérleti terjeszkedésen kívül még egy fontos útja nyílt itt a kisgazdaság expanziójának. S éppen ez jellemző erre a vidékre. A gazdálkodást belterjesebbé is lehetett tenni.

A kertészeti kultúráknak ezen a homokon tradíciója, gyakorlata és piaca volt. Tegyük hozzá, hogy a megnövekedett családi munkaképesség ilyen hasznosítása követelt legkevesebb befektetést. S ez járt a legkisebb kockázattal. A zöldség- és gyümölcsfélék ára ugyan szélsőségesen ingadozott a 30-as évek nagykőrösi piacán, de annyit mindig hozott, hogy érdemes legyen foglalkozni vele. Ha ötször-, ha tízszerannyi munka ment is rá egy hold paprika- vagy uborkaföldre, mint hogyha kukoricát termesztettek volna: megérte. Megérte a kisembernek akkor is, ha csupán a kukorica árának háromszorosát kapta kerti terményeiért. A munkabért nem számolta fel. Annál inkább számolták a készpénzbevételt, ami nemcsak több lett, hanem biztosabb, rendszeresebb is. A munkát ellátta a család, a felserdült gyerekek erőteljes közreműködésével: olyan erő, amely enélkül parlagon hevert volna, vagy csak kockázatosabb módon használhatták volna fel.

Közel értünk a rejtelem megfejtéséhez, amit Nagykőrös korabeli demográfiai viszonyai tárnak elénk. Hogyan is volt, hogy a városban élő régi gazdafamíliák 1880 és 1940 között fogyatkoztak, míg a tanyai szegények és a kint élő kisparasztok gyorsan szaporodtak? Nemcsak arról van szó, hogy a tanyaiak igénytelenebbek; nem is csak az játszik szerepet, hogy a kintiek többsége katolikus, a bentieké református volt. Ez mind

latba esik, de fontosabb, hogy a gyerek a tanyán – ha gond is kezdetben – hamarosan hasznos tagja a családi munkacsapatnak. Hasznos? Nélkülözhetetlen. Mert a szegényparaszti, kisparaszti munkaszervezet voltaképp csak ezen az egy úton bővíthető. Csak az első hét év nehéz. Ahogy a gyerek nő, úgy növekszik munkája értéke.

Tulajdonképp az öt, hat, hét főből álló családi munkacsapat ütőképes ilyen viszonyok között. Abból telik mindenre. Négy-öt féle jószág gondozására; nagy darab kukoricások, krumpliföldek többszöri kapálására, a szőlő munkáira is. Nem utolsósorban: egy-két holdas zölgségtábla ellátására is, ami az 1930-as években már a legbiztosabb jövedelem ezen a homokon.

Ha a szegény parasztember vagy a tanyai kisgazda tudva-tudatlan mérleget vont, mivel jár jobban: a kevesebb vagy a több gyerekkel, a legracionálisabb számítás is a több mellett szólt.

Nemcsak mert több felcseperedett gyerekkel egyszerre több és sokféle munkát vállalhattak el. Nem kevésbé fontos, hogy így a gyerekekkel járó gond is, a munkájukkal megszerezhető többlet is jobban széthúzódott. Amikor a legidősebbekre már megint költeni kellett, mert házasodó sorba értek, ott voltak a kisebbek, hogy segítsenek, s az eltávozók nyomába lépjenek. A deresedő szülők körül ott mozgott nemegyszer három vagy négy 10–18 év közti ivadék. Segítségül is, a parasztélet örömeül is.

Végső soron – hogy visszakanyarodjunk a fejtegetés fő irányába –: kétféle rugalmasságot leltünk ebben a családi gazdaságtípusban. A fogyasztást – nemcsak az ember, de valamelyest az állat táplálékát is – összehúzhatták, akár évekig a létminimum szintjén tarthatták. Teljesítőképességét pedig extenzíven is, intenzíven is növelhette a család. A munka fokozásával, és a gyermekek korábbi és erősebb munkába fogása útján.

Bár magától értetődőnek látszik, fontos, hogy a gazda és a gazdaszszony teljhatalommal döntött mind a családi munka, mind a megtakarítás, a beosztás, a vásárlás, a felhalmozás kérdéseiben. Vágunk-e disznót, veszünk-e ruhát, bérlünk-e földet, belevágunk-e paradicsom szerződött termelésébe? A szülők határozták el, természetesen. A gyerekek engedelmeskedtek. Többet dolgoztak, ha kellett, kevesebbet ettek, ha muszáj volt. A családi munkaszervezet rugalmasságának ez is feltétele volt: a fiatal az öregnek engedjen. Ki is legyen szolgáltatva szüleinek, mint akik a vagyon, a jövedelem, a munka és élelem dolgában egyedül rendelkezhettek.

Amikor F.-éket megismertem, már túljutottak pályájuknak azon a rö-

vid szakán, amikor a gazdaság terjeszkedni is, intenziválódni is tudott egyszerre. Visszahúzódtak, más mód nem lévén, arra a 14 hold földre, ami nem ért többet, mint 5–6 hold az ország jobb adottságú tájain.

Hétköznapok, piacnapok, vasárnapok

Mindenki tudta a dolgát. Soha nem rohantak, mindig munkában voltak.

Mire pitymallott, felkelt a gazda, s ment a lovakhoz. Kitisztította az istállót, enni, inni adott a két lónak, csutakolt, ebben eltelt körülbelül egy óra. A lányok közben fejtek, és ellátták a két tehenet meg a borjút. A sertések a gazdasszonyra maradtak. A tejet sajtárokba öntötték, egy részéből vaj és túró készült, a többit megitták; a lefölözött tejből a malacoknak is jutott.

Hét óra tájban mindenki bejött reggelizni. Ezen a nyáron, 1941-ben, jól álltak. A reggeli tejhez szalonna, töpörtyű, sonka is került. Kényelmesen ettek, jó félóra hosszat. Hosszú még a nap.

Reggeli után a lányok például kapáltak. A gazda velük tartott, vagy elment az esedi földre, hogy kaszáljon, elhozza a szénát. Ebéd 12-kor, és rövid pihenővel újrakezdődött a kerti, szőlőbeli, kukoricásbeli munka, és eltartott estig. Közben gondját viselték az állatoknak is, ezek a gyöpön legelésztek, s odébb kellett kötni őket vagy behajtani a hűsre.

Ahogy július második felébe fordultunk, több és több lett a dolog a paradicsommal, amire a gyárral szerződtek. Másodnaponként szedték, válogatták az érettjét, ügyelve, hogy feszes, kemény legyen a hosszúkás *lukullus*, amivel most először kísérleteztek.

Hogy mindenki mindig dolgozott, a tanyai létből is adódott. A falusi paraszt is örökké munkában van. De azért a faluban van hová átjárni. És ha a gazda kimegy a földre, maga dönt, mennyit pihen közben. Lazulás a hosszú döcögés is a faluból a földre, a rétre vagy egyik parcellától a másikig. Közben az asszony egyedül a házban ugyancsak többet vagy kevesebbet végez, természete, szorgalma szerint. Megteheti, hogy átballag a szomszédba, elmegy a kútra, a boltba. A gyerek pedig elég pajtást talál akár az utcában is. Tanyán másképp van.

Itt kora hajnaltól késő estig mindenki szem előtt munkálkodott. A föld, a szőlő, a gyöp: minden ott volt, körül. Senki, semmi nem bújhatott el. Már azért is kialakult valamilyen örökös, megszokott munkatempó. Azonnal észrevevődött, ha valaki kiesett ebből, vagy kivonta magát.

És mert kisgyerekkortól így volt, az emberbe beleivódott a tempós szorgalom szakadatlan kötelessége. A szülői, családi ellenőrzés belső kontrollá és második természetté lett. Nincs megállás. Aki megáll, már ettől roszszul érzi magát. És az sincs, hogy ne találna teendőt, ha éppen kifogy a kezéből, amit végez. Csak körülnéz, máris megakad a szeme valamin, ami csinálásra vár. A gazda pedig huzamosan számon tartja az elvégzendők sorát. Mihelyt felszabadul egy kéz, küldi a következő munkához.

Rohanni persze reggel négytől este nyolcig nem lehet. De menni és tenni mindig. Nem olyan komótosan, mint a cseléd, akinek végül is mindegy, mennyit végez. Nem is olyan sebesen, mint az teheti, akinek csak nyolc óra a munkaideje. Középutat talál a tanyai ember a kényelmes és a megszakító tempó között. Ez a munkaütem válik normává. Ebben nevelődik a gyerek, ebből lassul ki apránként az öreg.

Hetenként kétszer, kedden és pénteken: piacnap. Ilyenkor szükséges is, illik is, jól is esik a városba kocsikázás. Még korábban kelnek, mint egyéb napokon, mert a piac már sötét hajnalban elkezdődött a város főterén meg a szomszédos utcákban és a kereskedők, zöldség-, gyümölcskofák telepein. Hajnali fél négykor készen kell álljon a megrakott szekér, elébe fogva a fényesre pucolt lovak. Vagy egyedül megy a gazda, vagy asszonyostul, ha tejföl, túró, baromfi, gyümölcs, paprika van, amit piacra vinni, árulni az asszony dolga. Néha a nagylány helyettesítheti. A gazda szerepe, hogy nagyobb tétel áruval állítson be valamelyik kereskedő telepére vagy a gyár átvevőhelyére.

Ilyenkor vásárolnak a boltban. Ellátogatnak a házukba is. Visznek valamit az öreg rokonnak, körülnéznek, kisöprik a szobát. A piacon is meg lehet állni szekérrel. De ha nem nagy a teher, kényelmesebb a szekeret és lovat a háznál hagyni. Ott is van istálló, széna meg abrak. Kis taligával lehet folytatni az utat a piacra.

A piacon azt is megtudja az ember, mi újság. Tanyás mezővárosban a népes, zajos, hajnali-reggeli hetipiac az érintkezés alkalma. Távoli tanyákról verődik egymás mellé az emberiség. A sorok között hullámzik a nép. Az asszony egy időre a férjére, lányára hagyja az árulást, maga pedig végigjár minden sort, hogy tisztába jöjjön az árakkal, és szót váltson a rokonokkal, komákkal, valahai szomszédokkal. Mindenkinek száz meg száz ismerőse van az ilyen városban. Akit név szerint nem ismer, arról is tudja, ha csak az arcára, ruhájára, árujára, szekerére néz, hogy *kiféle*. Közvetlenül vagy közvetve mindenki mindenkit ismer, jóllehet több, mint 28 ezer ember él a városban és a tanyákon.

Ismerősök között az ember otthonos. A tanyai *hazajön* a városba, ha nincs is odabent hajléka. A forgatagban, ami a piacteret betölti és körülnyüzsgi, kiderül: milyen a termés a Feketén vagy a távoli Száraz-dűlőben, mennyiért bérlik a sógorék ennek vagy annak a gazdának a tanyásföldjét, ki mit fizet a kondásgyereknek, mennyiért veszi ma a felvásárló az uborkát, a gyár a paradicsomot; ki kihez ment vagy mehetne mostanában férjhez, ki mikorra vár gyereket. Hírek, pletykák, közhasznú és magánérdekű értesülések katlana a piac. Mindent megtudhat itt az ember, ami fontos és érdekes, és közölheti, ami kikívánkozik. Ezért is érezheti magát – ha látszatra kivetett magányosságban él is a Hangács végében – a város polgárának. Hétről hétre megméretik egy város közvéleményének mérlegén; ugyanott maga is megmérheti a többieket.

A lányok is bementek néha a piacozó kocsival. Mindig csak az egyik, mert hétközben legalább egyre szükség volt odakint. Az ő városjáró napjuk a vasárnap.

Vasárnap ebéd után a két lány együtt indult, kerékpáron. Ilyenkor a szülőké a tanyai ügyelet. A lányok hétköznap viseltes ruhában, mezítláb vagy tornacipőben dolgoztak. Most kiöltözködtek. Harisnya, lakkcipő, legszebb ruha. Kendőt nem kötöttek: nem divat ebben a korosztályban.

Hová mentek? Először többnyire *haza*, a család városi házába, ott tették le a kerékpárt. Talán öltözködtek is még egy kicsit. Onnan rokonlátogatásra indultak, például testvérnénjükhöz, unokatestvéreikhez. Aztán a városbeli lányokkal, hármas-négyes csoportban végigsétáltak néhányszor a Főtértől a moziig terjedő útszakaszon, az utcának azon az oldalán, amelyet a hagyomány korzónak kijelölt. Habos sütemény és fagylalt a vasárnap fénypontja, utána néha mozi.

A lányok egyébként tánciskolába is jártak egy korábbi télen, ugyancsak a városban. Ősszel, télen ezért karikáztak vagy gyalogoltak be hetenként. Ilyenkor a városi házban aludtak, kora reggel tértek meg a tanyára.

Nem úgy jártak be Kőrösre, mint falusiak a szomszédos városba vagy pusztaiak a faluba. Nem mint tétova vidékiek, hanem mint akik odatartoznak. Ahogy a mezővárosi szóhasználat kifejezi: *hazamentek*. Akár tánciskolába, akár a vasárnapi korzóra, akár piacra vagy rokonlátogatóba. Mint a másik tízezer tanyán élőnek: a város is, a tanya is – a kettő együtt a világuk. Kint nőttek fel, és jól tudták, hogy tanyai életre szánja őket is a sors. Mégis városinak mondták, gondolták, érezték magukat.

Minden paraszti gazdaság elhelyezhető egy skálán, amelynek egyik végén a majdnem teljes önellátás, másik végén a majdnem teljes árutermelés és árufogyasztás áll. Hol álltak ezen a lépcsőn F.-ék az 1940-es évek elején?

Amit megettek, túlnyomórészt maguk állították elő. A kenyeret abból a lisztből sütötték, amit maguk őröltettek saját termésből. (Több is volt benne a rozs, mint a búza.) Saját gazdaságból került ki a másik fő eledel, a burgonya is. Meg a bab, a borsó, a káposzta s a többi főzeléknek és levesnek való. Húst csak annyit ettek – kivételes alkalmaktól eltekintve –, amennyit a maguk nevelte, maguk hizlalta disznó és baromfi a konyhára adott. Ugyaninnen került ki természetesen a zsír és a szalonna is. Ha mindez elfogyott, ritkán előfordult, hogy friss húst hoztak a városból, piacnapokon. Konzervet, bolti kenyeret, süteményt közönséges alkalommal soha nem vettek. Vásárolták viszont magától értetődően a cukrot, sót, a petróleumot, a gyufát, a dohányt (habár dohányt kéz alól is vettek, a fináncot megkerülve, termelőtől), a fűszereket, a szappant s néhány háztartási holmit.

Kilenctized részben önellátó gazdasággal van tehát dolgunk, ha csak az élelmiszereket nézzük. Más a helyzet a ruházkodással. F.-ék nem termeltek kendert, lent, gyapjút. Asszony, leány itt a két világháború közötti korban már nem szőtt, nem font (ugyanekkor még nagyban ment a szövés-fonás például a palócvidéken, a Pesthez közel eső Galgavölgy faluiban is). A nagykőrösi tanyavilág parasztjai, csakúgy mint a városbeliek, e téren régen felhagytak az önellátással. Boltban vagy vásáron vették a fehérneműt, a nyári és téli felsőruházatot, hasonlóképpen a lábbelit, aminek skálája az évtizedig szolgáló csizmától a bakancson át a szandálig és tornacipőig terjedt.

Maga a tanya, mely 70–80 évvel korábban készült, legnagyobbrészt helyi anyagból és paraszti erőből épült. Nem mindent maguk F.-ék – mármint a gazda szülei vagy nagyszülei – csináltak. Segítségül hívtak egy-két mesterembert, félig paraszt, félig iparos környékbelit, akinek nem is tanult mestersége volt, hanem tapasztalati tudása. A falat pelyvás sárból emelték, deszkák között, döngölő bunkóval. Több hozzáértést követelt a tetőgerendák, tetődeszkák ácsolása és felrakása, de itt ezt is parasztács végezte el annak idején, aki nem tanulta, csak elleste a mesterséget. Nem ment iparszámba a nádtető felhelyezése sem, értett ehhez majdnem mindenki; de ennek is voltak tapasztaltabb, elismertebb mesterei a tanyavi-

lágban. A kutat is, a kemencét is hasonló módon állította elő a földműves nép kézművességben járatos rétege, amely széles gyűrűként vette körül a hivatásos iparosok csoportját. A házat, ha egyszer megvolt, csak javítgatni, tatarozni, meszelni kellett. Ez természetesen a család munkája. Az asszonyé és a lányoké a földpadló és a falak karbantartása, a gazdáé, ha a tetőszerkezet vagy maga a nádtető szorult javításra. Ugyanígy az istálló, ólak és egyéb melléképítmények karbantartása.

Mindez magától értetődőnek látszik. De jó, ha meggondoljuk, hogy ugyanennek a családnak – és száz hasonlónak – leszármazottai ma Nagykőrösön betonra falazott, cseréptetős, villannyal ellátott, fürdőszobás, 40–50-féle vásárolt anyagból, szakmunkával épített családi házban vagy lakótelepi lakásban élnek. Mai lakásuk egyszerű fenntartása is egy tucat szakember folyamatos munkáját és készenlétét igényli. Innen visszanézve az önellátásnak az a foka, amelyen F.-ék 1941-ben a házat és a berendezést illetően éltek, nemcsak más gazdasági szint és más életvitel volt. Hanem: másféle gazdasági rendszer szerves része is. Olyané, amely a maga egészében összehasonlíthatatlanul kevesebb ipari terméket és ipari jellegű szolgáltatást igényelt, mint a mai.

De ha maga a tanya, a ház és a többi építmény még az ipar előtti korból maradt is át, a bútorzat nagyobbrészt már vásárolt holmi, kisipari készítmény volt. Ami korábban mezővárosi polgárok és nagyobb gazdák igényeit szolgálta, a két világháború közt megjelent az efféle kisparaszti tanyán. A keményfából készült kettős ágy, a hasas szekrény, a fiókos sublót, a négyszögletű asztal meg a hozzátartozó néhány szék. S a konyhában is valamilyen egyszerűbb asztal és pohárszékféle. Maga a gazda, inkább kedvtelésből, mint szükségből, csak a háromlábú kisszékeket faragta saját kezével, amelyen legszívesebben üldögélt. A többi bútort asztalos készítette, és vagy boltból, vagy vásárról került ide. Szakszerű iparosmunka terméke volt a szekér is meg a hordók, kádak, prések, a szőlő tartozékai. Hasonlóképpen a konyhaedények; ezek közt már gyári holmi is akadt. Nagyipari tucattermék a porcelántányér, az alumínium evőeszköz és az üvegpohár is. Mindez már a paraszti önellátás túllépését jelzi. A gazdasági felszerelés, kevés kivétellel ugyancsak vásárolt holmi, javarészt gyári áru, mint az ásó, a kapa, kasza, ekevas, az ekekapa, a szecskavágó, a kukoricadaráló és így tovább.

Ha egészben mérlegeljük az önellátásnak és árufogyasztásnak azt a keverékét, amit ez a gazdaság, ez a háztartás 1940 táján megtestesített: az élelmiszer, a lakás meg a fűtés tekintetében majdnem saját erőből, saját

termékeiből, illetve keze munkájából tartotta fent magát, ezzel szemben az öltözködés, a bútorzat és a gazdasági felszerelés legalább háromnegyedrészt kézműipari termékekből, körülbelül egynegyedrészt a gyáripar áruiból állt már elő. Ha visszagondolunk arra, amit a családi munkaszervezet és fogyasztás rugalmasságáról, összhúzódzkodási képességéről fentebb mondtam, fontosnak látszik valami. Nevezetesen: az élet elemi fenntartásához nélkülözhetetlen javak többsége még saját erőből állt elő. Nem kívánt pénzt, legalábbis kivonható volt az árutermelés és áruforgalom köréből. Enni és lakni meg fűteni F.-ék (és a hasonló szinten élő kisparasztok ezrei) jóformán pénz nélkül is tudtak. Bútorral, ruhával, edénnyel lehet takarékoskodni. A szükségletek, amelyek kielégítésében iparosra vagy gyári holmira szorul az ember, korlátozhatók és halaszthatók voltak.

Az önellátástól az áruforgalomba való teljes bekapcsolódásig vezető skálának olyan fokán találjuk F.-éket a 40-es évek elején, ahonnét rossz években sem léphettek vissza teljesen a szegényes, de biztonságosabb önellátáshoz, de visszakozhattak még félig vagy háromnegyedrészt. Ahonnan viszont elég széles és egyenes út vezetett már – jobb években vagy a családi gazdaság erőinek növekedése esetén – az árutermelés és árufogyasztás tágabb lehetőségei, magasabb igényei felé. A visszahúzódás a majdnem-önellátásba olyan lehetőség volt, amihez kényszerhelyzetben folyamodhattak. Az előretörés a bővebb, differenciáltabb fogyasztás felé pedig olyan, amivel ugyancsak éltek – ha éppen módjuk nyílt rá.

Villany nem volt a tanyában, aminthogy egyetlen tanyában sem volt, kivéve néhány városközeli építményt (amelyek, ha igazgatásilag külterületre estek is, valójában a városhoz kapcsolódtak). Rádió sem volt. Ki gondolt volna telepes készülékre a hangácsi homokon? Sorolhatnám, mi minden nem volt az azóta elterjedt, ma már mindennapi vívmányok közül.

Könyvet se láttam F.-ék kezében. Nem is értek volna rá, hogy olvassanak. De nemigen vették kézbe, ahogy mondták, télen se. Akkor is van dolog, korán is sötétedik; kinek lenne kedve petróleumnál vakoskodva könyvhöz? Újság sem járt. Néha megvették heti piaci napokon a városi újságot – kettő volt ebben az időben, az egyik kormánypárti, a másik enyhén ellenzéki árnyalattal. A gazda föltette szemüvegét, átböngészte a helyi híreket meg a hirdetési oldalt. Írni, olvasni F. Ferenc s a két lány jól tudott, az asszony kevésbé, meg már a szeme is rossz volt ebben az időben. De a nyomtatott betű alig hatolt idáig, s a helyi újságtól eltekintve semmi szerepet nem kapott mindennapi életükben és művelődésükben.

Hetek alatt talán kétszer fordult elő, hogy valaki jött a tanyába. Igaz, nyár volt, legnagyobb munkaidő. De mondták is, hogy odakint alig beszélnek emberrel.

A rokonság, ha a nagykőrösi határban élt is, szétszóródott a város és a tanyavilág 70 ezer holdján. Gyakori kapcsolatról, ami faluban magától adódik, itt szó sem lehetett. Évtizedek óta 10–20 kilométerre laktak egymástól a testvérek és sógorok. El is szoktak attól, hogy egymás társaságát keressék. A kölcsönös segítségre, ami falun a laza rokoni kötelékeket is életben tarthatja, itt nincs mód. Örökségi viszályok legalább annyit ártottak a szétszórt testvérek közötti kapcsolatnak, amennyit a rokonság puszta ténye másfelől latba vetett. Találkoztak a piacon, olykor lakodalomban, keresztelőn, temetésen, de ki-ki a maga életét élte. Egyik testvér a cseműi szőlők közt, másik a kietlen Száraz-dűlőben, a harmadik a város Tabán nevű negyedében, a negyedik már a törteli határban, ahová tanyabérlőként vetődött. És nemcsak a távolság meg az örökösödési konfliktusok emléke különítette el már őket. Ahány testvér, annyifelé ágazott el a sorsuk is. Volt, aki emelkedett, volt, aki süllyedt. Az egy fészekből indult testvérek – ugyanígy az asszony testvérei is – az 1940-es években már tág társadalmi skálán helyeződtek el, amely a jómódú tanyásgazdától a kisbérlőn és önálló zöldségkertészen át a városi napszámosig és tanyai „kertészig" terjedt. Újabb ok, hogy a család szétlazuljon, és megszűnjön eleven, elkötelező szervezet lenni, mint amilyen a kisebb falvak egy-egy családja lenni szokott. Bizonyos mértékig, ez is a tanyás mezőváros – a távolságok és a gyors emelkedési és süllyedési folyamatok – műve volt.

De ha rokonokkal nem, erős kellene legyen, gondolhatnánk, a tanyaszomszédokkal való kapcsolat. Hiszen a tanyai család, magányosságában rá lehet szorulva az emberi szóra, a szolidaritásra, amit odakint – egyéb szoros kapcsolat híján – leginkább a szomszédság teremthet. Másutt talán alakult is ki ilyesmi; F.-ék környékén inkább az ellenkezőjére láttam példát. Ahány tanyaszomszéd, annyi anyagi és társadalmi helyzet. Az egyik sokkal elesettebb, a másik jóval gazdagabb. A harmadik hasonló szinten él, de másfelől vetődött ide, több a gyerek, más a modor. Több az érzett és hangsúlyozott különbség, mint a kapcsoló hasonlóság.

Ki-ki az érzékelt különbségek rendszerében helyezte el magát is, a másikat is. Az a 15–20 tanya, ami innen a Hangács széléről belátható, és könnyen bejárható, kicsiben a mezővárosi parasztság tagozott, sokemele-

tes társadalmi világát képviselte. A szomszédság nem kötelezett barátkozásra, még átjárásra sem. Köszöntek és kész. Persze, szükséghelyzetben – ha tegyük fel, orvost, állatorvost kellett hozni, vagy másfajta vész fenyegetett –, elvárt és elkerülhetetlen volt a kölcsönös segítés. De magában ez nem teremtett szoros és megmaradó kapcsolatot.

Laza, töredezett rokoni és szomszédsági kapcsolatok, ennyi az egész? F.-ék mégis szorosan, számtalan szálon a paraszttársadalom kötelékében éltek.

Az ember társadalmi helyét itt, úgy látszik, határozottabban jelölték ki jellegzetes és ismert különbségek, mint az azonosságok vagy hasonlóságok. Az emberek úgy tartották számon egymást, hogy jól tudták a határvonalakat. Amelyek tegyük fel a tanyásbérlőt a tanyatulajdonostól, vagy a 12 holdas gazdát egyfelől a 8 holdastól, másfelől a 16 holdastól elválasztották. A kapcsolat ember és ember; szomszéd és szomszéd között lehetett érzelmileg közönyös, de mindig benne volt a másik ember helyének és rangjának pontos ismerete és egyfajta örökös ítélőkészség, amivel mindenki mindenkinek viselkedését, munkáját, öltözködését, sikereit, kudarcait, szándékait megmérte. – *Való-e hozzá*, amit tesz? Sem szegényebbként, sem gazdagabbként nem viselkedhetett senki, mint amilyen igazán volt. Ha megtette, így is, úgy is lenézette magát. Az előrelépést az érzékeny társadalmi ranglistán meg kellett alapozni, és minden módon ki kellett érdemelni, hogy – évek alatt – elismerje a környezet.

Innen, a szoros szemmel tartásból is eredt a feszes fegyelem. A család csupán kicsiny fókusza a társadalmi ellenőrzésnek. Amit előbb a tanyai munka örökösen szemmel tartott rendjéről mondtam, arra is ez áll. Nem azért ellenőrizték és ösztönözték nemek és nemzedékek egymást örökös szorgalomra, mert mindig és kivédhetetlenül erre kényszerítette volna őket a megfogható, átlátható érdek. Azt a fegyelmet követelte a család a tagjaitól, amelyet tanyáról tanyára áttekintve, és a dűlőútról bepillantva mindegyik parasztfamília elkívánt a másiktól. Közönyös ez az ítélkezési mód oly tekintetben, hogy szinte mindegy neki, ki az, aki betölt egy-egy meghatározott szerepet, és milyen áron tölti be. Gyenge alkat, betegség, korai öregedés nem ment fel sem a szorgalom, sem a réteghez mért paraszti reprezentáció alól. De amilyen közönyös a személyt illetően, olyan érzékeny a mérce a *szerep* vonatkozásában, amelyet az embernek – vagyona, kora, neme szerint – be kell töltenie.

Miért nem vonhatja ki magát az ember a kontroll alól? Többek között, mert így nevelték. Természetesnek, elháríthatatlannak érzi a társadalmi

ellenőrzést munkája és élete fölött. De még ha a maga személyét illetően érvénytelennek minősíthetné is a közítéletet, akkor sem teheti meg. A család miatt. A gyerekei miatt.

Az ember nemcsak ennyi meg ennyi hold földet, jószágot, ilyen vagy olyan házat, tanyát hagy az utódaira. De meghatározott társadalmi státust, rangot is. Az elismertségnek, elfogadottságnak, megbecsültségnek valamilyen fokát. S ez távolról sem egyedül a vagyon függvénye. Szerepet játszik persze a vagyon is. De az sem egyszerűen mint birtokállomány vagy felhalmozott összeg. Hanem úgy is mint a hosszú családi szorgalom, a szerző- és megtartó képesség, munka és beosztás kézzelfogható végeredménye: mint erkölcsi teljesítmény, mint a tisztesség fokának szemmel látható jele.

Az embernek azért is ügyelnie kellett, szüntelenül, mit tesz, mit mond, mit cselekszenek és hogyan nyilatkoznak családja tagjai, mert minden fiúnak házasodnia kellett, és minden lánynak férjhez kellett mennie. Hogy milyen lányt kap a fiú asszonyul és milyen férjet a lány, nagymértékben múlt azon, miképp alakult a szóban forgó családról a környező társadalom közítélete. Amit a környezet megkövetel: tisztesség, szorgalom és az örökölt, kivívott helyzethez mért életmód: *Mértéktartás*. Természetes is. Az a legény vált be férjnek – gazdának is, törekvő szegényembernek is –, az a lány vált be feleségnek, gazdasszonynak, anyának, aki ismerte és beidegezte a mértéktartó élet törvényeit. Márpedig másutt, mint a családban, ahol felnőtt, aligha sajátíthatta el ezt. Eszerint ítélt a közvélemény – másképp a nagyobb gazdák, a kisebb gazdák, megint más követelményekkel a különböző rendű-rangú szegények esetében: jó és rossz családokra osztályozva a tanyás mezőváros ezerarcú társadalmát.

Közítélet alól, amely ennyire erősen érinti a családban növekvő fiatalok házasodási és boldogulási esélyét, nem volt kibúvó. A legtávolabbi tanya is szem előtt van, ha hozzáértő emberek járnak el mellette. Csak engedelmeskedni lehetett. Illetve, a másik – dacból, elfajulásból, tehetetlenségből, testi és szellemi alkalmatlanságból (néha pedig az átlagtól elütő képességekből, vágyakból) eredő – lehetőség az volt: vállalja az ember a lesújtó ítéletet, a „rossz család"-nak kijáró lenézést, a gyerekekre háramló következményekkel együtt.

F.-ék – a maguk szerény szintjén – jó családnak számítottak. Látta és tudta róluk a gazdagabb s a szegényebb tanyaszomszéd és mindenki, aki egy kicsit ismerte őket. Életüket beidegzett, de mindig új erőfeszítést kívánó önfegyelem hatotta át. Nem könnyű, hogy gyerekkorától késő

öregségéig kora hajnalban keljen az ember, és szüntelen mozgásban legyen a föld és a jószág körül. Fegyelmet kíván az élelem beosztása, a költségvetés kényszere; hogy mindig le kell mondani vagy erről, vagy arról, egymás kedvéért, családi célokért. Önfegyelem műve a mértéktartás, nemcsak ruházkodásban, hanem például a mindennapi érintkezésben rokonokkal, ismerősökkel és nem utolsósorban másik nembeli kortársakkal.

Munka és háztartás, emberi érintkezés és mindennapi viselkedés családon belül és kívül: e tanyákon is olyan formák között folyt, amelyeket, ha mélyebbre nézünk, évezredes kultúrfejlődés alakított ki. Nem a fegyelem szülte ezeket a formákat, de szerves részük a fegyelem is, és kétségkívül az tartotta épségben, köznapi érvényben a munka és viselkedés rendezett alakzatait. A munkára, beosztásra nevelés, a „tisztességes viselkedésre" nevelés: önfegyelemre nevelés is volt. Öntudatlan tudatossággal vitték át ezt a szülők gyermekeikre. Hogy megfeleljenek a környezet követelményeinek? Végső soron ez a kényszerűség is ott működött a munkára nevelés s az önfegyelemre szoktatás családi mechanizmusa mögött. De nem úgy, hogy a „környezetet" mint aktív hatóerőt elválaszthatnánk az egyes családtól, mely csak elfogadná, passzív, engedelmes félként, mintegy kényszerűségből az erős hatást. Hanem minden család maga is cselekvő tagja egy láncolatnak. Hatnak rá, ő pedig visszahat.

A „jó család", mint F.-ék, megfelel a szigorú normáknak, és maga is tevékeny éltetője ugyanannak a követelményrendszernek, amelynek engedelmeskedik. Szakadatlan érzékenységgel él a láthatatlan, mégis érzékelhető parancsolatok, megerősítő és elmarasztaló ítélkezések sűrű áramlatában, mint adó- és vevőkészülék az elektromágneses hullámzás érvényes övezetében. S ez a bent élés a felé irányuló és tőle is kiinduló parancsolatok, ítéletek, normák eleven, bizonyos fokig mindig ingatag áramlatában: feszültség, izgalom, elégtétel és keserűség, öröm és bánat forrása. Nap mint nap. A nyugalmas látszat ellenére, a laza és majdnem közönyös kapcsolatok leplében így tartozott szorosan ez a család is a parasztság helyi – magát egy helyre valónak ismerő, egymást keresztül-kasul számon tartó – közösségébe.

Ez a közösség írta elő minden lépését. Azokat is, amelyeket felszínes szemlélet szerint szigorúan saját elhatározásból tesz meg az ember. Az önellátás és árufogyasztás közötti szintet – hogy miből mennyit vegyenek, és miből lássák el magukat saját erőből – ugyancsak egyfajta közvélemény szabályozta, legalább annyira, mint a szorosan vett gazdasági szükség-

szerűség. Hogy mit és mennyit illik dolgozni, mennyit szabad elkölteni, mennyit kell felhalmozni a jövedelemből, hogy mikor költözhet be a tanyai ember öregkorára a városba, hogy miképp kell és szabad kiházasítani gyermekeit; hogy taníttassa-e fiát, lányát vagy ne – és így tovább –: mindezt nagyobb mértékben szabta meg a társadalom, mint maga az ember. Kivételek, átütő, kezdeményező egyéniségek ebben a körben is akadtak – jegyezzük meg mindjárt, hogy tanyás mezővárosban nagyobb térhez jutottak, mint hagyományos életű faluban. De a kötöttség és szabadság arányát, a kezdeményezés lehetséges terét ugyancsak a mezőváros – lényege szerint még paraszti törvényeknek engedelmeskedő – társadalma szabályozta.

Parasztok-e még?

Parasztok voltak-e még? Igen, azok voltak. Próbáljuk megérteni, mit jelent ez, és miért voltak azok. És volt-e, amiben F. Ferenc és családja átlépte a régi értelemben vett parasztság korlátait, vagy arra haladt, hogy előbb-utóbb kilépjen közülük?

Abban az időben, amikor őket megismertem, vita zajlott le a hazai falukutató irodalomban: polgárosodik-e a hazai parasztság, s ha igen, milyen mértékben? Abban azonban egyetértett mindenki, hogy a polgárosodás – ha előre halad – a paraszti állapotnak, magatartásnak és kultúrának felszámolódását, megsemmisülését jelenti. „Polgárosodáson" ugyanis – amibe akkor megkülönböztetés nélkül egybefoglaltuk a gazdagabb paraszt valamiféle kispolgárivá alakulását és a szegényebb paraszt proletarizálódását – nem az egyes rétegek gazdasági helyzetének és egymáshoz való viszonyának objektív alakulását értettük, hanem az életmód és gondolkodásmód ama változását, amelyet ma inkább urbanizálódásnak neveznénk, aminek lényegéhez tartozik, hogy a földművelő ember, ha földjén marad is, megszűnik paraszt lenni. Előrehaladt-e az a folyamat a két világháború között Nagykőrösön, s ha igen, érintette-e F. Ferencéket?

Parasztság nincsen urak nélkül. Amíg egy társadalom vezető, uralkodó osztálya – vagy az osztálynak egy súlyos rétege – késő feudális életvitelű urakból áll, s amíg ezek az urak tényleges gazdasági, társadalmi, politikai, szellemi hatalmuknál fogva fent tudják tartani maguk alatt az úr és a paraszt megkülönböztetését, amíg hatalmukban áll visszaszorítani minden olyan szervezett mozgalmat, törekvést, mely áttörné ezt a falat – addig

parasztság is létezik. Létezik akkor is, ha változik, ha nehezen viseli el társadalmi és politikai alávetettségét, kirekesztettségét, másodrendűségét, kiszolgáltatottságát. Egyének áttörhetik e falat. Csoportok lázadozhatnak ellene és feszegethetik. De amíg a társadalom mindennapi gyakorlatában mindenki megkülönbözteti az urat a paraszttól, amíg az úr úrnak, a paraszt parasztnak tudja magát, addig ez az osztottság – ha gazdaságilag már túlhaladott is – szívósan létezik.

Hogy falvaink népe a két világháború közti évtizedekben ebben az értelemben paraszt volt, mindenki tudja; ez soha nem volt vitatott. De a mezővárosok társadalma? Nagybirtok nélkül birtokolt tíz- és százezer holdakon a tanyás gazdálkodás vitathatatlan árutermelő fejlettsége ellenére, egy-egy 20–30–40 ezres tömörülés differenciált, városias összességében mégis paraszt maradt volna az ember?

F.-ék példája is arról vall, hogy igen. De miért? Azért is, mert a mezőváros is része volt, része maradt az országos társadalomnak. Itt is éltek urak, szép számmal, és kezükben volt a közigazgatás, a rendfenntartás, a társadalmi megkülönböztetés, az iskolarendszer, az egyház, a társadalmi szelekció egész apparátusa. Nap mint nap elismertették különállásukat és fensőbbségüket. Ezzel azt is, hogy tovább él és elevenen funkcionál az a rendies társadalom, amelyben lényegében születés szerint jelöltetik ki kinek-kinek rendi helyzete. Vagy úr az ember, vagy paraszt. (Illetve iparos és kereskedő is lehet, de ez a helyzet is közelebb áll a paraszthoz, mint az úréhoz.) Ha pedig paraszt, ismét jórészt születése szerint tartozhat a nagyobb gazdák, a kisebb gazdák, a magabíró szegények vagy a tehetetlen szegények sorába, s ezek – bár határvonaluk egyéni emelkedéssel áttörhető – majdnem olyan szigorúan adott rendi képződmények, mint egykor a kisnemesek, polgárok és zsellérek rendje.

Aki a XX. század első felének mezővárosi világában született, olyan társadalomban nőtt fel, mely elismerte és soha nem vonta kétségbe ezeknek a kategóriáknak és határvonalaknak létezését. Az F.-ék számára érvényes életviteli, viselkedési, megszólalási követelmények és normák a parasztság belső törvényei voltak. De ezeket a törvényeket voltaképpen az osztott társadalom úri rendje erősítette meg. Nem úgy, hogy jogilag jóvá hagyta volna őket. Hanem társadalmi konvencióként szentesítette, és a társadalmi érintkezés, a „jutalmazás" és „büntetés" mindennapi gyakorlatában érvényesítette ugyanazokat a parancsolatokat, amelyeket a parasztság a maga körében ismert. A parasztok pedig – évszázados beidegzettséggel – elfogadták azt is, hogy létük és ítélkezésük szabályait

végső soron urak hagyták jóvá. Parasztnak lenni Nagykőrösön annyit is tett, hogy az ember tudja és elfogadja: több joggal, nagyobb szabadsággal, hatalommal, iskolázottsággal bíró emberek élnek fölötte. Ismeri és elismeri a különbséget – a született, öröklött és áttörhetetlen különbséget – azok között és önmaga között. Más szóval: az ember parasztnak is tudta magát.

Ebben az értelemben F. Ferenc hibátlan paraszt volt. Az volt, jóllehet nem tisztelte úgy az urakat, ahogy apái. Tisztelet nélkül is magától értetődőnek tartotta, hogy vannak, és hogy tőle különböznek.

Mégis *másképp* volt paraszt, mint a falusiak. Gazdaságában és életformájában több a rugalmasság, a vállalkozói elem, mint az olyan falusi gazdáéban, aki birtokához az eszközök és eljárások készletét is hozzáörökölte, s akinek helyzetét életre szólóan meghatározta famíliája öröklött státusa. A tanyai gazdaság és a tanyai munkaszervezet adottságaiból következően F.-ék birtok- és bérleti területe – a család munkaterülete – képlékenyebben tágult és szűkült, a körülményeknek megfelelően, mint egy-egy átlagos falusi gazdáé. Mihelyt ereje lett rá, F. Ferenc bérletre is vállalkozott, majd intenzív kultúrák telepítésére, művelésére is.

A hangsúly ezen van: *„vállalkozott"*.

Kötöttségei ellenére többször döntött, mint amennyiszer az igazi paraszt dönthetett. Rajta is múlt, hogy visszatért ide, fiatal korában próbált városi munkás évei után. Az is, hogy a háborúból megjövet, elvállalta ezt a családot és ezt az életet. Ismétlődő periódusokban új és új döntések elé került. Elmondottuk, miképp determinálta e döntések hatáskörét és motívumait is az a szoros kötelék, amelyeket a mezőváros parasztságához, a paraszti közvéleményhez, a család fölött társadalmi ellenőrzést gyakorló láthatatlan, de ismert erőkhöz fűzte. Mégis, ez a kapcsolat (az egyes ember, egyes család, és másfelől a tágabb városi parasztközösség között) több döntési szabadságot enged az efféle kisgazdának, mint a falu a maga emberének. Mondhatjuk így is: nagyobb önállóságra szabadítja fel és kötelezi el. Ugyanez áll a gondolkodásmódjára is: a tágas és differenciált mezővárosban, s annak tanyavilágában kevésbé uniformizált, mint egy faluban.

„Polgárosodóban" voltak-e F.-ék ebben az időben? A fogalom homályos, nehéz igennel vagy nemmel válaszolni. Parasztok voltak még. De másként, mint a falusiak, és másként, mint saját apáik, anyáik. Az első világháború, a hadifogság, a Vörös Hadseregben töltött hetek, a nagyváros és az átmeneti, de akkor odafigyelő politizálás emlékei nem mosód-

tak el teljesen húsz tanyai év alatt. F. Ferenc keveset olvasott, de másképp ügyelt a városból és a világból érkező hírekre, mint apja, nagyapja még a maga idejében. Törekvése, hogy majdnem szegényparasztból megalapozott kisgazdává emelkedjék, és hasonló szintre vigye családját, az emberi egyenlőség kívánságával, a megbecsülés és függetlenség olyan vágyával, önérzetével, követelésével telítődött, amit régi vágású paraszt aligha ismert.

HANGÁCSI KÖRKÉP

Régimódi bácsi a jobboldalon

Ha nem mozdultam volna ki F. Ferenc tanyájából, talán máig azt hinném, hogy ilyen volt a nagykőrösi tanyai paraszt élete, mint az övé. De éppen ez volt a dolgom, hogy nap mint nap a közeli és távoli szomszédokat látogassam: a nagykőrösi tanyavilág szociográfiai felmérésével kísérleteztem.

Hamar leszűrhettem: nincs két egyforma tanya.

F.-ékkel szemben, a dűlőút másik oldalán S. Balázs tanyája állt. Ugyanolyan homokon. S. Balázsnak 18 holdja volt, F.-éknek, tudjuk, mindent beleszámítva 14. Azt hihetné az ember, pár hold eltérés keveset nyom a latba. Nem így volt. Ám a négy hold különbségnél lényegesebb, hogy ez a tanya egy eredetileg 50 hold körüli nagygazdabirtok magva volt, ami aztán elosztódott. Balázs gazdáé maradt a központi rész, a tanyával, a testvérek pedig 15–20 holdas darabokhoz jutottak. Maga S. Balázs bérelte egy időben testvérétől a szomszédos 20 holdat, de később, ahogy elkényelmesedett, felhagyott vele. Amikor én ismertem, már visszahúzódott saját 18 holdjára.

A tanyaépület szembeszökően különb volt F.-ékénél. Tornác húzódott előtte, amelyre öt lépcsőn jutott fel az ember. A nagyobbik szoba alatt pince – ritka létesítmény homoki tanyán. Magas a padlás is, melyre elfeketedett zsindely borult. Gazdajómód áradt az épületről, legalábbis távolról tekintve. Közelebbről eléggé avult benyomást tett. Nyilván akkor épült, amikor a homoklegelőt szántónak kiosztották, és olyannak épült, hogy alkalmas legyen egy rangos parasztcsalád befogadására.

Az udvar másik oldalán kisebb, zsúpfedeles házikó. A cselédnek, aki a jószággal kint telelt. A nagytanyában – a gazdaházban – két szoba, a konyhától jobbra-balra, s egy kamra. A kistanya szoba-konyhás; a kamrát is elspórolták. Az istálló rangos épület, két bejárattal, külön a lovak, külön a marhák számára; elfért benne 4 ló és 8–10 marha, az egykori gazdaságnak megfelelően. Az épületek tágas udvart fogtak közre, kitéglázott kúttal a közepén. Az építményeket három oldalról szép kis akácerdő

védte. Két nagyra nyúlt fenyő is magasodott a tornác előtt, itt feledett őreként az egykori kertnek, mely addig díszíthette a ház elejét, míg gazdaszszony is élt idekint.

S. Balázs most már magában tanyázott, asszony nélkül. Élt a felesége, de vagy betegeskedett, vagy – ahogy a szomszédok mondták – *mögutálta a tanyát*. A gazda 60 év felé járó, izmos, kövér, gutaütésesen piros arcú ember, nem nyilatkozott erről. Ő kint volt, kora tavasztól késő őszig. Vele egy öreg béres, az is magános ember. Az télen át is kint lakott. Miféle gazdálkodás lehetett ez, két öregedő férfiemberé?

Akkurátus gazdálkodás volt, F. Ferenc véleménye szerint is, S. Balázs nyilatkozata szerint is; én is annak ítéltem, amennyire értettem hozzá. Pontosan járt minden, igaz, hogy régi minta szerint. Nem foglalkoztak egyébbel, mint jószágneveléssel, a szántón pedig rozzsal, kukoricával, árpával, vörösherével és, ami a gazdaság régies vezetésére jellemző: évről évre üresen hagytak három-négy hold földet, ugarlegelőnek. Ehhez járult a másfél vagy kétholdas gyöp, a soha fel nem szántott, tanya melletti legelő és kaszálóföld. A kukoricát harmados kapálásra adták ki szegényebb embereknek, aratásra ugyancsak részesmunkásokat fogadott S. Balázs. A jószág körüli munkát bérese látta el. Maga jóformán nem is dolgozott, csak a pár száz öles szőlejét babrálta a tanya mögött, aminek terméséből a pincében büszkélkedő két hordót töltötték föl.

A gazda többször a tornácon ült, hintaszékben, mezítláb, hosszú csibukkal, és vagy újságot olvasott, szemüvegen át, vagy csak ivott, és a legyeket csapkodta. Mindemellett rajta tartotta szemét béresén, s ha éppen voltak, részes munkásain. A kukoricaföldön egy gyomhajtás is szemet szúrt neki; a trágyának az utolsó morzsáig ki kellett kerülnie, hogy minden harmadik évben megkapja minden darab föld a magáét. A boglyák, kazlak katonás alakzatban a szérűskertben. Három ló, hat marha az istállóban, négy disznó a gazdának, egy a béresnek (baromfit csak a béres tartott). A gazda ügyelt, hogy minden állata megkapja a porcióját, többet és jobbat, mint például F.-éknél.

Lényegében állattartó gazdaság volt ez. Mégpedig – s ez nagykőrösi típus – kupeckodással összekapcsolt tartás és nevelés. S. Balázs csikót is nevelt a hadseregnek, kapcsolatban állt a helybéli ménteleppel. Büszkén mutogatta okleveleit, amelyeket részint saját nevelésű anyakancáért, részint fekete csikóiért nyert valaha, a húszas években. Időnként felvásárolt néhány csikót, egy darabig táplálta, nevelte őket, aztán továbbadta vásáron vagy a hadseregnek. Kupeckodott marhával is. Néha tinókat vett, és

ökröt nevelt; máskor hízott marha előállítására adta magát. Béresét úgy választotta, hogy értsen a jószághoz, szeressen is azzal bánni, egyébként igénytelen ember legyen. Ő maga sem volt nagyigényű.

Nem jártam S.-ék városbeli házában, de másoktól tudom, hogy egyszerű paraszthéz volt az is. „Ükapáról maradhatott" – vélte F. Ferenc, aki különben nemigen tartott kapcsolatot S. Balázzsal, mert érezte, hogy ez a régi református famíliából származó, ódivatú kupecparaszt semmibe veszi. S. bácsika patriarchálisan szólt minden szomszédjával, a legszegényebbel is, de külön tartotta magát. Még azzal is, hogy szegényesebben élt sokuknál. A *mezítláb* nála ugyanazt jelképezte, mint a száz éve divatos kalap vagy éppen a rámás csizma, amit vasárnap vett fel, ha hazakocsizott – esetleg gyalogolt – a városba, hogy megjelenjen a templomban és a gazdakörben. Többször evett kását, mint F.-ék, és nemcsak azért, mert fogához verte a garast, hanem mert a kását egykor a nagyatyja is szerette, és minden jó, ami a régieknek jó volt.

Hogy szegény-e vagy gazdag – van-e esetleg néhány ezer pengője a ládafiában –, e téren vad találgatások uralkodtak. S. Balázsnak a pénz nem arra volt, hogy újféle jómódot, mondjuk ötablakos gazdaházat, úrias ruhákat, netalán motorkerékpárt vásároljon. Még biciklije sem volt; gyalog járt, ha lovát kímélni akarta. A pénz az ő bukszájában jóformán azért volt, hogy *lógyon*. Alkalomadtán jószágba fektethesse, amin aztán vagy keresett, vagy nem, de mindenesetre evvel foglalkozott. Mint a régieknek az arany vagy ezüst, amit a ládába zártak, olyan szerepet tartott gazdálkodásában, életében a pénzvagyon. Meg-megforgatta, amikor jószágot vásárolt; majd eladta, hogy megint *pénzzé tögye*, és akként *őrözze*.

Gazdasága vitelében nyoma sem volt annak az expanziónak, amivel más nagykőrösi tanyásparasztoknál – régi gazdafamíliák ivadékainál is, de különösen a felemelkedőben levő szegényeknél – találkozhattunk. S. bácsi a jómód külső jeleivel is, például tanyája formájával, a szép lóval, rangos bricskával ugyanazt a megállapodott ősi gazdahelyzetet reprezentálta, mint a régi parasztélet híven őrzött maradványaival. A tanya orma fölé nyúló fenyő és a plétányéron hűlt puliszka, vasárnapi kiöltözése (amikor még az ezüstpitykés mellényt is felöltötte) és mezítlábas sattyogásai a királydinnyés homokban, egyazon életforma kellékei voltak.

Egyetlen lányuk rég elkerült a háztól. Ez is gazdatempó: az egyke. Végül is ennek következménye, hogy korán magára maradt, és hogy számára már nem volt a nagy szorgalomnak értelme se. Minek hajtsa magát, akinek egy szem magzata révbe érkezett? Feltehető, hogy az asszony,

S. Balázsné is ezért maradt már távol a tanyától. Mi szükség rá idekint? Amennyiből a két öreg elél, annyit meghozott ez a gondos kisgazdaság meg S. bácsi kupeckodásának alkalmi jövedelme.

A telet az öreg rendesen a városban töltötte, felesége oldalán. Vagy inkább a *körben*. Nagykőrösön ebben az időben számos gazdakör létezett, városrészek szerint meg a gazdatársadalmon belüli rétegvonalakhoz igazodva. S. Balázs olyan körnek volt beltagja, amely egykor a Kossuth-párt támaszának számított. Inkább közepes gazdák vitték benne a szót, nem az igazi nagyok. Ellenzéki volt ez a kör, emberemlékezet óta. Megőrződött benne az a mezővárosi hagyomány, hogy akinek földje, tanyája van, teljes jogú polgár, legalábbis annak tartja magát. Ha *odafönn* nem így kezelik, sérelmet *jelöz* – és dacol.

Egykor baloldali színezete volt e gazdaöntudatú ellenzékiségnek, de az 1930-as években, jóllehet Kossuthot majdnem olyan gyakran emlegették, mint régen, jobbfelé sodródott. S. bácsi 1941-ben kivörösödve szidta a kormányt, mely elárulta a nép ügyét, örökké csalja a parasztot. A paraszt az igazi magyar. A paraszt nélkül éhen halna az a büdös Budapest. Sose tetszik a paraszt az úri kormánynak, mely egy követ fúj a zsidókkal. A szó magától értetődő fordulattal a Benedek-cég gyalázatos furfangjaira csúszott át. Őket S. bácsi a nemzetközi zsidó összeesküvés nagykőrösi csápjainak tekintette; meggyőződéssel vallotta, hogy rég zsebre vágták a polgármestert, a főügyészt meg a többi városi korifeust. Nemcsak a helyi sajtót böngészte szorgalmasan, megrendelte Pestről a szélsőjobb valamelyik napilapját is, bizalommal emlegette Fialát és Szálasit. Hitlert pedig – jóllehet furcsállta a bajuszát – hajlandó volt második Kossuth Lajosnak, a népek szabadítójának, a magyar paraszt reménybeli barátjának tekinteni, aki majd – hazai segítséggel – neki, S. bácsinak is visszaad valamit a régi szabadságból és gazdaméltóságból, ami a romlott urak és beste zsidók alatt veszendőbe ment.

Bármilyen extrém, ez is a nagykőrösi gazdaparaszt egy típusa. S. bácsika túlélte korát. Nem egyedül persze. Támogatta ebben a középhelyzetbe szorult nagygazdaivadékok szélesebb rétege. Azoké, akik viszonylagos kiváltságaikat, a szegényebbekhez mért nagyobb szabadságukat úgy veszítették el a birtokosztódás, a gazdasági verseny, az agrárolló harapófogójában, hogy maguk sem tudták, mi és miért történik velük. Nem kevesen voltak Kőrösön, akik egyszerűen nem álltak be az új versenybe, sem mint termelők, sem mint társadalmi emberek; nem fogadták el a tekintély, az

érvényesülés korszerű formáit. Egymást tartották a régi világ bűvöletében. Nem abban a világban éltek, mely körülvette őket; eligazodni sem tudtak benne.

Aki lépést tart a korral

Három kilométerrel beljebb, a hangácsi iskola közelében állt egy nagy tanya. Földhöz lapult, hosszú lakóépület, nagy istálló; karám, ólak tömkelege, jól láthatóan az útról. 80 hold föld tartozott hozzá, egy nagygazdáé, akinek nevét sem tudom, soha nem láttam ezt az embert. De jól emlékszem Sz.-ékre, akik a tanyát és a 80 holdat bérelték.

Régi gazdacsalád, már a XVII. században feljegyezték nevüket a városi adólajstromokon. A família más ágai a két világháború közt is a birtokos parasztság krémjéhez számítottak. Mások ugyanezen a néven – unokatestvérei, másodunokatestvérei az előbbieknek – a kisparasztság vagy a homoki szőlőtelepítők sorában éltek. Volt, aki miután az egykori gazdavagyon elaprózódott, tanyabérletre adta magát.

Sz. Imre 50 év körül lehetett. Három legényfia volt, egy nagylánya. Ekkora erővel elbírhatták a 80 hold legtöbb munkáját. 30–35 holdon arattak gabonát; egy részét fogadott aratók vágták le. Lehet, hogy a kukoricakapáláshoz is igénybe vettek idegen erőt. De a munka zömét a család végezte, kora hajnaltól estig, örökös mozgásban, mint F.-ék, de nagyobb lendülettel. Hiszen itt két felnőtt és négy felserdült fiatal ösztönözte egymást. Nemcsak a család az évi kenyeréért dolgoztak. Cél volt, hogy mire eljön az ideje, mire nősülnek a legények és férjhez készül a lány, mindenkit bérletbe ültethessenek. Nem is akármilyenbe. Sz.-ék megszokott módjához, munkabírásához és rangjához az illett, hogy ha saját lábára áll majd bármelyik gyerek, az ifjú pár legalább 20–30 holdas tanyásbérletben kezdhesse életét. Ehhez pedig fel kellett szerelni, lóval, tehénnel, ekével, szekérrel, de ruhafélével is, ami megint csak meg kellett feleljen egy régi gazdacsalád megszokott és elvárt nívójának. Ennyit összetakarítani négy fiatal számára nem közönséges erőfeszítés.

Fizetniük kellett persze a földbért is. Korábban két mázsa búzát holdanként, de ez idő tájt három mázsára emelkedett. Olyan homokföld után, mely jó, ha meghozta a 8–10 mázsát. Meg sem élhettek volna, ha gabonakukorica gazdálkodásra rendezkednek be. Sz.-ék kihasználták a tanya minden előnyét. Nagy állatállományt neveltek; nagyban foglalkoztak

sertéshizlalással, liba- és pulykatartással. Csak pulykájuk legalább száz. Négy lovat és tizenöt-húsz marhát tartottak, öt-hat tehenet fejtek állandóan. Ez sem volt elég. Elvállaltak két vagy három hold szerződéses paradicsomot is a gyárnak, egy másik holdon uborkát és zöldpaprikát termesztettek, a leglapályosabb részen, ahol keveset kellett öntözni.

Ez a gazdacsalád semmi tekintetben nem mutatkozott kiégettnek, mint annyi más régi kőrösi família.

A birtokos parasztság a mezővárosban régen választásra kényszerült: sok gyerekkel és tömérdek munkával kívánja-e biztosítani a megélhetést, vagy megáll az első, a második gyereknél, s annak elég földet ad, hogy hasonló birtokú lánnyal vagy fiúval házasíthassa össze. A több nemzedéken átívelő gazdalét e két stratégiája egyformán lehetséges. Többen választották a második megoldást, mint a nagyobb erőfeszítést követelő elsőt.

Sz.-ék viszont nemzedékek óta a vállalkozóbb emberfajtához tartoztak. A mostani gazda nagyapja – gazdálkodó és kupec, mint sok jómódú kőrösi paraszt – felhagyott a marhakereskedéssel, és 120 hold homokot hasíttatott ki magának a pénzéért a távoli Felsőjárás-dűlőben. Tanyát rakott rá, és megtelepedett odakint nyolc gyerekével. Nagygazdák voltak. De ha életszintjüket nézzük, csaknem kisparasztok. Mert előbb a gazdaságot kellett beállítani s a kicsi gyerekeket nevelni, táplálni, míg munkaképes korba értek; ezután meg gondoskodni mindegyikről, hogy a család rangjához méltóan nősüljön és menjen férjhez. A 120 hold annyi felé osztódott el, ahányan a fiúk voltak. Keletkezett is rajta néhány kisebb tanyásgazdaság. Gyenge homokon, amiből 30 hold sem elég egy nagy létszámú család tisztességes eltartásához.

Ekkor kezdték a bérlőéletet. Először nem váltak meg a saját földtől, hanem valamennyit hozzáárendáltak, a nős fiúkat pedig tanyásbérletbe ültették. Lehetőleg a szülői tanya közelében, hogy fenntarthassák az együttműködést a szülők és a nős fiúk meg a férjhez ment lányok tanyái között. Századunk elejére már annyira elosztódott az ősi birtok, hogy darabjain új tanyákat építeni nem volt érdemes. Némelyik unoka el is adta – vagy bérbe engedte testvérének, unokatestvérének – a reá eső darabot, hogy annál szabadabban foghasson egy-egy nagy tanyásföld bérletéhez.

Az ilyen bérlő nem gazdálkodhat rosszabbul, mint más gazda. Ellenkezőleg. Többet kellett kihoznia, mint annak, aki a magáén termelt, mert fizetni kellett a földbért is, gondoskodnia a mindig kockáztatott tőkéről, tartalékalapról is, ami a bérlő gazdaságviteléhez elengedhetetlen. Aki bérelt földből akarta megbízhatóan eltartani a nagy létszámú családját,

annak lépést kellett tartania a korral. A bérleti összeg (sok száz kisbérlő versenye folytán) 1900 és 1941 közt folyton emelkedett. Másrészt pedig: csak az újításoktól nem idegenkedő, rugalmas és viszonylag intenzív gazdálkodás kötötte le ilyen családok jelentékeny munkaerejét.

A paraszt tanyásbérlők rétege – pár száz család – valóban jól gazdálkodott. Elsősorban az állattenyésztést szorgalmazták, fajtára, tejhozamra, piaci árra is éber tekintettel. A törzskönyvezett tehenészet és a rendszeres tejgazdaság mesterei is jórészt a tehetősebb parasztbérlők köréből kerültek ki. A vegyes, igénytelen baromfitartással is hamarabb szakítottak, mint az önálló tanyásgazdák többsége, felfedezve, mennyivel több pénzt hoz az egységes, jó minőségű tyúkállomány, a csapatszám tartott liba, nedvesebb helyeken a kacsa és mindenütt a határban a gyöngyös meg a pulyka. Ez utóbbit exportra vásárolta, angol piacra is, az imént emlegetett Benedek-cég.

Sz.-ék paradicsommal, uborkával is foglalkoztak, s ez tulajdonképp meglepő egy 80 holdas gazdaságban. Az efféle inkább illett a kisemberhez, aki másképpen nem is igen csikarhatott ki pénzt pár hold homokból. A tehetős bérlőfamíliát nyilván a reá nehezedő teher, a magas földbér és az ugyancsak átlagon felüli kiházasítási költség késztette, hogy annyi munka mellett még ezt is magára vegye. A bérleti gazdaságnak, mondom, belterjesebbnek kellett lennie, mint a hasonló méretű saját birtokon folytatott termelésnek. És lehetett is: a munkabíró gyerekek segítségével. A bérlőparaszt szükségképp úgy kezelte családját, mint istenadta munkacsapatot, amelyben minden gyerek: munkaerő-utánpótlás, a gyarapodás forrása (s ha nem könnyen válik azzá, engedelemre szorítandó).

Sz.-éket szüntelen erőfeszítés tartotta felszínen. Nemcsak a fizikai munka. Bérlőgazdának számolnia kell. Sz. Imrével beszélgetve tanultam meg, hogy sok ágú állattenyésztéssel, szabályos forgóval dolgozó, kertészetet is fölölelő gazdaságban milyen nagy a szellemi munka. A piac, az árak figyelése, a munkaerő elosztása és gyakori hirtelen átrendezése, az állattenyésztés és a növénytermesztés ezer gondja, amiről számot sem ad a gazda tintaceruzával vezetett kockás füzete. Ahol ekkora a kockázat, ilyen szűk a jövedelem, és ennyire fontos a megtakarítás, a tartalékoló felhalmozás, a gazdán a hosszú megszokás sem segít. Számolnia kell.

Sz. Imrének arcára volt vésve az elme elháríthatatlan munkája. Megjelenése, modora is átmenet volt a paraszt, a vállalkozó, a mezőgazdasági szakember között. Három gimnáziumot járt, többet szülei anyagi viszonyai nem engedtek. Később, már házasember korában, beiratkozott a

helybeli gazdasági iskolába, kétesztendős téli tanfolyamra, és megszerezte az aranykalászos jelvényt. Príma teheneket tartott; büszke volt arra is, hogy az a 30–40 birkából álló nyáj, amelyet fia terelgetett a birtok gyöpös részén, válogatott állomány. A tanyában, ahol már vagy nyolc esztendő óta éltek, meg-megújítva a dráguló bérletet, városias volt a berendezés, inkább az iparosok ízlésére, mint a régi parasztokéra emlékeztető a bútorzat. Újság járt, láttam néhány könyvet is, szakkönyveket, regényeket, Jókait. Az egyik fiú már elvégezte a kétéves gazdasági iskolát, a többiek is készültek rá. Gimnáziumban Sz. Imre egyet sem taníttatott, mert „küldhettem volna mind, de akkor ki maradna itt velünk?". Mind nem küldhette, ezért nem iskoláztatta egyiket sem; így tartotta igazságosnak.

Sz.-ék mintegy hat kilométerre laktak a várostól. Nemcsak a piac, a sűrű szállítás kapcsolta őket oda. Érezhető volt, hogy az elágazott régi família, a közeli-távoli rokonság – bérlők, nagygazdák, kisgazdák, mesteremberek, elvétve néhány tanult ember is – eleven, szoros kötelék számukra. Alighanem ez is összefüggött a família vállalkozó, ám rangját is tartó karakterével. Aki büszke lehet élete vitelére és teljesítményére, valószínűleg szívesebben ápolja a családi barátságot. Sz.-éknek is megvolt odabent a házuk, tágas, rangos porta a Kecskeméti út körüli gazdanegyedben. Télen-nyáron kint éltek a bérelt tanyán, de a vasárnapot meg a többi ünnepet, aki csak tehette, a városban töltötte.

Sz. Imre, ahogy mondta, nem ért rá politizálni. A fiai sem. Ha szavazni kellett, a Kisgazdapártra adta voksát. Mellesleg ő is tagja volt valamelyik gazdakörnek, nem véletlen, hogy annak, amely inkább a mezőgazdasági szakszerűség felé tapogatózott, mint a politika irányában. Azt hiszem, kevesebbet várt a külvilágtól, mint önnön erejétől. Fiait ugyanebben a szellemben nevelte. Erőskezű apa volt, ahogy a legényfiúk inkább dicsekedve, mint panaszosan elmondták. Ha minden úgy marad, ahogy 1940 körül volt, ezek az Sz.-gyerekek is hasonló sorsú, igényes, kulturált, a gazdálkodást szakszerűen újító tanyásbérlőkké lettek volna. Sz. Lászlóval, a legidősebbel, 1973-ban találkoztam újra; mi lett a sorsa, elmondom, ha eljön az ideje.

Nem messze a bérlőéktől, egy másik, majdnem akkora tanyásgazdaságba vitt utam. Ezt azonban nem adták bérbe. A gazdája kezelte. A városból járt ki kocsival, amely hintónak is beillett. Így látogatta többi tanyáit is. Volt neki egy a szomszédos Feketén, egy másik a Homolytáján, ezen felül egy darab szőleje a Cegléd felé eső Nyársapáton s egy régi szőlő a város közelében. D. Mihály ősi kőrösi református gazdacsaládból származott. Apjától, apósától meg gyermek nélkül elhunyt nagybátyjától örökölte össze ezt a körülbelül 160 holdas birtokkomplexumot. Egyetlen fia jövője biztosítva volt. Annál inkább, mert ezen a 160 holdon kívül reá nézett egy másik, mintegy 100 holdas örökség is, anyai ágról, ahol ugyancsak gyermek nélkül öregedett ki valamelyik nagybácsi. Meg még amit majd házasságával e 260 holdhoz hozzákanyarít.

Így alakult ki nem egy 200–300, sőt 500 holdas nagygazdabirtok. Több nemzedék születéskorlátozása és gyerektelensége – elfáradásból, közönyből eredő gyerektelenség – halmozta fel e vagyonokat. 300 hold itt, ilyen munkaszervezeti feltételek és földbérek mellett jóval többet hozott, mint mondjuk egy ugyancsak 300 holdas homoki dzsentri birtok a Nyírségben.

D. Mihály hangácsi birtokát tehát nem munkával, hanem – akár a Habsburgok – házasodási politikával és örökítéssel szerezték és tartották meg. Már eredetileg is úgy került a család kezére, hogy a feketei „ősi birtokhoz" valamelyik legelőfelosztás idején „birtokarányba" kapta hozzá a D. família ezt a hangácsi részt. Azóta egyszer vagy kétszer elosztódott két-három darabra valamelyik szaporább nemzedék kezén, de aztán újra meg újra összeállt.

A birtok történetét valamelyest az épületek is szemléltették. Egyik sarkában ott állt még a 100 évesnél öregebb „kistanya": zsúptetejű, vertfalas, avult istálló, és az istálló végében egyetlen szoba. Jó fél kilométerre tőle a birtokon telepített akácerdő tövében az „új tanyát", más nevén „nagy tanyát" csodálhatta meg a látogató. Kis emelkedésre rakott cseréptetős, két szobás ház volt ez, városi háznak is elmehetett volna. Az egyik szoba padlós, a pitvarból nyíló konyha tágasabb a tanyán megszokottnál, a kamra szoba méretű, fölöttük magas, száraz padlás, ahol vagonszám tárolható a csöves tengeri. Ehhez a gazdaházhoz oldalvást csatlakozott egy alacsonyabb szoba-konyhás ház, igazi cselédlakás. Ugyanitt emelkedett a 20–24 jószágra méretezett pompás istálló, tégla lábazattal, rácsos ablakkal, cseréptetővel. De volt egy harmadik tanya is a birtokon, amelyet nyilván

akkor építettek, amikor megoszlott a két testvér között. Megszokott méretű és külsejű: szoba-konyha-kamrás földpadlós, zsúptetős ház az 1910-es évekből, mellette 6–8 jószágra szánt istálló, disznó- és baromfiólak.

Sem ezt, sem a 100 éves elavult tanyát nem bontották le, amikor D. Mihály e családi birtokkomplexumot összeörökölte. Egyik épület sem vált feleslegessé. 1940-ben a „nagytanya" ajtaját csak olyankor nyitották ki, amikor a gazda kilátogatott. Lakott volt viszont az ehhez ragasztott cselédház, itt élt D. Mihály megbízottja, tisztességben megvénült kertészbéres, idős feleségével, immár gyermekei nélkül – a gyerekek rég kiröppentek. Ez a hetven év felé járó bácsika volt D. Mihálynak mintegy kulcsára és kasznára, ő felügyelt a másik két „kertész" családra, akikre a munka hárult. Ezek lakták a két kisebb tanyát.

Abban az épületben, a szoba-konyhásban, mely nagyjából megfelelt a megszokott igényeknek, egy hétgyerekes család élt. A férfi 40 év körül, az asszony 35 lehetett, a gyerekek pedig 12 évestől félévesig. Az öreg tanyában, ahol konyha se volt, hanem nyáron az épület előtti szabadtéri kemencéhez ragasztott „spóron" vezette a háztartást az asszony, télen pedig az egyetlen szoba sarkában főzögetett, nos, itt csak öt gyerek volt, az ugyancsak 30–40 év közötti szülők oldalán.

D. Mihály szemmel láthatóan kedvelte az olcsó munkaerőt. Olyan nincstelen családokat fogadott birtokára, akik, hogy fedél legyen a fejük fölött, és legalább újig való kenyérre számíthassanak, mindent elvállaltak. Az egyezség itt úgy szólt, hogy a „kommenciós kertésznek" 16 mázsa rozs, 2 mázsa búza, ezen felül valamennyi krumpli, bab, szalonna, disznótartási és baromfitartási jog jár. Ennek fejében a „kertész" tartozik elvégezni a gazda által rábízott jószággondozási munkát egész éven át, emellett részt vesz a szántás, vetés, városi fuvarozás, fakitermelés munkálataiban. Vállalja továbbá – a megszokott harmadrész helyett – negyedrészért 5–6 hold kukorica kapálását, és harmadrészért másfél hold paradicsom minden munkáját. Ezen felül a „kertész" a lakás ellenértékéül a saját tenyésztésű baromfiból évente hatvanat meg háromszáz tojást, a disznó után egy malacot kellett, hogy bevigyen a gazda városi portájára.

A jószág gondozása elég teendőt adott. D. Mihály ezen a birtokán nemigen foglalkozott gabonatermeléssel, rozsot jóformán csak annyit vetett, amennyiből a „kommenció" kitelt. A birtok harmadát legelőnek és kaszálónak hagyta, a többin nagyobbrészt kukoricát, lucernát, bükkönyt és más füves takarmányt termelt. Nem érte be azzal, hogy a saját 15–20 főnyi

szarvasmarha-állományát itt tartotta télen-nyáron át, hanem kora tavasztól késő őszig más gazdák marháját is ide fogadta, bérért. Ebben az időben körülbelül 40 marha, emellett 6 ló, és 2 bivaly gondozása hárult a „kertészbéresekre". Ha a nem messze fekvő feketei birtokon, ahol a szántóföldi termelés nagyban folyt, munkaerőszükség támadt, D. Mihály gyakran átvezényelte hangácsi embereit is oda.

A két kistanyában a nyomorúság sűrű levegőjét szívhatta be az ember. Sovány, agyongyötört asszonyok, sápadt, mezítlábas, gubancos hajú gyerekek, akik kikerekedett szemmel bámultak a városi látogatóra. Száraz kenyér haja az ablakban, a szoba latyakos földpadlóján heverő cucli, kötélen libegő rongyos gyerekholmik, cibereleves, krumlifőzelék, hústalan ebédek reménytelen szaga. A hétgyerekes apa, mint hasonló helyzetben annyian, szabályos alkoholista volt, a másik szegényember sem ivott sokkal kevesebbet. B. Bálint, a gazda bizalmas embere – aki a többiek szerint semmit sem csinált, mégis háromszor annyit kapott, mint ők – tele volt panasszal a keze alá rendelt „kommenciós kertészek" ellen. Nemcsak ittak, loptak is.

Kiúttalan helyzet, mint a Dunántúl vagy a Nyírségben az uradalmi cselédeké. Ezek a férfiak és asszonyok éppen olyan családokban nőttek fel, mezítlábas, pendelyes, maszatos gyerekként, hat vagy tíz testvérük között, amilyet azután maguk is megteremtettek. Olyan gazdát fogtak ki maguknak, aki egyedül igénytelenségüket, kiszolgáltatottságukat nézte, amikor a sok jelentkező közül őket vitte a tanyájára. A családfő már legénykorában rákapott az italra; pálinkával vigasztalta magát már az apja is. Mire a nagyobb gyerekek felserdülésével oda jutottak volna, hogy többféle munka útján kissé megszedhessék magukat, vagy az alkohol vitte el a férfi erejét, vagy a betegség fogott ki az asszonyon. Viskójuk sem volt, hogy öregségükre odahúzódhattak volna. Gyerekeikre sem hagyhattak se házat, se földet, ugyanarra az életpályára ítélték őket, amit maguk is jártak. Hová mehettek? Megint „kertészbéresnek", „kommenciós kertésznek"; ott legalább egy szoba jutott szolgálatukért.

Néhány száz család élt ilyen szinten a nagykőrösi tanyavilágban. Másik pár száz bent a városban, a Tabánban és egyéb nyomornegyedekben. Akiknek történetesen volt egy házacskájuk, de azon kívül semmi. Vagy akik zsúpfedeles szoba-konyhát béreltek. Mert már senki sem fogadta őket a tanyájába, tehetetlenek lévén a mezei munkához. Vagy mert a városi napszámos sorsot, esetleg a piaci, konzervgyári munkát többre tartották

a tanyai életnél. Ez volt Nagykőrös igazi agrárproletariátusa, annak is alsó rétege.

Megkülönböztethetjük a tanyai szegények két típusát: az elesetteket és az emelkedőket. A kettő között nem egyedül a törekvés, a jó szándék vagy a józan élet teremtett eltérést. Hanem például a gyerekszám is, az erő és egészségi állapot is. A törekvő szegénynek ésszel kellett élnie. Tudnia kellett, mit vállal és miért. Nemcsak a munkához kellett értenie, hanem – asszonyostul – a beosztáshoz, a megtakarításhoz is. S ez annál nehezebb, minél szegényebb az ember. A tanyai „kertész" is csak úgy gyarapodhatott, ha jószágállományát szaporította. A baromfi hasznát süldőbe, a süldőnevelés hasznát anyadisznóba, a disznótartás hasznát tehénvásárlásba fektetni, majd már borjút vinni a piacra ... és így tovább. Ez volt az egyetlen út, hogy a rendszeresen felélt terményjövedelem, aratási, kapálási és egyéb részesedés mellett összegyűjtsék azt a kis tőkét is, amit aztán vagy szőlővételben, vagy – ami gyakoribb volt – bérlet szerzésében hasznosíthattak. Csak az olyan „kertészből" lehetett felesbérlő, később esetleg igazi tanyabérlő, aki öt, tíz vagy tizenöt éven át, a pusztulásokat és visszaeséseket is kiheverve szívósan gyarapítani tudta jószágállományát.

D. Mihály elég gazdag volt, hogy az maradjon, ha rosszul gazdálkodik is. Arra törekedett csak, hogy így vagy úgy hasznát vegye minden birtokának. Az igénytelen gazdagság, amelyet érdemtelenül is magabiztossá tesz, hogy munka nélkül áll fenn, és örökség meg házasodás útján gyarapszik, jól megfér az igénytelen szegénységgel. Effajta szegények tartották fenn – munkájukkal és beletörődő tudattalanságukkal – a passzív, élősdi gazdagságot. S az ilyen elmaradott gazdabirtokokon élt tovább, kivonódva a mezővárosra jellemző gazdasági és művelődési haladás áramából a tehetetlen szegénység.

Tanulékony szorgalom és hajtóerői

A törekvő és emelkedő szegénységet is példázta nem egy hangácsi família. Valamikor, ahogy tudjuk, F. Ferenc nagyszülei is ilyen sorból indultak. Igaz, a múlt század 70-es, 80-as éveiben, amikor magasabb volt a munkabér, olcsóbb a föld, könnyebb a megkapaszkodás. De ismertem olyan családot is, amely a két világháború között vergődött ki a nincstelenségből.

A hangácsi iskola közelében állt például G. Ambrusék tanyája. Kivéte-

les volt már abban is, hogy a nemrég újjáépített tanyához nem tartozott csak hat hold föld. Az is olyan homok, hogy aligha ért többet két hold feketei szántónál. Mégis állt és virágzott rajta egy csöpp gazdaság. A hat holdnak majdnem fele szőlő és gyümölcsös volt már ebben az időben.

Közkeletű tévedés, hogy Nagykőrösön minden református família gazdag vagy legalábbis földes paraszt volt. G.-ék reformátusok voltak, mégis nincstelenek, már G. Ambrus apjának nemzedékében. De talán korábban is, generációk óta, hiszen a városban akkor is szegény volt a többség, amikor még meg sem telepedett itt az első katolikus. A kálvinista Nagykőrös is nagyobb meg kisebb gazdákra, csak házzal-szőlővel bíró és nincstelen parasztokra oszlott. S a szegénység örökké újjá is termelődött. Úgy is, hogy a szegény ember sok gyerekéből ritkán lett jómódú gazda, meg úgy is, hogy a kisebb-nagyobb parasztok birtoka, vagyona is elúszhatott vagy elaprózódhatott a sok gyerek között. A múlt század első felében általában inkább a véletlenen, mint a szándékon múlott, kinek hány gyereke születik, és hány éri meg a felnőttkort. A társadalmi emelkedés és süllyedés már csak ebből az egy okból is gyakori, mondhatnánk törvényszerű jelenség volt. Más okok is léteztek persze: a szorgalom, a józanság, az okosság, a kitartás és nem utolsósorban a szerencse vagy mindennek hiánya, néha összegezett hatással. A nagy jószágtartás korszakában, ami itt körülbelül az 1830-as évekig tartott, egy-egy kiadós állatvészbe is belepusztulhatott valamely sokáig tehetős família vagyona, másfelől felemelkedhettek például pásztor- és kupecdinasztiák egyik évtizedről a másikra.

Nem tudom, milyen pályát futottak G. Ambrus ősei. Amikor a nagy közlegelőket a múlt század utolsó harmadában kiosztották, nekik már nem jutott semmi. Apjáék tíznél is többen voltak testvérek, heten meg is érték a felnőttkort. G. Ambrus maga is nyolcadmagával nevelődött azon a cseméri tanyán, ahol az apja több, mint húsz esztendeig dolgozott egy szőlőtelepítő nagygazda birtokán. Olyan homoki tanya volt az, amelynek területe felerészt a frissen telepített szőlő övezetébe ért, míg a másik felén szabályos szántó-vető és jószágtartó gazdálkodás folyt. G. Ambrus apja minden bizonnyal a törekvő, takarékos szegények közé tartozott. Kiérdemelte, hogy öregségére házat vehessen a városban, gyerekeit pedig, ha vagyonnal nem is, sokféle hozzáértéssel és puritán életfelfogással látta el. Ez sem utolsó örökség.

Törekvő ember könnyebben talál jó gazdát, mint az elesett szegény. G. Ambrus is addig forgolódott, míg ki nem kötött egy özvegyasszony

hangácsi öregtanyáján mint „szabadkertész" – ami a „kommenciós kertésznél" valamivel jobb helyzetet biztosított, de csak olyan embernek, akinek már megfelelő jószágállománya volt. A „szabadkertésznek" ugyanis, amellett, hogy terményben és jószágszaporulatban megállapított bért fizetett a tanyáért, lehetősége volt bizonyos fokig önállóan gazdálkodni. Többnyire üresen adták át neki az istállót meg az ólakat, s abban vagy saját jószágállományát nevelte vagy ha a gazdáét is, ezért már meghatározott bért vagy részesedést kapott. Pár évvel később ugyanitt felesbérlővé lépett elő, az 1920-as évek végén pedig, amikor az özvegy meghalt, az örökösöktől megvásárolta ezt a hat holdat, amelyen fokozatosan önállósította magát.

Egy ideig még feliben bérelte a birtok másik, körülbelül 15 holdas darabját is, hiszen a saját hat holdján, amelynek csaknem felét azonnal megfordította szőlőnek, aligha élhetett volna meg. Ki kellett várnia, amíg az új szőlő termőre fordul. Nyilván apjától tanulta a szőlészet és gyümölcstermelés fogásait. De tanult Bartha tanítótól is, akihez egyre gyakrabban járt át, ahogy szegényemberből apránként a maga gazdájává emelkedett. És aztán már, mikor az új kistanya is megépült azon a hat holdon, a tanító is be-bekopogott hozzá. Tartós barátság szövődött a közös szőlészérdeklődés nyomán.

Aligha ment volna ennyire G. Ambrus, ha nincs mellette a felesége. Református asszony, kisparaszt famíliából, kiterjedt gazdarokonsága van a városban. Az asszony családjában kimutathatóan a szétöröklés aprózta fel a két generációval korábban még közepes szabású birtokot. Ez a házasság az asszony oldaláról tekintve kétségkívül úgy indult, mint társadalmi süllyedés. Hogy mégsem az lett, mert G. Ambrus felküzdötte magát körülbelül arra a sorra, ahol az apósa állt, ebben legalább annyi része lehetett az asszony ambícióinak, mint Ambrus gazda okos szorgalmának. Úgy látszik, be kellett bizonyítaniuk, hogy nem alábbvalók a rokonságnál.

Három gyereket neveltek. Ennyi az ő helyzetükben nem is sok, nem is kevés. Egy fiú volt köztük, 1940-ben 13 éves. Kerékpárral járt be a városi gimnáziumba. Bartha tanítónak is része lehetett a fiú felkészítésében. De a szülőket nemigen kellett rábeszélnie, mert az anya kezdettől úgy akarta, hogy a fiút, ha egy mód van rá, taníttatni fogják. A lányokat azért sem, mert erősen szükség volt rájuk a gazdaságban. Egyébként is ritkaságszámba ment, hogy ilyen tanyai család leánya akárcsak polgárit végezzen. Férjhez menni másik tanyai emberhez, akár kisebbfajta gazda fiához,

anélkül is lehetett. De hogy a fiú leérettségizzen, bizonyára az emelkedés erős szándéka diktálta. Volt ebben valami a törzsökös famíliák elszegényedett ivadékainak dacos büszkeségéből.

A szőlő a köztes gyümölcsfákkal mintaszerű teleppé fejlődött. De egyedül ebből megélni bajosan lehetett. Jó esztendőben 800–1000 pengőt is jövedelmezett, rosszabb években nehezen menekedtek meg a ráfizetéstől. A másik három hold felén szakszerű zöldségkertészetet folytattak. Nem „kutaskertészet" volt még ez, amilyennel majd a város alatt találkozunk, hanem „szárazkertészkedés", ami a talajnedvességet használja fel, ugyanazon a földön legfeljebb két veteményt helyez el egymás után, és csak akkor öntöz, gémeskútból, emberi erővel, ha muszáj. Zöldpaprika, paradicsom és uborka, mint majdnem mindenütt, azzal a különbséggel, hogy nagyobb területen foglalkoztak paprikával, mint a vegyesgazdálkodást folytató szomszédaik, és G. Ambrusnak megvolt a kedvelt húsos paprikafajtája, amit ezen a határrészen ő honosított meg.

G. Ambrusék voltak egyébként az iskolában szervezett műkedvelő színjátszó csoport legbiztosabb támaszai. A férfi is, az asszony is, akár énekelni, akár szerepet játszani kellett. A három jótanuló gyerek, akiket könnyen áthívhatott a tanító úr a szomszédból, ugyanúgy segített a vándorkönyvtár kezelésénél, mint a színfal festésénél vagy a tanterem ünnepi kitakarításában. Nem sok ilyen szíves együttműködő családdal számolhatott az iskola. Néhányan, mint G.-ék is, szorosan és tartósan kapcsolódtak ahhoz a kezdetleges, de széles közművelődési tevékenységhez, aminek Bartha tanító volt két évtizeden át a lelke. Mások, így F.-ék is, alkalmanként vettek részt, de rájuk többnyire mégis számítani lehetett. Ám az olyan ember, mint S. gazda, nem is szólva a „kertészcsaládok" többségéről, semmiképp nem vállalt részt az iskola munkájában, azon túl, hogy vonakodva és nagy kihagyásokkal elküldte a gyerekeket. Ha éppen nem volt szükség rájuk a kisebbek gondozása vagy az aprójószág őrizete körül. De G.-ék számára az iskola – és a tanító személyes barátsága – nyilvánvalóan emelkedésük segítője, talán jelképe is volt.

Emlékszem, kikérdeztem őket arról is, mennyire érintkeznek a városban élő meg más határrészeken tanyázó rokonaikkal. Az derült ki, hogy alig-alig. Elfoglalta őket saját csöpp gazdaságuk, az egyre intenzívebb és egyre jövedelmezőbb homoki kertgazdaság. Meg a három gyerek, akikkel jóval többet törődtek, ideértve tanulmányaik felügyeletét is, mint tanyai családokban szokás. Lekötötte őket a dolgos emelkedés. De talán nemcsak ezért tartották külön magukat. Amíg szegények voltak, nem

óhajtottak sem az asszony módosabb rokonaihoz törleszkedni, sem az ugyancsak szegény sorban élő G. testvérek és sógorok között elvegyülni. És ahogy két évtized kemény munkája árán megkapaszkodtak és felemelkedtek, beérték azzal a kissé álmélkodó elismeréssel, amit a piacon és a néha mégis adódó ünnepélyes családi összejöveteleken, egy-egy lakodalomban például, a rokonokból erőszak nélkül kikényszerítettek. Tudták, hogy sorsukat számon tartja a széles atyafiság. Majd mindenki tudomást szerez arról is, amikor néhány év múlva leérettségizik a fiú, nem akárkihez mennek férjhez a lányok, ők pedig, megtartva kicsiny homoki gazdaságukat, végre megvásárolják a városban a rég kiszemelt portát, de nem a Tabánban, hanem a kálvinista gazdák negyedében.

Birtok és használat

Nem emlékszem már, ki ajánlotta eredetileg Hangácsot mint a nagykőrösi tanyavilág jellemző darabját. Jó tanács volt. Amit itt láttam, valóban képet adott néhány jellegzetes életformáról. Közepes minőségű homok lévén, a hangácsi rész kielégítően reprezentálta a kőrösi határt, amely a már jóformán semmire sem használható futóhomok és a kötött, humuszos barna homok szélsőségei között hullámzik.

A tanyai termelés fejlődésének jellemző útját járta be ez a határrész. Valamikor leginkább állattartó célra keletkeztek itt is „mezei kertek", amelyeken munkaidőben átmenetileg kint tartózkodott a gazda, télen pedig legényfiúk, béresek, pásztorok teleltették a jószágot. Majd egyre inkább a szántóföldi művelés, a gabona- és kukoricatermelés telepe lett a legtöbb hangácsi tanya is. Huzamosabban kint élt már vagy a tulajdonos, vagy az oda fogadott „kertész" család. Végül, már századunkban, a nagyobb homokbirtokok részben feldarabolódtak, és kitelepedő kisparasztok lakótanyái épültek rajtuk.

A paprika és a paradicsom, egyszóval a homoki „száraz kertészkedés" a saját kezelésű, a bérbe adott és a „kertészekkel" műveltetett tanyaföldek minden típusán terjedőben volt a két világháború között. Ha nem is egyforma mértékben és azonos ütemben hódította meg a különböző nagyságrendű és munkaszervezetű tanyákat, a tendencia az volt, hogy előbb vagy utóbb minden gazdaság beillessze ezeket a növényeket a maga munkamenetébe.

Noha csupa parasztbirtok osztozott a Hangács mintegy három és fél

ezer holdnyi területén, a föld nagyobb részén nem a tulajdonos dolgozott 1941-ben. A tanyáknak körülbelül harmada volt kisparaszti tanya, ahol kint lakott a tulajdonos, családostul, és maga végezte az összes munkát vagy annak zömét. A nem saját használatú, hanem bérbe, felesbérletbe adott, illetve cselédekkel, „kertészekkel" műveltetett tanyákhoz átlagban nagyobb terület tartozott. A hangácsi terület mintegy háromnegyedén ekkor már bérmunkásokkal, illetve bérlőkkel folyt a gazdálkodás. Ennek a homokterületnek tehát nemcsak a gazdáit kellett eltartania, hanem a bérlőket, felesbérlőket, illetve a „kertészeket", néhány esetben még a bérlő „kertészeit" is. Ilyen is volt: módosabb parasztbérlők olykor maguk is kommenciós családokat, „kertészeket" fogadtak a bérelt tanyába.

A „kommenciós kertész" egy-két típusával már megismerkedtünk. Nemcsak elesett családok vállaltak „kertészséget", mint akikkel D. Mihály birtokán összeakadtunk. Olyan szegényparasztok is szolgálatba léptek, akiknek volt egy kis vagyonuk, városi házuk, darabka szőlejük, néhány állatuk. Találkozni lehetett – különösen kisebb tanyabirtokon, például ahol a gazdának két kis tanyája volt, s az egyiken maga élt, a másikra „kertészt" fogadott – tartós, patriarchális kapcsolattal is a gazda és „embere" között. Megtörtént, hogy az öreg gazda csaknem saját családjaként kezelte a rég ott élő „kertész" famíliát; ha kijárt, velük lakott, étkezett és dolgozott, s a „kertészék" jószágtartását, gyarapodását, boldogulását saját ügyének tekintette.

Más volt a „szabad kertész" státusa. „Lakónak" is hívták, amint hogy az is volt: lakást, azaz helyet kapott olyan tanyában, amelyre a gazdának nem volt szüksége. Tarthatott megállapodás szerint több-kevesebb saját tehenet, disznót, baromfit. Ennek fejében és magáért a lakásért az állatállomány szaporulatának bizonyos hányadával meg tojással, túróval, tejfellel stb. tartozott a gazdának. A „szabad kertész" egyébként oda szegődött el napszámba, részes kapálásra, aratásra, szőlőmunkára, ahová akart. Tulajdonképpen tanyabérlő volt, csak éppen a legszegényebb bérlő, a sok fokozatú bérlőállapot legalján. Földet még nem volt képes bérelni – ehhez nagyobb jószágállomány, felszerelés és bizonyos induló vagyon kellett –, de bérelt „helyet" magának és csekély jószágállományának. Átmeneti helyzet ez a „kommenciós kertész" és a kisbérlő között. Már nem szorul az egész évi kenyeret biztosító kommencióra, viszont nem is köti le munkaerejét annak a gazdának szolgálatában, ahol történetesen lakik. A gazda oldaláról pedig ez is egyfajta tanyahasznosítási forma, olyan tanyáé, amelyre éppen nincs magának a gazdának szüksége. A „szabad kertész" azon-

kívül, hogy fizet az ottlétért, őrzi a tanyát, mely lakatlanul könnyebben pusztul, mint ha valaki benne él.

Nehéz megbecsülni, a tanyáknak hányad része volt bérleti, illetve felesbérleti kezelésben. A hivatalos statisztika aligha tükrözte a valóságos viszonyokat. Gyakori volt például, hogy a kiöregedett szülők felesbérletbe adták a földet és a tanyát saját gyermeküknek, ez azonban családon belüli megállapodásnak számított, nemigen jelentették be a városi hatóságnál, és statisztikai összeírás idején is eltagadták. Attól féltek ugyanis, hogy a bérlet, illetve felesbérlet jövedelmét külön megadóztatják, adójukat ezen az alapon megemelik. Hasonló okokból maradt titokban sok más bérleti szerződés is. A Hangácson ebben az időben körülbelül a tanyák harmada volt bérbe adva, ide értve a felesbérletet is. Ez nagyjából a terület felét jelenti, tekintettel arra, hogy inkább a nagyobb tanyabirtokokat használták ebben a formában.

A felesbérlő részben a gazda felszerelésével dolgozott. Olykor az igát, ekét, szekeret is a gazda adta. Mindenképp a gazda biztosította a trágyát, és ő fizette a föld adóját. Az igazi árendás ezzel szemben általában több esztendőre bérelte ki a tanyát s a földet, és a birtok kezeléséről, a gazdálkodás egész viteléről maga gondoskodott. A bérleti szerződések többnyire kikötötték, hogy a bérlő mekkora állatállományt tarthat a birtokon, illetve mennyit köteles tartani; a birtok hányadát köteles évről évre megtrágyázni, milyen vetésforgóhoz kell tartania magát, és így tovább.

Akár feliben használt valaki földet és tanyát, akár pénzért, terményért árendálta, a bérlet költségei magasabbak voltak, mint az ország sok más vidékén. A múlt század utolsó évtizedeire visszatekintő emlékezés még holdanként egy-másfél mázsás bérletekről tudott. Az első világháború előtt már emelkedtek a földbérek, a harmincas évek közepétől ismét jelentékenyen megugrottak. A városhoz közeli, jobb földért ekkor már négy–öt mázsa búzaértéket is elkértek holdanként, és csak a legtávolabbi, legrosszabb homokterületek bére állapodott meg másfél-két mázsa körül.

A földbérek emelkedését az magyarázza, hogy a kőrösi határ ebben a korszakban mintegy megtelt. Bérletre vállalkozók, bérletre törekvők egyre többen lettek. Az elosztódó gazdabirtokok örökösei sorából is, akik így akarták kiegészíteni apróra olvadt gazdaságukat. Az igyekvő szegények sorából pedig százával emelkedtek ki családok; végigjárták a „kommenciós kertészségből" a „szabad kertészeti" státuson, kisebb-nagyobb felesbérleten át a tanyásbérlethez vezető utat.

A földbérek irreálisan magasra emelkedtek ebben a korszakban. Aligha

hozták meg a bérlőnek azt a hasznot, amit anyagi befektetése és ráfordított családi munkája alapján elvárhatott volna. A földtulajdonos jobban járt, a bérlő pedig rosszabbul, mint olyan viszonyok között, amikor minden földbérlő csak olyan bért hajlandó fizetni, amennyi mellett tőkéje és munkája társadalmilag elfogadott szinten megtérül. Itt azonban mind a két oldalon parasztokkal van dolgunk.

Parasztként élnek és gondolkodnak a bérlők is. Nem számítják családi munkájuk értékét, de nem kalkulálnak az állatállományba, felszerelésbe, vetőmagba, bérleti előlegbe fektetett tőke profitjával sem. Ha saját földjük kevés a családi munkaerő hasznosítására: bérelni próbálnak annyit, amennyivel megbirkózhatnak. Sokan vannak, egymásra ígérnek, feljebb meg feljebb verik a földbért. Ha keveset hoz is, ez az egyetlen mód, hogy annyit dolgozzanak, amennyit bírnak. Sok esetben nem is az évi eredmény, hanem az erő megőrzése és egy későbbi, kedvezőbb bérlet vagy földvásárlás reménye hajtja őket. Itt a remény is gazdasági tényezővé válik. Ezt is meg kell fizetni.

És fizetni kell a magasabb társadalmi státusért is, ami az önálló tanyabérlő helyzetével jár, mert ennek ismét megvan a maga hosszabb távon anyagiakban is realizálódó értéke. Például: a bérlő fia és lánya jobb családba nősülhet, mehet férjhez, mint a „szabad kertészé". Ha pedig bérlőnek lenni magasabb pozíció, ezt a társadalmi státust, a vele járó előnyöket is meg kell fizetni. Ez mind a földbért emeli, hiszen az egymással versengő famíliák éppen ezeknek az előnyöknek tudatában hajlandók többet fizetni egy-egy kiárendálható tanyáért. De ha magas a bér, nagy a bukás, a veszteség kockázata is. A bérleti szituáció ösztönző erő is, ahogy Sz.-ék esetében láttuk, az intenzívebb, szakszerűbb gazdálkodásra. De egyfajta szelekció kényszerét is magában foglalja. Nem mindenki állja meg a helyét.

Mire jó a családi munkaszervezet?

A tanya egy-egy egész család munkaerejét veszi igénybe. Együtt van itt a több ágú állattenyésztés, a földművelés fogatos és kézi munkája, a szántástól a kapáláson át a betakarításig, amihez a városba szállítás tetemes munkája járul; igen sok tanyán kialakul a kertészet is. Tanyán minden állat megtalálja táplálékát a közelben, részben pedig ott halmozhatják fel nekik kazalban és boglyában, górében és padláson az ennivalót. Az állattartás több ágazata fér el egymás mellett, mint falusi viszonyok között. És egyet-

len családi munkaszervezetben funkcionálhat a szántóföldi és kerti gazdálkodás változatos sorozata, sokféle kombinációja.

A tanyai munkaszervezet magva nem az egyes ember, hanem a házaspár. Ez bővül, ahogy a gyerekek libapásztor, pulykapásztor sorba nőnek, majd a nagyobb jószág mellé is odaállíthatók, azután kapa és kasza kerül a kezükbe. Az összedolgozó családi csapat a gyerekek növekedésével öthat főre tágulhat.

A tanyán élő család munkaképességét fokozza, hogy az asszony egyszerre láthatja el a háztartást, a gyerekeket és a gazdaság számos teendőjét. Minden együtt van. A gyerekek is szem előtt a tanyaudvaron. Ez persze növeli a tanyai asszony megterhelését: három-négy felé kell figyelnie egyszerre, és napjában többször átkapcsolnia egyik fajta tevékenységről a másikra.

A tanyás termelés mint nagy rosta működött. Kihullt a gyenge, beteges, alkoholizmusra hajló vagy a megtakarításra, beosztásra képtelen família, és fennmaradt az összedolgozó, örökös erőfeszítésben küszködő, takarékos, fegyelmezett család. Okos gazda olyan szegény családot fogad a tanyájára, amelyiktől elvárhatja, hogy évekén át ott marad. Számításba veszi a növekvő gyerekek munkabírását is, s úgy tervezi meg a következő esztendők gazdálkodását, hogy munkát is, keresetet is biztosítson az erősödő szegény famíliának. A gazdának érdeke az állandóság meg az is, hogy „kertésze" ne kívánkozzék el, és hűségesen szolgálja a gazdaság követelményeit, a gazda kívánságait. A „megbízhatóság" sokat emlegetett érdeke ez. A megbízható nagycsaládos embernek olykor többet is fizet, többet is enged a gazda. A tartós szolgálat gazdasági értékének egy részét téríti meg ezzel, tudva, hogy így jobban jár, mint ha évről évre váltogatná a hanyagabb vagy tehetetlenebb embereket.

Hogy a felesbérlő és az árendás famíliák is családi munkaszervezetben tevékenykedtek, és hogy az ő erősödésük és emelkedésük is a család kollektív munkaképességén, munkakészségén, együttműködésén és takarékos háztartásvitelén múlott, bizonyításra sem szorul. A termelés intenziválódásának minden lépése ugyancsak a családi munkaszervezet összegezett teljesítménye. A zöldségkertészet is egy-egy egész család munkáját bővíti ki, minden tagtól újabb tevékenységet követel. Hajtóereje is a családi érdek, amelyben összefonódik a munkaerő jobb és teljesebb kihasználásának és a közvetlen, biztos pénzjövedelem növelésének parancsa.

Hangácsi tanulság az is, hogy az intenzívebb termelési ágakra való át-

térés először olyan „határhelyzetű" családoknál következett be, amelyek annyi földön vagy bérleti területen, amennyiük volt, kertészkedésnélkül nehezen élhettek volna meg. 12–14 hold homok, ahogy F.-ékről tudjuk, szegényesen és bizonytalanul táplálta a famíliát, amíg meg nem kezdték a zöldpaprika, az uborka és a paradicsom rendszeres termesztését. G.-ék, láttuk, éppen ezen az úton emelkedtek ki felesbérlői helyzetükből, és lett belőlük önálló homoki gazda. Sz.-ék pedig azért kényszerültek rengeteg más munkájuk mellett erre is, mert néhány holdas kertészetükben előállíthatták a megnövekedett bérleti összeg egy részét. Az ilyen családokat követték azután a biztosabban álló gazdák, akik megéltek volna intenzívebb kultúrák nélkül is. Ez is útja-módja lett bevételeik növelésének. A „kertészek" pedig, akik az ilyen gazdák tanyáiban éltek, kénytelenségből is elvállalták a kerti kultúrák feles vagy harmados művelését, mert másképp már nem maradhattak meg a tanyában. Ha már beletanultak, számukra is biztonságosabb helyzetet, magasabb jövedelmet hozott ez az új termelési ág. A 30-as évek második felében jó néhány kertészcsalád köszönhette felemelkedését annak, hogy bekapcsolódhatott a tanyai kertészkedésbe.

A homokterület a kertészeti kultúrák elterjedésével egyre értékesebbé lett. Ez is kifejeződött a földbérek emelkedésében. Az egymásra licitáló bérlők, egy-egy tanya várható hozamát mérlegelve, már a paradicsom és zöldpaprika beállítható termelését is tekintetbe vették. Az intenzívebb munka jövedelmének egy része így a földes parasztok zsebébe vándorolt. A „kertészek" javuló helyzetét is hamarosan bekalkulálták számvetéseikbe a gazdák, és más oldalon lefaragtak valamit azoknak a szegény családoknak a jövedelméből, akik, úgymond, „így is jól járnak, hiszen megengedem nekik, hogy feliből ültessenek paradicsomot". A gazda utánanyúlt a bérlők és bérmunkások emelkedő jövedelmének, és lefölözött annyit, amennyit csak lehetett. Mégis, volt egy átmeneti időszak, amikor az intenzívebb termelési formákra vállalkozó kisemberek jövedelemtöbblethez jutottak.

A társadalom szerkezete itt rugalmasabb, mint egy átlagos falué. Több emelkedési lehetőséget, nagyobb átjárást enged egyik rétegből a másikba. Igaz, a rétegek akkor is elkülönülnek egymástól, ha egyes családok vagy családok egész csoportjai egy-egy élet munkája árán át is kerülhetnek egyikből a másikba. Az átlépés – kevés kivételtől eltekintve – csak az egymáshoz közeli rétegek között lehetséges. Szegény kertészemberből sohasem lett nagygazda, nagygazdából igen ritkán szegényember. De az emelkedés és süllyedés könnyebb esetei gyakoriak. A földbirtoklás merev

szervezetét valamelyest áttörte a földhasználat, az egyre intenzívebb munka ereje. Akármilyen nagy volt is a bérletre vállalkozók versenye, bárhogy tolongott is tanyai lakásért, szolgálatért, jószágainak helyért a szegénynép, mégsem egyedül a gazdák szabták meg a földbért és a munkafeltételeket. Maguk is rá voltak szorulva bérlőikre és munkásaikra, „kertészeikre". S ahogy a termelés intenziválódott, úgy nőtt meg a munka minőségének – a családi munkaszervezet teljesítményének – súlya, s úgy kényszerültek a gazdák is arra, hogy jobban megfizessék, keresni engedjék az intenzívebb ágazatokra vállalkozó munkásaikat és bérlőiket.

HATÁRJÁRÁS

Az ősi föld : a Fekete

A nagykőrösi határ nem azonos a Hangáccsal. Az egész terület, közel hetvenezer holdjával körülbelül hússzor nagyobb volt ennél a bejárt dűlőnél. Hosszadalmas lenne, ha minden határrészről képet próbálnánk adni. Elég csak néhányat kiemelni, azokat, amelyek erősebben elütnek a hangácsi változattól.

A Csongrádi út és a Kecskeméti út között terült el a város legrégibb szántóövezete, az úgynevezett Fekete. Nagykőrös szerencséje, hogy a beláthatatlan homokhatárban ilyen minőségű összefüggő terület is akadt, mégpedig a város szomszédságában. Talán éppen azért települt ide és erősödött meg – kiemelkedve egykori falutársai közül – Kőrös városa, mert a Fekete itt volt. Itt már a török hódoltság előtt eke járta a földet.

Valójában a Fekete talaja is homok, de humuszos, barna, termő homok. Ez esetben inkább előny, mint hátrány a homoki eredet. Könnyen művelhető talaj volt, kezdetleges eszközökkel is. Nem kellett hat ökör az eke elé. Itt már a két ökrös, a két lovas gazda is szánthatott. Kenyeret egyébként nem is igyekeztek többet termelni ebben a korban, mint amennyi a háznál elfogyott.

Feljegyzések a Fekete használatáról a XVII. század óta maradtak fenn. Tudjuk, hogy nem összefüggő szántóterület volt ez. Minden korabeli feljegyzés „mezei kertekről" szól, s a részletesebb leírások, például örökösödési jegyzőkönyvekben, jól mutatják, mi is volt ez a „mezei kert". Főképpen telelőhely. Annak a jószágállománynak teleltető telepe, amely tavasztól őszig a közeli és távoli közlegelőkön találta meg táplálékát. A jószág egy részét a város körüli „akolkertekbe" hajtották télire, itt azonban nem is fért el mind, azzal a nagy tömegű takarmánnyal együtt, amire téli táplálásra szükség lett volna. Hogy a rengeteg behordást megtakarítsák, kint a Feketén és a határ néhány más övezetében létesítettek a nagyobb gazdák telelőhelyet, szérűskerttel, kúttal. A szürke alföldi „magyar marha" szokva volt a hideghez, kitelelt karámban, szabad ég alatt. Istálló-

félét csak a kényesebb növendék jószágnak emeltek. Abban aztán eltelelt a sárból rakott tüzelősarok közelében a pásztor, a béres vagy a gazda kint tanyázó legényfia. Néha kunyhó is állt a mezei kertben, máskor a kezdetleges istálló egyik végét rekesztették el szobának. A „mezei kert" nyilvánvalóan attól kapta a nevét, hogy a rakodásra és teleltetésre szolgáló részt árokkal vagy tövises „garággyával" elkerítették. A telelőhelyhez egy-egy darab kaszáló is tartozott, innen származott a takarmány egy része. Ugyanennek a területnek egy-egy darabját szántották is; a szántó vándorolt a „mezei kerten", azaz a feketei birtokon belül. Egy-egy mezei kert átlagos nagyságát 40–80 holdra becsülhetjük, s ezen belül kezdetben aligha szántottak fel többet 8–10 holdnál.

Majlát Jolán kutatásai nyomán sokat tudunk a törökkori és közvetlen hódoltság utáni nagykőrösi „mezei kertek" tulajdonviszonyairól. Kitűnik, hogy volt a Feketén „őstül maradott mezei kert" is, olyan tehát, amely eredetileg alighanem még az első foglalás jogán került a gazdacsalád kezére, s attól kezdve szabályos örökségként szállt firól fira. Voltak „pénzen vett mezei kertek" is, amelyeket eredeti tulajdonosuk pénzért adott el valaki másnak, esetleg maga a város mint valamennyi gazdátlan föld tulajdonosa adta el pénzért saját polgárának. A másik típus a „város adománya kert", amelyet a városi kommunitás adott oda ingyen egy-egy tagjának, hogy ne maradjon az a föld használatlanul, és megfizessék utána az adót. Ezen belül találkozunk olyan „város adománya kertekkel" is, amelyeket a megadományozott később már sajátjaként használt és örökített tovább, de olyanokkal is, amelyeknek birtoklása egy-egy személy életére szólt csak, s annak halála után visszaszállt a városra. Az ilyen ideiglenes használatból azonban gyakran állandó használat és örökítés lett, mert a város ritkán érvényesítette visszavételi jogát. És ha már meghagyta az örökösöket a „mezei kert" birtokában, azok magukénak is tekintették azt, és sajátjukként rendelkeztek róla az idők folyamán. Akármi volt a birtoklás eredete, a feketei terület legnagyobb része a XVIII. század elején már a nagykőrösi parasztpolgárok, cívis gazdák magántulajdonába ment át. A vegyes használat – telelő, kaszáló és szántó – továbbra is általános gyakorlat maradt.

A „mezei kertet" a tanya ősének foghatjuk fel. A tanyarendszer kezdetei tehát itt a Feketén jó két évszázaddal megelőzték a határ homokosabb övezeteit. Jegyezzük meg mindjárt, hogy még néhány jobb földű területet is „mezei kertekként" hasznosított a kőrösi gazdaréteg, így a Tetétlent, továbbá a Lajos, Mizse, Kara és Jenő puszták egy-egy darabját. Ezek a várostól 20–30–40 kilométerre eső puszták azonban, az egy Tetét-

len kivételével, később leváltak a nagykőrösi határról, és falvak települtek meg rajtuk (Lajosmizse, Jászkarajenő).

A törzsökös gazdaréteg legelőkelőbb famíliái háromszáz-négyszáz év óta birtokolnak a Feketén egy-egy nagy darab földet. Az egykori „mezei kertek" használata később természetesen átalakult. A szántóföld megnövekedett a kaszáló és legelő rovására, a teleltető funkció, ahogy a marhaállomány csökkent, kisebbre zsugorodott. A kezdetleges istálló helyébe a XVIII. század végén és a XIX. században tanyaházak épültek, téli–nyári kint tartózkodásra, olyan istállókkal, amelyet már az igásjószágnak és a jobb minőségű, kényesebb szarvasmarhának rendeztek be. A kukoricatermelés szántóföldi elterjedése jócskán megnövelte az asszonyok tanyai munkáját, és újabb lökést adott a téli–nyári használatú tanyák elszaporodásának.

Később, ahogy a határ más részein is kiterjedt a tanyarendszer, a feketei tanya más hangsúllyal szerepelt a kőrösi nép nyelvén, mint a többi, például a hangácsi, gógányi, a felsőjárási. A legrégibb cívis famíliák ősidőktől itt birtokoltak, és nem is szívesen fogadtak maguk közé jövevényt, szegényebb sorból felkapaszkodott gazdát földszomszédnak. Valamikor városi jogszokás is volt, hogy az eladásra kerülő földdel előbb a rokonokat, azután a közvetlen szomszédokat kellett „megkínálni". Csak ha azoknak nem kellett, jelentkezhetett más vásárló. A rokonok és szomszédok elővételi joga, ha a törvény nem is ismerte már el, gyakorlatilag az 1848-at követő évszázadban is megvolt, abban a formában, hogy a gazdatársadalom nagyon rossz néven vette, ha a tanyát vagy a tanyák közé ékelt kisebb-nagyobb földdarabot a tulajdonos másnak adta el, nem a szomszédnak.

A feketei tanyásföld gazdasági és presztízs értéke 1945-ig megmaradt. A régi jómódú és híres famíliák sok esetben vissza is vásárolták a feketei földjüket, tanyájukat, ha örökösödés vagy más ok folytán egy időre más kezére került. S ahogy ezekben a családokban a XIX–XX. században egyre kevesebb lett a gyerek, úgy állt össze a szétaprózott birtoktagokból ismét a nagy, 100–200 holdas tanyásgazdaság, megközelítve vagy meghaladva az egykori „mezei kert" évszázados méretét.

E tekintélyes parasztbirtokok közé – amelyeken rendszerint cserepes tanya, hatalmas istálló és melléképületek sora emelkedett már – újabban úri és értelmiségi tanyásbirtokok vegyültek. Könnyen érthető, hogyan keletkeztek ezek. A nagygazdák néha iskoláztatták a fiaikat, s ezek közül néhányan a régi kőrösi gimnáziumból egyetemre kerültek, pap, jogász,

tanár lett belőlük. Vagy a gazdalány ment férjhez úriemberhez, hivatalbelihez. Megjegyzendő, a XX. században az elszegényedett másvidéki dzsentri fiai is szívesen nősültek 100 holdas, 200 holdas kőrösi gazdacsaládból – így lett belőlük ismét földbirtokos.

A nagyobb gazdák kiterjedt birtokkomplexumának persze csak egy része maradt a Feketén. A többi: homokon szerzett új tanyásföld, város körüli vagy távolabbi szőlőbirtok. De leginkább a feketei birtokot tekintették a széttagolt gazdaság törzsének. Sokszor olyan munkamegosztást hoztak létre, hogy a Feketén termelték a kenyérgabonát és a kukorica javát, miközben a többi tanyásbirtokot állattartásra specializálták. Nem egy nagygazda céltudatosan törekedett arra, hogy a Fekete mellett homokterületen is, mélyfekvésű, vizenyős réten is legyen egy-egy tanyája. Így vagy egyik vagy másik birtokrész kivédhette a néha túl száraz, néha túl nedves időjárás szélsőségeit. Másrészt az így tagolódó gazdaságon belül könnyebb volt jól megosztani a szántóföldi termelés, a rétgazdálkodás, a több ágú állattenyésztés, meg a szőlő- és gyümölcstermelés teendőit. Egyik birtoktag feleslege a másikban hasznosodott. A fölös állatállománnyal bíró gógányi vagy esedi tanyáról átszállították a trágyát a kálmánhegyi vagy cseméri szőlőbe; az állattartó tanyát viszont a Feketéről látták el árpával, kukoricával, lucernával.

A Feketén tehát több volt a nagygazdatanya, mint a Hangácson meg a többi homokos dűlőben. Ezért itt majdnem minden tanyán „kertészekkel", azaz egész évre szegődtetett tanyásokkal találkozott az ember a 40-es években. Olyan kertészfamíliákkal is, akiket sok közül, hosszú próbák után válogattak ide a gazdák. Feketei tanyán a jobb terméseredmények, az állattartás nagyobb haszna folytán többet kereshetett a szegényember is, mint a sivárabb homokföldeken. A gazdáknak pedig módjukban állt sok jelentkező közül kiválasztani a kedvükre való munkaképes és megbízható „kertész" családokat. A Fekete ebben a vonatkozásban is szelektált.

1973 nyarán, amikor a Fekete megmaradt tanyái közül mintegy harmincat bejártunk, csaknem mindenütt azokat az embereket és azok gyerekeit találtuk, akik ugyanezen a részen szolgáltak a két világháború között. Különös volt hallani, hogy egykori gazdáikról kevés kivétellel csak jót mondtak. Úgy beszéltek róluk, mint akik „engedték az embert élni". A határ más részein, ridegebb, szegényesebb viszonyok között nem ilyen szépek az elmosódó múlt emlékei. A Feketén valóban patriarchálisabb viszonyok uralkodtak, mint egyebütt. Ide válogatódott a szorgalmas

szegények ama serege, akik nemcsak törekvők voltak, de „tudták a tiszteletet" is. Az ilyen családot kiváltságolták a gazdák magasabb bérrel, az állattartás több kedvezményével, figyelmesebb bánásmóddal. Mert ezekért a megbízható szegényekért éppúgy versengtek a gazdák, ahogy a tanyára vágyó szegények is versengtek a „jó gazdáért". A Fekete volt az a terep, ahol a két fél egymásra talált. Itt magasabb bér mellett is kifizetődött a „kertésztartás"; itt még a goromba nagygazda is csínján bánt a hosszú évek óta ott dolgozó emberrel, hogy el ne csábíthassa azt a többet ígérő szomszéd.

A Fekete számos család megkapaszkodásához adott alkalmat. A nincstelenségből indultak, és 10–15 évi itteni tanyai szolgálat után valamelyik homokos határrész olcsóbb földjein meg tudták vetni a lábukat.

Tetétlen puszta sorsa

Említettem, hogy korábbi századokban nem egyedül Feketén, hanem távolabbi pusztákon is voltak a kőrösi gazdáknak „mezei kertjei", azaz szántóból, rétből, telelőből összetevődő magánbirtokai. E puszták közül egyedül a várostól mintegy 30 kilométerre fekvő Tetétlen maradt meg Nagykőrös közigazgatási hatáskörében 1945-ig. Különleges sorsa volt.

Mint sok más alföldi puszta, amely a török hódoltság korában Nagykőrös, Kecskemét vagy más erős mezővárosok használatába jutott, Tetétlen is főúri, földesúri birtok volt a középkor óta. A kőrösiek csak bérelték, illetve zálogbirtokként használták, oly módon, hogy időről időre tetemes summákat fizettek érte azoknak az arisztokrata famíliáknak, amelyek a pusztát királyi adományként, illetve örökségként birtokolták. Bonyolult öröklődési jogcímen a XVII. században a Rákóczi család kezére jutott Tetétlen, majd innen mint Rákóczi Ferenc elkobzott birtoka a császári házra, illetve a bécsi udvari kincstárra szállt. Az udvari kamarától kért és kapott rá birtokjogot a XVIII. század elején négy nagykőrösi nemes család, a Beretvás, az Inárcsi Farkas, a Nyáry és a Kalocsa famíliа.

A négy közül kettőről tudjuk, hogy Pest megye régebbi középbirtokos dinasztiái közé tartoztak, a másik kettő viszont – a Beretvások és a Kalocsák – eredetileg nagykőrösi civisek, jószágtartó és jószágkereskedő gazdafamíliák. Ezek nemessége pénzen váltott armálison alapult, amelyet a török hódoltság korában eszközölt ki számukra a bécsi udvarnál hivatalnokoskodó grófi pártfogójuk. De nem egyedül a vagyon emelte őket a

nemesség sorába. Mind a két család, különösen a Beretvások, vezető szerepet játszottak a XVI–XVII. században is a város igazgatásában: számos tanácsbeli került ki közülük, és gyakran viselték a főbírói tisztet is. Gondolható, hogy tetétleni birtokba helyezésük nagy pénzbe került. Efféle ezer-kétezer holdas nemesi örökbirtokot a bécsi kamara sem adott ingyen. Sem afféle előkelőbb családoknak, amilyenek a nyáregyházi Nyáryak vagy az inácsi Farkasok voltak, még kevésbé a mezővárosi parasztpolgárságból felkapaszkodó Beretvás és Kalocsa famíliának. Meg kellett fizetni természetesen a közbenjáró főúri pártfogók jóindulatát is. Feltehető, hogy egy-két évszázad alatt felhalmozott cívisvagyon, hosszú tőzsérmúlt megtakarított kincse állt e birtokvásárlások mögött.

Akárhogy is, megérte. A tetétleni föld igen jó termőföld, és ezer-kétezer holdas úri birtokossá lenni, ez már olyan lépés efféle famíliák számára, mely messze kiemeli őket még a nemeslevéllel bíró legvagyonosabb kőrösi cívisgazdák sorából is. Valóban, ez a néhány család – és később a közibük házasodott néhány más tetétleni úrbirtokos is – ezen az úton került a „vármegyei nemesség" előkelő köreibe.

A XVIII. században e nagy tetétleni birtokokat hasonlóképpen használták, mint a korábbi cívis földeket és pusztákat. Főképpen állattartásra. Bőfüvű kaszálók között lehetett megépíteni a telelőaklokat, karámokat akár több ezer lábas jószág számára. Csak egy töredékét szántották fel e birtokoknak még ekkor, s a szántó- és kaszálóövezet határán hasonló mezei kerteket létesítettek, mint amelyek a Feketén vagy más, részlegesen már feltört távolabbi pusztákon szokásban voltak. A XIX. század folyamán azonban, ahogy a szántóföldi használat előrehaladt, ezek a birtokok túlságosan nagynak bizonyultak ahhoz, hogy a rég kialakult mezővárosi használati formában elférjenek. Nagyon sok tanyát kellett volna építeni rájuk, hogy a másutt megszokott családi művelés meghonosítható legyen. Végül is kifizetődőbbnek is, rangosabbnak is bizonyult, ha Beretvásék és a többiek hasonló módon rendezkednek itt be, mint a birtokos nemesek másutt. A század második felében a birtokokon kastélyok épültek, mellettük szabályos cselédházak és más uradalmi épületek.

De a tetétleni birtokosok – talán az egy Nyáry család kivételével, akiknek másutt is volt tekintélyes birtokuk – nem adták fel sem kőrösi házukat, sem városi szerepüket ezzel. Kastélyuk hasonlóan „második otthonul" szolgált, mint sok nagygazdának a szépen megépített tanyai lakóháza. Jóllehet a megyei nemesség már befogadta őket, 1867 után pedig beltagjai lettek annak a dzsentri osztálynak, amely a jobbágykor középbirtokos ne-

mességének számos előjogát örökölte, erős szálak fűzték őket a mezőváros cívis eredetű, legfelső rétegéhez is. Széles rokonságuk maradt a városban, megőrizték befolyásukat – most már úgy is, mint „legtöbb adót fizető virilisták" – a közügyekben. Tagjai maradtak természetesen a reformkor óta működő városi Úri Kaszinónak, majd tagjai lettek a bankok és takarékpénztárak igazgató tanácsának is, a különféle gazdasági egyesületeknek, az Arany János emlékét ápolni hivatott művelődési társaságnak, a Református Egyház presbitériumának, a gimnázium pártfogoló és ellenőrző testületének, és így tovább. Mindezeken a címeken és rangokon túl hozzájuk igazodott a város krémje, ők álltak a hierarchia csúcsán. A birtokosok hierarchiája volt ez. A 15–20 holdas tanyásgazda is tudta, hogy fölötte, sok fokozaton át azok a Beretvások, Kalocsák, Farkasok – meg az ezekkel utóbb összeházasodott Jalsoviczkyak stb. – állnak, akiknek birtoka ugyan messze van, mégis a nagykőrösi határban.

Az egykori Tetétlen-puszta másik fele, ugyancsak körülbelül négyezer hold, a XVIII. század folyamán még a város kollektív bérlete és közlegelő maradt. Később ezt is megváltotta a város valamely grófi családtól, és a XIX. század közepe táján ki is osztotta szántóterületnek. Ezen a kitűnő földön javarészt a tekintélyesebb gazdacsaládok szereztek maguknak birtokot, és építettek tanyát. Később, talán a szomszédságos úri birtok vonzására meg a Tetétlen név presztízsének hatására, ezek az 50–100 holdas parasztbirtokok részben ugyancsak urak és úri értelmiségek kezére mentek át. Ismertem ügyvédet is, aki, mihelyt megszedte magát, Tetétlenen vásárolt egy körülbelül 70 holdas tanyás birtokot. Miért nem közelebb a városhoz? Feltehetően azért, mert így közelebb került Beretvásékhoz.

Tetétlen egyébként közel esett Abonyhoz, ehhez a túlnépesedett, nagy faluvá süllyedt egykori mezővároskához. Cegléd is könnyebben megközelíthető Tetétlenről, mint Nagykőrös. A tetétleni birtokokon és gazdatanyákon jórészt olyan cselédség és tanyai „kertész"-nép húzódott meg, amelynek átmeneti közigazgatási illetőségén kívül semmi köze nem volt Kőrös városához. A Tisza-vidéki szegényparasztság cselédsorba kényszerült, vándorló elemei. Volt, akinek Tetétlen átmenő állomást jelentett a nagykőrösi tanyai szolgálat és a mezővárosi megkapaszkodás felé. Mások kint rekedtek e távoli pusztán, beérték a kommencióként megszerezhető élelemmel, a cselédház szobájával vagy egy tetétleni gazdatanya „kertészlakásával". 1945 márciusában a földosztás viharos napjaiban láttam őket viszont.

Míg a Fekete és a Tetétlen végig a gazdagok – cívis gazdák és közülük kikerült vagy közibük keveredett urak – fő bázisa maradt, a határ sivárabb tájain idővel a szegények vetették meg a lábukat. Különösen abban a néhány övezetben, amely az úgynevezett belső legelők kiosztásával került eke és kapa alá. A Bokros, a Lencsés-Világos, a Tázerdő, Pöcök, Bántősi Bánom, Pálfáji Bánom és még néhány szép nevű határrész gyenge homokja közel esett a városhoz, alkalmasnak bizonyult egyfajta igénytelen megélhetés terepéül. Fokozatosan rajzott ki ide a városból a mindenre vállalkozó szegénység. Mások tanyákról jöttek, mert megunták a „kertészi" szolgálatot, és megtakarítottak már annyit, hogy néhány hold homokot vehessenek.

Eredetileg, a közlegelők kiosztása idején, az 1860–70-es években, itt is inkább nagyobb és közepes gazdabirtokok keletkeztek. De ez a talaj annyira gyengének mutatkozott, hogy aki más határrészen már tanyát birtokolt, vagy másutt építhetett, itt nem is próbálkozott vele. Sok gazda eladta ezeket a semmirevaló földeket, pár holdas parcellákban. Más családokban meg felosztódott ez a rész a gyermekek között, például itt adták ki a lányok örökségét vagy azokét a fiúkét, akiknek tanya helyett a városi ház jutott. A két világháború közötti korban már ritka volt itt az igazi jó gazdák birtoka, annál több a néhány holdas kisparaszti és szegényparaszti föld. Valami spontán átrendeződés mehetett végbe, oly módon, hogy a gazdabirtok a jobb részeken a tanyák köré, illetve az összefüggő szőlő telepítésére alkalmas sávokban koncentrálódott, ezeket a dűlőket pedig mintegy átengedték az igénytelenebb feltörekvőknek.

Hiba lenne, ha gazdákra és szegényekre vágnánk ketté az 1940-es évek nagykőrösi paraszttársadalmát. Igazi gazdák is, valóságos szegények is sokan voltak, de közöttük széles, sok lépcsőre tagolható társadalmi övezet húzódott. Ide tartozott az olyan ember is, akinek mondjuk másfél-két hold szőleje volt, gyümölcsfákkal, krumplinak, veteménynek kihagyott köztes sávokkal keverten. Ennyiből úgy-ahogy már meg is lehetett élni. E törpeparasztok vagy „birtokos szegények" világához számíthatjuk a bánomi, bokrosi, tázerdei kisemberek zömét is. Nem gazdák, nem agrárproletárok.

A legtöbben előbb vagy utóbb tanyát raktak öt-hat hold homokra is, és ott ugyancsak kihasználták a családi munkaerőt. Pár száz négyszögöl szőlő mellett másik pár száz öl kukoricát, a harmadik parcellán paradicso-

mot, uborkát láthatott az ember; a kis sáristállóban egy vagy két tehén álldogált, az udvaron meg a gyöpön falkaszám a baromfi. A város nem volt túl messze; lovas fuvar sem kellett a szállításra. Itt is, mint a szőlőhegyek gyűrűjében, divatba jött a kézi talicska. Nem az, amiben a földet kubikolták, hanem az a hosszú, erős durung-lécekkel ritkásan összeeszkábált taligaféle, amire négy-öt kosarat is felerősíthetett az asszony, amikor hajnalban a piacra indult. Ilyen tanyából a tejet is behordhatták, ugyancsak a taligán vagy kerékpárra szerelve a kannákat. S a városból kifelé jövet egy-egy nyaláb szénát, zsák lucernát, köteg kukoricaszárat tettek a taligára, amit vásároltak, kaptak vagy szereztek, hogy a hazafelé út se teljen el üresen.

Ezeken a szegényes kistanyákon értettek ahhoz, hogy minden talpalatnyi földet, minden elhullott szalmaszálat értékesítsenek. Ugyanígy az öregek és gyerekek munkaerejét. Meg kell jegyezni: több öregember, öregasszony élt itt kint, a szegények homokján, mint a kisgazdatanyák és a „kertészes" nagygazdatanyák övezetében. Kint laktak, hiszen éppen a városi ház helyett vásárolták egykor ezt a pár hold homokot, és tették rá egy élet erőfeszítése árán a csöpp tanyát. És kint maradtak azért is, mert itt mégis hasznosabban topog az ember 70–80 évesen is, mint odabent. A városi házban megpihenni: jobb módú embereknek járt csak ki. Ami pedig a gyerekeket illeti, egy vegyes használatú, néhány holdas tanya majdnem annyi munkát ad a kispásztornak meg a kapát már elbíró fiúnak, lánykának, mint ha igazi tanyán élne, 30 hold föld közepén.

Ha pedig a csöpp gazdaság nem adott elég munkát és kenyeret egy-egy nagyobb létszámú családnak, innen nem volt nehéz eljárni másfelé dolgozni. Öt-hat kilométerről be is gyalogolhattak az „emberpiacra", ahol hajnalban fogadták a gazdák a napszámost, és vitték szekéren a szőlőbe vagy a tanyára. Állandó helyet is találhatott némelyik ember a kereskedők telepén, ahol tavasztól őszig ment a rakodás, a csomagolás. Esetleg a konzervgyárban helyezkedett el szezonban. De el lehetett járni gazdatanyába is kisbéresnek, legénybéresnek, az aprójószág vagy a marha mellé, kora tavasztól késő őszig, esetleg egész évre is. Emellett adódtak a részibe vállalható munkák: harmados kapálás, szőlőművelés, részes aratás, cséplés.

Az ilyen csöpp homoki tanya, amelynek puszta létét is megcsodálhatta az ember – hogyan élhet meg ekkora rossz földön egy család kiadós állatállománnyal? –, gyakran csak egyik bázisa volt tehát az életnek. A család itt is tevékenykedett, de bérmunkát, részes munkát is vállalt, így jött

össze a megélhetés. Hasonló életformával találkozhattunk a város körüli szőlőkben is, ahol a 40-es években már több száz téli–nyári kinntartózkodásra felszerelt viskó bújt meg a gyümölcsfák erdejében. Elrekesztett baromfiudvar zaja, a kút melletti pocsolyában hentergő disznó szaga meg a kutyaugatás figyelmeztette az embert, hogy emberlakta helyhez közeledik a sok lakatlan kunyhó után. A megélhetést itt is többnyire két vagy három felől kaparta magának össze a kint élő: saját szőleje is volt, bérmunkát, napszámot is vállalt közeli-távoli szomszédoknál, esetleg feliben is művelt egy-egy darabot.

A süllyedés állomása volt-e egy-egy ilyen homoki vagy szőlőbeli viskótanya vagy ellenkezőleg, a felemelkedésé? Ez is, az is. Nemcsak a család energiáján és szorgalmán múlt ez, maguk a viszonyok is borotvaélen táncoltatták az embert. Akinek alig van többje a semminél, egy-egy állatvész vagy a családban adódó betegség, egy rossz termésű év, bármi más csapás kicsavarhatja a kezéből, amit évek alatt nehezen szerzett. De szerencséje is lehet, és akkor – például egy különösen jó szüret után – bővítheti csöpp gazdaságát, jószágot gyarapíthat, bérelhet hozzá, és így esetleg biztonságosabban megalapozhatja magát. Vergődő egzisztenciák ezek, a szerencse rabjai.

Ilyen viszonyok közt másképp funkcionált a pénz, mint manapság. Ezek a törpeparasztok vagy „birtokos szegények" alapjában véve a szűkölködő önellátás szintjén éltek. A részes aratás többé-kevésbé biztosította évi kenyerüket, a részes kapálás és részes kaszálás a takarmány minimumát. Egy disznót, esetleg kettőt mind hizlaltak. Krumpli és főzelék, tej és gyümölcs ugyancsak volt, legalább annyi, hogy egészen ezt se nélkülözzék. Vasárnapi ebédhez még baromfi is került. Pénzük viszont éppúgy lehetett nagyon kevés, mint a megszokotthoz képest váratlanul sok, aszerint, hogy éppen abban az esztendőben keveset vagy sokat termett-e kicsi szőlejükben az a néhány barackfa, meggyfa, körtefa, rosszul vagy jól ütött be a két-háromszáz négyszögölön megkísérelt dinnye, zöldpaprika, uborka, sikerült-e úgy hizlalni egy falka libát, hogy jó áron vegye át a kereskedő. Adót az efféle család keveset fizetett, de pénzen kellett vegye a ruhát, a cipőt, a kerékpárt és persze – ha bővíteni akarta az állományt – a süldőt, az anyakocát, a maglibát. Ezért aztán egy-egy jó esztendőben hirtelen ki is öltözhetett az addig rongyos família, vagy hirtelen azt látta az ember, hogy szép tehene, jó lova van annak, akinek még sose volt. Olyanfajta kiszolgáltatott helyzet ez egy akadozva működő árugazdaságban – ahol a terméskilátások éppen a kényesebb, pénzt hozó ágaza-

tokban roppant ingadozóak, az árak pedig áttekinthetetlen hatalmak működésétől függenek –, amelynek szélsőséges kockázatait csak a megszokás viselteti el száz és ezer családdal. Meg a rugalmasság, amivel rossz termés, alacsony árak, természeti vagy gazdasági csapások esetén újra és újra visszahúzódnak a téli koplalás, a mezítlábas létezés, a rongyoskodás szintjére.

A szőlő : a régi „högyek"

A város körüli szőlőövezetnek külön története van. A homoki mezőváros egész gazdaság- és társadalomtörténete sajátos módon tükröződik benne.

A hús és a bor már a középkorban is áru. A korán városiasodó tengermelléki körzetek, a gyapjúipar és a kereskedelem régi centrumai több húst fogyasztottak, mint amennyit közelről felvásárolhattak. Nyugat-Európa és Kelet-Európa között a XIII–XIV. századtól kialakult egyfajta munkamegosztás; a Magyarországot is magában foglaló övezet marhatenyésztésre is specializálódott. A marhát el lehetett hajtani a maga lábán akár ezer kilométerre. Ez a magyarázata az alföldi állattenyésztés korai felvirágzásának és a parasztpolgári termelési módnak, életformának; egyúttal a pénzgazdálkodás korai kifejlődésének és a pénzen vásárolt városias autonómiának.

A jószág és szaporulata tenyésztőjének magántulajdonában kell, hogy legyen. Ehhez pedig a legelő- és kaszálótulajdonnak olyan formái szükségesek, amelyek, ha köztulajdonnak látszanak is, valójában a csoportos magántulajdon, mindenesetre egy-egy állattulajdonos csoport számára tartósan garantált, biztonságos használat jogát jelentik. Ilyen legelő és kaszáló terület birtokában egy-egy gazda (vagy gazdacsoport) állattulajdona sokkal nagyobb lehet, mint amennyi elfér a jobbágygazdaság keretei között. A marhatartó és -kereskedő, pénzzel is bánó „jobbágyok" előbb vagy utóbb kinőnek földesuraik keze alól. Növekvő állatvagyonnal és pénzvagyonnal rendelkeznek olyan viszonyok között, ahol a pénz ritka, az adófizető képesség pedig minden földesúri és állami hatalom szempontjából különlegesen fontos. Akinek ereje van, módot is talál, hogy jogi és politikai biztosítékokat építsen ama tulajdonviszonyok köré, amelynek erejét köszönheti. Az állatvagyon és a mezővárosi autonómia kölcsönösen segítik életre és szilárdítják meg egymást. Minél gazda-

gabb egy civisparaszti közösség, annál több módja van, hogy érdekeltté tegyen felsőbb hatalmakat is szabadságjogai garantálásában és kiterjesztésében. És minél tágabb autonómiára tesz szert, annál vagyonosabbá válhat.

Bor sem terem Európa minden táján. De mindenütt itták, annál is inkább, mert a fertőzött vizek, a gyakori járványok korszakában valóban egészségesebb ital volt minden másnál. Magyarország némely vidéke már a középkorban bortermelésre és borexportra rendezkedett be. A szőlőtermelés és borkereskedelem is világra hozta a maga cívis-polgárságát, megfelelő városias szervezettel, pénzgazdálkodással, városi jogokkal, elismert autonómiával.

A bortermelő és borkereskedő községek is megvásárolhatják, rendszerint meg is vásárolják városias szabadságukat, s aztán már annak birtokában maguk szabályozhatják a tulajdon, a birtoklás, az örökösödés, a közterhek, a termelés és forgalom ügyeit. A szőlőtulajdon és a bortermelés sem marad meg a jobbágyi kötelezettség tipikus viszonyai között. A szőlő sok évi, a pillanatnyi hasznot visszafogó gondoskodást, folyamatos talajerő-gazdálkodást és különlegesen szakszerű munkát követel. Európai körülmények között, ahol a magánbirtoklásnak a római korra visszamenő történelmi előzményei vannak, a szőlőtulajdon és szőlőtermelés a hűbéri középkor évszázadain át is megőrzött valamit annak a tulajdonformának hagyományaiból és követelményeiből. És amikor újra lehetővé vált, hogy feudális burokban újjászülessék a polgári magántulajdon, éppen a tradicionális szőlővidékek lettek a korai polgárias fejlődésnek jellegzetes tájai.

Alföldi mezővárosaink általában az állattenyésztés késő középkori és újkori virágzásának köszönhették létüket, gyarapodásukat, vagyonosságukat, szabadságjogaikat. De néhány homoki mezőváros esetében a marhatenyésztés mellett a bortermelés is jelentős. Akár Kecskemét, akár Nagykőrös gazdaságtörténetét vesszük szemügyre, a XVII–XVIII. században a közlegelők és mezei kertek rendszerére épülő állattartás mellett a város körüli szőlőövezet a megélhetés másik alapja. S ha a borkereskedelem nem is olyan fejlett, mint hegyvidéki szőlőstájakon, az önellátásban és a közeli árukapcsolatokban a bornak és a szőlőövezet más termékeinek is volt szerepe.

Sohasem egyedül bor termett ezekben a „högyekben". És nem is csak gyümölcs, jóllehet a szilva, az alma, a körte, a cseresznye, talán a barack is évszázados. Ugyanebben az övezetben – amelynek kiterjedése már a

török kor utolsó évtizedeiben mintegy ezer hold lehetett, később pedig egy évszázad alatt mintegy kétezer holdra nőtt – termelte meg Nagykőrös népe mindazt, ami abban a korban kapásművelést kívánt. Itt voltak a kender- és lenföldek, itt honosodott meg a burgonya, a répa, a retek, a káposzta, a tök, a dinnye, a bab, a borsó. A XVIII. században a kukorica is kerti veteménynek számított, néhány száz ölön vetette egy-egy család.

A szőlőövezet, amelyben kezdettől egymás mellett találjuk a szőlővel és gyümölcsfával beültetett parcellákat meg a különféle veteménynek kihagyott földdarabokat, az intenzív vegyes termelés táguló gyűrűje volt. Könnyen tágulhatott, mert a város vezetősége közérdeknek tartotta, hogy a házzal bíró városi lakosok szőlővel és kertfölddel rendelkezzenek, hiszen ez volt megélhetésük és adófizető képességük egyik alapja. A XVIII. században újra meg újra engedélyezték a szőlőföld szabad foglalását az egyes „öreghögyek" közt kimaradt zónákon és a feltöretlen legelőföldeken, a város közelében.

Említésre méltó, hogy a várost ebben az időben „akolkertek" gyűrűje fogta körül, s a szőlőövezet az akolkerteken kívül kezdődött. A jószág-állomány tetemes része az akolkertekben telelt, vagy télen–nyáron ott éjszakázott. Az aklokban felhalmozódott trágyát kihordták a szőlőföldek táplálására. Nemcsak a kapásmunka, hanem a nyugat-európai típusú talajerő-gazdálkodás is tért hódított tehát a puszták közepén települt mezővárosban, és éppen a szőlő lett ennek első övezete.

A kertészkedő munka, amely a gyümölcsössel kevert szőlőben, a közbeékelt káposzta-, krumpli-, dinnye-, később kukorica-, dohányföldeken korán meghonosodott, eredetileg inkább asszonyi foglalatosság. De ahogy a kerti veteményes sorozata bővült, a velük kapcsolatos teendők lassacskán kora tavasztól késő őszig nyúltak el, újra meg újra összesűrűsödve majdnem minden hónap egy vagy két hetében, úgy módosult az eredeti munkamegosztás. Idővel a férfiak munkája is megsokasodott a szőlőkertzónában. Főképp persze az olyan szegényeké, akiknek kevés volt a jószága, s nem volt határbeli mezei kertje.

A XIX. században szemmel kísérhető egy új kisparaszti réteg kialakulása Kőrösön is, Kecskeméten is: fő megélhetési alapja és foglalatossága már a vegyes szőlőskert. Itt szokik hozzá sok nemzedék sok ezer családja ahhoz a gondos kapásmunkához, 10–15-féle kerti vetemény életfeltételeit figyelő kertészkedéshez, amiből századunkra a híres kecskeméti–kőrösi kertkultúra kinövekedett. Ehhez hosszú beidegzés, tradíció, olyanféle nevelődés kell, amit egy-két nemzedéknyi idő alatt egy széles társadalmi

réteg nem sajátíthat el. A kertkultúra: lassan meggyökerező, fokozatosan növekvő fejlemény. Ebben a város körüli szőlős-gyümölcsös-kapás övezetben leljük meg XX. századi nagy felvirágzásának történelmi magyarázatát.

Az 1940-es évek elején sokféle szőlő, sokféle kert létezett egymás mellett ebben az akkor már mintegy háromezer holdra terjedő gyűrűben. Majdnem minden nagykőrösi család arra törekedett, hogy legyen itt valamije. Nagyon szegény emberek, napszámosok, tanyai létből kiöregedett egykori „kommenciósok" is birtokoltak gyakran pár száz négyszögölet. Ezektől a hagyományosan gondozott kisparcelláktól – amelyeken a babot, borsót, káposztát, krumplit, dinnyét, mákot, ha másutt nem volt hely, a szőlősorok között termelték meg –, a több holdas, szakszerűen telepített és gondozott kis szőlőtelepekig terjedt a skála. Ez utóbbiak részint városi urak, kereskedők, értelmiségiek tulajdonában voltak, részint olyan nagygazdák kezében, akik adtak arra, hogy szőlejük megfeleljen a Kecskemét–Kőrös körzetében kialakult magas követelményeknek. A kisebb parasztszőlőket általában maga a gazdája gondozta. Az úri és nagygazda szőlőkben viszont képzett vagy hosszú tapasztalattal bíró vincellért, mellette bérmunkásokat foglalkoztattak. A kisparcellákon az évszázados borszőlőfajták éltek tovább, a szakszerűbben gondozott szőlőkben viszont meghonosították a borszőlő új fajtáit, mellettük az egyre erősebben terjedő csemegeszőlőket is. Bár a fajtakísérletek nagyobbrészt nem itt folytak, hanem az igazi nagy telepeken – amelyekről később esik szó –, a nemesítés eredményeit ebben az övezetben is számos úri, értelmiségi és módosabb paraszti szőlészet vette át és terjesztette tovább. Az 1930-as években jól működött az úgynevezett Hegyközség; nemcsak a szőlő őrizetét és a kötelező rovarirtás, permetezés ellenőrzését látta el, hanem szaktanácsot is adott, szaporítóanyagot, vegyszereket hozott forgalomba, és minden tekintetben azon dolgozott, hogy mind a szőlő-, mind a gyümölcstermelést modern, nagy volumenű áruágazattá segítse fejlődni. Mindamellett itt a város körüli gyűrűben több volt a kicsi parasztszőlő, amelynek kezelése, ha valamit javult is a Hegyközség működése folytán, alapjában véve a tradíciót követte.

Erről a háromezer holdról szüretelték és szedték le annak a bornak, gyümölcsnek, zöldség- és főzelékfélének nagy részét, amit a város elfogyasztott. De ugyanitt honosodott meg néhány nagy hírű árutermelő ágazat is. A kőrösi szilva a két világháború között fontos exportcikké lett. A kajszi és a meggy is. E két kényes gyümölcs szerette ezt a homo-

kot: megfelelő gondozás mellett néhány fa is komoly jövedelmet hozott. Ugyaninnen került ki a káposztának, a dinnyének, majd az ugyancsak híressé lett uborkának nagy tömege.

Ezek a „högyek" olyan közel voltak a városhoz, hogy gyalog negyed óra, fél óra alatt, kerékpárral percek alatt kiérhetett az ember. Taligával, kézi targoncával is bejuthatott a szőlőből a piacra. Hajnalonként száz és száz targonca csikorgott végig a külső negyedek utcáin, megrakva gyümölccsel, krumplival, uborkával. A szőlőövezet ilyenformán a város mindenkori önellátásán kívül a kertészeti árutermelés elsőszámú bázisává vált.

A szőlő : az új telepek

Ha Nagykőrös korabeli határtérképére nézünk, szembetűnik egy másik szőlős övezet, távolabb a várostól: Nyársapát és Csemő körzete, Nagykőrös és Cegléd közt félúton.

Valamikor a középkorban falu állt itt is, ott is – Nyársapát még a XVI. század végén is létezett –, majd pusztává lett ez a vidék. Homokos legelővé, amelyet különféle jogcímen birtokolt, bérelt, zálogolt hol Nagykőrös, hol Cegléd városa, s amelynek végleges birtokáért hosszú és kemény küzdelem folyt a két mezőváros között. Nyársapát végül is a nagykőrösi határba olvadt be, Csemőt pedig bírói ítélettel megfelezték a két város között. Ez a sok ezer hold is sokáig külső legelő maradt, egyszer marha, másszor juh járta.

A XIX. század második felében osztották ki szántónak, tanyásföldnek ezeket a pusztákat. Egy-két évtized alatt sok száz holdon új szőlőtelepek keletkeztek itt, amelyeknek jellege elüt a város körüli régi szőlőkétől.

Nyársapátnak, mióta a Cegléden és Nagykőrösön is áthaladó Budapest–Szeged vonal kiépült, vasútja, állomása volt. Csemőt pedig az a Ceglédről kiágazó szárnyvonal kapcsolja a közlekedésbe, amely az 1880-as években épült meg, egy nagykőrösi birtokos kezdeményezésére. Tehát mind a két homokpuszta vasúthoz jutott, s ez kedvezett az új szőlőtelepítésnek. Az 1880-as évektől sorra alakultak a 30–50–100 holdas telepek nagykőrösi és ceglédi nagygazdák, polgárok, urak e célra összevásárolt homokterületein. Nagy pincékkel, beton keverőmedencékkel, egységes fajtatelepítéssel. A nagy tömegű trágyát tehervonatok hozták, főleg a Tiszántúlról.

Ezeknek a nyársapáti és cseméri telepeknek munkaerő-szükségletét két módon fedezték. Némelyik nagy szőlőt úgy telepítette a tulajdonosa, hogy közelről-távolról – még Zalából is – szőlőhöz értő szegényparasztokat toborzott, gondoskodott arról, hogy néhány esztendőre alkalmi szállás legyen a fejük felett, és megegyezett velük a „feles telepítés" feltételeiben. A földet, a trágyát, a vesszőt, a felszerelést a tulajdonos adta. A föld megfordításának, a telepítésnek és gondozásnak minden munkáját a felfogadott szegényember vállalta el. Mikor a szőlő termőre fordult – ez az első ásóvágástól négy-öt év –, fele-fele arányban osztoztak meg az új ültetvényen. Egy-egy ilyen felibe vállalt parcella többnyire 4–6 hold volt. Öt év munkája árán a szegényember – akinek bírnia kellett ezt az első öt esztendőt, mikor még előlegből élt –, 2–3 holdas szőlőtulajdonossá lépett elő. Ha egy birtokos, tegyük fel 80 hold homokot telepített ilyen módon, végül 40 hold lett az övé, a másik 40 holdon 15–20 kisember honosodott meg, parcellákon.

Előbb-utóbb többnyire tanyát is épített a kisember új szőleje sarkában. Ekkora szőlőn azonban, ha egyebük nem volt, nehezen élhettek meg. Továbbra is a nagy szőlőtelep munkásai maradtak. A telep tulajdonosának kedvezett, hogy a jól ismert, a szomszédban megtelepült, hozzáértő szőlőmunkásokra építse munkaszervezetét. Az irányítást többnyire egy-egy képzettebb vincellér látta el, aki ugyancsak a telepen lakott, és ott, amellett, hogy saját vagy engedményes szőleje is volt, kiemelt fizetést élvezett.

A két világháború között a nagy szőlőtelepek már másfelől is toboroztak szezonmunkásokat. Miért? Az egyik ok az volt, hogy az eredetileg 2–3 holdon megtelepült kisemberek megerősödtek. Ekkora szőlőben, ha jó gyümölcsfákkal is telerakták, sikeresebb esztendőben már függetleníthette magát a család a szomszédos telep bérmunkájától. Esetleg megtakaríthatott annyit, hogy vásároljon pár holdat, vagy bérlettel egészítse ki birtokát, és önálló lábra álljon. Másrészt egyre több kőrösi és ceglédi nagygazda, iparos, kereskedő, pénzét befektetni törekvő vagy passzionátus értelmiségi létesített szőlőt ezen a tájon. Ezek a néhány holdas „kistelepek" elvonták a nagy telepektől a munkaerőt, mert magasabb bért fizettek, és mert vincellérként vagy feles szőlőműveskénti tartósan magukhoz kötötték a környék gyakorlottabb munkásait. Végül maguknak a nagy telepeknek munkálatai is megsűrűsödtek, területük kiterjedt, művelésük a kor követelményeinek megfelelően intenzívebbé vált. A nagy telepek úgy segítettek magukon, hogy summásokat szegődtettek

más tájakról néhány hónapra. Kezdetleges munkásszállásokat építettek, vagy más rendeltetésű épületeket alakítottak át erre a célra. A summásbér nem sokkal volt több, mint amit más mezőgazdasági üzemekben fizettek.

Némelyik nyársapáti és cseméi szőlőtelep homoki borszőlő- és csemegefajták kísérletezésével is foglalkozott. Leginkább azok, ahol a tulajdonos fő foglalkozásának tekintette a szőlőtermesztést. Ezek a kísérletező gazdák, többnyire tanult emberek, kapcsolatban voltak a Matthiász János körül kialakult kecskeméti gárdával is meg az országos kísérleti intézményekkel. Kiemelkedik közülük Papp Gedeon és családja. Papp Gedeon eredetileg tanító volt, majd benősült egy tehetős gazdacsaládba, ahol már két nemzedék óta szakszerűen és nagy arányban foglalkoztak ezen a tájon szőlővel. Papp tanító maga is telepített a Csemőben szőlőt. Később szőlővessző-hajtató telepet, majd gyümölcsfaiskolát hozott létre, amely a XX. század első évtizedeiben az ország egyik leghíresebb ilyszerű vállalkozásává fejlődött. Fia, Papp László egész életét a szőlőnemesítésnek szentelte. Az 1930-as években ő lett a nagykőrösi Hegyközség ügyvezető titkára, és ebben a minőségben is sokat tett a szőlő- és gyümölcskultúra korszerűsítése érdekében.

Nem ő az egyetlen. A ceglédi Ungváry család, amely ugyancsak a két város közötti homokövezetben létesített telepet, hasonló szerepet játszott. És körülöttük a részben paraszti, részben úri vagy polgári eredetű szőlészek népes gárdája. Olyanok is, akik elsősorban a megélhetés és megvagyonosodás útját-módját látták a szőlőben és gyümölcsben, olyanok is, akiknek ez lett a pályájuk, szenvedélyük. Ha kisebb mértékben is, mint Kecskeméten, az 1890–1940 közt eltelt fél évszázadban a szőlő és a gyümölcs itt is megteremtette a maga értelmiségét. A Hegyközség pedig a 30-as évek derekától olyan szervezetté vált, amely a technikai segítségtől az érdekvédelmen át a szakmai társas érintkezés és tapasztalatcsere szervezéséig meg a szakoktatásig ellátta azokat a funkciókat, amelyek ezt a termelési ágat szakmává emelhetik.

Az 1940-es évek elején már hatezer hold szőlő- és gyümölcsösterületet írtak össze a nagykőrösi határban. Néhány száz hold kivételével a város körül és Nyársapáton meg Csemőben. A maradék néhány száz hold a szétszórt szőlők területe, amelyek szerte a határban a tanyák mellett létesültek.

Általában olyan tanyák mellett találtunk szőlőt, ahol a gazda kint élt. Aki bérbe adta a tanyáját, aligha épített mellette szőlőskertet, hiszen a

szőlőt bérbe adni nemigen érdemes. Ilyen gazdának többnyire nem a szántóföldi tanya mellett, hanem másutt, a város körül vagy a Csemőben volt szőleje. Rendszerint a bérlőnek is, aki arra törekedett, hogy – ha a tanyát és a szántóföldet bérli is – a szőlőt saját kis földjén telepítse. Az elszórt, tanya melletti szőlők általában nem szolgáltak másra, mint arra, hogy borral, gyümölccsel, némi köztes veteménnyel ellássák a háztartást.

Az egykori város körüli vegyes szőlő–kert övezetből sokfelé ágazott tehát a kertészeti kultúra. Maga az őseredeti gyűrű is több irányú önellátó és árutermelő kertészeti fejlődés bázisa lett. A szőlő a tőkés vállalkozás formái között kiterjedt Nyársapát és Csemő vidékére is. Végül gyökeret vert a tanyák mellett is, szerte a 70 ezer holdas határban. A szoros értelemben vett kertészkedés pedig, jóllehet fő bázisa a város körüli övezet maradt, ugyancsak új formákat öltött a tanyai vegyesgazdálkodás keretében. Másrészt, ahogy látni fogjuk, önálló ágazattá fejlődött az öntözött kertekben.

Zöldségesek a város körül

Ha Cegléd felől, az országúton érkezett az ember, Nagykőröshöz közeledve szemébe tűntek azok a különös formájú kutak, amilyet más tájon ritkán láthatott. Fából szerkesztett henger, négyszögletes tető alatt. A hengerből hosszú rúd állt ki, e mellé fogták a lovat, amely naponta többször is néhány órán át keringett a kút körül, miközben az egyik vödör felemelkedik, a másik süllyed, és így felváltva szolgáltatja a vizet. A vályúkhoz csatlakozó csatornákon és árkokon – amelyeket földdel vagy deszkadarabbal lehetett elzárni és megnyitni – ömlött a víz abba a ágyásba, amelyet éppen locsolni akartak. Volt a kertnek olyan darabja, amelyet árokból árasztással öntöztek, másutt lapáttal locsolták szét az agyaggödrökben gyűjtött vizet a palántákra.

Egy-egy öntözéses kert egy-másfél-két hold. Mindegyiken egy-egy család élt és dolgozott. Azon kívül még egy-két ember. Fiatalok, akik mint az iparoshoz beállt inas, tanulták a szakmát. Néha itt is laktak a konyhakertész família házában vagy valamelyik melléképületben, máskor a szomszédból vagy a városból jártak ki, s csak a munkanapot töltötték a kertben. Kevesebb bért kaptak, mint a felnőtt napszámosok, de a fiatal gyerek nem is annyira a munkabérért, inkább a későbbi önállósodás reményében vállalta ezt a munkát.

A 40-es évek elején körülbelül száz ilyen öntözött konyhakert létezett a város közelében. Meglepően nagy szám, ha tudjuk, hogy az 1920-as évek elején keletkezett az első. Kecskemétről jött át a legelső konyhakertész. Ott ennek a termelési formának és foglalkozásnak nagyobb a múltja: körülbelül a századfordulóig nyúlik vissza. Kecskeméten „német kertésznek" nevezték, annak jeléül, hogy az öntözéses kertészeti árutermelésnek ez a típusa valamikor Németországból került át. A művelés módja, a vetemények sorrendje, az öntözés technikája nem azonos a bolgárkertészekével, akik viszont, amint nevük is mutatja, Bulgáriából költöztek ide. S oda honnét? Valószínűleg Olaszország az effajta kertészkedés egyik őshazája. Talán onnét jutott el egyik ágon német földre, a másikon a bolgár parasztok közé, hogy nyugatról és délkeletről érkezve nálunk ismét találkozzék a kettő. A bolgárkertészek főképp a nagyvárosok környékén vetették meg a lábukat, és a városok piacára, elsősorban a pestire dolgoztak. A „német kertészek" ezzel szemben – nagykőrösi és kecskeméti emlékezés szerint – dunántúli nagybirtokosok kastélyai mellett tűntek fel a múlt század második felében. Ilyennél tanult az a magyar fiatalember is, aki később Kecskeméten települt meg. Ő honosította meg a kertészkedésnek ezt a formáját a Duna–Tisza közi homokon. Az 1940-es évek elején Kecskeméten 200 és 300 között volt az ilyen típusú konyhakertészetek száma, Nagykőrösön pedig 20 esztendő alatt szaporodott fel százra.

Más ez, mint a vegyes paraszti gazdálkodásban gyökeret vert kertészkedés. Jócskán különbözött a törpeparasztoknak és más parcellás szegényembereknek szőlőbeli kertészkedésétől is. Területileg koncentráltabb, szakszerűbb és üzletszerűbb volt. Specializált árutermelő ágazat, amihez érteni kellett. Komoly indulótőkére is szükség volt.

Nem véletlenül terjedt el éppen Kecskeméten és Nagykőrösön ez a foglalatosság. Ha maga az öntözéses konyhakert új forma volt is, régi és beidegzett a kertészkedés. Ha nem lett volna ekkora hagyománya itt a szőlőnek, gyümölcsnek és a többi, gondos munkát, nagy figyelmet, sok hajlongást és számítgatást igénylő ágazatnak, aligha kapcsolt volna rá rövid idő alatt ennyi szegény család. Más tájak ellenpéldája mutatja, hogy a tradicionális paraszti gazdálkodás megszokottságait milyen nehezen törte át új technika vagy eljárás. Hát még ha egész családok teljes munkaszervezetét kellett gyökeresen új módon beállítani.

Hogyan festett egy-egy ilyen konyhakert? Centruma a kút. Ezt meg kellett fúratni, bővebbre és mélyebbre a megszokottnál, hiszen több ezer

liter vizet kellett napjában szolgáltatnia. Volt azután lakóépület, néhány szín, raktár, lehetőleg szellős és száraz mindegyik, ahol az este megszedett paradicsom, paprika, uborka stb. reggelig akármilyen időben elállhat.

Istálló csatlakozott a házhoz vagy a színhez, abban legalább két ló, de inkább három, hogy akkor se akadjon meg a vízhúzás lovas munkája, amikor kétlovas kocsival kell a piacra vagy máshová, messzebbre menni. Nem akármilyen volt a kocsi. Nagy rakodófelületű „stráfkocsinak" kellett lennie. A szállítás ugyanis az intenzív kertészkedés egyik szűk keresztmetszete. Elemi érdek, hogy rövid idő alatt nagy termékmennyiséget juttassanak el a piacra, az átvevőhelyre. Másrészt az ilyen gazdaság rendkívül sok szerves trágyát igényel, amit többnyire nagyobb távolságból, például kaszárnyából, tehenészeti telepről vagy a vasútállomásról kell behordani. A régi fajta parasztszekér ehhez kicsi és alkalmatlan. De ekkora kocsi, ilyen terheléssel sok lenne egy pár erős lónak is, ha régimódi kerékkel szerelnék fel. Ezért jött divatba elsőnek éppen a konyhakertészeknél a gumikerekes stráfkocsi.

A rendszerint középre rakott kút és az udvar körül szabályos alakzatban terült el maga a kert, mértanilag kimért ágyásaival, árkaival, csatornáival, töltéseivel. Már ez első benyomás is más, mint egy átlagos parasztgazdaságban. Rendezettebb, megtervezettebb és költségesebb az egész.

Honnan vették a pénzt ezek az eredetileg szegény családok? Hiszen maga az az egy vagy másfél hold föld is, amelyen a kert megtelepült, sokba kerül itt, a város közelében. Körülbelül annyiba, mint távolabbi homokos dűlőben hat vagy nyolc hold föld. Azután az épület, a kút, a stráfkocsi, a két vagy három ló, nem szólva a takarmány és a trágya költségeiről.

Az öntözéses kertészetek nagyobbrészt kölcsöntőkével, idegen pénz igénybevételével keletkeztek. Többféle módon is. Az egyik forma az volt, hogy a föld tulajdonosa – nagyobb gazda, városi úr, kereskedő vagy akárki – bérbe adta a területet a konyhakertésznek, és ugyanakkor kamatért pénzt is kölcsönzött neki a befektetésekhez. Ez esetben a konyhakertészcsalád keresetét magas földbér és kamat terhelte. Egy másik, gyakoribb változat az volt, hogy a föld tulajdonosa maga fúratta a kutat, emelte az épületeket, a konyhakertésznek pedig nem volt egyebe kezdetben, mint a szekér, a lovak meg a kézi felszerelés. A tulajdonos gazda, miután jelentékeny tőke befektetésével „beállította a kertet", azt feles

termelésre adta ki. A kertész köteles volt a bevételt könyvelni s a pénz felét hetenként vagy havonként a gazdának átadni.

Volt jó néhány saját kert is. Többnyire úgy került a konyhakertész tulajdonába, hogy egy ideig bérlőként vagy felesként dolgozott, azután meg tudta vásárolni az addig is használt kertet. Vagy másutt vett földet, épített házat, kutat, gazdasági udvart. Amikor minden készen lett, átköltözött saját kertjébe.

A munka a kertben kora tavasztól késő őszig, látástól-vakulásig tartott, és mindenki részt vett benne a kisgyerekektől az öregekig. Télen sem szünetelt a trágyahordás, a táptalaj előkészítése, az üvegházi munka és az állatgondozás. Nehéz élet volt ez! Mégis sokan vállalták, és még többen áhítoztak utána. Aránylag biztos és magas keresettel járt. És ahogy a harmincas évek közepétől a mezőgazdasági árak emelkedése, majd a helyi konzervipar kifejlődése mind jövedelmezőbb piacot nyitott a kertészek előtt, úgy szaporodott az öntözéses kertek száma is.

Az öntözéses kert minden darabját legalább kétszer, de inkább háromszor ültette be a kertész egy-egy évadban. Trágyával, területtel, nedvességgel és munkaerővel úgy kellett gazdálkodnia, hogy minden talpalatnyi föld és jóformán minden mozdulat ki legyen számítva. Számítania, általában írásban is jegyeznie kellett kiadásait és bevételeit. Számon kellett tartania a piaci árak napi ingadozásait. Mindez és a bérmunka rendszeres igénybevétele (amire a gyakori munkatorlódások miatt még a nagyobb létszámú családnak is szüksége volt), a termelőmunka és az áruértékesítés rendszeres összekapcsolódása kalkulatív, üzletszerű vállalkozássá tette az öntözéses konyhakertet. A gumirádlis stráfkocsi, a maga optimálisra kiszámított terhelésével mintegy szimbóluma ennek az új életvitelnek: sokba kerül, de kifizeti magát. Innen már csak egy lépés a tehergépkocsi. S az a konyhakertész, akinek teherautója van, aligha tekinthető parasztnak.

De ezt a lépést Nagykőrösön az 1940-es évek első felében még senki sem tette meg.

KOFÁK, KUPECEK, MESTEREK ÉS VÁLLALKOZÓK

A piac

Az 1930-as népszámlálás adatai szerint Nagykőrös népességének kereken 70%-a a mezőgazdaságból élt. A századfordulótól a felszabadulásig terjedő korszakban nem sokat változott ez az arány. 1900 és 1910 között 75% körül volt, 1940-re körülbelül 65%-ra csökkent. Annyit módosult csupán, amennyit jóformán magának a mezőgazdaságnak a fejlődése hozott magával: valamelyest növekedett az agrárszektort kiszolgáló kézműipar, kibővült a kereskedelem, megszaporodtak az értelmiségi és hivatali munkakörök. Ez azonban mit sem változtatott a mezőváros jellegén.

Közvetlenül vagy közvetve csaknem mindenki a mezőgazdaságból élt. Az iparos úgy, hogy a termékei túlnyomó részét a parasztok számára állította elő, akár fogyasztási cikkekkel, akár termelőeszközökkel foglalkozott (amilyen a szekér, a szíjazat, a szőlőprés, a hordó). A kereskedők többsége a parasztok áruit vásárolta fel, mások pedig nekik árusítottak fogyasztási cikkeket. Az értelmiség főképpen olyan szolgáltatásokat teljesített, amelyekre a parasztságnak volt szüksége (az ügyvédek például elsősorban örökségi perekből, földperekből éltek), illetve a helyi agrártársadalom ügyeit igazgatta és adminisztrálta. Sem az ipar, sem a „harmadik szektor" nem nőtte ki tehát a paraszt mezőváros szükségleteit.

A mezőgazdasági termelés, amelyen ez az egész gazdasági és társadalmi építmény nyugodott, lényegesen fejlettebb az átlagos falusi gazdálkodásnál. A távoli piacokra szállító egykori nagy állattenyésztést olyan tanyás mezőgazdaság váltotta fel, amelyben már a századforduló körül lényeges szerepet kapott a város körüli kertövezet és a távoli homokpusztákon létesített szőlőtelepek kertészeti termelése. Az 1940-es évekre az intenzív növénytermelés sok ágazata, emellett a tanyai állattenyésztés, különösen a baromfitenyésztés úgy fejlődött tovább, hogy csaknem minden parasztgazdaság rendszeres árutermelésre állt be. A pénznek jóval nagyobb szerepe lett itt, mint falusi viszonyok között. Ha egy ötholdas nagykőrösi gazdaságot egy ötholdas, ugyancsak homoki nyírségi gazdasággal hason-

lítanánk össze az 1940-es években, az derülne ki, hogy a nagykőrösi határ egy-egy ötholdas egységén legalább háromszor annyi növényfajtát állítottak elő, és ennek jelentékeny része kifejezetten a piacnak szánt kertészeti áruféleség volt. A nagykőrösi homok kétszer-háromszor többet hozott, mint a nyírségi homok, és ennek a többletnek majdnem egésze pénzzé tehető.

Az árutermelés és pénzforgalom relatív fejlettsége összefügg azzal, hogy mezővárossal van dolgunk, ahol a piac évszázados intézmény. A pénz itt réges-régen behatolt a családi háztartás és üzemvitel, egyszóval az életfenntartás gépezetébe; a kisember, a törpeparaszt, a szegényember sem élhetett meg pénzbevétel és pénzkiadás nélkül. Ha az árutermelés egyik ágazata visszaszorult, másik, ugyancsak piacra dolgozó, ugyancsak „pénzes" ágazatnak kellett a helyébe lépnie. Az önellátás bizonyos formái, amelyek falusi tájakon még a XX. században is éltek, itt már a XIX. század közepére vagy még korábban elsorvadtak. Nagykőrösön az öltözködéshez, a ház berendezéséhez, a konyha felszereléséhez, bizonyos mértékben magához a mindennapi táplálkozáshoz is rég több pénzre volt szüksége a tanyai és különösen a városlakó embernek, mint a falu lakójának.

A piac – mondottuk – évszázados intézmény ebben a városban. Nem kevésbé előkelő helyet biztosítottak számára, mint magát a város főterét. A református templomtól a századforduló körül emelt háromemeletes városi bérházig terült el a szokatlanul nagy piactér, amelyet már az 1910-es években kiköveztek. De ez sem volt elég, hogy befogadja a piacot. Szezonban a mindennapi hajnali piac is túláradt rajta. A Főtérhez közel, a vasút felé induló utca vonalán egy szűkebb – de más városban központi térnek is beillő – nyúlvány húzódott, onnan maga a széles Kossuth utca, mindkét oldalán földszintes lakóházakkal és üzletházakkal. Magán a Főtéren elfért több sorban legalább ötszáz piacozó, a kisebb téren és a Kossuth utca mentén másik néhány száz. De hetipiackor még az úrikaszinó felé beágazó széles mellékutcába is jutott egy csomó stand.

Az 1920-as években történt szabályozás óta elsősorban maga a Főtér szolgált zöldség- és gyümölcspiacként: itt könnyebben rakodhattak a teherautók és stráfkocsik. Az árumennyiség tágas kirakodási területet igényelt. Uborkahegyek álltak szezonban a téren. Mellettük paprikahegyek, paradicsomhegyek is, ahogy a 30-as években e két kertészeti növény tömege is nőttön-nőtt. Nem kosárszám árulták akkor az effélét, hanem kocsirakományra. Némelyik nagyobb termelő és konyhakertész

egyszerre husz-harminc mázsát is szállított a piacra. Zajos és forgalmas volt a másik végen elhelyezett baromfipiac is.

A nagy szezon idején hajnali kettőkor nyílt meg a piac. Még sötétben. Azért ilyen korán, hogy az exportra vásárolt zöldáru aznap Bécsben lehessen. Meg hogy a budapesti nagyvásártelepre is időben, reggel előtt érjenek fel a nagykereskedők teherautói. És úgy látszik, a nyári tanyai életrend szempontjából sem jött rosszul ez a korai idő. Ha nem is mindennap, de hetenként egyszer vagy kétszer, amikorra nagyobb mennyiség gyűlt össze, éjfélkor vagy egy órakor indult a gazda a tanyáról. Ilyenkor kelt a konyhakertész is, hogy rakodás után a lehető legkorábban ott legyen a piacon vagy az átvevőhelyen. Aki hamar végzett, korán reggel visszaért a tanyára, a kertbe, és előtte állt az egész nap. Úgy érezte, nem veszít időt.

Hajnali három és öt között tetőzött a forgalom. Ekkor már nemcsak az exportra és Budapestre vásároló nagykereskedők alkudtak és rakodtak, hanem a helyi kiskereskedők, apró tételekben dolgozó kofák és mellettük – ahogy a hajnal reggelbe fordult – a zöldséget, gyümölcsöt, baromfit, tejfölt, túrót, virágot válogató háziasszonyok, szakácsnők, cselédlányok is.

Ki árult? Tulajdonképpen mindenki, aki dolgozott. A nagygazdák nem, mert nem szorultak rá, és rangjukon aluli volt, hogy kiüljenek egy kupac gyümölcs mögé. De bérlőik és feleseik, „kommenciós kertészeik" és más szolgáló embereik ott voltak a stand mögött. A tanyás kisparasztok éppen úgy kínálták áruikat, mint a szőlőben köztes termelést folytató törpeparasztok, kapások, félparaszt, félmunkás szegényemberek, konyhakertészek. Három és fél ezer családra tehetjük az 1940-es évek elején azt a réteget, amely közvetlenül a maga munkája árán élt a mezőgazdaságból. Ők mindnyájan megjelentek a piacon, tízszer, hússzor, ötvenszer egy-egy évad során. A másik oldalon a városi belterület lakossága vonult fel vásárlóként. Aki eladott, sokszor maga is vásárolt. A konyhakertész rászorult a tanyai ember tejfölére, vajára, sok esetben a tanyai is mástól vette a friss gyümölcsöt, nem szólva a növendék állatok, tenyészállatok örökös forgalmáról, amelynek körében ugyanaz a család egyszer eladóként, másszor vevőként lépett fel. Az áru nagyobb tömegét természetesen a hivatásos kereskedők vették meg, hogy elszállítsák.

Piac nélkül és felvásárló kereskedelem nélkül a mezővárosi agrártermelés nem is létezhetett, még kevésbé fejlődhetett volna. A kereskedelem nemcsak pénzt közvetített. Követelményeket is támasztott. Már

azzal is, hogy jobban megfizette az egyik terméket a másiknál, az egyik minőséget a másiknál, hogy magasabb árral jutalmazta a korábban megjelenő primőrt. A kajszibarack és a meggy szállítást bíró fajtáit éppen úgy a kereskedelem rendelte meg, mint az étkezési paradicsomot, a húsosfajta zöldpaprikát, az apró uborkát, majd a karfiolt, a földiepret vagy a 40-es évek elején a spárgát. A dolgok abban az irányban haladtak, hogy a kereskedelem, ezen belül elsősorban a távolsági nagykereskedelem irányító szerephez jusson a növénytermelésben is, az állattenyésztésben is. A londoniak igényét a pulyka minősége, súlya tekintetében néhány exportcég szigorú követelményként szabta a kőrösi parasztok elé. A hizlalt libát ezekben az években már „májra" kellett tömni, lévén a libamáj az igazi exportcikk.

A szántóföldi tömegtermelés és a tanyai állattenyésztés alapvető válfajait még nem vette ennyire irányítása alá a kereskedelem. Búzát, rozsot, árpát, kukoricát, tehenet, lovat és disznót nagyjából úgy és olyat állíthatott elő a kőrösi ember az 1940-es évek elején is, mint az apja vagy a nagyapja. Ha volt változás, azt inkább a mezőgazdasági technika általános fejlődése, a jobb fajták lassú terjedése, az elemi gazdaságosság egyszerű átlátása hozta magával. Ilyesmiben egyik gazda a másiktól tanult, néhány esetben pedig az állami szakigazgatás, az elemi iskolai és a gazdasági szakiskolai oktatás befolyásolta a változást. A kereskedelem azokon a területeken foglalt el parancsnoki posztokat, ahol a fajta vagy a minőség – az exportpiac, a budapesti piac és utóbb a konzervgyártás igényei szerint – lényegesen befolyásolhatta a felvásárlási árakat. Itt már ekkor megindult a „vertikális integráció" folyamata, ami annyit tesz, hogy a termelők szorosan alárendelődtek a felvásárló minőségi, technikai, szállítási követelményeinek, s így maga ez a felvásárló lett a termelés tényleges irányítója.

Mit ér az ember, ha kereskedik?

Városban vagyunk. A mezőgazdaság a megélhetés alapja, de a kereskedelem évszázadok óta összefonódott vele, és nemcsak kiegészíti, befolyásolja is a termelés mindenkori állapotát. Hihetnénk, hogy ilyen viszonyok között a kereskedelem rangos foglalkozás, amely a város vezető rétegének sorába emeli legalább azokat a famíliákat, amelyek sok nemzedéken át ehhez a mesterséghez kötötték sorsukat.

De ilyen famíliák itt nincsenek. Nincsenek patrícius helyzetű kalmárcsaládok. A XVIII. században még valahogy összefért a marhakereskedelem a civisgazda társadalmi státusával és városvezető szerepével. De a marhatenyésztésből és kereskedésből meggazdagodott családok már akkor is arra törekedtek, hogy nemeslevelet szerezzenek, a kalmárkodással felhalmozott pénzt pedig földvásárlásba, gyermekeik taníttatásába, előkelő kiházasításába fektessék. Helyükre más paraszt eredetű állatkereskedők lépnek – fél kézzel gazdák, a másikkal kupecek –, de ezek is mintha csak azért vállalnák ezt a mesterséget, hogy megvagyonosodjanak, és gyerekeiket, unokáikat egy lépcsőfokkal magasabbra emelhessék. Nem egy 100–200, sőt 500 holdas birtok keletkezett kupeckedésből.

A legnagyobb marhakereskedők mellett és azok szolgálatában mindig volt egy szélesebb réteg is: a kevésbé vagyonos, kisebb szerencsével dolgozó „kiskupeceké", akik beérték azzal, hogy vásárról vásárra járva néhány marhát megvegyenek, majd feljavítva vagy fel sem javítva egy következő vásáron kisebb-nagyobb haszonnal túladjanak rajta. Tulajdonképpen ezek is parasztok voltak. Néha csak mellékfoglalkozás az efféle kereskedelmi tevékenység. Máskor fő kereseti forrássá vált, de csak egy élet tartamára, anélkül, hogy mesterségként öröklődött volna.

Akár a nagyobbakat, akár a kisebbeket nézzük, mindig rajta volt ezen a foglalkozáson a kétesség bélyege. Olyan meggazdagodási lehetőség rejlett benne, amit adott esetben bűn volt meg nem ragadni, mégis vétek élni vele. Aki ráadta magát, kilépett az igazán rangos életformák köréből. Ha szerencséje volt, megbocsátották neki a vakmerőséget, és ha pénzét birtokvásárlásra, családjának a megszokott normák szerinti felemelésére használta, utóbb meg is dicsérték vállalkozó kedvéért. A kisebbeket azonban, az alkalmi, „száz forintos kupeceket" meg azokat a passzionátus vásárjárókat, akik „jobb szerettek tekeregni", félvállról kezelte a megállapodott gazdák közössége. „Akihez könnyen megy a pénz, attól könnyen is megy el." A kereskedő mesterségéét rókös gyanakvás övezte, hogy amit csinál, a csalással határos.

Ha pedig valaki nem olyan árufélét hozott forgalomba, amit itt állítottak elő, hanem idegen tájak termékeit közvetítette, még kevesebb megbecsülést érdemelt a közvélemény szerint. Akinek földje, helye, rangja volt ebben a városban, nem is vállalt ilyen foglalkozást. A posztót, a vasárut, a fűszereket stb. idegenek árusították: görögök, örmények, izmaeliták, zsidók. Utóbb – ahogy az első három kereskedő népség megritkult, illetve kiszorult a Habsburg-országok területéről – mindinkább

egyedül a zsidók dolga ez. Azok pedig sokáig nem is lehettek a város teljes jogú polgárai, hanem nélkülözhetetlen foglalatosságuk miatt megtűrt elemek, külön hittel, vallási szervezettel, ünnepekkel és hétköznapi megjelenéssel. Más társadalmi kör, a kőrösiek számára áttekinthetetlen gondolkodásmóddal, életcélokkal és nevelési elvekkel.

Nem a megtűrt bevándorlók idegenítették el a kereskedelmet a parasztoktól és uraktól. A kereskedelemnek ez a formája eleve az idegenszerűség jegyeit viselte, a középkor óta átöröklődő társadalmi beidegzettség folytán. A görögök, örmények és zsidók azért voltak alkalmasak e funkció betöltésére, mert magukat a szerepköröket számukra tartotta fenn a társadalom: idegen árukat idegenek közvetítenek. Természetes, hogy belőlük sem lett patrícius a mezővárosban. Még gazdák sem lehettek, polgárjog híján.

A kapitalizmus korában, különösen 1870 után, valamelyest módosult a helyzet. A törzsökös gazdafamíliák abbahagyták a marhakereskedést, aminek egyébként – mint nagy volumenű exportkereskedelemnek – sokféle okból leáldozott a napja. A kereskedelem viszont egyre több embert foglalkoztatott, ahogy a tanyás mezőváros árutermelése ezekben az évtizedekben megnőtt, a vasúti és közúti szállítás szorosabb kapcsolatokat teremtett Nagykőrös és a főváros, illetve Nyugat-Európa között. A kifelé s befelé irányuló áruforgalom új posztjait legnagyobbrészt beköltöző zsidó családok foglalták el. Mellettük pedig most már elsősorban a szegényparasztságból regrutálódott a felvásárlók, kupecek és kofák szélesebb rétege. Egyik is, másik is kívül élt a város törzsét alkotó „gazdatársadalmon".

Ezek a famíliák sem alapítottak hosszú időre szóló családi cégeket. A kereskedelem minden ágazata átmeneti terület volt, és az is maradt. A zöldséggel, gyümölccsel, baromfival, gabonával, szarvasmarhával, másrészt vasáruval, fűszerrel stb. foglalkozó zsidó kalmár és boltos többnyire szegény család gyermeke, akinek a mezővárosi kereskedelem lehetőséget nyújtott, hogy valamelyest emelkedjék, néha igazán meggazdagodjék. A következő nemzedék ritkán maradt kereskedő. Előfordult ugyan, hogy az egyik fiúra hagyták az üzletet, miközben a többieket lehetőleg taníttatták. Megtörtént az is, hogy a kis szatócs a fiát a nagyobb terménykereskedő céghez adta „gyakornoknak", s aztán valóban nagykereskedő is lett belőle. Ez is az emelkedés egyik útja lehetett. Általánosabb azonban, hogy a kereskedelem csupán egy nemzedékre szóló állomás egy-egy alulról érkező család pályáján; a következő lépés már (leg-

alábbis a fiúk esetében) az iskolázódás, az értelmiségi munka. Ezek a tanult kereskedősarjak gyakran otthagyták Nagykőrös, nagyobb városban, esetleg Budapesten telepedtek le. A szegényparasztságból kikapaszkodó felvásárló kofák, szatócsok, a fuvarozást a kereskedelemmel összekötő kisemberek hasonlóképpen átmeneti helyzetnek fogták fel ezt a mesterséget. A kereskedelemnek nem volt nagy becsülete.

Itt a birtok és a hivatal állt a hierarchia csúcsán. A dzsentri szintnek megfelelő középbirtok, egyetemi végzettség és kiemelkedő hivatali pálya együtt: ez a legtöbb, amit az ember maga elé tűzhetett. Tulajdonképpen – a közvélemény szemében – nem a jövedelem nagyságán múlt az efféle helyzet értéke. Inkább azon, hogy ebben a szituációban már akár mellékesnek is tarthatta az ember a mindenkori jövedelmet. Az ideál, a megfogalmazatlanul is vágyva vágyott állapot az volt, hogy annyija legyen az embernek, amennyiből akár sokat költ, akár keveset, ez nem változtat a jómódján. A birtok és a hivatali státus együttes biztonsága az igazi biztonság. Ugyanez ad hatalmat. A hatalom következménye is ennek a státusnak, védelmező biztosítéka is.

Ha a rangsor tetején ez a státus van, ugyanezzel a mércével méretik a kisebb urak, a nagygazdák, a kisebb gazdák helyzete és sorsa is. Minél többje – több földje – van valakinek, annál nagyobb a biztonsága. Tanultság és hivatal csak az urakat illeti, parasztnak, bármennyi legyen is a birtoka, nincs szüksége erre. De a biztonság itt is a méltóság alapja és mércéje. Nemcsak az éppen most élő ember anyagi biztonsága esik latba. Hanem leszármazottaié, fiaié és unokáié is. Azok a foglalatosságok és életformák becsesek tehát, amelyek szilárdítják és nem kockáztatják a több nemzedékre szóló biztonság alapját. E biztonság a nagyobb vagy kisebb presztízsnek is alapja. A presztízs pedig – a megbecsültség, a tekintély – sokféle módon visszahat a biztonságra. Birtok, tekintély és biztonság összefonódott.

Ez az, amiben hazai viszonyok között nem fér el a kereskedelem. Nyugaton nyilván más volt a helyzet. Ott a régi kalmárfamíliák megalapozott tőkéje, szakmai ismerete, kapcsolatrendszere, ősi kereskedővárosokban kivívott társadalmi és hivatali pozíciója versenghetett a földbirtok adta biztonsággal és pozícióval. Mert ott a városok egész intézményrendszere támogatta ennek a rétegnek tartósan kiemelt egzisztenciáját. A királyságok és birodalmak katonai, gazdasági, jogi, adózási rendszere ott úgy épült rá a polgárvárosok létére és szervezetére, hogy a kereskedő privilégiumai eltörölhetetlenek lettek. Nálunk viszont a kereskedelem, az ipar

és a nyugatias városi intézményképződés egyaránt az agrártársadalmon belüli örökös harc martalékául esett, vagy kicsiny rezervátumokra szorult vissza, mint a határok melletti városok, az átmenő kereskedelem kiváltságos gócai. Tartós privilégiumok védelme nélkül a kereskedő egzisztenciája nem képes kiemelkedni az örökös kockázat kicsinyes veszélyeztetettségéből. És ha nincs összezáródó testületiség, amelyben a kereskedők egymást támogatva századokon át megvethetik a lábukat, újra meg újra megsemmisül ennek a mesterségnek az az átmeneti tekintélye is, amelyet egyes ágazatainak gazdagságával talán kivívhat.

Kisember a sikátorban

A Kossuth utcától jobbra a „Tabán" kezdődött; mélyedésbe, ingovány helyére később települt szegénynegyed. A Jókai utca azon a néhány száz méteres sávon húzódott végig, ugyancsak a Kossuth utcától jobbra, amely még nem igazi Tabán, de már átmenet hozzá. Semmiképpen nem előkelő rész. Mégis jobb módra való, hosszú házak épültek mind a két oldalán. Ez volt a város egyik kereskedők lakta utcája.

A Jókai utcáról minden 10–15 lépésre sikátor indul a Tabán felé. Némelyik be is hatol e szegénynegyed szívébe, más szűk közök megrekednek egy-egy kerítésnél. A város, tudni kell, egykor inkább rendezetlen sátortáborhoz hasonlított, mint utcákkal tagolt településhez. Ezek a közök az egykori kerítetlen összevisszaságnak emlékei.

Ilyen köz végén élt az 1940-es évek elején az L. család. 45 év körüli apa, nem sokkal fiatalabb asszony, öreg mama és négy gyerek. Gyümölcs- és baromfikereskedők.

Az előző nemzedék még ortodox zsidó a Tiszántúl egy falujában. Az öreg mama, az asszony anyja szigorú vallásosságot őriz étkezési szokásaiban, az ünnep rítusaiban és a fiatalabbakkal való érintkezésében is. Az Isten és a család eggyé olvad ebben a tudatvilágban, a saját élete pedig örökös áldozat ennek a kettőnek oltárán. L. maga, kövérkés, kopasz ember, kora hajnaltól estig lót-fut a ház, az udvar, a raktárszínek, a piac és más kereskedők telepei között. Felvásárló kereskedése, mely kétlovas stráfkocsival gyűjti be az árut és szállítja tovább a nagyobb kereskedő telepére vagy a vasútra, olykor a budapesti Nagyvásártelepre, igazi családi cég. Felesége az áruátvevő és könyvelő. A legnagyobb fiú, a gimnazista kamasz is segít iskolai szünetben. Egy kocsis van a háznál, aki a

lovakat gondozza és hajtja, ez az egyetlen állandó alkalmazott. Olykor rakodókra, gyümölcsválogató asszonyokra is szükség van, ezek napszámosok.

A háztartást a nagymama vezeti, segít az asszony, olykor a nagylány is, aki ugyancsak gimnazista. A másik két gyerek kicsi.

L.-ék szegénységből kapaszkodó iskolázatlan emberek, nem jártak mást, mint héber egyházi iskolát. Nem polgárok a szó nyugati vagy nagyvárosi értelmében, még kevésbé értelmiségiek. Életmódjuk az iparosokéra emlékeztet. De a jövedelmük magasabb, és más módon használják fel. Részben az üzletbe fektetik: a tőke növelésével bővíthető a felvásárlás. A másik részéből olyan házat visznek, ami körülbelül megfelel a jómódú gazda, a tehetős iparos viszonyainak, de már az értelmiségi életforma bizonyos elemeit is felmutatja. A lakás négyszobás – régi gazdaházból alakították át –, fürdőszobája is van. Egy kis szoba az öregasszonyé, egy nagyobb a szülőké, a másik nagyszoba a négy gyereké, és van egy, amit „szalonnak" neveznek. Ebben nem lakik senki. Itt van a vitrin meg a zongora, itt fogadják a vendéget. Gyakorlatilag ez a két nagyobb gyerek tanulószobája, mióta gimnazisták. A zongora nemcsak dísz, a nagylány zenét is tanul. A konyha és a veranda zsúfolt és forgalmas. A sütés-főzés állandó foglalatosság ebben a házban, nyilván a család étvágya miatt, de hagyományból is. Szertartás, aminek meg kell adni a módját. Minden étkezés családi összejövetel, és van benne valami ünnepélyesség. A veranda viszont irodaszerepet is betölt nyári szezonban, itt a gyalult asztal, amin a feljegyzések cédulái, a noteszek, naptárak tornyosulnak, itt van a telefon is, az üzlet fejlettségének, forgalmának szembetűnő jele.

Ki folytatja majd a mesterséget? A 40-es évek elején, mikor L.-ék még nem tudták, hogy gyerekeik közül csak egy éli túl a fasizmus háborúját, L. úgy gondolta: talán a kisebbik fiú. Ha akarja. Mind a négyet taníttatni szándékozott, legalább érettségiig. A nagyobbik fiú orvosnak készült, a gimnazista lány is egyetemre. A család három nemzedéke – mint valami lépcső – a tízgyerekes szegény és ortodox falusi életformától az egyetemet végzett nagyvárosi értelmiségi élethez vezetett. A közepesen szituált mezővárosi kereskedőlét, amelyet nyers energiával alapozott meg L. és felesége: közbeeső fokozat volt. Annak is szánták.

L.-ék a középső szintet jelzik az 1940-es évek nagykőrösi felvásárló-kereskedők világában. Voltak náluk szegényebb, bizonytalanabb és tépettebb egzisztenciák a hajnali piac felvásárlói között, és akadtak persze gazdagabb, megalapozottabb, nagyobb szervezettel dolgozó cégek is.

A B.-cég például, amelyről már szó esett, a századforduló körül hasonló szintről indult, mint ahol L.-ék a 40-es években tartottak. Családi vállalkozás volt ez is, eredetileg jelentéktelen tőkével és olyan munkaszervezettel, amelynek magvát az akkor középkorú házaspár adta. Ahogy fiaik nőttek, úgy bővült a cég belső apparátusa. Hogy ez a család és ez a vállalkozás kivételes pályán futott, annak alighanem az öreg B. rendkívüli energiája, kíméletlen törekvése, üzleti tehetsége és fegyelmező ereje szolgál magyarázatul. Ez a család még a régi zsidók archaikus összetartásával, engedelmességével és szigorú vallásosságával dolgozott együtt. A cég alapítójának a század első két évtizedében sikerült jelentékeny vállalkozássá fejlesztenie a baromfival, zöldséggel és gyümölccsel foglalkozó üzletet.

A három fiú közül kettő a szakmában maradt. Az egyik a felvásárlással és helyi feldolgozással, a másik elsősorban az értékesítéssel foglalkozott, és mindinkább az exportpiacok biztosítására fordította idejét. A cég ekkor már Kecskemétre is kiterjesztette működését, ahol felvásárlótelepet, sőt, hűtőházat is létesített. Nagykőrösön pedig baromfitisztító és feldolgozó telepe is, ládagyártó részlege is működött. Az 1930-as években B.-ék a kőrösi piac koronázatlan fejedelmei. A cég kíméletlen üzleti stratégiájára keserűen emlékeznek egykori kiskereskedők, akiket nemegyszer úgy szorítottak ki a piacról, hogy átmenetileg magasabb áron vásárolták fel a paradicsomot, az uborkát, hogy azután hirtelen kétharmadára vagy felére csökkentsék a felvásárlási árakat, amikor már jóformán egyedül maradtak a terepen.

Az üzlet, bármilyen méreteket öltött, még ekkor is jobban hasonlított az eredeti családi „kócerájhoz", mint egy jól kiépített, korszerű munkamegosztással és hivatali módszerekkel dolgozó kapitalista nagyvállalkozáshoz. Minden szál az öreg kezébe futott össze, s ő fejből, zsebből, noteszlapokról dirigálta a szétágazó tevékenység nyolc-tíz ágazatát. Ő mozgatta felnőtt, nős, iskolázott fiait is, akiknek vele együtt hajnali háromkor kellett kelnie szezonban és nem sokkal később a téli idényben – hiszen a baromfiátvétel, -tisztítás és -feldolgozás, a pulykaexport stb. télen is ment. A család szent félelemben az öreg haragjától, örökös hajszában

élt. A menyek, gazdag környékbeli kereskedő- és földbérlőcsaládok lányai, át kellett, hogy vegyék ezt az életstílust.

A cég számos átvevővel, ügynökkel, munkavezetővel és 50–200 fő között változó munkássereggel dolgozott, ez utóbbiak főképp napszámosok voltak. A cégfőnök mindenen rajta tartotta a szemét, kemény tempót diktált, és csaknem úgy mozgatta ezt a már két városra kiterjedő munkaszervezetet, mint korábban azt az egy-két fuvarost és bérest, akik az udvarban és az istállóban háltak, és ugyancsak hajnalban keltek, gazdáikkal egy időben.

Előkelő helyet vívtak ki maguknak a város üzleti életében, nemcsak a szorosan vett kereskedővilágban, hanem a legerősebb nagykőrösi bankban is. A nagyrészt kereskedőket tömörítő Polgári Kaszinó vezetésében éppen úgy részt vettek, mint a zsidó hitközségében, amelynek éppen az az egyik B. volt világi elöljárója. Az új zsinagóga építéséhez nemcsak a cég járult hozzá, hanem még némely külföldi üzlettársa is, nyilván B.-ék kedvéért. A fiatalabb B. csaknem állandóan úton volt Nagykőrös, Bécs és London között. A család olykor ünneplőbe vágta magát, és gépkocsin felruccant Pestre az Operába. A városban nem csupán a leggazdagabb zsidó kereskedőfamíliák és értelmiségiek egyikével-másikával jártak össze, hanem a polgármesterrel, a főügyésszel, egy-két földbirtokos-famíliával is. Helyzetükben azonban kezdettől végig ott volt egyfajta kettősség, ami egyrészt hajszás, távolról sem úri stílusú életmódjukból eredt, másrészt természetesen abból, hogy zsidók, éspedig vallásos zsidók voltak. Életvitelükben szigorú morál és a vagyon érdekeinek kemény szolgálata keveredett; ez a morál és ez az érdekvilág voltaképp kívül rekesztette őket éppen azon a társadalmi osztályon, rétegen, amelyhez gazdagságuk révén más vonatkozásban közel kerültek. Már mielőtt a fasizmus hazai előtörése végképp elszigetelte volna őket, félig tartoztak csak a mezőváros társadalmához. El is ismerték, le is nézték őket, nem csupán az urak és úri értelmiségiek, de a nagyobb és kisebb gazdák is.

Nem egyedül a gyorsan emelkedő kapitalistának ez a típusa rekedt kívül a mezőváros társadalmi hierarchiáján. A két világháború között meredek pályát futott be például a környékbeli eredetű református J.-család, eredetileg fűszeres, majd fűszer- és gyarmatáru-nagykereskedő, az első helyi tejüzem és a második ládagyár alapítója, végül már kétszeres gyáros. J. már nem ragaszkodott ahhoz, hogy vállalkozásai minden kérdésével maga foglalkozzék, hanem szakembereket szerződtetett mind a kereskedelmi ágazat, mind a tejüzem és a ládagyár élére. Maga csak a felső irányí-

tás, a bankokkal és más fontos partnerekkel való kapcsolat ügyeit tartotta kezében. Nos, ez a J. család, jóllehet semmi köze nem volt a zsidókhoz, sokáig ugyancsak félig elfogadott társadalmi helyzetben élt a városban. Kívülről és alulról érkezett, nem volt sem tősgyökeres kőrösi, sem igazi úr. Eredeti társadalmi környezetéből, a kereskedő kispolgár világából emelte ki a gyors vagyonosodás. A birtokos úri osztály, ha el is fogadta vizitjeit, nem ismerte el maga közül valónak. Olyan polgárság pedig, amelybe J.-ék mintegy beleemelkedve megtalálták volna otthonos helyüket – ilyen itt nem létezett. A gyors karrier álmélkodó tiszteletet váltott ki, de távolról sem hozta meg azt a presztízst, amivel például egy-egy évszázadok óta birtokos úri vagy cívis famíliának bármelyik sarja születésénél fogva rendelkezett.

A mezőváros igazi urai, törzsökös gazdái nem is óhajtották, hogy *gazdagodónak* tekintsék őket. Ők egyszerűen *gazdagnak* szerettek mutatkozni, akire apáról, nagyapáról, ősről maradt az elvitathatatlan vagyon. A birtok e szemlélet szerint elsősoron nem is arra való, hogy sok pénzt hozzon. Inkább a pénz való arra, hogy megszilárdítsa és ha lehet, bővítse a birtokot. Az olyan család az eszmény, amelynek nem is kell küszködnie, hogy azon a szinten maradjon, ahol van; nem is óhajt továbbmozdulni vitathatatlan társadalmi helyéről, hiszen jó az neki úgy, ahogy ősei megalapozták.

Biztonság és tekintély más forrásait érzékelte és tartotta becsesnek ez a gondolkodásmód, mint a frissen felfejlődő üzletes kapitalizmus szemlélete. A kettő rejtve közeledett ugyan egymáshoz, de a mezőváros birtokos elemeinek konzervatív alapállása lehetetlenné tette, hogy egybeolvadjon.

Mesterek és vállalkozók

A két említett családi cég példája más tekintetben is tanulságos. Tettenérhető, hogyan fordul a kereskedelemben akkumulált tőke az ipar felé. Manufakturális jellegű ipari telepek keletkeznek először a mezővárosban, amelyeket a kereskedelem jóformán saját szükségleteire hív életre. Ilyen a baromfifeldolgozó és -csomagoló telep, a ládagyár s a tejüzem is, amely tartósítja és bizonyos hányadban feldolgozza a tejet (vajat, sajtot, tejfölt készít belőle), hogy így juttassa el a nagyvárosi fogyasztóhoz. Tulajdonképpen a konzervgyár is ugyanehhez a típushoz tartozott eredetileg. Nem véletlen, hogy az a budapesti Gschwindt cég alapította, amely korábban kizárólag szeszgyártással foglalkozott pesti telepén. Nem egyszerűen

arról van tehát szó, hogy a kereskedő nem tud mit kezdeni felhalmozott tőkéjével és azt már valami másba, ipari tevékenységbe invesztálja. Hanem maga a kereskedelmi tevékenység bővül ki és fordul át bizonyos fokon ipari jellegűbbre, elsősorban ott, ahol a felvásárolt termék átalakításával növelni lehet tartósságát, szállíthatóságát, eladási árát. (A konzerválás is úgy kezdődött – mellesleg megjegyezve –, hogy az uborkakereskedő kovászos hordókba rakta az árut, s az útközben, mire szekérrel Bécsbe ért, kovászos uborkává érlelődött.)

Némelyik nagykereskedő cég tevékenysége ilyenformán ipari munkálatokkal bővült ki. A kalmárkodás haszna az iparba áramlott át, egyetlen vállalkozás keretein belül, az ipari tevékenység profitja pedig visszakerülhetett a kereskedelembe. Valószínűleg ez az egyik titka B.-ék és J.-ék (mellettük néhány kisebb családi vállalkozás) gyors emelkedésének. Sokkal ritkább, hogy magából a kisiparból alakuljon ki nagyobb szabású ipari vállalkozás. Ilyen is volt, például P. Gyula lakatosüzeme. Eredetileg szabályos kis műhely, néhány segéddel, inassal, ahol mezőgazdasági gépek javításával, kerékpárral, gépkocsival, kútfúrással és sok egyébbel párhuzamosan foglalkoztak. Valószínűleg a kerékpár gyors elterjedése lendítette fel ezt a céget, legalábbis ez volt az egyik összetevője gyors felfejlődésének. Nagykőrös ugyanis a két világháború közötti korszakban az országosnál nagyobb mértékben ült biciklire: A kerékpárok száma néhány százról 10–15 ezerre emelkedett ebben a korszakban. Ez is összefügg persze a mezővárosi és tanyai árutermelés hirtelen kiterjedésével. Munkaeszköz, szállítóeszköz is lett a bicikli a tanya és a piac, a szőlő és a piac, egyáltalán a külterület és a város között. A pezsgő piacra termelés hasznából hovatovább a szegényembernek is jutott kerékpárra. A mezőgazdasági kisgépek, a ház körüli motorok, szivattyúk és egyéb szerkezetek rohamos terjedése ugyanebbe a fejlődésmenetbe illeszkedett. Feltehető, hogy P. Gyula és néhány hasonló cég ugyancsak összekapcsolta az ipari tevékenységet a kereskedelemmel. Árulta is saját termékeit, közvetítette is budapesti gyárak áruit. Nemcsak javította a kerékpárt, hanem kereskedett is vele. Akárhogy is, a cég a 40-es évek elejére emlékezet szerint már 40–60 munkással dolgozott.

Néhány lakatos és műszerész elindult ebben az irányban. Akadt egypár kőműves is, aki már mint „építési vállalkozó" 20–30 állandó munkással dolgozott. De a kisiparosok többsége egy-két segéddel vagy egyetlen inassal dolgozgató kismester maradt. A cipész, a csizmadia, a kovács, a szűcs, a szabó, a bognár, a kádár, a szíjgyártó, egyszóval a kisipar néhány száz

műhelye majdnem kizárólag a város, a tanyavilág és a környező falvak szükségletcit elégítette ki, hagyományos módszerekkel, családias munkaszervezettel.

Efféle kézműipar mindig is volt a városban, mióta néhány ezer ember összeverődött. XVIII. századi adatok mutatják, hogy az állattartó és bortermelő mezővárosban a feldolgozó és eszközkészítő tevékenység hamarabb szakadt el az őstermeléstől, mint jellegzetes falusi vidékeken. A XIX. század első felében Nagykőrösön 15–20 céh létezett. De jóval szélesebb réteg foglalkozhatott kézműipari munkával időszakosan vagy alkalmilag. És miközben a kézműves foglalatosság gyökerei ezen a módon leértek a városi és tanyai nép közé, a céhbeli, specialistának elismert mesterek sem sokkal emelkedtek a kisparaszt fölé. Talán céhprivilégiumaik értéktelensége és a laikus verseny ereje ütötte el őket a meggazdagodástól és az anyagi-társadalmi felemelkedéstől.

Mi magyarázza, hogy a kisipar a külföldről, illetve más típusú városokból átvett céhszabályzatok és formális privilégiumok ellenére sem védhette meg magát az eltömegesedéstől, a szakmák elburjánzó terjedésétől és a céhen kívüliek versenyétől? Nyilván az, hogy maga a városvezetés és fölötte a nagyobb hatalmú megyei irányítás sem állt az iparosok oldalára. Ez viszont összefügg azzal, hogy a város tényleges vezetésében, a városi tanácsban az iparosoknak semmiféle képviselete nem volt. A céhek itt nem szólhattak bele sem a város, sem az egyház irányításába. A város világi és vallási-morális vezetése a nemesség és a cívis nagygazda réteg kezében volt (ez a két elem hol egybeolvadtan, hol egymással is küzdelemben vitte az ügyeket), de iparosnak, kereskedőnek sem testületileg, sem egyénileg nem volt szava a hatalom dolgaiban. Ugyanígy kívülrekedt az iparosság az iskolaügyön is, amely elsősorban az egyház, másodsorban a városvezetés felelősségi köréhez tartozott. A város hatalommal bíró testületei a fogyasztók érdekeit képviselték az iparosokkal és kereskedőkkel szemben is, aminthogy ugyanezt képviselték a vármegyék is, újra meg újra szabályozva, „limitálva" az ipari cikkek árát. A céhek ilyen viszonyok között inkább a külső igazgatás alárendelt szervei, másrészt ártatlan társas egyesületek maradtak, semmint egy-egy zártkörű mesterség igazi önvédelmi, érdekvédelmi bástyái.

Nehéz megítélni, mi az ok és mi az okozat egy olyan gazdasági-társadalmi folyamatban, mely évszázadok szerves alakulásának menetében jelöli ki egy foglalkozási csoport vagy társadalmi réteg helyét. A kézműipar hazánkban általában is erőtlen volt és maradt, a mezővárosokban pedig

különösen az. Azért nem rendelkezett semmiféle politikai hatáskörrel, mert teljesítőképessége, vagyona, adófizető ereje alulmaradt azon a határon, hogy figyelemre méltathassák? Vagy azért maradt szegény, mert soha nem jutott politikai önállósághoz? Annyi biztos, hogy a késő-feudális társadalom szervezetében a kisipar jelentéktelen apró egységekre tagolódott, a szakmák látszólagos szervezettségükben is kiszolgáltatott és alárendelt helyzetben maradtak, maga az iparos pedig elvegyült a pórnép tömegében falun is, mezővárosban is. Ennek a történeti szituációnak egyenes folytatása a nagykőrösi iparosság XX. századi helyzete.

Közelebbről szemlélve, több rétegre tagolódik az iparosság. A rétegvonalak nem a szakmák tagozódását követik. Csaknem minden mesterségben akad néhány ember, aki kiemelkedően jó iparosnak, megalapozott egzisztenciának, a középréteg befogadott és megbízható tagjának számít. Legtöbb az ilyen a csizmadiák, a kádárok és a tímárok között; ezek régi, aránylag nagy létszámmal dolgozó szakmák. De akad minden foglalatosságban efféle rangosabb mester. Alattuk következnek az egy-két segéddel és inassal dolgozó iparosok, akik maguk is a műhelyben ülnek reggeltől estig, míg a módosabbak olykor megengedhetik maguknak, hogy segédjükre bízzák a munka irányítását. A kismesterek többen vannak. Még többen az egy inassal vagy anélkül munkálkodók.

Már maga az, hogy az iparosság így tagozódik – jóval több a szegény, mint a gazdag, és a gazdagok sem állnak jobban a tanyás középparasztnál –, jelzi a kézműves mesterség társadalmi helyét. Vegyük hozzá, hogy az iparosság a maga egészében kívül rekedt a középfokú oktatáson. Az érettségi és a kézművesipar kizárták egymást. Az iparos az elemi iskola után inasként kezdi, eközben „inasiskolát" végez, amelynek színvonala és rangja az úgynevezett polgári iskola alatt van. Az inasból segéd lesz, és még ekkor is kettős alárendeltségben él: gazdájának majdnem szolgai engedelmességgel tartozik, másfelől szolgálatkészen kell a vásárlók, a megrendelők kívánságaira ügyelnie. A parasztságnak még középső, maga földjén, maga erejéből küszködő rétege is lefelé néz az inasok, segédek világára, de nem sokkal többre becsüli a kezdő és szegényesen küszködő kismestert sem.

Kisipar és kereskedelem viszonya sajátosan alakult. A kézműiparos a műhelyben, mely egyúttal bolt is, maga árulta saját készítményeit, de csak azokat. Volt, aki vásárra is járt, vagy elsősorban vásárokra dolgozott. Ilyen esetben a kereskedői haszon egy része is az iparos keresethez csapódott. Iparosból azonban majdnem soha nem lett kereskedő, és csak

nagyon kivételesen fejleszthette műhelyvállalkozását olyan méretekre, ahol az ipari és kereskedelmi tevékenység már nagyobb volumenben összeolvadhatott egymással. Valószínűleg nem annyira a jogi szabályzat tilalmai emeltek gátat kisipar és kereskedelem közé, mint a tőkehiány, a megfelelő ismeretek hiánya meg a megszokás. A tisztességes csizmadia nem tartotta volna magához valónak, hogy más mesterek által készített csizmával kereskedjék, viszont azok se engedték át neki erre a célra saját készítményeiket.

Ritka eset, ha kézművesműhelyben, még ha öt-hat segéd és inas dolgozik is a gazda keze alatt, felgyűlne olyan tőke, amit valamilyen vállalkozásba fektetnének. Ha az iparos gazdagszik, elsősorban nagyobb házat szerez, azt polgáriasan rendezi be. Majd szőlőt vásárol, esetleg kisebb szőlőtelepet létesít. A 40-es évek elején némelyik iparos zöldségeskertet rendez be, hogy bérbe adhassa. És az sem ritka, hogy tanyásföldet vásárol, nem azért, hogy gazdálkodjék – bár ez is előfordul –, hanem, hogy biztonságosan fektesse be pénzét, és megemelje a maga társadalmi rangját.

Ritka az olyan iparoscsalád, amelyben a szakma több nemzedéken át öröklődik. Bizonyára az iparosság szorult társadalmi helyzete magyarázza ezt. Meg az is, hogy a mesterség örökítésének nálunk nincs olyan tradíciója, mint sok más társadalomban. A kisipar ilyenformán ugyancsak átmeneti állomás a több generációs családpályákon. Sokgyerekes kisparasztok, emelkedőben levő szegényemberek adják a gyereket inasnak. Vagy a foltozó varga gyerekéből lesz csizmadia, a csizmadia fiából nyomdász, a szabó fiából kőműves.

Háromfelé tagolhatjuk az 1940-es évek elejének nagykőrösi iparosságát: szegény kismesterek, beérkezett mesteremberek és ezeken túlemelkedő „vállalkozók". De mindegyik kívül marad a mezővárosi társadalom előkelőbb rétegein. A módos gazdák is felülről tekintenek rájuk. Néhány szerencsés vállalkozó felkerülhet egy magasabb osztály peremére – olyan is van, aki jelentékeny földbirtokot vásárol, és valóságos kastélyt emel rá –, de ezeket sem fogadják be igazán. Rajtuk marad a „parvenű" bélyege.

Ami gyerekeik sorsát illeti, háromfelé sorolódik ez is. A „vállalkozók" többnyire gimnáziumba, néha egyetemre irányítják fiaikat, mert pénzük is, ambíciójuk is van. A megállapodott középhelyzetű mesteremberek fiai, lányai polgárit, esetleg utána – Kecskeméten, Cegléden – kereskedelmi iskolát vagy helyben tanítóképzőt végeznek. A szegény kismesterek fiaiból lesznek más szakmák inasai, a lányok pedig többnyire ugyancsak iparoshoz mennek feleségül.

Szólni kell még néhány szót az Ipartestületről is, amely a múlt század hetvenes évei óta a céhrendszer nyomába lépve szabályozta az iparosság működését, a szakmai iskolázódást, és képviselte bizonyos fokig az iparosok érdekeit. A hármas tagozódás itt is érvényesült. A testület a vállalkozó típusú kistőkés üzlettulajdonosok irányítása alá került, törzsét pedig a megalapozott egzisztenciák, az egyes szakmák elismert mesterei alkották. A többségnek sok szava itt sem lehetett. Jelentékenyebb munkát a Testület az inasok iskolázásának ellenőrzésében, szakmai versenyek és kiállítások szervezésében fejtett ki.

KÍVÜLÁLLÓK ÉS BENNFENTESEK

Európéer a társadalom peremén

A Fő térről délnek indul a Kecskeméti út, nyugatnak az állomáshoz tartó Kossuth Lajos utca. Azzal párhuzamosan halad néhány régi utca; mind a Kecskeméti útba torkollik. A negyed néhány méterrel magasabban fekszik, mint a többi. Minden jel szerint ez a város magva. Amikor északra és nyugatra még mocsár terült el, ez volt az a pont, ahol a viszonylag jó föld, a homok és a láp összeért. Itt találkozott az északról délre haladó út is a kelet–nyugati útvonallal, amely a lapály és a hátság határán haladt. Itt volt az ősi város, utóbb ez a legrégibb gazdák meg a közülük kiemelkedett úri famíliák negyede. Minden más városrész újabb és kevésbé előkelő.

Ennek a negyednek tengelyében húzódik az Arany János utca. Azért kapta nevét, mert az 1850-es években néhány esztendeig Arany ebben az utcában lakott, az egykori Beretvás-házban. Tanáremberhez méltó ma is, hogy errefelé legyen háza, lakása.

L. azonban, noha ebben az utcában élt, nem dicsekedhetett saját házzal. Még azzal sem, hogy – mint más tanár – külön házat bérel. Azt mondani, hogy az udvar mélyén lakott, mégsem felelne meg pontosan a valóságnak. Képzeljünk magunk elé egy magas házat, amely három ablakkal tekint az utcára, de befelé nyúlik el, tehát merőlegesen áll az utca tengelyére. Néhány lépcső vezet fel a verandára, onnan nyílik balra és jobbra az egykori úri ház négy szobája. Ám a házhoz toldva egy alacsonyabb, igazán földszintes, majdhogynem földhöz lapult házikó rejtőzik az udvar hátuljában. Egykori cselédház, de olyan urak cselédjéé, akik adtak arra, hogy udvarukban emberük rendes körülmények között éljen. Cseréppel fedett ez is, deszkapadló van mind a két szobában, kőkockák fedik a konyhát. L. ebben a hátsó házban lakott. Kettesben idős anyjával.

Azért kezdem vele a 40-es évek nagykőrösi értelmiségének futólagos és hiányos rajzát, mert ő aztán igazán kívül állt a város úri körein, de még a befogadott értelmiség világán is. Ismerkedjünk olyan értelmiségiekkel először, akikre nem lehet ráfogni, hogy az úri középosztály tagjai voltak.

UBORKAHILGY, DINNYEVÁSÁR, 30-AS ÉVEK

UNNEPI BESZÉD, 30-AS ÉVEK

KÚRIA, CSELÉDHÁZZAL, 20-AS ÉVEK

HOMOKBA PLÁNTÁLT EURÓPA, 20-AS ÉVEK

CSOMAGOLÁS BENEDEKÉKNEL, 20-AS ÉVEK

SZÁZAD ELEJI GAZDAHÁZ

SZÁZAD ELEJI KERESKEDŐHÁZ, BOLTBEJÁRATTAL

TANYÁS GAZDA VÁROSI PORTÁJA; 1830 KÖRÜL ÉPÜLT

JÓ TÖMÖR UTCAAJTÓ

MÁS ÖMÖR AJTÓ:
A KÁLVINI A
TEMPLOMÉ

KI MINDENKI SZEMLÉLTE A FALRÓL A KULÁKSÁG ELLENI HARCOT? 1949 TAVASZA

ÜTEMES TAPS AZ OSZTÁLYHARC JEGYEBEN, 1951

Innen haladunk majd az elfogadottabbakon át azokig, akik már közel álltak a hatalomhoz.

L. körül a kultúra és a szegénység atmoszféráját érezhette az ember. A lakás tisztességesen be volt rendezve, sőt egy-két bútordarab kivételes ízlésről tanúskodott. A tanár szobájában néhány fotel, alacsony kisasztal, hosszú üveges könyvszekrény, nyitott könyvespolc, a padlón különlegesen mintázott, drága szőnyeg. Gramofon, sok lemezzel. A szekrényben és a polcon száz könyv. Német, francia, angol regények is a magyarok mellett. De ugyanabban a szobában egy-két kopott szék, ócska heverő, százéves foltozott hintaszék. A másikban pedig, ahol a mama élt, csupa egyszerű holmi, amit csak azért nem mondanék ódonnak, mert ezeket a bútordarabokat nem a kegyelet, hanem a szükség őriztette meg.

L. irodalmat és nyelveket tanított a gimnáziumban. A mama, aki egyedül nevelte fel okos fiát, amíg Pesten élt, újságárulásból kereste meg a mindennapit. Azt mondták, viciné is volt az öregasszony egy pesti bérházban, de erről L. nem beszélt. Az újságárulásról, amiben kölyökkorában maga is részt vett, szívesen nyilatkozott. Nem dicsekedett proletár származásával, de nem is szégyellte. Inkább úgy vette, mint valami furcsaságot. A sors különös adottságát, aminek más természetű tapasztalatokat köszönhet, mint aki jól szituált polgárcsaládban, háromszoba-hallos lakásban végezhette középiskolai tanulmányait. Még azt se mondta, hogy különösen nehéz lett volna a gyerekkora. Anyja megkeresett annyit, amennyiből egy szoba-konyhás udvari lakásban ketten megéltek; tanárai hamar felfigyeltek tehetségére, utóbb ösztöndíjat is kapott az egyházi gimnáziumban, és mint tiszta kitűnőnek egyenes útja volt az egyetemre. Már első éves korában bekerült az Eötvös Kollégiumba. Kis gimnazista korától tanítványokat vállalt, nyelveket oktatott. Ez sem esett nehezére. Az Eötvös Kollégiumban a maga szakában a legjobbak közé számított. Fél évet töltött ösztöndíjasként Párizsban.

Ilyen előzmények után kapta meg a nagykőrösi Arany János gimnáziumban tanári állását az 1930-as évek közepén. Nemsokára feleségül vette egy kőrösi család frissen érettségizett lányát. A család középúton állt a parasztság és a kisvárosi polgárság között. A nagyszülők tehetős parasztok voltak, a rokonság főleg iparos, a leány apja kőműves szakmát tanult, és mint építési vállalkozó megszedte magát. Házuk volt a Fő téren. Ide nősült be L. Párizs után három esztendővel. A házasság nem tartott soká. Hogy min bomlott fel, én nem kérdeztem, L. nem mondta. Annyi világos volt, hogy sem a család nem fogadta be igazán a fiatal tanárt, sem

ő nem fogadta el a maga világának ezt a famíliát és társadalmi környezetét. A válás ekkor még ritka volt, és minden körülmények között botránynak számított Nagykőrösön. Akárki volt hibás vagy nem hibás, akár megegyezéssel váltak el, akár nem. A botrány végképp elszigetelte a tanárt a város értelmiségétől, úri osztályától és attól a gazdagparaszti-kispolgári rétegtől is, amelyet először házasságával, másodszor válásával megsértett.

Elszigetelődésének azonban nem ez volt az igazi oka. A válást inkább úgy foghatjuk fel, mint ami természetes következménye volt L. eredendő kívülállásának. Gyanús származását, hogy tudniillik apa nélkül, egy szegény asszony fiaként cseperedett fel, nem ellensúlyozta sem egyetemi végzettsége, sem európai tájékozottsága. Ellenkezőleg: ez a fajta kultúra magában is elegendő lett volna, hogy társadalmon kívül helyezze. A kettőt együtt, azt tudniillik, hogy valaki a főváros homályos mélységeiből kapaszkodik fel, ugyanakkor perfektül beszél három világnyelvet, francia barátai vannak, műveltsége magaslatáról lefitymálja a kisváros hatalmasságait – ezt a keveréket semmiképp sem vehette be a kőrösiek gyomra.

Ehhez járult, hogy L. baloldali volt, és ebből nem is csinált túlságos titkot. Nem mondhatni, hogy tüntetett volna vele. Ez nem is lett volna ésszerű, ha meg akart maradni tanári státusában. Nézeteinek hangos hirdetése nem is igen fért össze egyéniségével. Engedékeny, kissé bocsánatkérő módon élt a világban. Kultúráját és politikai nézeteit megtartotta magának. Pedagógiai munkájába csak annyit elegyített, amennyi visszatarthatatlanul következett alapállásából. Lelkiismeretes tanár volt. Amit tudott, igyekezett átadni tehetségesebb növendékeinek. De egyéniségétől távol állt, hogy bárkit bármiről mindenáron meggyőzzön vagy hogy a világot kiemelje sarkaiból. Tulajdonképpen szkeptikus volt mind az emberiség jövőjét, mind a pedagógus lehetőségeit illetően. Olyan korszakban tanult meg eszmélkedni, amelyre a fasizmus vetette rá növekvő árnyékát. A negyvenes évek elején nemigen bízott abban, hogy a németeket megverik. Sötétnek látta Európa és Magyarország jövőjét. A kultúrát kevesek magánügyének tekintette, halvány reménységgel, hogy majd csak átmentődik valahogy távoli jobb időkre.

Eredetiben olvasta Thomas Mannt, Proustot, Huxley-t. Bizonyára másokat is, azokra nem emlékszem. Az említett három szerző akkoriban az európai kultúra egy-egy irányzatának vezéregyéniségeként jelent meg. L. szabad idejének java részét igénybe vette, hogy műveiket tanulmá-

nyozta. Foglalkozott a gondolattal, hogy maga is regényt ír. Talán Manntól és a többiektől akarta megtanulni a mesterséget.

Lemezeire alighanem többet költött, mint ruházkodásra. Bachot, Brahmsot, Beethovent lehetett hallgatni nála. Míg a lemez forgott, L. bekészítette a kávét. Törökösen szerette inni, és ehhez meg is volt a felszerelése, a réz kávéfőző, az eredeti török csészék, a keverőkanál. Bizonyos értelemben ínyenc volt. Akit a társadalom kivet, mert nem óhajtja hasznát venni a többletnek, amit ez az ember hordoz, gyakran azzal védekezik, hogy külsőséges furcsaságokból von maga köré burkot.

A gimnáziumban többen megbecsülték irodalomismeretét, rendkívüli nyelvtudását és pedagógiai érzékét. Miként vélekedett róla az igazgató és a tantestület, nem tudom. Annyi biztos, hogy jócskán rátették a terhet. Ő pedig vállalta. Órája is több volt a megszokottnál, amellett cserkészcsapatot vezetett, bábszakkört irányított, ráadásul ő volt a felügyelőtanára az egyik kis internátusnak, amelyet parasztházból alakítottak át 10–12 vidéki gimnazista számára. Néhány tanítványa rajongott érte. A többségnek azonban, talán szülői hatásra is, talán a kamaszlélektan törvényei szerint, az volt a nézete, hogy L. puhány. Nem életrevaló ember, amit az is mutat, hogy engedi túlterhelni, ugyanakkor félreszorítani magát.

Mikor 1941-ben megismertem, L. csaknem teljes magányosságban élt. Tanártársai közül talán csak egy volt, akivel összejárt. Két-három barátja vagy jobb ismerőse akadt még a városban, mind baloldaliak. L. úgy gondolta, veszélybe is kerülhet, aki őt gyakrabban látogatja. Maga pedig nem szívesen mozdult már ki. Otthon ült, olvasott, zenélt, könyvet írt a bábjátékról.

Mi volt a többlet vagy egyszerűen a tartalom, a mondanivaló, amit Nagykőrös nem akart elfogadni, noha L. legalábbis az első években szívesen adta volna? Ő maga is bizonytalan volt. Tapogatódzott kedvelt írói egymástól elütő szemlélete között, az európai polgári kultúra és a baloldali törekvések közt. Tisztelte József Attilát, de nem ez volt az ő világa. Mit hordozott hát? Kétségeivel, bevallott tétovaságaival együtt: valamit Európából. Az igényt legalább, hogy a tanári munka folytassa, tovább plántálja a Nyugat örökségét. Az igényt, hogy kinyissa diákjai és tanártársai szemét új áramlatokra. A vidéki begyepesedettség, az önmagával dicsekvően beérő parlagiság, a vagyonosodásban kielégültség valamiféle értelmiségi bírálatát. Elkésett folytatója volt a századvégi irányzatoknak, amelyek akkoriban ebben a városkában is felütötték a fejüket, de amelyeket az 1920-tól kezdődő ellenforradalmi korszak vidéken még erőszako-

sabban fojtott el, mint a fővárosban. Ezzel a balra húzó európéer értelmiségi magatartással a város nem tudott mit kezdeni. Társas kör, megnyilatkozási fórum nem szerveződhetett köré. Nem volt kihez, mihez kapcsolódnia. Hozzá pedig csak néhány ember kapcsolódhatott, azok is inkább titokban.

A kitaszított álmodozó

A társadalmon kívülre szorult emberhez hasonlók vonzódnak. A kör nem lehet széles, mert az illegalitás gyanúja venné körül; az ilyesmit L. érthetően kerülni akarta. De az a néhány ember, akivel nála találkoztam, mind értékes volt, lényeges többlettel a megszokott nagykőrösi értelmiségi szinthez képest. Jóllehet néhány évvel később, 1945-ben közülük senki sem vállalt vagy kapott szerepet a kommunista párt helyi vezetőségében, itt ismerkedhettem meg 1941-ben egy-két emberrel, aki kommunistának tartotta magát.

K. S.-ről van a legtöbb emlékem. Egy ízben ott találtam a tanár szobájában. Miután pár lemezt meghallgattunk – elmondatta velem benyomásaimat a nagykőrösi tanyák helyzetéről. Nem tett megjegyzést. Magas, fekete, kopaszodó férfiú volt, 30 és 35 év között. A szeme feltűnő: nagy, rendkívül fekete, szuggesztív, kissé merev tekintetű.

A Jókai utcáról már szóltam: onnan nyílt az a sikátor, ahol a zöldség- és gyümölcskereskedő família lakott. A Jókai utca elején, mindjárt a katolikus templom háta mögött állt egy százéves stabil kőépület, sárgára festve, kicsiny ablakokkal. Bejárata ugyancsak egy sikátorról nyílt. Ha a nagykapun át a macskakövekkel kirakott udvarra lépett az ember, balra láthatta a tornácos, L alakba hajló polgárházat, jobbra a raktárt, színt, mely egykor hasznos célokat szolgált, de már csak emlékeztetőként maradt meg. Itt éltek egykor K. S. szülei, Mindszentről ideköltözött zsidó gabonakereskedők. Mind a két fiút taníttatták. Az idősebb orvos lett. Maga K. S. a Zeneakadémiára járt a 20-as évek végén.

Budapesti éveiben K. S. kapcsolatba került néhány fiatal kommunistával, és maga is kommunista lett. Talán szülei halála és a pénzhiány gátolta tanulmányai befejezésében. Vagy ideges betegsége tört ki rajta, és tette számára elviselhetetlenné a budapesti életet. Albérletben készülni koncertmuzsikusnak, valóban nem K. S. temperamentumához illő vállalkozás volt.

Maga beszélte el, milyen reményekkel tért haza, a szülői házba, ahol bátyja, a gyakorló orvos gondoskodása fogadta. Fehérre meszelt szobát kapott, ízlése szerint, egy boltíves, cellának beillő helyiséget, amelynek két kis ablaka a csendes Jókai utcára nézett. Egy kerevet, egy asztal, egy szék, falipolc, és egy kitűnő zongora. Azt hitte, ez az a környezet, ahol művészetét néhány akadémiai tanulóév után kiérlelheti. Zongoristának készült. Hamar kiderült, hogy ezt így, a magányban soha nem érheti el. Hiányzott a mérce, kikapcsolódtak az ösztönzőerők. Bekövetkezett a törés. A válságból úgy tért magához, hogy átprogramozta pályáját. Megkomponálta – Martin Du Gard regényének hatása alatt – a Jacques Thibauld-szimfóniát.

1941-ben a szimfónia készen állt, és zongorakivonatát fel-felütötte a ritka látogató kedvéért. Mivel foglalkozott? Olvasott és várt. A háború végét várta. Teljes határozottsággal tudta, hogy szovjet győzelemmel fejeződik be, és hogy Magyarország jövője ezután ezen az oldalon lesz. A sztálingrádi csata előtt kevés emberben élt ennyi bizakodás. Prófétai mozdulattal mutatott ablakán át a Fő tér felé: „Itt sorakoznak fel a csillagos tankok" – mondta átfűtött hangon.

Bátyjának, az orvosnak gyér praxisa volt, tanyai parasztok jártak be, leginkább a hetipiac napján. Ő még ellátogatott a végnapjait élő Polgári Körbe, kereskedők és értelmiségiek közé, egy-egy kártyapartira. Maga K. S. azonban jóformán sehová. Télen–nyáron reggeltől estig a fehér falak közt. Egy-két órát zongorázott, újra meg újra elolvasta legkedvesebb könyveit, és naponta az újságot. Időnként sétált a város déli végén elnyúló vizenyős réten, ahol nemigen láthatott embert. Sokan ismerték, hiszen itt nőtt fel, itt érettségizett. Köszönt, ha muszáj volt, de kerülte, hogy bárkivel megálljon. A korábbi években néhány értelmiségi és kereskedőcsalád küldte hozzá fiát, lányát zongorázni tanulni. Egyet-kettőt elvállalt, aztán ezeket is lemondta.

A politikum K. S. életében a megváltó hit szerepét kapta. A jelent érvénytelennek élte át. Úgy képzelte, egycsapásra megoldódik a társadalom és a maga élete, mihelyt a jövő bekövetkezik. Azt hitte, ő kerül a megújhodó Nagykőrös élére, legalábbis a kultúra, a művészetek területének vezetőjeként. 30 tagú direktóriumot képzelt el. Egyharmadát Budapestről, munkásokból és értelmiségiekből. Egy másik harmadot a helybeli szegényparasztságból. A harmadik tízet Mindszentnek, a régi agrárszocialista kubikos fészeknek kellett volna kiállítania Nagykőrös számára. K. S.-t gyerekkori emlékek fűzték oda, éltek agrárszocialista ismerősei, és

úgy gondolta, hogy a tohonya, elbizakodott, gazdag Nagykőröst a tiszántúli szegényparasztok forradalmiságával kell majd beoltani.

Arra az átmeneti időre, amíg a jövő eljön, K. S. megengedte magának, hogy passzív legyen. A zenei inspiráció s a politikai tervezés lázas órái meg-megszakították ezt a tűrő, elbetegesedett állapotot. 1943-ban munkaszolgálatra vitték Jugoszláviába. Sikerült túlélnie a bori haláltábort.

Hazakerült, megpróbált bekapcsolódni az új politikai életbe. Nem értették, amit akart; ő sem értette a párt politikáját. K. S. kemény proletárdiktatúrára készült, és semmiféle alkuhoz nem volt kedve a koalíciós pártok és az azok mögött álló osztályok irányában. Néhány hónapig próbálkozott, hogy a maga vonalát elfogadtassa a nagykőrösi pártszervezettel. Nem sikerülhetett. Összeveszett mindenkivel, kilépett a pártból, visszahúzódott magányába. A Jacques Thibauld szimfóniát Budapestről visszakapta; közölték vele, hogy tanulnia kell még a zeneszerzést. 1946-ban megmérgezte magát.

Forradalmár, látogatóban

L. tanár lakásán ismerkedtem meg V. F.-fel is. Kispesten élt, de hazajárt Kőrösre. Nyomdász volt. 28 éves, magas, izmos fiatalember. Végigvándorolta Európát. 18 éves kora óta tagja volt a Szociáldemokrata Pártnak, és a 30-as évek közepétől az illegális Kommunista Pártnak.

Amikor később Kispesten meglátogattam, megmutatta 300–400 kötetből álló könyvtárát. Csak a legjobbnak ítélt könyveket tartotta meg. Rengeteget olvasott. Amit másodrendűnek talált, nem tette fel a polcára, túladott rajta. Voltak mesterei: élő emberek és írók, eleven és holt tudósok, öreg munkások, Magyarországon és külföldön. Tisztelte a képzettséget, az igazságos gondolkodást, a következetességet, a bátorságot.

Mindenütt kinyitotta a száját, ahol igazságtalansággal került szembe, és ahol bárkinek használhatott, ha kiállt mellette. Saját sorsával alig törődött. Rég feketelistán volt, csak kis nyomdákban kaphatott munkát, ahol felkészültségéért, munkabírásáért hosszabb-rövidebb ideig elnézték nyilvántartott politikai múltját.

Erős és szép ember volt. Szeretett gyalogolni – így járta be Európát. Szeretett a Dunára járni, úszni, evezni, énekelni, barátkozni, szerette a lányokat. Nem hitte egyszerűnek a jövőt. Ismerte a tömegekben rejlő passzivitást, a kicsiny érdekek széthúzó erejét. De bízott a munkásosztály-

ban, a magyarban is, az oroszban is. Még a németben is, amelyet vándorútjain, úgy érezte, megismert.

Nagykőröshöz csupán annyi kapcsolta, hogy itt élt az anyja. Mostohaapja kádármester volt, közepes helyzetű, elfogadott iparos; nem érintette a politika. A mama valamit őrzött a családi örökségből, halott első férje emlékéből, aki ugyancsak nyomdász és forradalmár volt. V. F., ha hazalátogatott, felkereste azt az egy-két embert, akivel érdemesnek tartotta társalkodni. L., a tanár szemében ez a fiatal nyomdász volt az igazi kommunista; félszeg rajongással beszélt róla. K. S.-nek, a muzsikusnak pedig az volt a terve, hogy mihelyt a fordulat megtörténik, maga mellé veszi, és őt bízza meg a város ipari munkásságának politikai vezetésével.

V. F.-et 1943-ban kivitték a frontra, büntető zászlóaljba. Nem került elő.

Ő igazán tudott valamit, amire az 1940-es évek elején szükség volt. Egy valamivel szabadabb társadalomban olyan ember lehetett volna szülővárosában, akit sokan várnak, amikor hazalátogat. Amit ő látott Európa országútjain, nyomdáiban, munkásszállásain, amit ő olvasott ki könyveiből Gorkijtól Thomas Mannig és József Attilától Babitsig, ahogy ő fogalmazta munkás élettapasztalat és európai kultúra egybevágó tanulságait; arra érdemes lett volna odafigyelni jó néhány munkásnak, vasutasnak, a sok ezer szegényparaszt és sok száz tanult ember közül is minél többnek. De sem legális, sem illegális kerete nem volt ebben a városban, hogy szélesebb körben közvetítse, amit gondolt és amit akart.

Nagykőrösön is éltek kommunisták, szocialisták, baloldali demokraták. 1919 és az azt megelőző két évtized politikai forrongása nem múlt el nyomtalanul. 1945 tavaszán a felszabadulás pillanatában sokan léptek elő, rejtve megőrzött meggyőződéssel. De a baloldalnak itt semmiféle szervezete nem működött a két világháború között. Így kapcsolat nélkül maradt, elszigeteltségtől szenvedett, és nemegyszer beteges magányosságba merült minden magatartás, amely balra húzhatta volna a fogékonyabbakat. Az igényes művelődés, az Európára figyelő érzékenység – amely szükségképpen a baloldali orientációt erősítette – itt magánüggyé sorvadt. V. F.-nek, a nyomdásznak szerencséje volt, hogy nem itt kellett élnie.

Még egy emberről kell beszélni. Hajlott hátú, hosszú fejű, bajuszos férfiú volt, átható kék pillantással. Parasztnak is, földbirtokosnak is mondhatta volna magát: a família nemzedékek óta a nagygazdák és urak határrégiójában helyezkedett el, tanyás parasztok éppúgy voltak a rokonságban, mint városi tisztviselők, pedagógusok, katonatisztek. B. K. kivált a családból: zenét tanult. Hegedű tanszakot végzett a Zeneakadémián, majd visszahúzódott 80 hold birtokára. Zenetanárnak is mondták, mert néha csakugyan elfogadott egy-egy gyereket, hogy hegedűre oktassa. Birtokát bérlők és „kertészbéresek" gondozták. Egyedül a gyümölcsös érdekelte. Néhány holdon gyönyörű almát, kórtét, őszibarackot nevelt. Ez volt a passziója: a hegedű és a gyümölcs. Tetézve különcségét, zsidó lányt vett feleségül. És határozottan baloldalinak vallotta magát, hol szocialistának, hol kommunistának. Hangosabban, mint más. Tehette, 80 hold földdel a talpa alatt.

B. K. osztálya peremén élt. Félig kizártan, félig elfogadottan. Akinek birtoka volt, százféle bogarát elnézték. B. K.-t egyszerűen nem vették komolyan. Jóllehet vehették volna, mert hegedűsnek is, gyümölcstermelőnek is megállta a helyét. Így azonban egyszerűbb volt elintézni házasságát és politikai szimpátiáit. Rámondták, hogy bolond. És, mert húsz év óta így kezelte őt a rokonság, szomszédság, a város, lassacskán elhitte, hogy az. Különös szokásokat vett fel. Haját hosszúra növesztette, pettyes csokornyakkendőt hordott, kisgyerekekkel állt szóba az utcán. A nagyvendéglőben néha kivette a prímás kezéből a vonót, és maga állt oda szólózni. Pénzt adott a tanyájában élő szegényember gyerekének taníttatására.

Jovialitás és önvédelem : beilleszkedők és bennfentesek

A kívülmaradottak, akik között az imént megfordultunk, törpe kisebbség az 1940-es évek nagykőrösi értelmiségének több száz főnyi seregében. A többség így vagy úgy beilleszkedett.

Hogyan csoportosítsuk ezt az értelmiséget? Kézenfekvő lenne, hogy szakmák szerint, különválasztva a pedagógusokat a jogászoktól, az orvosokat a kisszámú műszaki értelmiségtől. A szakmák nemcsak a munka

természetét szabják meg, de az ember anyagi helyzetét, közvetlen társadalmi környezetét, érintkezési felületeit, társadalmi megbecsültségének fokát is. Mégsem kielégítő ez az osztályozás. A kezdő tanyai tanító és a gimnázium igazgatója között minden kollegialitás ellenére nemcsak távolság lehet, hanem szakadék. Az igazgató a kor társadalmában az úri középosztály tekintélyes tagja – másképp nem is lehetne igazgató. A tanyai tanító ezzel szemben az értelmiség hierarchiájának alján van: körülbelül a mesterember és a valódi értelmiség között. Lehet belőle „igazi" értelmiségi, szerencsés esetben az úri középosztály tagja is, de nem eleve az. Hosszú pályát kell befutnia, ki kell érdemelnie, hogy igazán befogadtassék. Hasonló a különbség a városházi kistisztviselő és a város vezetői között. Nemcsak az életkor, nem is egyedül a hivatali státus teremt differenciát. Inkább a bennfentesség foka, ami családi származáson, összeköttetésen, a karriercsinálás rejtett összetevőkből egybeálló képességein, vagyonon, házasságon és ki tudja még hányféle momentumon múlott.

Hihetnénk, hogy éles a megkülönböztetés helyben születettek és máshonnan érkezettek, más szóval a kőrösiek és a „együtt-mentek" között. Ezt gyakran emlegették, nem utolsósorban maguk a „együtt-mentek". Azt hangoztatták ezzel, milyen nehéz is volt elfogadtatni magukat a városban. Közelebbről tekintve azonban kitűnik, hogy igen sok pedagógus, orvos, jogász, hivatalnok érkezett kívülről, és vegyült el a helybeli születésűekkel, régi kőrösi családok tanult fiaival. A tőzsgyökeresek és a bevándoroltak között elmosódott a határ. A „együtt-ment" kifejezést vagy barátságos tréfálkozásként használták, vagy fenntartották a frissen érkezett, még meg sem ismert elemek, illetve az L.-hez hasonló, magatartásuknál fogva kívülrekesztett értelmiségiek számára.

A két világháború közötti korszak nagykőrösi értelmisége, akár helybeli származású, akár máshonnan került oda, sok esetben egy vagy két nemzedékkel előbb emelkedett csak ki a nép tömegéből. Ez a másodgenerációs elemekkel feltöltődött mezővárosi középosztály maga határozta meg, kit fogad be hozzávalóként a soraiba. A normák, amik szerint a be nem fogadás, a félig befogadás, az igazi befogadás, és aztán ezen belül a tekintély és rang fokozatain elhelyeződhetett az új ember: egy feltörekvő, kétségkívül vaskos erkölcsű, meglehetősen kíméletlen réteg normái voltak. Elsősorban a réteg meglehetős világos kollektív önérdekei szabták meg azoknak a magatartási típusoknak körét, amelyeket megtűrt és megbecsült.

Tekintetbe kell venni, hogy a pályák túlnyomó része a hatalomtól

szorosan ellenőrzött, igazodásra kényszerített foglalkozás volt. Nemcsak a hivatalnoké meg a bírósági apparátusban dolgozó jogászé, de bizonyos fokig a „szabad foglalkozásúnak" tekintett ügyvédé is, legfőképpen a pedagógusé. Ez távolról sem jelentette azt, hogy mindenki egyetértett a kormánnyal vagy a tankerületi főigazgatóval. Úgy sem kellett tennie mindig, mintha egyetértett volna. De meghatározott szabályai voltak a kötelező engedelmesség és a megengedett véleményszabadság vegyítésének. Úgy illett, hogy az embernek meglegyen a saját véleménye is, olykor egyben-másban elhatárolja, néha-néha meg is cövekelje magát, és jellemesen kitartson nézete mellett. A fő kérdésekben azonban, ami már a közhatalom alapjait érinthette, az egyetértés, legalább a hallgatás volt a kötelező magatartás. S az értelmiség egészét mélyen jellemezte a hatalomhoz való ilyenszerű igazodás: háromnegyed rész kötöttség, egynegyed rész szabadság, ami talán a Habsburg-birodalom viszonyaiból, a magyar nemesi rendnek a császári hatalomhoz való tradicionális viszonyából származott.

Az értelmiségi munkát, akár hivatalhoz kötött, akár szabadabb jellegű volt, nagyjából úgy fogta fel a belőle élők közvéleménye, mint a kötelező robotolás és a patriarchálisan kellemes viszonylatok keverékét. De ettől kissé függetlenül, illett, hogy meglegyen kinek-kinek a maga egyénisége, amely inkább társas körben, a verandán, a szőlőben, a kaszinóban, a kártyaparti mellett mutatkozhat meg. Ha nem is előírás, de erény volt, hogy legyen az embernek „passziója", ami történetesen kapcsolódhat munkájához is, de lehet más természetű. A műveltséget, a szakma mélyebb ismeretét vagy a tanult munkakör mellett egy másik értelmiségi szintű mesterség – például a szőlészkedés, a gyümölcstermelő kísérletezés – elsajátítását ugyancsak szívesen vették, ha „passziónak" lehetett felfogni. Ebben is, mint annyi másban, a késő feudális társadalom félkiváltságosainak elvárása tükröződött: a jobb ember foglalatossága ne kapcsolódjék egészen a pénzkeresés kényszeréhez. Legyen, maradjon a tevékenységében, az életében valami, ami nem hoz pénzt, vagy mindegy, hogy hoz-e. És az embert inkább az ilyen irányú hajlandósága kösse le és jellemezze, nem pedig az, amiből él.

A hatalomhoz való viszonyban hasonló kettősség mutatkozott. Értelmiségi embernek, aki a hazai tradíciók értelmében úrnak számít, tehát elvileg, „ősi jogon", mint az egykori nemesség örököse, részes is a hatalomban: illik a hatalmat egyszerre megbecsülni és félvállról venni. Legszebb úgy viselkedni, mint akinek születésénél fogva természetes

köze van a hatalomhoz, de nem veszi magának a fáradságot, hogy elvállalja az ezzel járó kényelmetlenséget. A nagyrészt másod-harmad generációs mezővárosi értelmiség hamar felvette ezt az arculatot. Valóban vezető réteghez tartozott: valamelyest bele is szólhatott a városi igazgatásnak, főleg a jogszabályokba nem foglalható társadalompolitikának a dolgaiba. Alatta a parasztok, mesteremberek, még lejjebb a szegényemberek sok ezres tömege. Ezekhez képest nemcsak kiváltságos volt, de a maga egészében – néha személyenként is – valóságos hatalommal rendelkezett.

Nem állítom, hogy a mezővárosi értelmiség egységes vagy épp szervezett tömbként viselkedett volna. Itt is, mint mindenütt, kisebb-nagyobb csoportokra esett szét. Szakmák szerint, korosztály szerint, vagyon szerint, érdeklődés szerint és ki tudja még, hányféle törésvonal mentén. Csoportok és csoportocskák alakultak, gyakran csak köszönővisszonyban egymással. Mégis, ahogy a parasztság ezrei városon és tanyán szétszórtságukban és vagyoni-társadalmi széttagoltságukban is szemmel tartották, ellenőrizték egymást, és végeredményben szűkre szabták azoknak a magatartási formáknak körét, amelyek között érvényesen és elismerten mozoghatott az ember, hasonlóan a mezőváros értelmisége is kidolgozott viselkedési szabályokat alkalmazott mindenkire, aki tanult emberként itt nőtt fel vagy idekerült. Ki szabta meg a normákat? Ugyanaz a kör, amely élt is velük. Természetesen nem úgy, hogy bizottságot jelölt volna ki a maga kebeléből, hogy törvényerőre emeljen ilyen vagy olyan magatartási szabályzatot. Spontán alakulás volt ez, az értelmiségi funkciók és az értelmiségi réteghelyzet történelmi fejlődésének, a két világháború közötti politikai viszonyoknak, a többi osztályhoz és réteghez való kapcsolatnak, a belső „formaképződésnek" műve.

Közelebbről is megjelölhetjük, ha némi bizonytalansággal is, a megbízhatóság kritériumait. Először az, hogy tartósan ott éljen a pedagógus, a jogász, a hivatalnok, az orvos, az állatorvos vagy akárki. Számítani lehessen arra, hogy ott marad. Aki bármilyen okból elpályázik, vagy jelét adja türelmetlen elvágyakozásának, megrendíti a bizalmat. Mert a tartósan itt élők köre, ha tisztában van is a kisváros hátrányaival, elvárja önmagától, hogy alapjában véve elégedett legyen ezzel a környezettel. Ami körülbelül annyit tesz, hogy egymással, azaz önmagukkal. A fiatal pedagógus, aki lépten-nyomon kijelenti, hogy nem képes megszokni ezt a porfészket, tanúsítja, hogy lenézi kollegáit, akik rég itt élnek, vagy épp itt születtek, és nem vágynak el. Csak az remélheti, hogy bennfentessé

válik, aki otthonának ismeri el a várost. Ebből a szempontból nagy előny, ha itt született az ember, de az is, ha ide nősült. A családi kapcsolat és nem utolsó sorban a vagyon: a ház, a kert, a szőlő, a föld – kitűnő kötőerő. Akinek 15 holdja van a Feketén, aligha megy el. Aki pedig távolról csöppent ide, de szőlőt vásárol a Zsíros-hegyben, bizonyságát adja, hogy meggyökerezett.

A másik kritérium az volt, hogy az ember a kialakult szakmai szokásoknak megfelelően végezze a munkáját. Sem pedagógusnak, sem orvosnak, sem jogásznak nem tiltotta a közvélemény, hogy kísérletezzen, modernizálja a maga mesterségét. De ne hamar, ne mohón, ne feltűnően. Mert ez már annyit tenne, hogy nem becsüli idősebb kollégái tanultságát és gyakorlatát, hanem okosabb akar lenni. Valóban, semmi sem fontosabb, mint a megbecsülés, amit az új ember tanúsít a régiek iránt, a fiatal az öregek iránt, a kívülről jött a rég idegyökerezettek bölcsessége iránt. Ugyanez állt a tempóra is. Minden értelmiségi mesterségnek megvolt a megszokott üteme. Ne vállaljon az ember se sokkal többet, se sokkal kevesebbet, mint más. Ne is vonja ki magát a munkából, mert ezzel már kollégáinak ártana, vagy lejáratná a szakma becsületét. De ne is törje magát túlságosan. Se a pénz, se a karrier ne érdekelje annyira, hogy megsértse a kialakult tempót.

Ami a világszemlélet dolgait illeti, Nagykőrös értelmisége meglehetős liberálisan írta csak elő a kereteket. Lehetett valaki vallásos is, vallástalan is. De furcsállták volna, ha vakbuzgóságot mutat, vagy a mindennapi viselkedés, a közemberi morál kérdéseiben túlságosan szigorú normákat próbál alkalmazni. Erősebben elítélték azt, aki vallástalanságát vagy kételyét kivitte a fórumra, vagy felcsapott harcos ateistának. Ami a hétköznapi erkölcs kérdéseit illeti, az értelmiségi embernek családosnak és családiasnak kellett lennie. A családiassághoz hozzátartozott a gyerek is. Egy-két gyerek – több nemigen. A házasságnak tartósnak kellett lennie. A válást az esetben sem vették jónéven, ha világos ok volt rá. Az elvált embert kirekesztették, néha anélkül, hogy akarták volna. Elvált asszonynak lenni szégyennek számított. Akkor is, ha a férj hibájából történt a válás: a nőre árnyékot borított, ha férje mást választott helyette. A harmonikus házastársi és szülő-gyermeki viszony külső formáit fenntartani kötelező volt. A társasélet szabályai előírták az összes látszatok kollektív őrizetét.

Ami a politikát illeti, a nézeteknek meglehetős széles skáláját fogadta el, illetve tolerálta ez a néhány száz emberből álló réteg. Csak a radikális

baloldalt és a harcos szélsőjobboldalt rekesztette ki magából, mert „szélsőséges álláspont" nem volt való, e minden vonatkozásban önmérsékelthez, bizonyos fokú személyi függetlenséghez ragaszkodó kör érzületvilágához. Az elfogadott és megtűrt nézetek a liberálistól a hangsúlyozottan konzervatív gondolatvilágon át a mérsékelt szélsőjobb álláspontjáig terjedtek. Amennyire betekintésem lehetett e körök gondolatvilágába, azt találtam, hogy a társadalmilag szorosan egymáshoz tartozó, a rokonság, szakmai közösség, vagyoni állapot alapján gyakran érintkező emberek közt is sokféle nézet volt jelen. Mintha nem a politika vonta volna meg az egymáshoz tartozás és a csoportos elkülönülés határait.

Kívánatos volt, hogy az értelmiségi ember készségét nyilvánítsa a társaséletre. Az elzárkózót „magánakvalónak" tekintették, és aki kissé is kirekesztette magát, azt hamar kirekesztették egészen. Voltaképp sérelemnek fogták fel, ha valaki nem szívesen tett eleget a névnapi meghívásnak, a vacsorára vagy vacsora utáni kártyapartira szóló invitálásnak. Aki egyszer-kétszer kimentette magát, arról elterjedt, hogy fennhordja az orrát, és valóban azt hitték, hogy lenézi a többieket.

A jovialitás kötelező volt. Nagyjából a jovialitás foka szerint méretett ki kinek-kinek népszerűsége. A jovialitás fogalma tulajdonképpen mindazt felöleli, amiről eddig beszéltünk. Joviális az, aki mértéket tart törekvéseiben is, lazaságaiban is, kellő távolságot vesz fel ugyanazoktól a dolgoktól, amelyekből él és amelyek foglalkoztatják, emberi mértékkel méri önmagát is, a többieket is. Ide tartozik a megbocsátásra képes kedélyesség mindazon vétkek tekintetében, amelyeket, úgymond, mindnyájan elkövetünk, de a szigorú elhatárolódás is a réteg egészét sértő, veszélyeztető vagy gyökeresen idegen magatartásoktól.

Jegyezzük még meg, hogy a jól fejlett jovialitás sok mindent elfogadhatóvá tett. Az igazán joviális embernek még a szokatlanul magas kultúrát is megbocsátották. Lehettek passziói, amelyeket szigorúbb vagy magányosabb embernél elítéltek volna. Lehettek bogarai, titokban szenvedélyei is. A joviálistól akkor sem kellett tartani – azaz félteni a közösen hordozott értékeket –, ha eredetiben olvasta Shakespeare-t, vagy kétszer annyi időt töltött orvosi kísérletei között, mint a normális ember. Nem kellett félni tőle, mert egész magatartásával mintegy bocsánatot is kért sajátos passzióiért; legjobb szenvedélyeit is afféle emberi gyöngeségként tudta kifigurázni; azt is kifejezte, hogy senkit, aki ugyanahhoz a társadalmi körhöz tartozik, nem tart magánál alábbvalónak.

Egymástól ugyanis azt várta el ez a fajta értelmiség, hogy semmiféle

személyes képesség, tanultság, kutatási vagy gondolkodási irány, tudományos, politikai vagy egyéb kapcsolat ne emelje úgy a többiek fölé, hogy azok érezhetően lejjebb süllyedjenek társaságában. Biztonságot csak a minden gesztussal életben tartott egyenrangúsági látszat teremtett. Mindig újra érzékelni és kölcsönösen éreztetni kellett, hogy egyformák vagyunk, mert egyenjogúak, kiváltságosként – és ez a legfontosabb.

Ez a formálisan fenntartott, mélyen fontosnak érzett egyenrangúság természetesen jelentékeny helyzet- és rangkülönbségeket takart. Éppen ez tette labilissá, és éppen ezért volt kötelező mindazoknak a formalitásoknak szigorú és örökös kiemelése, a kézcsóktól és általános tegeződéstől – külön a férfiak és külön az asszonyok között –, a „visszahívás" szertartásáig, mert az egyensúly labilis volt. Olyanok egyenrangúsága ez, akik valóban nem egészen egyenrangúak.

Régi urak és más birtokosok

Említettem már a nagykőrösi határ különleges darabját, a Tetétlent. Itt terült el a B. család ezerholdas birtoka is. Kivételes hely illette meg ezt a famíliát a város társadalmában: folyamatosan őrizte kiemelkedő helyzetét a török kor második felétől. Jóformán nem volt évtized a XVII. és XVIII. században, hogy ebből a famíliából ne választottak volna főbírót. Már a török kor folyamán nemességet vásároltak, a XVIII. században pedig megszerezték a tetétleni Rákóczi-birtok tetemes darabjára a királyi adománylevelet, mely a rangos vármegyei birtokos középnemesség sorába emelte őket.

B.-ék meg tudták tartani a földet is, társadalmi helyzetüket is. Igaz, ennek a famíliának nem egy ága is lesüllyedt a kisnemesek, az iparosok, a parasztsorban élők közé. De minden nemzedékben akadt férfiú, aki a család birtokának őrizte meg a tetétleni gazdaságot.

1942 nyarán néhány napig B. János vendége voltam. A családi levéltár okmányait olvashattam el kint, a tetétleni kastélyban. E néhány nap alatt benyomást nyertem arról, milyen lehet befolyásos embernek lenni Magyarországon.

Egy apró momentum ötlik először eszembe. A telefon abban a szobában volt, ahol a dús vacsora után felszolgálták a kávét s ahol a házigazda egy félórára roppant barátságosan elcsevegett velünk, tisztes ajánlással rendelkező egyetemi hallgatókkal, munkánk céljáról és a B. család múlt-

járól. Közben tanúja lehettem egy-két telefonbeszélgetésnek. Egy este valaki B. János közbenjárását kérte, hogy fiát mentsék fel a katonai szolgálat alól. Háború volt. B. János a következő percekben a hadügyminiszterrel beszélt lakásról lakásra, majd visszahívta birtokos szomszédját, s közölte, hogy a dolog el van intézve.

B. János közismerten kitűnő gazda volt, s ha emlékezetem nem csal, éppen ezen az úton, a vármegyei gazdasági bizottság vagy a nagybirtokosok szövetsége, az OMGE delegáltjaként jutott be a Felsőházba. Lénye tekintélyt sugárzott. Európát járt, olvasó ember volt, szigorúan kiformált konzervatív-liberális nézetekkel; politikailag angolbarát. Előttünk is kifejtette, ellene van minden szélsőségnek, jobboldalinak is, baloldalinak is, s a konzervatív reformpolitika útján képzel haladást.

A kastély több, mint 30 kilométerre volt Nagykőröstől, Tetétlen nem is csatlakozott közvetlenül a kőrösi határhoz, habár igazgatásilag annak részéül kezelték. B.-ék mégis a város társadalmához tartoztak. Úgy is mint a városi egyházi és világi testületek hagyományos vezetőegyéniségei. A városi úri osztály úgy tekintett rájuk – mellettük még néhány birtokos famíliára –, mint a helyi társadalmi hierarchia csúcsembereire. Nélkülük csonka lett volna az építmény. Ők testesítették meg azt a hatalmat, az életvitelnek azt a színvonalát és státusát, amihez a nyomukban járó néhány tucat úri család igazodhatott. Ők voltak a példa, és tőlük indult ki az elismerés.

Tanúi voltunk, hogyan vizitált B. Jánoséknál egy fiatal pár. A fiatalasszony egy nemesi eredetű kőrösi gyógyszerészcsalád lánya volt, az ifjú férj a városban elhelyezett huszárezred tisztje. Hogy B.-ék fogadták az ifjú párt, valamiképp befolyásolta az életkezdő fiatalok társadalmi helyét és önérzetét. Akik B.-éknél leviziteltek s akiket ott több, mint egy órán át tartóztattak, meghatározott formák között vendégül láttak, ezzel is igazolták: elismerten úri emberek.

Mi alapozta meg B. János kiemelkedő tekintélyét? Vagyoni, történelmi, társadalmi és személyes tényezők összességét kell számításba venni. Magában egyik sem elég. Az, hogy valaki 1000 hold ura, csak akkor ad ekkora tekintélyt, ha ki is tölti birtokos-úri helyzetét, szakértelemmel is, a parancsoló szereppel is. Az országos intézményrendszerben, az országos hierarchiában kivívott súlya kétségkívül személyes teljesítmény. De mindez csak olyan társadalomban érvényesülhet, amely eleve készen áll, hogy elismerje a birtokos helyzet, az ezt kitöltő szakszerűség és a hatalmi pozíció érvényét, és hagyományos gesztusokkal mintegy aláigazodjék

ennek. Ahogy Nagykőrösnek szüksége volt a helyi hierarchiát betetőző B. család tradicionális tekintélyére, másfelől B.-éknek is szükségük volt a város társadalmára, mely mint piramis állt alattuk. Sajátos helyzet: egy parasztváros hozta létre és tartotta fent – mintegy alá építkezve – ezt a státust.

B.-ék alatt lépcsőzetesen helyezkedett el 15–20 família, amelyek egytől-egyig magasabban álltak, mint a középosztály zöme. Ott volt a többi, részben cívis eredetű, részben beházasodott tetétleni birtokos; alighanem ez a csoport alkotta a krémet. Megtaláljuk a városban is a régen idetelepült, nemzedékeken át hivatali funkciókat betöltő nemesi családokat. Benkó Imre, a nemesi múlt buzgó kutatója, egyébként gimnáziumi tanár, a két világháború között testes monográfiában sorolta fel a nagykőrösi nemes családokról gyűjtött adatait; több száz família közül 20–30 olyat mutat ki, akik hosszabb-rövidebb ideig a vármegyei középbirtokos nemesség szintjéhez számíthatták magukat. Igaz, sok közülük jött és ment, mások az egyszerű értelmiség rétegébe olvadtak be, megint mások egy-két nemzedék után csak leányágon éltek tovább. De ha az egyes famíliák változtak is, maga a rangosabb nagykőrösi nemesség mint réteg folyamatosan élt a XIX. század végéig, és bizonyos értelemben a XX. század folyamán is.

Voltak famíliák, amelyek mögött legalább egy évszázados helyi birtokos múlt és társadalmi szerep húzódott. Hanyatló réteg a XX. században. Kevés a gyerek, s azok közül is jó néhány öregszik meg úgy, hogy meg sem nősül, férjhez sem megy. Ennek is társadalmi oka van: olyan igényekkel nőtt fel még a század elején, hogy utóbb nehezen talált társat magának. Városbeli kúriáikat – amelyeket mint a magyar klasszicizmus szép emlékeit fényképezték a szakemberek ebben a korban – fáradtság és életuntság ülte meg. A 40-es évek elején valaki több, mint húsz úri vénlányt sorolt fel, szép ház, értékes birtok örököseit, akik, azért nem mentek férjhez, „mert nem találtak hozzájuk illőt".

A mezővárosi munkaszervezet – a tanyás birtoklás, a jól jövedelmező bérletek rendszere – sajátos módon éltetett tovább kiürült egzisztenciákat is. Nemcsak megélni, de jól élni, gyarapodni lehetett minden munka nélkül, sokkal kevesebb földvagyonból, mint amennyi más tájakon egy-egy úri egzisztenciát megalapozhatott. Itt már 50–60 hold föld elég volt ehhez.

A tetétleni B. János – talán személyi adottság révén is – szerepet talált az országos közélet és a szakszerű középbirtokos gazdálkodás területén.

De ez kivétel. A korábban életszerűen funkcionáló mezővárosi nemesi értelmiség a XX. századra tartalmas szerep nélkül maradt. Vagyonából tartott, de a korábban általa betöltött funkciók egyszerű hivatallá, gyakran unalmas közhivatallá váltak. E munkakörökbe alulról jött új elemek nyomultak be. Az első világháborúra következő évek hozták meg ebben a vonatkozásban a fordulatot. Ettől kezdve a mezővárosi közigazgatásban, igazságszolgáltatásban, közoktatásban nem működnek már olyan családok fiai, akik a reformkorban és 1867 után újra néhány évtizeden át vezető szerepet játszottak. Visszahúzódnak vagy végképp hátat fordítanak a poros, kisszerűnek érzett mezővárosi létnek. S a helyükbe jönnek azok, akik még erősen ambicionálják a városi közfunkciót vagy azt, hogy végre értelmiségi munkát végezzenek, s ezzel úr voltukat elismertessék. Lezajlik egyfajta őrségváltás – ennek nyomán lép színre az „új középosztály" –, amely annál áhítatosabban ismeri el a tetétleni B.-ék és néhány hasonló família ősi és örökös társadalmi tekintélyét, minél inkább hiányzik mögüle az egyenértékű tradíció.

Anyagi létét tekintve a mezővárosi középosztály két csoportra osztható. Az egyik oldalon azok, akiknek hivataluk vagy más értelmiségi munkakörük mellett jelentősebb földjük, szőlejük is van; vagy örökölték, vagy már sikerült megszerezniük. A másik csoport az olyan hivatalbeliek és értelmiségiek, akiknek nincs földjük, vagy kevés ahhoz, hogy egzisztenciájuknak ez is bázisa lehessen. Kezdjük az elsővel.

Az a termelékeny, intenziválódó, mind nagyobb járadék megfizetésére képes paraszti munkaszervezet, ami itt az utolsó évszázadban kialakult, az országos átlagon messze felül emelte minden darab föld jövedelmezőségét. A birtoklásnak megvoltak a szervezeti egységei, amelyek – a használat típusa szerint – más és más jövedelmezőségi fokot biztosítottak. Az egyik a komplett tanyásgazdaság, amely fekete földön 12–15 holdnál, homokon 18–20 holdnál kezdődhetett; ezt az úri ember általában bérbe adta, holdanként 2–3 mázsa búzaértéknek megfelelő bérért. A másik használati egység az 1–2–3 holdas szőlő. Ez ritkán használódott bérletként, inkább vincellért és kapásokat fogadott bele a tulajdonos, aki ilyenformán – hozzáértő parasztok segítségével – maga kezelte a szőlejét. Végül a harmadik típus, ami főképp a két világháború között terjedt el úri-értelmiségi földek használati formájaként: a kúttal, épülettel felszerelt város környéki zöldségeskert. Ezt vagy feles bérletbe adták, vagy olyan zöldségkertészt szegődtettek rá, aki minden munkafázis és értékesítési kampány után számolt el.

A birtokos-értelmiségi egzisztencia irigyelt formája az volt, amikor tanyásföldje is, szőleje is, zöldségeskertje is volt valakinek. Akadt ügyvéd, orvos, tisztviselő, akinek több is jutott mindezekből. Mások csak egyikkel vagy másikkal bírtak, de a törekvés általában a „kerek", többféle egységből összetevődő, változatos, ennélfogva biztonságos birtokkomplexumra irányult. Az ilyen család a szántó, szőlő és zöldséges együttes jövedelméből, emellett a hivatal, illetve az értelmiségi munka keresetéből ütemesen, néha rohamosan gazdagodhatott. S így kialakult egy újszerű birtokosi életforma, amelyben megjelent egyfajta vállalkozói jellemvonás is. Itt már pénzt fektettek be, és annak megtérülésével számoltak, különösen a kifejezetten haszonszerző célra létesített zöldségeskertek esetében. A felhalmozott jövedelmet gyakran további szőlő és zöldséges létesítésére fordították. Akadt értelmiségi, aki tanyás földjét adta el, hogy a városközeli övezetben kisebb földet vegyen, és korszerűen „beinstruálva" zöldségeskertként adja bérbe.

Ez volt az a tendencia, ami az 1930-as években előretört, és a háború alatt tovább erősödött. Emellett létezett az úri-értelmiségi életvitelnek az a változata is, amelynek egyik bázisa a hivatali vagy más intellektuális munka, a másik egyszerűen az örökölt tanyásföld bérleti jövedelme – új befektetés és kockázat nélkül.

A ház, amelyben ilyen ügyvéd, orvos, tanár, tisztviselő, patikus élt: átmenet a gazdálkodó nemes hagyományos portája és a XX. századi értelmiségi lakóház között. Öt-hat lakószoba nyílt a belső tornácra; a ház mögött gazdasági udvar terült el istállókkal, színekkel, raktárépületekkel. Padlás és pince, kamra és melléképület ősszel, télen színültig tele föld és szőlő termékeivel. Szükség volt lóra is, hogy az úrgazda kikocsikázhasson tanyájára, szőlejébe – a gépkocsi ritka luxus még ebben az időben, egyoldalú használhatósága miatt nem is divat. Ahol ló van, megfér fejőstehén is, legalább nem tanyáról kell behordani a tejet. A kinti gazdasághoz tehát egy kisebb, ház körüli gazdaság csatlakozik, ami a háztartást szolgálja.

Az úri család feje is, asszonya is parancsol néhány embernek. A tanyán a bérlő vagy felesbérlő, a szőlőben a vincellér, a kapás, a zöldségeskertben a kertész nemcsak szerződéses ügyfele a birtokosnak, hanem függő helyzetben él tőle. A birtokostól függ, megtartja-e emberét a következő évben. Tőle függ az is, mennyire veheti hasznát bérlő, vincellér, zöldségkertész a kisebb-nagyobb kedvezményeknek, az állattartás engedélyezésétől a részes termelés mértékén át a lakáshasználatig. Ennél is erősebben

függenek a gazdától (és feleségétől) a ház körül alkalmazott cselédek és szolgák. A család rangját az is befolyásolja, hányan vannak ezek. Akinek cseléd mellett szakácsnőre is telik, béres mellett parádés kocsisra is: jelzi, hogy gazdasága elbírja a luxusszemélyzetet.

Az életvitel a ház méreteitől, berendezésétől a családi ünnepek megülésének módján át a mindennapi és ünnepi öltözködésig: a reprezentáció jegyében áll. A rendiség évszázados beidegzettsége, hogy az úrnak nemcsak másként lehet, de másként is kell élnie, mint a nép egyszerű fiának, s ezt a magasabb szintet számos hétköznapi és ünnepi külsőséggel kötelező kifejezni. Ilyen az is, hogy a házban fogadószoba, szalon legyen, olyan berendezéssel, ami inkább dísz, mint valódi használati tárgyak összessége. Ünnepi étkezéskor ezüstnemű és porcelán járja. Megfelelő vendégsereg szükséges, hogy a készlet a maga egészében előkerüljön. Egy-egy névnap alkalom arra, hogy a család a maga színvonalát megmutassa. Alkalom arra is, hogy újra meg újra mérlegre kerüljön, ki a rangbeli. A meghívás elfogadása vagy elutasítása, a visszahívás vagy annak elmulasztása a beavatottak számára egyértelműen jelzi, ki hova tartozik, melyik emeletén helyezkedik el a mezőváros úri osztályának. Ugyanezek a lakomák, amelyeknek étrendje is, viselkedési és beszélgetési szertartása is ismétlődik, átélhetővé teszik egy-egy réteg, azon belül egy-egy szűkebb csoport összetartozását, ízlésének, társadalmi ítélkezésének azonosságát. Az pedig, hogy ki nincs jelen, ki az, aki a csoportítélet szerint „nem közénk való", finom határokat tesz érzékelhetővé a látszólag hasonló státusúak világán belül.

Külön figyelmet érdemel az asszonyok helye és szerepe ebben a rétegben. Nagyon ritka volt közöttük a „dolgozó nő", akinek saját pályája lett volna. Ebben a mezővárosi világban minden hivatal a férfiaké. A nőknek viszont többet kell foglalkozniok a nagyszabású háztartás irányításával. A háztartás és az ezt szolgáló „hátsó udvari gazdaság" hajnaltól estig működik, és valakinek rajta kell tartani a szemét. A jó úri gazdasszony is korán kel, későn fekszik, és mindig talál magának elfoglaltságot. A ház rendje, a konyhának szánt anyag kiadagolása, a takarításra, főzésre, mosásra, vasalásra való felügyelet akkor is igénybe veszi az asszonyt, ha nincs mindehhez egy-két kisgyerek. Általában az asszony dolga a rokoni és más társadalmi kapcsolatok – mondjuk így – karbantartása is. A látszólag üres látogatósdi, a szomszédolás, rokonjárás voltaképp olyan informálódást és információcserét szolgál, amire a családnak szüksége van, hogy érzékelje a számára fontos társadalmi áramlatokat. Nincs örökre

eldöntve senkinek a helye abban az érzékeny versengésben, ami a presztízs megtartásáért és növeléséért folyik. Ebben minden változó és relatív. Pontosan és frissen tudni kell, kit hogy ítél meg az örökké mérlegelő osztály- és rétegközvélemény, és mi a megítélés esetleges változásának alapja. Nemcsak az öltözködésnek, de a kapcsolatépítésnek, a társadalmi érintkezésnek is vannak divatjai. Ilyen több rétegű, mégis zárt társadalomban, mint a mezőváros úri világa, ezekkel is lépést kell tartani. Persze nem mindenki alkalmas egyformán az örökös igazodás szerepére. Ennek is vannak tehetségei. Azok a családok tarthatták meg huzamosan tekintélyüket, ahol a több forrásból származó jövedelem magas szintjét a társadalmi érintkezés rugalmas és elegáns stílusa egészítette ki; ahol a ház ura egyszerre volt birtokos, hivatalbeli és gazdag ember, a ház asszonya pedig mindig tudta, kit mikor kell meghívni és kihez miképpen szólni.

Néhány szó a szegény pedagógusokról

Szembeötlő a földvagyon szerepe az imént jellemzett úri életformában. Éppen ez az, ami az „új középosztályt" is a régi vidéki nemesség státusának örökösévé teszi. Az értelmiségi funkció nem egyszerű kiegészítője ennek, hanem másik bázisa az úri életszintnek, életvitelnek és kultúrának. Lényeges határvonal húzódik azonban ott, ahol csak tanultság és intellektuális munka van jelen, de hiányzik a föld, a stabil vagyon s a kiszolgáló munkaszervezet. Az érettségi, a hivatali vagy iskolai munka csak arra volt elég, hogy megnyissa a valódi középosztályi léthez vezető utat, de ezen az úton jó nagy távot kellett megtenni, hogy beérkezettnek ismerjék el az embert.

Legnagyobb számban a pedagógusok szerepelnek ebben a többé-kevésbé vagyontalan és ezért másod- vagy harmadrendű értelmiségi rétegben. A pedagógiai funkciók jócskán megszaporodtak a századfordulótól az 1940-es évekig. Az elemi iskolázás kiterjedt, az új tanyai iskolák létesítésével körülbelül megkétszereződött a tanítói létszám. Duzzadt valamelyest a gimnázium és a református tanítóképző tanári kara is; emellett fiú- és lánypolgári létesült új tanári karral. A pedagógus ritkán jött vagyonos családból, és ritkán kapott gazdag feleséget. Munkája nyomán megszerezhetett talán egy szőlőt, de már arra, hogy tanyásföld tulajdonosává legyen, a gimnáziumi tanárnak sem volt nagy reménye. A két világháború közötti kor nagykőrösi pedagógusa többnyire szerény értel-

miségi kisember. Voltak ugyan igazgatói és más kiemelt státusban valódi úrnak számító emberek is, de csak egy-kettő. A tanárok többsége három-négy szobás lakásban, a maga munkájára utalva élte le életét; asszonyaik – ha nem tanítottak maguk is – ezt az egy fizetést segítettek beosztani.

Külön réteg a tanyai tanítóké, akiket valamelyes szolgálati föld segít is megélni, földhöz is köt. A hangácsi Bartha tanító úr, aki egész életét egyetlen tanyai iskolában dolgozta végig, és szőlő-, gyümölcstermelő gazdaként is megállta a helyét, nem kivétel. Nem igaz, hogy ezek a pedagógusok elparasztosodtak volna tanyasi kivetettségükben. Éles volt a határvonal a tanult ember és a tanulatlan ember, az állam fizetett alkalmazottja és a maga erejére hagyott kisgazda között. Úrként tisztelték környezetükben őket, s ezzel a társadalom is kiemelte a közötte élő tanítókat az egyszerű köziendből. Helyzetük mégis elválasztotta őket az értelmiségi krémtől. Idejük sem volt, hogy 10 vagy 15 kilométer távolságból az osztatlan tanyai iskolák megterheltsége mellett úgy éljenek városi társas életet, ahogy a bent élők.

A PARASZTVÁROS PARASZT LAKÓI

Miért él városban a nagygazda?

Nagykőrös még az 1940-es évek elején is teljes joggal neveztük mezővárosnak, parasztvárosnak. De tudni kell, hogy törökkor óta ismert története során az agrárvárosnak is megvoltak a maga határozottan kirajzolódó fejlődési korszakai.

Az állattartás túlnyomó súlya nemcsak a török korban, de a XVIII. század első felében is érvényesült. Ekkor kezdődik, körülbelül a XVIII. század közepén, az az időszak, amelynek során a szántóvető gazdálkodás fokozatosan nyomul előtérbe, maga alá rendeli és háttérbe szorítja az állattartást. A XIX. század közepétől számíthatjuk a vegyes tanyai gazdálkodás uralmának korszakát. Végül a századforduló körül kezdődik és a két világháború közötti évtizedekben bontakozik ki igazán az intenzív homoki gazdálkodás. Előbb a szőlő- és a gyümölcstermesztés, később növekvő súllyal a zöldségtermesztés.

Az állattartó korszakban 5–6 ezer embert tartott el a nagykőrösi határ. (Jóllehet akkor még kétszerese volt a későbbinek: körülbelül 150 ezer holdra terjedt ki.) A szántóföldi gazdaságra való átállás korszakának 8–10 ezres népességszám felelt meg. A kiterjedt tanyai vegyes gazdaság idején tovább növekedett a népesség; mégpedig igen gyorsan: 10 ezerről kereken 20 ezerre. Végül az intenzív termelés időszakában kialakult a 30 ezret megközelítő népességszám.

A négy időszak a települési rendszer fejlődésének négy fázisa is. Az állattartás korszakában a népesség még tömören együtt él, kivéve azt a néhány száz pásztort és szolgát, akik nyáron a legelőkön, ősztől tavaszig a telelő szállásokon tanyáztak. A második szakasz a tanyarendszer megszületésének és előbb lassú, majd gyorsuló kiterjedésének és sűrűsödésének szakasza, de ekkor még csak a népességnek mintegy negyede él tanyán. A tanyarendszer sűrű kiépülése az utolsó két korszakra esik; a nagykőrösi népnek az 1940-es évek elején már csaknem fele tanyalakó.

Ebben az időben már erősen különbözött a külterület és a belterület

foglalkozási struktúrája. A tanyavilág egész lakossága mezőgazdaságból élt. A városi belterület mintegy 16 ezer lakosának viszont közel harmada iparos, kereskedő és értelmiségi; s ezt meg kell toldanunk a vegyes életformák képviselőivel, az iparengedély nélküli iparűzők, kupecek és kofák, a fuvarozással is foglalkozó lovas parasztok tekintélyes számával. A város belső munkaszervezetét az őstermelésből kivált, de ahhoz kapcsolódó mesterségek és a minden zugban jelenlevő termény- és állatkereskedelem, gyümölcs- és zöldségkereskedés szálai szőtték át.

Mindamellett a városlakó parasztok legtöbbje egyedül mezőgazdaságból élt. Három jellegzetes réteget különböztethetünk meg. Az első: a nagygazdák. A másik réteg azoké a kisparasztoké, akik tulajdonképpen lehetnének tanyaiak is, de valami okból – az okokat majd elsoroljuk – most éppen egy-egy városi ház lakói. A harmadik a városi szegényparasztok, akik nagyrészt napszámosok és részes munkások. Mind a három réteg széles. A szegényparasztokat legalább 1500 családra, a városi kisparasztok rétegét 1000 családra, az igazi gazdák tömbjét 500–600 családra becsülhetjük 1940 táján.

Tulajdonképpen a gazdák tömbje szabta meg a város jellegét. Jórészt belőlük állt a képviselőtestület, a református egyház presbitériuma, a különféle gazdakörök és egyesületek törzse és vezetősége. Az úri értelmiség a gazdákra támaszkodva igazgatta a várost; ők az uralom szélesebb bázisa.

Mért kellett e gazdáknak már 20–30 holdon felül a városban élniük? Ekkora birtok már feleslegessé tette a tanyai kinntartózkodást és a személyes, közvetlen munkát? Inkább arról van szó, hogy a gazdabirtok szétágazó munkaszervezete több módon is a városban összpontosult, innen lehetett kézben tartani szálait. Jellegzetes az olyan gazdabirtok, amelynek egyik tanyája a Feketén, a másik a század végén kiosztott Száraz-dülőben vagy a Felsőjáráson volt, a harmadik, szőlővel betelepített darabja a Csemőben vagy Nyársapáton; de tartozott a birtokhoz ősi szőlő is, mondjuk a Temetőhegyben, pár hold rét a Gógányban, néhány diribdarab föld szétszórva erre meg arra. Ha az alföldi parasztgazdálkodás valódi farmalakzatot öltött volna, a gazdák persze rég eladták volna a szerteszét fekvő földet, hogy valamelyik helyen összpontosítsák gazdaságukat. A mezővárosi gazdálkodás rendszere, a városból kijárás megszokottsága ezzel szemben lehetővé tette, hogy a területileg szétszórt gazdaság megmaradjon, sőt bizonyos előnyei is érvényesüljenek. A határ különböző dűlőinek eltérő adottságai lehetővé tették a szántóföldi ga-

bona-kukorica gazdaság, az állattenyésztés és a homoki szőlészet-kertészet olyan kombinációit, ami egyetlen helyen nem valósítható meg. Az időjárás szélsőségeit is jobban állta a különböző adottságú darabokból összetevődő gazdaság. Ily módon a városi központból irányított, több tanyás és nem tanyás részlegből összetevődő komplexum megszokottá vált, és a mezővárosi gazdálkodás struktúrájának részévé lett. A gazdának semmi oka nem volt, hogy szakítson vele. Bizonyos méreten felül a tanyás termelés előnyét már egyesíteni lehetett a városban folytatott élet előnyeivel.

A városlakó nagygazdák a XX. században már olyan munkaszervezet élén álltak, amely kinőtte a családi gazdaság méreteit. Annál inkább, mert miközben a gazdaság nőtt, és munkálatai a termelés fejlődése, intenziválódása során megsokasodtak, a gazdacsaládok gyerekszáma csökkent: a születéskorlátozás terjedt, a gyereket taníttatták vagy taníttatás nélkül is megkímélték a munkától.

Eredetileg az állattartó cívisparaszti gazdaság magának a gazdának és a gazdasszonynak, fiaiknak és leányaiknak, emellett a fogadott pásztoroknak és a cselédeknek együttes munkájára épült; akkor még a család volt a munkaszervezet magva. A tanyás szántóvető gazdálkodásra való átállás időszakában már oly módon tágult ki a nagyparaszti gazdaság munkaszervezete, hogy a központban működő gazdacsalád két-három vagy több szegényparaszti család teljes munkaerejét rendelte maga alá, és olvasztotta be önnön munkaszervezetébe. Ugyanez a tendencia folytatódott a tanyás gazdálkodás század végi érett korszakában, és további lendületet kapott a homoki gazdaság intenziválódásának szakában. A tanyai gazdaság állattartó munkálatait ellátó, állandóan kint élő „kertészek"-hez a részes kapások és részes aratók idényre fogadott csapata csatlakozott; a szőlőben vincellér és kapás munkálkodott; a növekvő területű paradicsom- és paprikatermesztés megint tovább növelte az időszakosan alkalmazott munkások seregét. Megnövekedett az irányítás és ellenőrzés a nagyparaszti gazdaság szervezetében. És ehhez most már vállalkozásszerű elemek is járultak. Nagy készletek tárolása és értékesítése, 6–8–10 bérlő, részes, kertész és napszámos mozgatása és hasznosítása kalkulációt kíván, a piac és az árak ismeretét, rendszeres kapcsolatot felvásárlókkal, bankkal és így tovább. A szétágazó gazdaságban a tartalékolás, a beruházás, a felújítás feladatai is megjelennek; mérlegelést igényel, hogy istállót építsünk-e, vagy inkább szőlőt telepítsünk, hogy zöldségeskert felszerelésére fordítsuk-e a pénzt, vagy jobb esetleg állatvásárlásra fordítani.

Világos, hogy az ilyenfajta gazdaság nemcsak igényli a városban élést, hanem jutalmazza is. A tanyán rekedt ember sok mindentől el van zárva, még ha sűrűn belátogat is a városba. Másra koncentrál; a termelés mindennapi munkáira, a jószágra. A városban élő gazda képes lehet szétágazó gazdaságának egész komplexumát úgy áttekinteni, hogy elsősorban a piac szempontjai, a befektetés megtérülésének feltételei lebegnek a szeme előtt.

Belterület és külterület, város és tanyavilág között nemcsak munkamegosztás jött létre, hanem az életmód különbsége is kialakult. A kintélés jóformán egyértelmű a közvetlen munkába merült paraszti élet vállalásával; bent a városban élhetett a gazda birtokosként és vállalkozóként is. Természetesen a berendezkedés is, a fogyasztás szintje is más kint, mint bent. Odakint a jószág, a föld, a kazlak, a boglyák, egyszóval maga a gazdaság: a kint tanyázó ember nem bújhat el a hajnaltól estig elébe kerülő teendők elől. Örökké ott van szeme előtt a család, és – ha van – a fogadott munkás; nem is tehet mást, mint azt, hogy dolgozik, dicsér, szid, nógat, egyszóval gazdálkodik, mégpedig parasztosan. Kényelmesen és mutatósan berendezkedni csak a városban lehet. Csak a városi ház alkalmas vendéglátásra is. Városhoz köti a gazdát társadalmi és közéleti szerepe is.

A városlakó nagyobb gazda kiváltságai közé tartozik, hogy ne töltse ki egész életét a gazdálkodás, hanem módja legyen látogatóba járni és vendéget fogadni, megtárgyalhassa a város és a világ ügyeit a társas körben, valamilyen formában beleszólhasson város és az egyház ügyeibe is. Nem arról van szó, hogy igazán érvényesíthetné a parasztság érdekeit. De számára fontos – a presztízs forrása, önnön fontossága érzetének eleme –, hogy egyáltalán jelen van a képviselőtestület vagy a presbitérium ülésein, közgyűléseken és választásokon. Hallatja a hangját, vagy legalább megmutatja magát, és itt látja maga körül a többieket, akikhez tartozik. S ez már maga is erős kötelék. Ha egyéb szempontok a tanyára költözés mellett szóltak volna, a tekintélyesebb családból származó fiatal gazda sokszor ilyen okokból döntött a város, a bent maradás mellett.

Még nehezebben képzelte el magát tanyán a gazda felesége. Mivel hovatovább felmentették a közvetlen munkától, és egyre inkább csak a háztartás, a házi cselédek irányítása meg a gyerekek gondja az övé, mit is keresett volna odakint? Még inkább hiányzott volna neki a rokonok, szomszédok, nőismerősök megszokott köre. Mindehhez járult a gazdacsaládban felnövő gyerekek iskoláztatási és neveltetési igénye. A XX. szá-

zadban már sokszor gimnáziumot, legalább polgári iskolát járattak a gazdafiúkkal, néha a lányokkal is; vagy ehelyett valamire taníttatták őket. Mivel a gazdagyereknek sem kaszálni, sem kapálni nem kellett, s a jószágot a béres látta el helyette, maradt a tanulás. Ennek pedig éppúgy a város volt a kerete, mint a társaséletnek, a tánciskolának, a fiatalság szórakozásának.

Három példa

A gazdanegyed: a város régi magva. Legelőkelőbbnek a Kecskeméti út két oldala, az Arany János utca, az ezzel párhuzamosan haladó néhány régi utca, Szolnok felé pedig az Encsi út és a Szolnoki útból kiágazó közök környéke számított.

Cs. Mihályék háza magán a Szolnoki úton található az 1940-es évek elején. Széles és mély porta, három ház is elférne rajta, de már nincs kinek tovább darabolni a telket. Maga a ház 1906-ban épült, körülbelül egy időben az újabb gazdaházak többségével: ez volt a gazdanegyed átépítésének korszaka, amikor már az egy-két évtizeddel korábban kiosztott új tanyás földek jövedelme is, a századfordulón fellendült szőlőtermelés és az új zöldségfélék jövedelme is segítette a beruházást, és meghozta a régi parasztházak átépítésének divatját.

Ez a ház megújítva is a régiesebb irányzatot követte. Csak egy ablakkal néz az utcára, a ritkán használt, szépen bebútorozott tiszta szoba ablakával. Középütt a konyha, a konyhán túl még két szoba; mindegyiknek ajtaja van az oszlopos tornácra. Tulajdonképpen egy szoba többlet különbözteti meg az igazi paraszthéztól. Annál tágasabbak a melléképületek, az istállók és különösen a színek, amelyeknek be kell fogadniuk a csaknem 100 holdas gazdaság behordott terményeit. Terjedelmes a szérűskert is. Az efféle gazdaporták szérűskertnek fenntartott hátsó fele külön övezetet alkot, összeérve a párhuzamos, ugyancsak gazdák által lakott hátsó utca tágas portáival.

Cs.-ék az 1940-es évek elején: igazi régi vágású kőrösi parasztok. Magára maradt idős házaspár. Egy szem gyerekük a város másik végében lakik, ahová házasodott. Életük a határban szétszórt birtok jövedelmének szerény feléléséből áll. Takarékosak étkezésben is, ruházkodásban is. Ritka alkalommal engedik meg maguknak a módjukat-rangjukat bizonyító ünnepi reprezentációt. Házukban minden egyszerű és tartós.

Nemcsak a bútor készült száz évre; a ruha is olyan, mintha három-négy nemzedéket kellene kiszolgálnia. Hétköznap az öreg is, az öregasszony is parasztosan, viseltes ruhában topog a ház körül. A gazdának nincs sok dolga azon kívül, hogy bent tartott lovainak és két tehenének munkálataira, a béres sürgés-forgására ügyel. A gazdasszony a háztartást vezeti, maga is dolgozik benne; a bérest és a szolgálót is kosztolják. Sikerül úgy osztani be a kevés teendőt, hogy reggeltől estig majdnem minden órára jusson valami. Gazdamódjukat az jelzi, hogy ebéd után lepihenhetnek egy órácskára.

Életüket a szokás szolgálata hatja át. A hétköznapi ruha is olyan, mint minden rangosabb parasztemberé; a vasárnapi posztóöltöny, a csizma, a bekecs, a kalapnak még a formája is meg kell feleljen a kőrösi gazdahagyományoknak. Ugyanígy az idő kitöltése. Az is, hogy kivel, mikor, miről és mi módon beszélget az ember. Őrzik a tiszteletadás régi formáit, amelyek urakhoz, papokhoz, rangosabb gazdákhoz, rokonaikhoz megszabják viselkedésüket. Roppant fontos, hogy minden apró részletben betartsák és másokkal is betartassák a formáknak ezt a rendszerét. Számukra ez törvény, és életük lényeges tartalma. Amíg ők megadják másoknak, ami kit-kit megillet, addig vitathatatlan az a tisztelet is, mely őket mint jómódú gazdákat körül kell, hogy vegye. A tisztelet: a társadalmi hierarchia cementje. Tehát a gazdasági rendszeré is. Azé, amiből élnek.

Cs. Mihály gazdálkodása abból állt, hogy kijárt tanyáira ellenőrizni, a bérlő betartja-e a szerződést. A terményből és pénzből összetett földbéren fölül rendszeres hús-, tojás- és baromfiszolgáltatást kaptak, amelynek beszállítási ideje az ünnepekhez igazodott. Ott volt még a városközeli szőlő, ahová gyakrabban ki lehetett menni, a vincellért igazgatni. A régi egyszerűséget követő gazdálkodás volt ez; Cs. Mihály nem igényelte az intenzívebb ágakat, a zöldségtermesztést sem. Nem volt rá szüksége, elegendő jövedelme volt e nélkül is.

Természetesen reformátusok voltak. Nem volt valami mélyebb, átélt vallásosság, annyira sem, hogy a Bibliát forgassák. Vasárnap el illett menniök a templomba, körülbelül ennyiből állt a valláshoz való közük. Az egyházhoz mint intézményhez több fűzte őket. Az vitathatatlanul az övék volt: személyesen ismertek mindenkit, aki a vezetésben, a presbitériumban szerepet játszott, és az egyház rájuk is számított, akár pénzről, akár egy-egy társadalmi akcióban való részvételről volt szó.

Tagja volt Cs. Mihály valamelyik gazdakörnek is, de nemigen láto-

gatta. Ez egyébként személyes hajlamán múlt. Volt, aki kedvelte a társas összejövetelt, mások inkább az otthonülés mellett szavaztak. Ezt az öreg gazdát könyv, újság sem érdekelte, rádiója sem volt. A villannyal is csak azért barátkozott meg, mert minden szomszédja bevezette, s így ő sem maradhatott ki. Valószínűleg zavarbaejtően idegen volt számára, amit a rádió beszélt. Katonaidejétől eltekintve soha nem hagyta el a várost, legfeljebb egy-egy vásáron fordult meg.

Lássunk másfajta, a XX. századhoz jobban igazodó gazdát is. V. Balázsék verandával bővített régi háza a Kecskeméti útból nyíló rangos utcában, a Homokoldalon volt. Maga a V. család réges-régi idők óta a legjobb gazdák rétegéhez tartozott, de éppen V. Balázs apjának idején néhány természeti csapás és talán a könnyelmű gazdálkodás következtében középszintre süllyedtek. Rangot adott a famíliának az is, hogy nemzedékek óta legalább egy-egy fiút taníttattak, így a közeli rokonságban orvos is, városházi tisztviselő is akadt. V. Balázsra mindössze tíz-valahány hold föld maradt, ráadásul nem is gazdagon nősült, hanem szerelemből. Igaz, jól járt talpraesett, az átlagnál sokkalta értelmesebb, polgári iskolát járt feleségével, de csak néhány hold földet hozott magával az asszony – és nagy ambíciót. Házassága után V. Balázs nagygazda akart lenni, megvett tehát egy 25 holdas homokdarabot tanyástól, jó 15 kilométerre a várostól. Adósságra vette. Ezt nyögte egész életén át. Ha ügyes felesége nem segít sokféle módon, bele is bukott volna.

Más lett volna a helyzet, ha kiköltöznek erre az új tanyára. De nem tették, mert nem illett társadalmi helyzetükhöz, az asszony városias életviteléhez, sem pedig a gyerekeiket érintő terveikhez. Ennélfogva ebbe az új tanyásgazdaságba is meg a másik, korábbi örökség földjébe is – amelyen ugyancsak tanya állt – „kertészbérest" ültetett V. Balázs, és kijáró gazdaként próbálta kézben tartani kétféle gazdaságát. Az örökös kijárás, a laza felügyelet, a megsokasodott szállítási költség részben megmagyarázza, miért jövedelmezett keveset ez a most már 40 holdas gazdaság. Távoli, gyenge homokföldön az egész család állandó kintléte, közvetlen személyes téli–nyári részvétele a munkában és tanyai takarékossága: ez tehette volna valamelyest jövedelmezővé a termelést. „A homok csak annak fizet, aki nekiadja magát" – tartották a kőrösiek. Ennyi homokföld kevésnek bizonyult ahhoz, hogy ellássa a kint élő „kertészeket" családostól, az igényes és költséges városi háztartást, ezenfelül még elbírja az adósság terhét is. Így aztán jó esztendőben is csak vergődni tudtak, s a gazdasági válság a tönk szélére juttatta őket.

Bele is buktak volna, ha fel nem támad az asszonyban szorgalmas kisparaszti neveltetésének eredményeként az elhatározás, hogy nem hagyja magát, és maga fogja meg a munka végét. Hamarosan a város egyik legkeresettebb szabónőjévé képezte magát, és mert ez sem volt elég, a tágas gazdaház két kisebb szobáját gimnazista diákoknak adta ki, és azokat kosztolta, felügyelte, jó pénzért. Elég erő és értelem szorult belé, hogy a sokféle munkát és némelyik diákgyereknek még tanulmányi instruálását is elláthassa. Ez segítette V.-éket, 40 hold birtokosait, hogy átvészeljék a legnehezebb éveket, és a maguk két gyerekét is eljuttassák érettségiig.

G. Lajos az Encsi utcában: egy harmadik gazdatípus képviselője. Fiatal nagygazda, aki igyekszik lépést tartani a korral. A helyi Gazdasági Iskola az 1880-as évek óta működött, de növendékeinek többsége nem Nagykőrösről került ki, hanem mindenfelől. Akkor még igen kevés kőrösi gazda íratta ide a fiát. Ezekben a körökben a gimnázium dívott, ha egyáltalán elszánták magukat a fiú iskoláztatására. A Gazdasági Iskolával az volt a bajuk, hogy homályos volt a társadalmi helyzet, amit megalapozni segített. Szegényebb parasztgyerekek is kerültek ide, és sokan utóbb ispánok, tiszttartók, alárendelt uradalmi emberek lettek, igazi gazdafiú számára a társadalmi süllyedés, a rossz hírbe jutás veszélyével járt, ha közéjük keveredett. A két háború között valamit módosult a helyzet. A mezőgazdaság javítását sürgető piaci változás hatására is, a gazdasági művelődés terjedése folytán is néhány gazdafamília belátta, hogy érdemes a maga mesterségét megtanulni.

G. Lajosra 60 hold örökség jutott, és mivel módos lányt vett feleségül, 100 holdon felüli birtokán szervezhetett újmódi mintagazdaságot. Főképp az állattenyésztést és a talajerőt igyekezett feljavítani; ez lett volna az alapja az egész termelés emelésének. Később gépeket vásárolt, a gép kezelését is kitanulta. Látni lehetett őt a traktor nyergében meg az istállóban is, munkában. Nagy ambícióval gyarapította szakkönyvtárát, előadásokat tartott gazdakörben és tanfolyamokon, európai tanulmányútra készült; a háború akadályozta meg.

Ambíciója s az irányzat, amibe beállt, eltávolította osztályos társaitól és rokonaitól, és más társas környezetbe vitte át, néhány megszállott mezőgazdász úriember, gazdasági iskolai tanár, hegyközségi vezető, kísérletező szőlőbirtokos közé. Ez is jelezte, hogy van olyan útja a gazdafiatalság emelkedésének, amely a szakértelmiség irányába vezet. De mert ez a szakértelmiség többségében ugyancsak az úri középosztályból került

ki – vagy ha máshonnan jött, állásánál, státusánál fogva oda emelkedett –, G. Lajos is úgy vált a mezőgazdaság lelkes szakemberévé, hogy kiszakadt abból a paraszti körből, amelyet pedig szívesen vállalt. Önkéntelenül „úrfélé" fiatalemberré lett, akit némi értetlen idegenkedéssel szemléltek a tulajdon rokonai is.

A mezővárosban rejlő falu : a bent élő kisparasztok

A városlakó parasztság szélesebb rétege: azok a kisgazdák, akik tulajdonképpen kimehettek volna tanyára (hiszen a hozzájuk hasonlók százai kint is éltek), de valami okból nem tették. Az okok sokfélék. Ha valakinek közel volt a földje a városhoz – 5–6 kilométeren belül –, nem tartotta érdemesnek, hogy tanyát építsen rá. A városi központból gazdálkodó kisparaszt földje akár tízfelé is lehetett. Épp az ilyen emberek vásárolták meg azokat a diribdarab földeket, réteket, szőlőket, amilyenből a lazán tanyásodott város körüli gyűrűben mindig volt valamennyi eladó. Ugyanolyan birtoklás és gazdálkodás volt tehát ez, mint amit faluhelyen szemlélhettünk. Tanyátlan termelés a tanyás mezőváros viszonyai között.

A városlakó kisparasztság másik széles rétege: az idősebbek, akik tanyán töltötték életük egy szakaszát, de már volt kinek átadniok a birtokot, s így öregségükre (olykor már 50 éves korukban) behúzódhattak a városba. Ez sem annyit tett, hogy tökéletesen feladtak volna minden munkát. Inkább azt, hogy az előbbi típushoz hasonlóan rendezkedtek be: használtak néhány hold saját vagy bérelt földet a környéken, művelték város közeli szőleiket, udvarukban pedig, ha nem is nagy méretben, szabályos állattenyésztő kisgazdaságot rendeztek be. Ide tartoznak a magukra maradt kisemberek is; özvegyember, özvegyasszony aligha élt tanyán, ahol minimum egy házaspár összevetett munkaereje kell a gazdaság normális folytatásához. Aki egyedül maradt, beköltözött a városba – ha volt hová költöznie. S attól kezdve ellátott annyit udvarában és bentről kijárva, amennyi nagyjából egy fél kisgazdaságnak megfelel. Így is megélhetett.

Akadtak végül szép számmal, akiknek módjuk lett volna kiköltözni tanyára, de nem mentek, mert nem szerették. Ragaszkodtak a város kényelméhez, társas életéhez vagy egyszerűen a helyhez, amit megszoktak. Inkább vállalták, hogy megosztják a keresetet a tanyába fogadott cseléd-

del, „kertésszel", ha ezen az áron a városi gazdaélet egyfajta szerény változatát élhetik.

A város kiterjedt külső utcáit, azokat a széles, poros, parasztos övezeteket, amelyek a gazdanegyedet körülvették, többnyire ilyen kisgazdák lakták. Elvegyülve a félig-meddig kézműiparból, kupeckedésből, fuvarozásból élő félparaszt kisemberekkel. Ez volt a mezőváros vegyes rendű paraszt kispolgársága. Nagyrészt igénytelen, az elemi iskolán túl iskolázatlan népelem. Olyan házakban, ahol még az 1930-as években is kemencében sült a kenyér, s az udvart feltúrták a disznók. A tanyás gazdaságok intenzívebb fejlődéséből ennek a rétegnek termelése nagyrészt kimaradt. A távolság s az igénytelenség visszahúzta őket. Termelésüket is, fogyasztásukat is hagyományos paraszti szintre szorították le.

Ugyanez a réteg bázisa az igénytelen kisiparos és a kiskereskedő egzisztenciáknak. Gyermekeik, városlakók lévén, könnyebben álltak el inasnak, kereskedőtanoncnak, mint a tanyán felnőtt gyerekek. Általában nem is állt mögöttük olyan komplett kisgazdaság, amely erősen a földnél marasztott. A kisparaszt szülők igénytelensége, gazdák és szegények közé szorult helyzete gyakran átszállt a körükből kikerült kézműves és kiskereskedő fiakra is. Azok is félig-meddig parasztok maradtak. Ezen a módon igaz, hogy a mezőváros olyan komplexum, amely egyik alkotóelemeként falusias helyzetű elemeket is magában foglal és konzervál.

Városi szegényparasztok

Az összlakosság csaknem felét kitevő tanyai népesség nagy többsége szegényparaszt ebben az időben. De vannak elegen városban is. Részint akiknek már nem jutott hely a végül is korlátozott felvevőképességű tanyai munkaszervezetben. Részint, akik nem alkalmasak a tanyai munkára, vagy nem vállalják azt.

A kőrösi szegényparasztság egy rétege ide-oda mozgott a város és a tanyavilág között. Mi befolyásolta, hogy kint vagy bent éljen az ember? Elsősorban a család együttes munkaképessége vagy, ami ezzel csaknem egyértelmű: a gyermeklétszám és a gyerekek kora. Ha még két-három pici kötötte le az anyát, nehezen vállalhatták a tanyára költözést, és nem is volt érdemes kimenniök. A család munkaerejét odakint attól kezdve hasznosíthatták igazán, amikor az idősebb gyerekeket odaállíthatták a liba és a pulyka mögé. Persze nemcsak a szegényember elhatározásán for-

dult meg ez, hanem a gazdák válogató hatalmán is. Végül is rajtuk múlt, kit fogadnak lakóul, „kertészül" családostul tanyájukba; lehetőleg olyat fogadtak, akinek teljes munkaereje – a házaspáré is, már legalább egy-két gyereké is – rendelkezésükre állt. És csak addig tartották meg, amíg három-négy munkaképes családtag szolgálhatta a gazdát.

Ennélfogva többnyire városban kellett maradnia a gyermektelen házaspárnak. Annak is – ha volt is elegendő gyereke – ahól akár a férj, akár a feleség munkaképtelen volt, vagy csökkent értékű munkásnak számított. Ugyancsak városra szorultak az öregedő szegények.

Emellett nagy számban akadtak szegény emberek, akik, habár odakint jobban boldogultak volna, mégsem vállalták a tanyát. Nem annyira messziség és a magányosság riasztotta őket, hanem – ma is elmondják – a függéstől, a kiszolgáltatottságtól igyekeztek megmenekülni. Öntudat és érzékenység dolga is ez. Volt szegény gyerek, aki semmiképpen nem vállalt szolgálatot; sok fiatal pár inkább szembenézett a városi napszámos lét bizonytalanságával, semhogy egy gazda bérese, „kertésze", egyszóval „más keze-lába" legyen.

Olyanok is voltak, akiket a megszokott városi munkahely tartott odabent. Széles ekkor már a felvásárló kereskedelem és a kezdetleges telepek munkáshada. A város körüli szőlők, gyümölcsösök és zöldségeskertek többé-kevésbé állandó munkásokat igényeltek. Aki bevágódott egy-egy intenzívebb gazdaságba, rendszeres foglalkozást talált, legalábbis évi néhány hónapon át. A város és határa sokkal több mezőgazdasági munkát nyújtott birtoktalan lakóinak, mint egy ugyanilyen kiterjedésű nagybirtok nyújtott volna.

Miből élt a szegény? Kora tavasszal megkezdődött a munka több ezer hold szőlőben. Amikor ennek a tavaszi kampánynak vége lett, be lehetett állni kapálni a szőlőhegyek között rejtező szántóföldek és a városközeli kukoricások ezer holdjain. Júniustól több száz kaszás és marokszedő talált részes munkát az aratásnál, és dolgozott utána heteken át a cséplőgépeknél. Nyár végén ismét a kapálás hónapja, utána a szüret következett. Így többé-kevésbé állandó munkában töltötte idejét kora tavasztól késő őszig a munkabíró férfiak és nők több ezres városlakó tömege, de munkát talált már a tíz-egynéhány éves fiúk és lányok serege is.

A legnehezebb években sem volt észrevehető munkanélküliség. Inkább az volt a probléma, hogyan fér el, hol lakik ez a sok szegény ember, aki a városban akart maradni, vagy ide akart behúzódni. A szegénynegyedek zsúfoltak voltak. Viskószerű házban néhol nyolc-tíz fős család élt. Gya-

kori volt a paraszti albérlet. Tanyára húzódott kisgazdák és bérlők is kiadtak egy-egy szobát a házukból (az egészet általában nem, mert a tisztaszobát fenntartották maguknak). Sok gazdának több háza is volt, s ezek üzletet csináltak a bérbeadásból. Sok fiatal házaspár kezdte életét albérletben, egy-egy városi paraszthéz hátsó szobájában; onnan aztán többnyire tanyára kerültek.

A városi paraszttársadalom, amit gazdák, kisemberek és szegények alkottak, keresztül-kasul számon tartotta a különbségeket. A gazda létformájában, az életvitel hangsúlyozott külsőségeiben jelen van a társadalmi helyének, rangjának tudata; az érintkezés minden formáját áthatja ez. Mindenki helyzete a többiekéhez képest, azokkal összemérten határozódott meg. Nem önmagában a jómód vagy a szegénység határozta meg az ember helyét. Hanem hogy fölötte is és – ha már kicsivel többje van a semminél – alatta is élnek mások, és hogy e különbséget fent is, lent is mindenki ismeri. Már a néhány holdas kisember is attól érezte magát valakinek, hogy jobban állt sok más embernél. A kis szőlősgazda, a bérlő, a tanyai kisgazda a nála szegényebb és kiszolgáltatottabb ezrek tömegéhez mérte helyzetét, és tudta, hogy mások is ekként tekintenek rá. A néhány holdas ember kis kiváltsága alá is támasztotta a módosabbak, az igazán gazdagok nagyobb privilégiumait. Így épült fel egy félig tudatos, de nagyon is objektív érvényű hierarchia, amelynek minden lépcsőjén állt valaki, ha csak fél fokkal feljebb is a másiknál.

Mivel ki-ki felfelé törekedett, lefelé elhatárolta magát. Megvolt ennek a módja a köszönés és köszöntésfogadás formáitól az öltözködés és berendezkedés, szomszédolás és vendégeskedés külsőségein át addig, hogy ki kivel házasodhatott. Hogy ki-ki megtarthassa és javíthassa helyzetét, engedelmeskednie kellett a rétegében elfogadott feltörekvési és distanciateremtési szertartásoknak. Mindez áthatotta a nevelést is. A munka és a fogyasztás megszokott szintjének és formáinak beidegeztetésén túl – meg ezeken át is – éppen a család örökké veszélyeztetett, mindig újra biztosítandó társadalmi helyének megőrzésén dolgoztak a szülők, s ennek félig tudatos szabályait adták tovább viselkedési előírások formájában gyermekeiknek is.

A városlakó szegényparaszttal nap mint nap éreztette a világ: mindenki más több, mint ő.

Kényszerű szorgalom és a birtoklás privilégiuma: fejlődés és merevség

A hazai társadalomtudományban a két világháború között volt álláspont, amely különös értéket tulajdonított a tanyás mezővárosnak. A nagybirtok közé zárt, a rezervátumszerűen feudális jellegű, az igazi parasztságot őrző faluval szemben a tanyás mezőváros: dinamikusabb és differenciáltabb egység. Olyan terep, ahol a parasztság árutermelő gazdálkodása és ezen alapuló polgárosodása korábban megindulhatott, és erősebben kibontakozhatott.

Másrészt egy ettől szemléletileg eltérő társadalompolitikai program is hivatkozhatott némelyik mezővárosra, mint példaképre, mint a jövő igéretére. A „Kert-Magyarország" elképzelése volt ez, mely nem utolsósorban a Kecskemét–Nagykőrös környéki homoki szőlészet, gyümölcstermelés és zöldségkertészet felvirágzására hivatkozhatott. Ha itt lehetséges, hogy egy-két hold rossz talajon egzisztenciát alapozzon meg és kultúrát teremtsen a parasztság, ha itt urak, értelmiségiek, polgárok és kisgazdák a szegényparaszt szőlészekkel, kertészekkel együtt tudnak működni: innen kell mintázni a jövendő Magyarország kívánatos struktúráját.

Nagykőrös alkalmas próbaköve volt mind a két elméletnek. Kétségkívül olyan város, amely több száz év óta nagybirtok nélkül, saját paraszti útját járta, s ahol az alföldi átlagot is megelőzve határozottabban bontakozhatott ki a paraszti árutermelés, majd a kertészeti kultúra. Ha valahol, itt igazolódnia kell a mezővárosi polgárosodás reményeinek; és ha van alföldi város, amely a „Kert-Magyarország" lehetőségét példázza, ez éppen az. De a nagykőrösi alakulás vizsgálata sem egyik, sem másik reményt nem igazolta.

Tény, hogy itt a nagy- és közepes parasztgazdák kezén volt a határ nagy része; s ez a birtokstruktúra kevésbé állta útját az árutermelő fejlődésnek, mint a nagybirtok. Rugalmasabb, mert apró egységekből épült fel, amelyek egymással versengve, egy-egy birtokos családot és egy vagy több bérlőt vagy szolgáló parasztcsaládot kellett, hogy eltartsanak. Végeredményben a mezővárosi piac és a kisparasztságra nehezedő kényszer – a megélés, a megkapaszkodás, a gyarapodás elemi kényszere – működött közre abban, hogy korán tere nyílt a homokjavító kísérletezésnek, szántóföldi termelés és állattenyésztés változatos irányú fejlesztésének, azután pedig a szőlő-, a gyümölcs- és a zöldségkultúra kibontakoztatásának. Lényeges, hogy az egyszer elért eredmény itt hamar és általánosodva be-

leépült a termelés struktúrájába. Oly módon is, hogy a bérbe adott tanyákon hamarosan a többi tulajdonos is megkövetelte azt, amit először csak itt-ott ért el egy-egy bérlő; idővel nem is adták már oda a földet olyannak, aki kevesebbet vállalt. Hasonlóképpen terjedt el a város környéki szőlő és a zöldségeskerti övezet új kultúrája. Itt sem egyedül a tulajdonosok voltak általában a kezdeményezők, hanem gyakran a felesbérlők meg a munkára szegődő emberek, akiket az elemi megélhetésért való küzdelem kényszerített javításra meg arra, hogy mások eredményeire odafigyeljenek.

Habár az intenziválódó munka magasabb jövedelméből több jutott így bérlőnek, felesbérlőnek, bérmunkásnak is, mint hagyományosabban gazdálkodó tájakon, végül a fejlődés hasznának nagyobb része beleépült a földtulajdonosok jövedelmébe. Így történt, hogy az erőteljes árugazdaság és ezen belül az intenzív kertészet – ahelyett, hogy polgárosította és szakszerűsítette volna a mezőváros társadalmát – furcsa módon osztotta ketté azt. Megnövelte a földtulajdon járadékát, ezzel lehetővé tette, hogy már 20–30 hold, sőt ami a város körüli övezetet illeti, akár néhány hold bérleti jövedelméből, a gazdának járó fele terméséből munka nélkül megélhessen a tulajdonos. Ez azonban annyit tesz, hogy a tiszta hozadéknak legalább felét vették el attól, aki a munkát elvégezte.

Lényeges már most, hogy mind a két oldalon késő feudális jellegű életformák konzerválódtak így. A legfelső szinten az életvitel kisföldesúri elemeit támasztotta alá a munka nélkül szerezhető járadék: ügyvédek, orvosok, tisztviselők életformájában ezáltal is erősödhettek a kisföldesúri vonások. A széles gazdaréteg, mióta 20–25 hold tanyásföld évi bére 60–80 mázsa búzaértékre emelkedett, rangosan megélhetett egyedül ebből. A fogyasztás és életmód konzervatív formái is fentmaradhattak merőben munka nélküli járadékra alapozódva. A legmakacsabb óparaszti társadalmi és politikai gondolkodás épülhetett össze a kikényszerített fejlesztéssel, ami mások érdeme volt.

Ha pedig az intenzíven gazdálkodó bérlőket vagy a gyümölccsel kevert szőlők, a város melletti zöldségeskertek munkásait tekintjük: ezeknek is parasztoknak kellett maradniuk. Megrekedtek az agrártechnika olyan fokán, ahol még minden munka kézimunka, s ahol a hajnaltól estig folyó szüntelen tevékenység az egész család erejét leköti. S ezzel a szakadatlan és minden ízében paraszti technikájú munkával nem érhettek el olyan jövedelmet, amely életszintjüket a kisparasztin felül emelhette volna. A tanyák, szőlőbeli házak, zöldségeskertbeli lakások berendezése nemcsak azért parasztos, mert ezt szokták meg. Nem telt többre.

Amíg rendelkezésre állt ezrével – és más vidékről idevonzódó tartalékait is tekintve, tízezrével – az olcsó és igénytelen szegényparaszti munkaerő, addig szükségképp erre épült a termelés egész szervezete, és az intenziválódás sem mehetett másképp, mint úgy, hogy ezek a családok dolgoztak többet és jobban. Anélkül, hogy társadalmi helyzetük ettől alapjában megváltozott volna. Sem a birtokosok, sem a munkát ténylegesen végző tömeg gazdasági létformájában nem működött olyan ösztönzés, amely elősegítette volna, hogy az emberi és állati munkának legalább egy részét gépnek adják át, vagy hogy keressék az eljárásokat, amelyekben a szakértelem legalább részlegesen helyettesíthetővé teszi a fizikai munkát. Ezért jellegzetes a kőrösi kertkultúrára a 30–40 kilós teherrel megpakolt taliga, amit maga az ember tolt be a piacra, 4–5 kilométer távolságról is.

Az országos átlagot megelőzően intenziválódó termelés növekvő jövedelme kis részben folyt vissza magába a termelésbe. Csak annyi és annyira, hogy további munkahelyek teremtődjenek újabb családok százai és ezrei számára, akik ott – bármit csináltak – ugyancsak kézi erővel, szezonban napi 14–16 órás erőfeszítéssel állították elő a maguk jövedelmét is, a földtulajdonosok növekvő járadékát is. Ahelyett, hogy a hozam növekedésével, a szakértelem fejlődésével együtt civilizálódó, a maguk munkájába egyre tudatosabb tanultságot meghonosító emberek jutottak volna előre, itt kettéoszlott a fejlődő gazdálkodás jövedelme. Egyfelől a földtulajdonosok konzervatív életvitele, másfelől a lenyűgözött kisbérlők, kertészek és más szegényparasztok egzisztenciája épült össze vele. A két osztály közötti viszony pedig megmaradt, ahogy korábban kialakult és megrögződött. A hatalmi helyzetben levő gazdák megkövetelték a köteles tiszteletet, a tradicionális engedelmeskedés és alázat formáit is. A kisember pedig a maga biztonságának feltételét látta abban, hogy megadja, amit a gazda követel.

Fejlődés és merevség, korszerű szakértelem és utófeudális formák tisztelete volt együtt a mezővárosban. A két világháború közti korban egyre érezhetőbb a feszültség. Semmilyen szervezeti formát nem talál azonban magának. Szervezetlen marad a bérlőréteg is, az intenzív kultúrák kertésznépe is. Nincs múltja, nincs hagyománya, nincs lehetősége semmi olyan szerveződésnek, amely a földtulajdon puszta erejével szemben védené a bérlőt és a munkást. Az anyagi kiszolgáltatottságon túl a tradíció erejével nehezedik a bérlőkre és kertészekre a hierarchia; pontosan azért szorulnak aljára, mert ők azok, akik valóban dolgoznak.

Társadalomvizsgálat 1973-ban

PÁR BENYOMÁS ÉS MEGFONTOLÁS

1945. március: mi változik?

1945-tel lezárulnak emlékeim, amelyekből úgy-ahogy össze lehet rakni egyfajta szociográfiát. A következő három évtized során néhányszor jártam csak Nagykőrösön, és soha nem töltöttem ott el többet két-három napnál.

1945. március végén Debrecenből érkeztem.

A városon alig látszott a háború. Csata itt nem volt, a Vörös Hadsereg, miután Kiskunfélegyháza és Kecskemét közt áttörte a frontot, november első napjaiban a Budapest körül kiépített védővonalig nyomult fel. Nagykőrös harc nélkül esett el. De előzőleg, 44 őszén hetekig a frontvonal közvetlen hátországa lett, november elejétől pedig, a téli hónapokon át a Budapestet ostromló szovjet hadsereg felvonulási területévé változott. Kora tavasszal, amikor odaérkeztem, nagy újság volt, hogy újra létezik piac és naposcsibe, pelyhes liba is látható.

Leginkább arra a tágas, telefüstölt helyiségre emlékszem, ahol a földosztás ügyében gyülekeztünk, valószínűleg az egykori úrikaszinó épületében. Ott kezdtük el a földigénylők összeírását. Az emberek, akiket a Kommunista Párt hívott össze, nagyrészt városlakó szegényparasztok lehettek; a tanyaiakhoz később ért el a földosztás híre.

Nem ismertem a nagykőrösi pártszervezet alapító tagjait. Hiába éltem 1941–42-ben hónapokig a városban, ezeket az embereket sose láttam.

Jártam akkor már alföldi városokban, falvakban, tanyaközpontokban, az új korszak születésének perceiben. Mindenütt akadt ember, itt néhány száz, amott maroknyi, aki felfogta, hogy valami kezdődik, és hogy ebben neki személyesen is része, munkája, felelőssége, jövője lehet, vagy kell is, hogy legyen. Kommunisták voltak ezek a kubikosok, napszámosok, erdészek, vasutasok, téglagyári munkások, műszerészek, suszterok, tanítók, mérnökök, akikkel a földosztás előkészítése, szervezése során Félegyházán, Halason, Kiskőrösön, Kalocsán meg a bócsai tanyavilágban és a helvéciai szőlők között összeakadtam? Lázadó emberek voltak. Többségük

az volt, ha eltekintünk a közibük keveredett gyorsanigazodóktól. Elég paraszt és munkás forradalmárral – néhány értelmiségivel is – vetettek össze ezek a hetek, isten háta mögötti tájakon, jámbor katolicizmusukról ismert helyeken is, hogy ne csodálkozzam, ha Nagykőrösön is előkerülnek efféle emberek. Igaz, kevesen.

Ennek a mezővárosnak korábbi társadalmi története eltért a tiszántúliakétól. Az olyan parasztvárosokban, mint Szentes, Csongrád, Hódmezővásárhely vagy Kisújszállás, már a múlt század utolsó évtizedeiben, a nagy gabonakonjuktúra lezárulása, a vízszabályozó, vasútépítő közmunkák befejeződése idején megtorlódott a szegényparasztság, és megindult a földmunkások agrárszocialista szervezkedése. Ilyesmire Nagykőrösön sosem került sor. Itt 1918–19 sem hozott mély változást. Mégcsak nem is a polgárság, hanem az úri értelmiség egy liberális csoportja került fölül az őszirózsás forradalom idején. Mellette, mögötte az iparosság tétovázott szociáldemokrata színű szervezeteiben, amelyek mintegy összeépültek akkor az ipartestülettel. A szabadelvű értelmiségiek meg a tétova kispolgárok mögött a háború sújtotta szegényparasztság sokezres tömegéből egy-kétszáz elkeseredett ember mozgolódott. De szervezetük, vezetőjük, programjuk nem volt. Mire a mélyben valami megérlelődhetett volna, bevonultak a Tiszántúl felől a román csapatok, és a városháza lépcsőin minden teketória nélkül agyonlőtték Mészáros Jánost, a helyi direktórium tagját. Néhány embert bebörtönöztek és internáltak; helyreállt a rend.

Volt nyomós oka, hogy sem a századforduló szocialista szervezkedése nem terjedt ide, sem 1918–19 új lehetőségei nem kavarták fel mélyebben a várost. Míg a Tiszántúl tanyás mezővárosaiban felgyülemlett és nagy nyomorba süllyedt a szegényparasztság, mert sem a mezőgazdaság, sem a csökevényes iparosodás nem nyitott megkapaszkodási, emelkedési utakat, Nagykőrösön, tudjuk, más volt a helyzet.

Figyelemre méltó, hogy elsősorban a nagykőrösi határt környező jász katolikus falvak (Törtel, Kocsér, Jászkarajenő) felől érkezett ide a szegényparaszti utánpótlás. Ez a nép katolikus volt, előző nemzedékeiben szinte középkori módon. Nem a templomjárás a legfontosabb. Hanem, hogy ez a fajta népi katolicizmus tovább, szívósabban őrizte meg igazi parasztnak a szegényembert is. Konzerválta a családi tekintélyt, az örökös munka és a szegénység elviselésének, a világ hatalmaival szembeni meghúzódásnak alázatát, a belenyugvás szelíd-kemény kötelékét. Nem is engedte, hogy az ember túltekintsen helyzetén. Ez a szegényparaszt nem

vált lélekben proletárrá. Egész életét urak, nagygazdák kenyerén töltötte, és *szolgálni* tanult. Paraszt maradt megnyugvásában is, törekvéseiben is: Szemhatára a tanyai szolgálattal megszerezhető jószág, a majd csak talán kibérelhető föld, darabka szőlő, egyszóval a kisparaszti megkapaszkodás.

Nagykőrös tápot adott az effajta reménykedésnek. Homokpusztából varázsolt szőlőskertjeinek, gyümölcsöseinek, zöldségeseinek, intenziválódó tanyás kisgazdaságainak ezer holdjain százan és százan kapaszkodtak pár évtized alatt a kisbérlő, az önálló zöldségkertész, a fuvaros, a maga pénzével üzletelő „kofa", a tanyás vagy tanyátlan, de már birtokos kisparaszt, az apró szőlősgazda státusába. További ezrek tolongtak mögöttük, és reméltek hasonló boldogulást.

Közülük került ki a mezőváros korai ipari munkássága is, eltekintve néhány előmunkástól, tanultabb szakmunkástól, akiket a Konzervgyár, a Ládagyár, a Tejüzem többnyire máshonnan hívott be. A nagykereskedők felvásárló és feldolgozó telepein, de az úgynevezett gyárakban is főképp idénymunka folyt, néhány száz napszámossal, akiket szezonban hétfőtől szombatig vagy napról napra vettek fel. A foglalkoztatás és a kereset bizonytalan. Aki ezt vállalta, kiszolgáltatottabb helyzetet fogadott el, mint az egész évre szerződő tanyai kommenciós, a több hónapra szerződtetett szőlőbeli szakmányos. Többnyire csak az fanyalodott telepi, konzervgyári, ládagyári napszámra, akinek jobb lehetősége nem akadt.

A szegénység Nagykőrösön még szervezetlenebb, mint az Alföld más tájain. Elszalasztotta a történelmi pillanatot, a századforduló körüli időt, amikor először és utoljára teremthetett volna magának – talán maradandó – szervezeteket. Ismeretes, hogy a Viharsarok néhány pontján a Bethlen-kormányzat is belenyugodott szociáldemokrata földmunkás-szervezetek, pártszervezetek létezésébe. Másutt pedig a tilalom ellenére, spontánul, bújkálva maradtak fent agrárszocialista színezetű, az ipari proletariátusra tekintő szegényparaszt-szervezetek, olvasóköri és egyéb leplek alatt; s ha üldözték, feloszlatták, szétkergették is őket, némelyik időről időre meg tudott újulni. Ha csak néhány tucat hűséges ember vészelte át a Horthy-korszakot, mellettük legalább úgy növekedhetett fel pár fiatal, hogy hallott valamit a lázadozás hőskoráról, a forradalom szándékairól, erejéről és elnyomatásáról, és valamiképp *őrizte a lángot*, patetikusan szólva – ez a kép itt hűségesebb, mint az egyszerű szó lenne. Veres Péter azért is nőhetett azzá, aki lett, mert Balmazújváros osztálytudatos szegénysége körében nevelkedett. Erdei Ferencet Makó segítette forradalmár társadalomtudóssá, tudós forradalmárrá lenni: viharsarki mezővá-

ros, ahol egymást élesztette a Kossuth-párti és az agrárszocialista tradíció; a makói hagymakertészek világában egybeolvadt e két gyökerű baloldaliság. Nagykőrösön aligha teremhetett volna egy Veres, egy Erdei. És ami igaz a kiemelkedő tehetségek esetében, igazabb az átlaghoz közelebb álló emberek életében. A Tiszántúl viharos vidéke 1945-ben és a következő években ezrével adta a magyar baloldal kádereit. Nagykőrös kevés ilyennel szolgálhatott.

A földosztás rendeletei és tervezetei fölé hajolva már azon a tavaszesti első tanácskozáson kiderült, hogy itt más erőviszonyok közt indult új útjára az élet, mint a Tiszántúl városaiban vagy másfelől a Dunántúl tájain, ahol ha forradalmi erő kevés gyűlt is fel, legalább föld volt elég. Kőrösön a felosztható föld sokkal kevesebb, mint amennyire szükség lenne, hogy minden szegényembernek jusson. De itt a szegénység sem sietett, hogy minden erővel magáévá tegye az eltávozott urak és a legmódosabb nagygazdák birtokát. A földreform itt a határ kisebb hányadát mozgathatta meg, mint másutt, hiszen a 70 ezer holdon kevés igazi úri birtok akadt. A szegényparasztok százait szoros egzisztenciális kötelék fűzte a gazdákhoz, akiknek tanyáin éltek. Kétséges volt, hogy ezek a „kommenciós tanyások", „kertészek", felesbérlők, árendások, akik családostul lakást is, jószágnak istállót, gyepet, takarmányt találnak a gazdatanyán, otthagyják-e az ilyen helyet néhány hold üres földért.

Másnap kivittek Tetétlenre, jó 25 kilométerre a várostól. Beszéltem már a nagykőrösi határnak erről a sajátságos darabjáról, amely szigetként maradt meg a XIX. században növekvő új falvak közepette, és ahol az egykori Rákóczi-birtok helyén nagykőrösi cívisparaszti sorból kiemelkedett tekintélyes famíliák váltak igazi földbirtokossá, megyei rangú úrrá. Itt volt mit osztani. Csak legyen, aki elfogadja.

Üresen állt a kastély. B. János felsőházi tag és országosan ismert mintagazda, ezer hold tetétleni föld birtokosa az ősszel elment. A cselédházak épségben voltak. Az emberek kijöttek elébünk, tömérdek gyerekkel, s a gyűlés elkezdődhetett. Hallottak már a földosztásról, de nem hittek benne. Mi a rendeletet vittük, felolvastuk, megmagyaráztuk, s a nagykőrösi földigénylő bizottság egy tagja hitelesíthette a Debrecenből jött kiküldött szavait.

Kevesen írták alá az igénylőlapot. Talán 5–6 ember elsőre. Előkerült egy kasznárféle, majd a fiatal tanító, őket vontuk külön, hogy vegyék kezükbe a földosztás ügyeit. Azzal a két-három emberrel együtt, aki nem félt a visszavárt földesúr haragjától, vagy valóban elhitte, hogy B. bármi-

lyen kiváló gazda és megértő úr is volt, nem kapja vissza a földjét. A tanító a népi írók neveltjének bizonyult, a Parasztpárt szervezésével foglalatoskodott, és lelkesen vállalta földosztó szerepét. A kasznárt az győzte meg, hogy ő is igényelhet, mint akárki más.

Estefelé vissza kellett mennünk Nagykőrösre. Később értesültem, hogy a tetétleni földosztás végül is nagyobb zökkenő nélkül lezajlott. Az uradalmak egykori cselédjein kívül sok városi és tanyai szegényparasztnak juttattak földet a tetétleni birtokokból. Az már nagykőrösi sajátosság, hogy sokan nem fogadták el. Nem azért, amiért B. egykori cselédjei az első percben óvakodtak. Nem félelemből. Messze volt. Nem volt rajta tanya. 20–25 kilométer távolságból néhány holdat művelni merő ráfizetés.

1948. április : a régi parasztváros utolsó napjai

Három évig nem jártam ezután Nagykőrösön. 1948 tavaszán mint a Népi Kollégium Országos Szövetségének küldöttje kerültem le. Szemlét tartottunk a vidéki középiskolás kollégiumokban, azt vizsgáltuk, hogyan vált be a „normarendszer", amit a NÉKOSZ-központ írt elő valamennyi kollégium számára. A követelmények nagyjából egységesek voltak, a feltételek különbözők. Néhol kastélyban, másutt kaszárnyában, megint másutt elhagyott úriházban működött a kollégium. Volt, ahol minden elegendő, lakótértől élelemig, másutt egymás hegyén-hátán szorongtak a falvakból, tanyákról verbuvált diákok, és babot ettek kölessel, másnap kölest babbal. Némelyik kollégiumot kiváló pedagógus vette kézbe, másutt átlagos tanárral, tanítóval birkóztak a gyerekek; akadt, ahol igazgatói funkcióba olyan pedagógus vergődött, akit másra nem tartottak alkalmasnak. Az egyik kollégiumban pezsgő életet teremtett a diákönkormányzat, másutt – ahol túl gyenge vagy ellenkezőleg, régi módon erős volt a pedagógus – formálisan létezett csak a választott diákvezetőség; akadt viszont város, ahol a diáktestület minden jogától, a legszükségesebbtől is megfosztotta a fölibük állított tanárt.

Eleven összevisszaság uralkodott, mint annyi más területén az újraindult életnek. És ahogy pártok és pártszövetségek küszködtek nemcsak az országos hatalomért, de a helyi pozíciókért, a teendők fontossági rendjéért, a mindenre kevés anyagi és szellemi erő felhasználásáért is, úgy a kollégiumokban is, a népi kollégiumok és a középiskolák viszonyában

is, a kollegisták, a tanárok és a helyi politikai szervezetek kapcsolatában is helyről helyre másképp alakultak a viszonyok. Sokfelé a népi kollégiumok diáksága lett egy-egy gimnázium politikai rohamgárdája, haladó tanárok oldalán a konzervatívok és reakciósok ellen, máshol meg épp a legjobb tanárok ellen is, nehéz indulatok kölcsönösen gerjesztett hevében.

A nagykőrösi kollégiumban vagy körülötte semmi különös nem történt. Megszerveződött, mert országos mozgalom volt, hogy lehetőleg minden városnak legyen népi kollégiuma; a Kommunista Párt és a Nemzeti Parasztpárt kőrösi szervezete is megtette a magáét, hogy városuk ne maradjon kollégium nélkül. Akadt 20–30 gyerek, gimnazisták és tanítóképzősök – többségük közeli falvak paraszt- és iparosivadéka –, akiknek szükségük volt szállásra, kosztra, gondoskodásra. Került pedagógus is, aki odaállt az intézmény élére. A gyerekek laktak, kosztoltak a régi úriházból átpofozott diákszállás szobáiban, labdáztak az udvaron, megtanulták, amit kellett, tisztességesen szerepeltek az iskolában, és ehhez még nótáztak is, táncoltak is. Némi politikai aktivitást is felmutattak: tevékeny tagjai voltak a MADISZ-nak, megjelentek az ünnepségeken, és így tovább. Minden ment, mint annak a rendje.

Mégis az volt az érzésünk – harmadmagammal voltam ott, olyan társakkal, akik elejétől részt vettek az ifjúsági politikában –: itt tulajdonképp semmi sem történik. Feszültségmentes intézmény volt ez a kőrösi – gondolom Arany Jánosról elnevezett – kis népi kollégium, azzal a nyugodt és egyszerű tanár bácsival az igazgatói székben, aki nem tartott igényt sem szép irodára, sem a politikai átnevelőember lendületes szerepére, és ezekkel a fiúkkal, akik egyszerűen csak gyerekek és diákok voltak, nem többek, nem kevesebbek. Itt mintha mindenki megmaradt volna régi szerepkörében.

A többiek elutaztak, én maradtam, hogy meglátogassam egy-két ismerősömet.

Emlékszem a tavaszi reggelre, amikor megint kifelé ballagtam a Hangács dűlőútján. Előbb a szőlők között; virágjukban a cseresznyefák. Minden megvolt. A fák, a kunyhók, hol karózott, hol karózatlan tőkék. Ismerősek az ismeretlen emberek, akik gyalog vagy kerékpáron jöttek szemközt a régi ösvényen. Ugyanazt a ruhát viselték. Azon a módon köszöntek vissza, mint pár év előtt. Kintebb, a tanyák ugyancsak a helyükön voltak. Nem sűrűsödtek, nem is ritkultak. Valószínűleg ugyanazok az

emberek laktak bennük, mint 1941-ben. Szemmel láthatóan működött drótsövénye mögött a spárgatelep is, mely a Konzervgyárat szolgálta. Ugyanolyan szelíd és kulturált volt a tanyás, berkes táj, amilyennek ismertem. Azért is él bennem így, 1948-as tavaszi állapotában, mert soha nem láthattam ilyennek többé.

A tanyában, ahol 1941-ben heteket töltöttem, már nem F. Ferenc bácsi élt, hanem a veje. Betekintgető szomszédlegényként ismertem 41–42-ben. F. bácsi nagyobbik lányának csapta a szelet. De akkor úgy festett, nehezen lesz a dologból házasság.

Annyira szokványos paraszti sztori ez, szinte röstellem elmondani. R.-éknek, akik a határút túloldalán, már kecskeméti földön éltek, ugyancsak zsúpfödeles tanyában, körülbelül 30 hold földjük volt. F.-éknek, emlékezhetünk, 10 és valahány. De nem egyedül a holdak száma teremtett köztük társadalmi különbséget. Inkább az, hogy az öreg R. korábban 200 hold homokot bérelt a kecskeméti határ másik végében, és feleségestől a kecskeméti parasztság rátarti középrétegéhez tartozott. R.-ék tragédiája is rangjuk tudatához fűződött. Úgy esett, hogy idősebb R. J. a 20-as évek közepén abbahagyta a bérlőéletet, és bankkölcsönnel földet vett. Ezt a 30 hold homokot, Kecskeméttől 20, Nagykőröstől majdnem 15 kilométerre, tanyával. Jöttek a válság évei. Talán a föld is rosszabbnak bizonyult, mint amilyennek a vétel idején gondolta. Elég az hozzá, hogy 32-ben R. J. már a bankkölcsön kamatait sem tudta fizetni, és felakasztotta magát.

F. Ferenc, aki ezeket az éveket, tudjuk, átvészelte, és mint annyi más kisparaszt, a maga gyomrán meg a jószág takarmányán spórolta meg az adóra- és petróleumravalót, úgy kommentálta idősebb R. J. halálát, mint olyan ember cselekedetét, aki gyenge lélekkel nem bírta viselni, hogy korábbi jómódjából a tanyai kisember szűkölködésébe süllyedt.

Ami a fiatalok ügyét illeti, maga F. jó szemmel nézte ifjabb R. J. látogatásait. A fiatalember Kecskeméten kétéves gazdasági iskolát járt, értelmesen lehetett vele beszélgetni bármiről. F. Ferenc igényelte az okos szót. Emellett R. J. a keményebb tanyai munkától sem riadt vissza, hiszen abban nőtt. Egyébként jámbor fiú volt, nem bántotta sem a családi gőg, sem a família pillanatnyilag süllyedtebb helyzete. Nagy örökség reá sem várt: négyen vagy öten voltak testvérek 30 hold homokhoz.

Annál makacsabbul ellenezte a házasságot a fiú anyja. Soha nem tudta felejteni, milyen nevezetes kecskeméti családokkal áll szoros rokonság-

ban. Fia iskoláztatásától azt remélte, hogy legalábbis gazdatiszt vagy bérlő lesz valamelyik kecskeméti úr-gazda birtokán; házasságától természetesen olyat várt, hogy ezzel emelkedik majd vissza a család régi köreibe. Amikor a felszabadulás előtt utoljára jártam F.-ék tanyáján, a fiatalok a jegyességig sem jutottak el, és a nagylány elég reménytelennek látta a jövőt.

Megtörtént tehát ez a házasság. Jelképesnek vehetjük, hogy 1945-ben. Nem állítom, hogy a politikai változás nélkül sosem kerültek volna össze. Tény, hogy a felszabadulás megkönnyítette a dolgot. 1945 viharos tavaszán ifjabb R. J. tűrhetetlennek találta, hogy ő, aki 6 hold homokot örököl, ne vehesse el egy másik 6 hold örökösnőjét, csupán mert az egyik család fentről, a másik lentről érkezett erre a szintre.

Az ifjú ember most, 1948 tavaszán kevéssé emlékeztetett tanyai parasztra. Olajos overallban tevékenykedett, motorral bíbelődve, amelyet egy permetezőgép hajtására próbált alkalmassá tenni. Kifejtette, miért jövedelmező, ha bérpermetezést vállal a masinával. Egyébként is a gépek barátjának bizonyult. A kutat máris átszerelte benzinmotorra, és kibővítette az intenzíven megmunkált zöldséges területet a tanya körül.

R. J. tehát elhagyta a szülői tanyát, és itt rendezkedett be ezen a 12 hold gyatra homokon, azzal az elképzeléssel, hogy hozzá is bérel majd, ha ereje lesz, és itt építi meg a maga jövedelmező gazdaságát. Nem akart olyan gazda lenni, aki mihelyt valamelyes jómódba vergődik, bérlőt, felest, tanyást fogad, és kényelembe helyezi magát városi házában. Erről az életmódról úgy beszélt, mint ami fölött eljárt az idő. Vállalta, minden jel szerint szerette is a munkát, a mindennapi fizikai erőfeszítésnek és a számító-tervező tevékenységnek azt az együttesét, ahogy a gazdálkodást vitte. Tudta, hogy ha a gazdaság méretei nőnek és intenzitása fokozódik, kevés lesz a kettejük ereje. De gépekre óhajtotta bízni a többletmunkát, nem bérmunkásokra. Olyan embernek tartotta magát, akinek azért van joga földhöz, tisztes életmódhoz, megbecsültetéshez, mert megdolgozik érte, és tudja, hogyan kell a földből és a maga izmaiból minél többet kicsikarni. Valóban, csak a traktor hiányzott a tanyaudvarról. Meg a villany. Meg a padló, a nagyobb ablak, a cseréptető. És mindezek mögül a bankbetét, hogy az elképzelés, amelyet ifjabb R. J., a régi kistanya új gazdája mintegy egyéniségében hordozott, valóra is váljék.

Ha időt enged ilyenre a történelem, ő talán elérte volna, képzettsége, energiája és optimizmusa segítségével ezt az igazi farmerszintet. Mások is, talán nem kevesen ráléphettek volna a kőrösi tanyavilágban a farmgazda-

ság és farmer életforma felé vezető útra. Mennyi kellett volna hozzá? Ha az összes anyagi és szellemi feltételeket megfontoljuk, a jobb tanyai utaktól az elektromosságon át a termelési és gépészeti kultúra, az új igények és az új hozzáértés elterjedéséig – egy nemzedék ideje aligha lett volna elegendő. R. J. mindenesetre arra termett, hogy ezt az utat törje.

Különös volt látni, miként alakult át oldalán F. bácsi lánya csaknem városi jelenséggé. Ugyanazon a tanyán élt, és legalább annyit, ha nem kétannyit dolgozott, mint 45 előtt. A férje eszméiben, életstílusában való osztozkodás varázsolta át? Vagy most került felszínre, ami benne rejlett? Hiszen F. Ferenc, az apja sem volt már érintetlen paraszt; inkább a sorsa szorította tanyára, mint a hajlama. De az adott viszonyok között, 1945 előtt ki sem próbálódhatott, milyen emberek lennének, és milyen módon élnének szabadabb keretek között.

A tanyai lányból lett tanyai asszony most beállhatott új vágányra. Ugyanaz a munka más élettervbe illesztve mássá formálja az embert. Ez a kissé már motorizált, kertészeti növényekre specializálódó, a várossal sűrűbben közlekedő gazdaság nemcsak azért volt inkább az övé, mert ténylegesen már az ő fiatal életük építését szolgálta. Szívesen vett részt azokban a tervezgetésekben is, amelyek célja a motorizált, szakszerűen vezetett, jövedelmező gazdaság volt. Ezzel: a tanyára kivitt városi életmód.

De 1948 tavaszán még zsúpfödél alatt, kukoricacsővel fűtött spór füstje mellett forrongtak életformáló terveik. Ugyanaz a tető borult rájuk, mint a tanyaépítő századvégi nagyapára. Meg is maradt az, míg a tanya állt. Ma már nem létezik.

Viszontláttam F. Ferenc bácsit, az öreget is. Estefelé kopogtattam be hozzá. Saját házában élt feleségestül egy városszéli utcában. Szíjas öregember, aki nem hagyta el magát. Megmaradt egy darab szőlő a város mellett, ez lett most – burgonyával, babbal, mákkal, salátával, dinnyével elegyítve – az öregek munkájának terepe és megélhetésük egyik bázisa. Megtartotta az esedi kaszálót is magának, azt nem engedte át lányának, vejének. Ezen élt meg a lovacska és a tehén, ami nélkül F. F. nyugdíjas gazdaként sem létezhetett. Fuvart is vállalt, bérszántást, egyéb munkát igátlan újgazdáknak, szomszédoknak; nem tehette volna, ha nincs lova. Tehene adott annyi tejet, hogy kettejüknek is, eladásra is jutott. Meghizlaltak a városi ház udvarán két disznót évente. A takarmányt vejétől és lányától kapta, akik pénzt és terménybért fizettek a hangácsi tanyásbirtok használatáért.

1945-ben F. Ferenc belépett a Nemzeti Parasztpártba. Egy ideig el is járogatott. Tagja lett a környékben működő olvasókörnek is, amelyen belül a koalíciós küzdelmek lecsapódásaként harc folyt, kié legyen a vezető szerep: a gazdáké vagy a kisebb embereké. A csata a kisgazdapártiak javára dőlt el; ennek hatására a parasztpártiak egy része is átszivárgott a Kisgazdapártba. F. Ferenc ezzel szemben, talán mert ifjú korában vöröskatona is volt, meg mivel egész életében szemben érezte magát a törzsökös református gazdák rátartiságával, azt latolgatta, ne lépjen-e át a sorvadozó Parasztpártból az elevenedő Kommunista Pártba. Úgy döntött, ez se lenne neki való. Minek az már, 60 év után, hogy a politikába ártsa magát? Asszonya templomjáró nénike lett, mihelyt beköltöztek a városba. A tanyáról nemigen volt módja vallási életet élni; most pótolni igyekezett a mulasztottakat.

Jó vacsorával kínáltak. Villanyfény alatt üldögélhettünk, búbos kemence feledtette a tavaszi este hidegét, azt a bort ittuk, amit Ferenc bácsi termelt temetőhegyi szőlejében. Vejéről elismeréssel nyilatkozott az öreg, de kétségét is kifejtette, vajon mi lesz nagyratekintő terveiből. Nemigen hitte, hogy másképp is lehessen a homokon élni, mint ahogy neki sikerült.

Milyen kiformált módja létezett a tanyákról beköltözött ember öregedésének! Feltéve, ha élete elég volt ahhoz, hogy házat, darabka szőlőt, némi jószágot takarítson meg gyengülő idejére. Ha csak kissé is megalapozhatta magát, tevékenyen tölthetett még évtizedeket is, az utolsó pillanatig. Amíg a kapát emelni tudta. Lazább, ráérősebb munkálkodás volt ez, mint a korábbi – ezért is jó terepe a szőlő, ahol csak az eső utáni permetezés az igazi hajtós munka, a többinél majdnem mindegy, hogy két vagy három nap alatt végez vele az ember. Másfelől a közeli-távoli szomszédok, hasonló idős emberek társasága teszi elviselhetővé az ilyen „nyugdíjas paraszt" mezővárosi életét. Ez a létforma, a lassabb munkálkodású, beszélgetni, kártyázni összejáró öregeké – akik mögött mégis ott van egy darab föld, családtagoktól kapott termény az udvari jószágtartás alapjaként – megszokott, elfogadott, megbecsült állapot volt. Mezővárosok peremkerületeiben ezrével éltek így öregek, a maguk világának perifériára szorult, mégis bennfentes tagjaiként. Bent tartotta őket a világban egykori státusuk maradványa, a megőrzött szőlő, munkája, öröme, jövedelme; éltette őket a tradicionális, kötelező megbecsülés, amit egymástól is, a fiatalabbaktól is elvártak, és el is nyertek.

Egy-két napot maradtam még. Jártam zöldségkertésznél, tanyabérlő-

nél, városbeli és tanyai újgazdánál, beszéltem ismerősökkel és ismeretlenekkel. A piac ismét olyan elevennek látszott, amilyen régen volt. Minden arról tanúskodott, hogy az élet visszatért medrébe. Az, hogy néhány száz szegényparaszt család – a sokezerből – 1945-ben földhöz jutott, nem sokat változtatott a mezőváros struktúráján. Éppen elég szegény maradt városon és tanyán, aki továbbra is rászorult, hogy más birtokán, más szőlőjében keresse meg kenyerét.

A munkabérek valamivel magasabbak lettek, mint a felszabadulás előtt, és ebben bizonyára szerepe volt a földosztásnak, az osztályok közötti erőviszonyok eltolódásának is. A gazdák azonban gazdák maradtak, a bérlők továbbra is bérlők; éppen úgy dívott a „kommenciós" tanyás, „kertész", részes arató, részes kapás dolgoztatásának rendszere, mint azelőtt.

Az 1945-ben kiosztott szőlőtelepek egy része azonban veszendőbe ment. Olyan emberek is kaptak szőlőt, akik nem értettek hozzá, vagy túlságosan szegények voltak, hogy beszerezzék a permetezőszert, a trágyát, a felszerelést. Mindez hiánycikk volt ebben az időben.

Annál feltűnőbb volt a város körüli öntözéses zöldségkertek megszaporodása. A zöldségnek természetesen konjunktúrája volt. Budapest nagy pénzt fizetett paprikáért, uborkáért, paradicsomért, salátáért meg az olyan ritkább kerti termékekért is, mint a karfiol, a zeller. Másrészt pedig itt volt az a sok száz törekvő szegényember, aki már értett ehhez, vagy gyorsan beletanulhatott. A földosztás következtében sok száz szegény család kapott három-négy-öt hold „üres" földet, amin nem volt tanya. Ha közel volt a városhoz az új birtok, ésszerűen csak úgy használhatták ki, hogy egy részén zöldségtermesztésbe fogtak. Ugyancsak a zöldségtermelés területére húzódott át sok nagyobb gazda, úr, polgár, értelmiségi tőkéje is, hiszen földvásárlásba vagy tanyaépítésbe, szőlőtelepítésbe fektetni az átmentett vagyont a legtöbben oktalan kockázatnak tartották ezekben az években. De kutat fúratni, zöldségkertet alakítani a város körüli földeken vagy a pusztulóban levő szőlők helyén: biztos és gyorsan megtérülő beruházásnak mutatkozott. Akadt elég szegényember, aki feles zöldségkertésznek vállalkozott az ilyen „beinstruált" kert-telekre. Piac, hozzáértés, indulótőke és törekvés együtt dolgozott tehát azon, hogy – miközben a szőlő- és gyümölcstermesztés a korábbi nagyobb telepek ezer holdján romlásnak indult – a zöldségtermesztés fellendüljön. Sok vegyes gazdaság, amelyben szántóföldi termelés, tanyai állattenyésztés, szőlő- és gyümölcstermelés meg zöldségtermesztés kombinálódott, most elsősorban

paprikából, paradicsomból szerezte meg a pénzt, mellyel egyéb ágazatait is talpra állíthatta.

Más tájakon is jártam 1946–47-ben, volt mivel összehasonlítanom nagykőrösi tapasztalataimat. Nyírségi falvakkal például, amelyek határában a földosztás a terület felét, kétharmadát mozgatta meg – mert ennyi volt korábban a nagybirtok –, és ahol 10–15 holdas újgazdák tömege, néha a falu többsége került most szembe a régi törzsökös középparasztok és nagygazdák rétegével, akiknél korábban teljes zselléri kiszolgáltatottságban dolgozott. Ezekben a falvakban 1945 radikális társadalmi átalakulást hozott, amelyet sok helyen viharos politikai küzdelem követett. Másutt, például nagykun mezővárosokban nem annyira maga a földreform, inkább a politikai fordulat érződött erősen. Kisújszálláson is jártam ebben az időben. Ott csaknem negyven százalék szavazatot kapott a Kommunista Párt már 1945 őszén, az országgyűlési választásokon, és 46–47-ben egyértelműen a baloldali blokk vezette a várost, igazgatásilag is, de mélyebb értelemben is: a balszárny volt a társadalmi élet, a tájékozódás, a művelődés, a rendezvények kezdeményezője, hangadója, olykor diktátora. Jártam dunántúli községekben is, ahol vagy a Kisgazda Párt dominált, vagy politikátlan igazi parasztok hallgatták papjuk szavát és az újgazda, aki bőven részesült a hercegi vagy püspökségi uradalomból, azon igyekezett, hogy befogadtassék a gazdák világába. De mert nagyarányú volt a földreform, érződött egy új kisparasztság megjelenése, és ezzel a falu régi erőviszonyainak átalakulása. Némelyik ilyen falu kisparaszti-középparaszti közösséggé kezdett átformálódni, amelyben a korábban jellegzetes végletek – egyfelől a nagygazda, másfelől az uradalmi cseléd és béres helyzete – elenyésznek a kisbirtokos irányú fejlődés sodrában. Így vagy úgy, mindenütt nagyot változott a világ 45 óta. Nagykőrösön ehhez képest keveset.

Tulajdonképpen az történt, hogy miután az úri hatalom megtört, s a polgárság jóformán kipusztult, magában maradt a mezőváros törzse. A 100–200 holdas nagygazdáktól lefelé a sokezer főnyi városi és tanyai szegényparasztságig. A birtoka alapján rétegzett parasztság, 60 ezer holdon is túlterjedő birtokállományával, a határ övezetes használatával, a szőlős és tanyás gazdálkodás bevált szisztémájával, a város közepén lüktető piaccal, a kofa- és kupeckereskedelem mozgékony szervezetével, a keresletre érzékeny árutermelés beidegzett hagyományaival. Az új viszo-

nyok, amelyeket a felszabadulás teremtett, elsősorban mint új piaci viszonyok érdekelték és befolyásolták a „gazdatársadalmat".

Ki-ki a maga kisebb-nagyobb gazdaságának regenerálásával foglalkozott; akinek megvolt hozzá az alapja, különféle vállalkozásokat kezdeményezett, hogy vagyonát gyarapítsa e konjunkturális viszonyok között. Száz formában virágzott a kereskedelem. Újjáéledtek a kisipar olyan ágazatai, amelyek az adott viszonyok között szükségképp kombinálódtak az anyagbeszerzés kapcsán is, a készáru értékesítése során is valamiféle kereskedői tevékenységgel. Sok száz szegényember, kisparaszt, fuvaros s egyéb apró egzisztencia kapcsolódott ilyesmihez.

A magára maradt parasztváros óriási többsége nap mint nap azt tette, amit parasztként, termelőként tennie kellett: dolgozott és igyekezett kihozni viszonylag kedvező körülmények között a földből s a vásárlóból, amennyit tudott; igyekezett újra megkapaszkodni és valamivel följebb emelni a fejét. A széles gazdaréteg veszélyeztetettnek, de még védhetőnek is érezte privilegizált helyzetét. Vele szemben – helyi történelmi előzményeknél fogva meg a megkapaszkodás pillanatnyi lehetőségeitől, gondjaitól és örömeitől is lekötötten – lassan szerveződött a szegénység. A piac, a nyüzsgés, a régi patriarchális formákra visszaütő békességes együttélés volt a felszínen. A küzdelem kényszere? Talán a mélyebb régiókban, láthatatlanul.

1954. február: roncsolt felszín és hallgatag mély

Be kell számolnom egy rövid, néhány órás látogatásról is, amelyre hat évvel később, 1954 februárjában került sor. Egy hetilapnak írtam akkoriban vidéki cikkeket. Pillanatnyi sugallatnak engedelmeskedve szálltam le egyszer a nagykőrösi állomáson.

A riportból nem lett semmi. Elég volt végigmenni a vasútállomástól a Főtérig vezető úton. Soha annyi lehullott vakolatot nem láttam, amennyit akkor itt. A Főtér parkosítva: ezt örvendetes újdonságnak érzékelhettem volna. De úgy látszott, a dísznövényzet csak arra van, hogy elleplezze a piac hiányát. Piac ugyan volt, valahol kintebb, kisebb térségre szorítva, de első információm a változott viszonyokról, hogy azon bizony alig kapni valamit.

Tanár ismerősöm, kivel a gimnázium kapujában akadtam össze, korábban a joviális emberek csoportjába tartozott. Most határozottan lebeszélt a kőrösi riportról. Érveit emlékezetből így foglalhatom össze:

Olyan városban, ahol a kulákként nyilvántartott gazdák száma egyik hónapban 300, a másikban 1000, a harmadikban 600 volt, és ahol végül is egyetlen tanyásgazda sem tudhatta – pláne, ha korábban pár hold szőleje is volt –, mikor kerül kuláklistára, mikor emelik fel adóját, beszolgáltatási terheit annyira, hogy belerokkan, aligha lehet derűs a hangulat.

A másik, mondta régi ismerősöm, hogy itt elpusztult ezer hold szőlő meg gyümölcsös. És ahelyett nemigen épült semmi. Lakás sem. Néhány kis termelőszövetkezet próbálkozik szegényes felszereléssel, hogy megkapaszkodjék.

Mi van még? Miből él a nép? Furcsa az, mondta a tanár, hogy mégis mindig megél valahogy. Például úgy, hogy ez meg ez, akinek 35 hold földje volt, leadta a birtokát, megtartva magának két hold szőlőt, elment Sztálinvárosba építőmunkásnak, lett belőle fix fizetéses raktáros, mert más komák is dolgoztak arrafelé, itthon a felesége nekifogott szamócát termelni 400 ölön, a szőlőben, abból is van pár ezer forintjuk minden évben. Egy másik, korábban 80 holdas tanyásbérlő, most zöldségkertész a város alatt. Mert az megy. Az öntözéses zöldségkertek az utolsó években is tovább szaporodtak. Aki bírja a munkát, ezt például csinálhatja, és ebből megélhet, mert egy hold zöldségkertnek csupán annyi a beszolgáltatási terhe, mintha rozsot termelnének a helyén, jóllehet hússzorosát jövedelmezi. Mások abból élnek, hogy kint maradtak tanyán, disznót hizlalnak, baromfit nevelnek; ha a család egy-egy tagja amellett eljár az iparba, építkezéshez, Pestre, a fix fizetésből az adót is letudják, és így megvannak valahogy.

Költeni most mire költ az ember? Földet nem vesz, szőlőt, gyümölcsöst nem telepít, tanyát nem épít, még a házát sem tatarozza. Megeszi, megissza, amit földje hoz. Amellett meg – ez az újdonság – ruházkodik. Most már – mondta a tanár – nemigen látni különbséget az utcán a fiatalok között, ki a diák, ki a konzervgyári munkás, ki a tanyai. És divatba jött a gyerekkocsi. A magasított, mélyített, a méregdrága. Ez lett az igény. Meg az, hogy taníttassuk a gyereket. Legyen minden, csak paraszt ne. Gazda vagy szegény, városi vagy tanyai ebben az egyben egyetért. Tódulnak a gyerekek a szakiskolába, az iparba, a lányok a gimnáziumba. Ezt sikerült elérni: hogy ne akarja senki a földet túratni a fiával, a lányával.

Az utolsó három-négy év alatt úgy összerázták ezt a várost, hogy senki nem marad az, aki volt. Már most jöhet akármilyen agrárpolitika, a parasztságnak nincs jövője, mert maga se akarja már, hogy legyen. Van több ezer hold föld, amin évek óta semmi se terem, másik egy-két ezer, amit még szőlőnek hívnak, de már nem az, mert fölverte a gyom, a fákat lerágta a hernyó, és nincs rá gondja senkinek, mert miért művelje, ha egy hold szőlő öt hold szántónak számít adó és beszolgáltatás tekintetében, a gazda pedig terheltebb kategóriába kerül pusztán attól, hogy szőleje is van.

A tanár, maga is a város szülötte, nem úgy beszélt erről, mint katasztrófáról. De nem is úgy, mint néhány esztendő gazdaságpolitikájának átmeneti hullámvölgyéről, amelynek kárait most már, miután változott az irányvonal, helyre lehet hozni. Inkább mint sorsról, nagyobb erők végzéséről, amelyhez a maga módján mégis igazodni tud a kőrösi nép, elhárítva maga fölül végzetesnek látszó csapásokat is. Egyszerűen úgy, hogy kitért előlük, és valami másban kereste megmaradása módját. Van itt pénz, mondta a tanár, a bankban is, otthon is. Még olyat is láthatsz, közölte bizalmasan, hogy kívülről a ház csupa omladék, belül meg fel van szerelve mindenféle nagyvárosi komforttal. Végül is a földnek legalább háromnegyede most is terem. Az a négy-öt disznó meghízik minden valamirevaló tanyában, néhol a nyolc meg a tizenöt is, kukorica akkor is kerül, ha előzőleg lesöpörték a padlást. Ha egyiknek nincs, a másiknak van. A paradicsomot, paprikát, az uborkát el lehet adni Pesten is, veszi már a Konzervgyár is megint.

Mintha lenne egy felszíni élet, s ez maga is legalább két rétegű; a sanyarúság és a kényszeredettség egyfelől, a hivatalos számok reprezentációja másfelől. És lenne mindezek alatt valami titkolt más élet, más mozgás, törekvés-világ. És ez a mélyebb, ez éppen a valódi. De ez az, ami most, 1954-ben meg sem ismerhető.

A következő években gyakran eszembe jutott, hogy egyszer majd vissza kell térnem Nagykőröshöz. Itt ismerkedtem először a parasztság dolgaival. Ez a hely több lett nekem, mint számtalan más, ahol aztán megfordultam. Sorsa mindig erősebben érdekelt. Mivel valamelyest ismertem 1945 előtti viszonyait, hihettem, hogy a parasztság s a mezőgazdaság változásait – a mélyebb, a rejtettebb folyamatokat is – éppen itt jobban láthatom, és gondosabban ítélhetem meg, mint másutt. Mert itt tudom, mi az, ami megváltozott.

Az 1970-es évek elején végre alkalom nyílt, hogy a Népművelési Intézet keretében új vizsgálódásra vállalkozhassunk Nagykőrösön. Éspedig olyanra, melynek méretei, anyagi és technikai feltételei nagyjából megfelelnek egy iparosodó mezőváros nagy és bonyolult problematikájának. 1973 nyarán tizenöt fiatal munkatárssal – nagyobbrészt egyetemi stákkal – indíthattam meg a kutatást, amely 1975 őszén ért véget.

Most itt az anyag: két és félszáz magnetofonos beszélgetés több ezer oldalon; gépelt interjúk tömkelege. Ebből s a magam terepmunkájának tapasztalataiból kell leszűrnöm: mi történt a nagykőrösi társadalommal 1945 óta.

MI VAN A TANYÁKKAL?

A fő tendencia: kivénülés és megritkulás

A tanyák sorsa eltérően alakult az Alföld különböző tájain a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése óta. Van vidék, például a Nagykunság vagy a tiszai löszhát, ahol elvétve lát már tanyát az ember; a tanyavilág felszámolódott. Másutt, így a Jászság falvainak határában vagy a Tiszántúl déli szögletében, kiváltképp pedig a Duna–Tisza közén Ceglédtől Szegedig mintha régi épségében maradt volna fenn a tanyarendszer. Közelebbi vizsgálat azonban ezeken a tájakon is kimutatja, hogy a tanyák megritkultak, továbbra is ritkulni fognak, népességük pedig az épületek számának csökkenésénél is nagyobb ütemben fogy.

Így van ez a nagykőrösi határban is. Miután a távolabbi Tetétlent, Nyársapátot és Csemőt elcsatolták, a nagykőrösi határ 40 ezer hold alá csökkent. A régi határterületen 1930-ban 11 200 külterületi lakost tartott nyilván a népszámlálás, ez az akkori nagykőrösi népesség kereken 40 százaléka volt. 1949-ben az összeszűkült határú város lakosságának ugyancsak 40 százaléka élt még kint: néhány híján 10 ezer ember. 1960-ra a tanyai népesség 6 ezerre, a városi összlakosság 23 százalékára csökkent. (Hogy a külterületi népességként összeírtak közül mennyi az igazi tanyai, és mennyi a város körüli szőlőövezetekben megtelepült, tulajdonképpen városinak tekinthető nép, nehéz megmondani.) 1960 óta a kinti népesség tovább fogyott, ma mintegy 3000 főt, 15 százalékot tekinthetünk tanyainak.

A tanyaépületek lassabban fogynak. A különbség magyarázata az, hogy régebben egy-egy tanyában sokszor 6–8 ember is élt (a tanyai „kommenciósok", „kertészek" és bérlők rendszerint nagycsaládos emberek voltak), ma viszont gyakoribb a kis létszámú tanyai család. Sok helyütt pedig magányos házaspárt, egyedülálló öregembert, öregasszonyt lelünk a tanyában, ami 1950 előtt, míg a tanyák eredeti funkcióikat töltötték be, kivételképp fordult elő.

1973 nyarán 60 tanyában készült részletes interjú. Legalább másik

ugyanennyiben is jártunk, és nehéz megmondani azoknak a további tanyáknak a számát, amelyeket közelebbről vagy távolabbról látott, szemrevételezett valamelyikünk. Ennyi tapasztalatból talán szabad általánosítani.

Szembeötlő, hogy 1949 óta nem épült új tanya. 1945–49 között is csak kevés: néhány újgazda rakott hevenyészett fedelet a feje fölé, ha az osztott föld messze esett a várostól, és elegendőnek mutatkozott arra, hogy elbírjon egy tanyát. A fennálló tanyák többsége 1900 és 1930 között keletkezett, egy kisebb hányada 1930 és 1945 között, de nem kevés még a múlt századból maradt át. Mindenképp a régi épületek adják a többséget. Száz tanya közül legalább hetven kivénült és leromló állapotba került. A „vert falas" vagy vályogfalú tanyaház életideje nem több 70–80 esztendőnél; ha ezentúl életben tartják, csak azért történik, mert nincs, aki újat, lakhatóbbat teremtsen a helyére.

A mai tanya alaptípusa tehát ilyenféle: megrepedezett, nedvességtől átjárt, salétromtól virágzó sárfal tartja az alacsony gerendázatot: a falat szinte a mész fogja már csak össze, nemzedékek kenték rá rétegeit. Az egykori pitvart konyhaszerű helyiséggé pofozták át, beton vagy kőkocka padlózattal. Ebből egy oldalra nagyobb, a másikra kisebb szoba nyílik – ez utóbbi általában kamrának épült, de funkcióját a tanyai gazdaság zsugorodásával megváltoztatta. A pitvarkonyha elé sok helyen verandát – ahogy itt mondják: üvegest – illesztettek, néhol már a 30-as években, másutt 1946–1949 vagy 1955–1959 közt, amikor az egyéni parasztgazdaság s ezzel a tanyai tartózkodás valamilyen perspektívát látszott kapni; de akad „üveges", amelyet mostanában építtetett a tanya lakója, aki talán nem is tulajdonos, csupán afféle ingyenbérlője az épületnek. Az ilyen toldások, szépítgetések talán meghosszabbítják a tanya haldoklását, de fel nem tartóztathatják. Jobb a helyzet az utolsó 30–40 évben épült tanyákon, különösen amelyiket módosabb, igényesebb gazda építtetett. Ezek közt akad padlós, tágas, száraz, mai igénynek megfelelő ház is.

A gazdasági épületek hasonlóan vegyes képet nyújtanak. Legalább a tanyák háromnegyedében rozzant, éppen csak szükségmegoldásnak jó istállókat, ólakat talál az ember: megjelenésükkel is jelzik, milyen technikai és civilizációs színvonalat képvisel a mai tanyai háztáji állattartás. Néhol, mert jómódú gazda hagyta örökül, vagy mert a jelenlegi lakó ambiciózus állattenyésztő, és pénze is van, szép és egészséges istállót, ólat láthatunk; ez azonban kivétel.

Villany 1957 előtt a tanyavilágban nem volt, nem számítva néhány

olyan város környéki sávot, mely igazgatásilag a külterülethez számít, de inkább külváros. Az igazi tanyák közé csak az utolsó két évtizedben jutott ki a vezeték. Először a termelőszövetkezeti központokat és a tanyai iskolákat látták el árammal. Innen kapcsoltak be a 70-es évek elejéig 100–120 tanyát a hálózatba, amelyek az üzemközpontok és iskolák szomszédságába estek. Nagyobb szabású tanyavillamosítás 1970 táján kezdődött, amikor néhány dűlőút mentén újabb mintegy 200 tanyában gyulladt ki a villany. A tanyavillamosítás tervszerűen folytatódik, de nem sok remény van, hogy valaha is behálózná az egész határt. Néhol már annyira ritkán állldogálnak a tanyák, hogy a legjobb szándék mellett sem érdemes költeni villamosításukra. Minél messzebb van a tanya a már kiépült vonalaktól és egyik a másiktól – annál többe kerül az áram bevezetése, felszámítva persze a beiktatandó transzformátorállomások tetemes költségét is.

A villamosítás általában a tanya lakójának kívánságára és anyagi hozzájárulásával bonyolódott le. A költségek 3 ezer és 25 ezer forint között ingadoztak, részint a tényleges távolság arányában, részint „az idő függvényében", minthogy – mint minden beruházásnak – az elektrifikálásnak is egyre emelkedik az ára. Tulajdonképp meglepő, hogy sok olyan tanyalakó is vállalt 10–20 ezer forintos hozzájárulást, aki elaggott, romladozó tanyát korszerűsített, jóllehet az épület gyakran nem is az övé (hanem a termelőszövetkezeté vagy istentudjakié). Más körzetekben viszont jól épített, egészséges, sokáig épnek ígérkező tanyák is áram nélkül maradtak, mert az egész környék villamosítatlan és roppant drága lenne odavinni az áramot.

Mondani sem kell, mennyivel többet jelent manapság a villanyáram, mint azt, hogy petróleumlámpa helyett csak a kapcsolóhoz kell nyúlni az esti világosságért. A mosógép, a hűtőgép, a televízió jóformán automatikusan jelenik meg a tanyában, mihelyt az áramot bevezetik. Némelyik tanyai asszony a villanyvasalót emlegeti, mint amire elsősorban vágyik, öreg néniknek most jut eszükbe, hogy egész életükben fájt a fejük a vasalástól, nem bírták a faszén szagát. A mosás még terhesebb, különösen, ahol egyik gyerek a másik után cseperedik fel, meg ahol a traktoros férj olajos munkaruháját kell hétről hétre tisztába tenni. A hűtőgép itt, távol a hentestől, talán még fontosabb, mint városon; a tejet eddig a kútban próbálták megőrizni nyáridőben; a húst füstöléssel óvták. A hűtőgéppel új táplálkozási szokásrend terjed, és megkönnyebbedik az asszony munkája.

De még fontosabb, legalábbis a közvélemény szerint, a televízió. Igaz, villanyáram nélkül is lehet már működtetni, látni is elvétve telepes készüléket, meg olyat is, amit autóból kiemelt akkumulátorral használnak. Ez azonban drága, és hozzáértést igényel. A televízió általában az elektromos vezeték függvénye. Tájékoztató, felvilágosító, szórakoztató szerepét nehéz hosszabb távra felbecsülni; annyi biztos, hogy mindenki igényli, a legidősebbek kivételével. Egy téesz-elnök, egyébként is a tanyavillamosítás lelkes pártfogója, némi patetikus túlzással, de nem alap nélkül nyilatkoztatta ki: megismeri azt az embert, akinek televíziója van, mert ha belép az ajtón, már másképp szólal meg: kulturáltabban. Akárhogy értékeljük az áramhoz kapcsolódó egyik és másik technikai eszköz gazdasági és kulturális jelentőségét, kétségtelen, hogy más életmód kezdődik – legalábbis kezdődhet –, mihelyt az áramot bevezetik. Olyan tanyában pedig, ahová az áram se jut el, a fiatalabbak szemében már elviselhetetlenül régimódi, gyötrelmesen parasztos a mindennapi lét.

A villamosítástól sokan – inkább a távolról idetekintők – olyasmit is várnak, hogy feltartóztatja, legalább komolyan lassítja a tanyarendszer felszámolódásának folyamatát. Ez azonban nem ezen fordul meg. Egy-egy tanya használhatóságát emelheti, életidejét meghosszabbíthatja persze, ha bevezetik a villanyt; a másik leromlását, pusztulását siettetheti, ha nem jut hozzá. Egy-egy egyébként is kedvező fekvésű tanyakörzet, országút melletti sáv, üzemközpont környékén tömörülő vagy városhoz közeli tanyacsoport villamosítva természetesen túlélheti a tanyavilág elsorvadásának következő szakaszát is. Ezek a külterületi lakóépületek azonban más célt szolgálnak majd, mint amire a mezővárosi tanyák eredetileg létesültek. Inkább a lakóváros a megszokottnál valamivel távolabbra kitett külnegyedei lesznek, semmint egy igazi tanyarendszer tartozékai.

A feladat, ami a mai Nagykőrös kutatójára vár: meg kell értenie, meg kell magyaráznia a tanyavilág 1949 óta tartó sorvadásának feltartóztathatatlan folyamatát.

Az állami gazdaság „tanyapolitikája"

A nagykőrösi tanyavilágban végzett első szemlénk hirtelen eredménye ez: 1949 óta eltűnt a tanyaépületek fele, és elköltözött a tanyaiak kétharmada. Az építmények állaga folyamatosan romlik, mivel a régiek a

dolog természete szerint pusztulás felé haladnak, új tanyaépítkezés pedig nincs, és nem is lesz. A tatarozás, bővítgetés, „kipofozás" legtöbb esetben csak a tanya haldoklását hosszabbítja meg. A villamosítás, amely vizsgálatunkig körülbelül a tanyák negyedét érintette, áram és elektromos civilizáció nélkül hagyja továbbra is a tanyák többségét. De ahol megjelenik, ott sem oldja meg a problémát, amely a tanyavilág sorvadozása mélyén rejlik.

Mi sem könnyebb, mint a tanyák pusztulásáért a mezőgazdasági nagyüzemeket okolni. A nagyüzem táblás gazdálkodás kialakítására törekszik. Útjában van a tanya, mert megnehezíti a táblák kialakítását, és mert a tanyán nevelt baromfitól, disznótól, tehéntől az isten se óvja meg a nagyüzemi táblát. „Nem 800 négyszögöl van ám egy-egy tanya körül, hanem 40 ezer hold" – jegyezte meg egy nagykőrösi agronómus. Egy másik alföldi városban a 60-as évek közepén úgy becsülték, hogy egy-egy tanya, amíg fennáll, évi 20 ezer forintjába kerül akart-akaratlan kártevéseivel a nagyüzemnek. A nagyüzem és a gyors technikai fejlődés gondolatkörében élő emberek könnyen ítélhetnek a tanyai életformáról úgy, hogy az szőröstül-bőröstül a múlt maradványa. Minél előbb tűnik el, annál jobb, nemcsak a nagygazdaságnak, de az embernek is, aki eddig oda kényszerült. És ha egy kicsit taszítani is kell rajta, hogy költözzön be civilizáltabb falusi vagy városi helyre, az se baj; majd belátja utóbb, hogy neki is így jobb, még inkább a gyerekeinek.

Mivel az állami gazdaságok és termelőszövetkezetek vezetői, szakemberei valóban a táblásított nagyüzem érdekkörében élnek, és szükségképp egy urbanizált szocialista civilizáció úttörői tanyás tájakon is, van némi alapja a feltevésnek, hogy a mezőgazdasági nagyüzem kezdettől siettette a tanyavilág felbomlását. Néhány tájon valószínűleg ez volt az első számú tanyaromboló tényező. Nagykőrösön az állami gazdaság tanyapolitikája efféle vágányon indult az 50-es évek elején, és – némi kényszerű ingadozással – máig tartja ezt a vonalat.

De azért az állami gazdaság területén sem úgy megy ez, hogy egyik évtizedről a másikra megszüntethették volna a tanyákat; ma már célszerűtlen is gyorsítani a folyamatot, mely jóformán magától felvette az üzemvezetők szemében is elfogadható tempót. Megint más a helyzet a termelőszövetkezeti földeken, és ezek teszik ki a nagykőrösi határ öthatodát. Itt, habár a tanya valóban útjában áll a táblásításnak is, a nagyüzemi állattenyésztés és a megfelelő takarmánybázis kiépítésének is, meg

persze az is igaz, hogy mindenféle értelemben sokba kerül az üzemnek, mégis sokféle nyomós érdek szól a tanyák megőrzése mellett.

Az állami gazdaság és a téeszek közt már az is különbséget tesz, hogy az előbbinek több a pénze, más természetűek függőségei és kötelezettségei, és nemcsak jogilag, valóságosan is más a viszonya a benne dolgozókhoz, mint a termelőszövetkezetnek. Egyszóval: másféle erőviszonyok uralkodnak az állami gazdaság térségében, mint a termelőszövetkezetek 30 ezer holdján, aminek jelentékeny része rosszabb adottságú, néhol keservesen művelhető terület. Ezzel már jeleztük is, hogy a tanyák megszűnése vagy megmaradása egy-egy mezőgazdasági nagyüzem területén bizonyos értelemben erőviszonyok dolga.

Az állami gazdaság az első időben, 1949–53 közt bátran törekedhetett tanyátlan nagytáblák kialakítására, főképp a jó feketei részen, mert kevéssé szorult rá azoknak az embereknek munkaerejére, akik a feketei egykori nagygazdabirtokok tanyáiban éltek. Ha megtartotta őket, illetve ha azok éppen az állami gazdaságban óhajtottak dolgozni, bőven osztogathattak nekik másfelé is – például a sűrűbben tanyás és homoktalaj miatt amúgy is kevésbé hasznosítható szomszédos hangácsi részen – üres tanyát, hiszen éppen ekkor százával költöztek be mindenfelől a városba a kisebb-nagyobb gazdák és tanyabérlők. De magából a városból is könnyű volt munkásokat állami gazdasági státusba venni vagy időszakos munkákra felfogadni. Az ipar fejletlen volt, számtalan kisebb-nagyobb parasztgazdaság roppant össze, a megélhetés pedig természetesen munkára kötelezte a városi társadalom minden rétegét. Munkaerőbőség uralkodott később is, 53 után, amikor az állami gazdaság terjeszkedése is lassult. Másrészt a gépesítés itt gyorsabban haladt előre, mint más szektorokban.

1960 után, amikor a nagykőrösi mezőgazdaság általános átszervezése során az állami gazdaság is megnőtt, majd területileg stabilizálódott, már itt is csínján bánt a vezetés az oda eső tanyaépületekkel. Tapasztalatból tudták már, hogy mégis erősebben kötődik a tanyalakó a gazdasághozmint a több munkalehetőség közt élő városi; jelentékeny előnnyel járt a gazdaság számára, ha az államosított vagy valamiképp neki tagosított tanyákat mintegy szolgálati lakásként engedi át megbecsült dolgozóinak.

Ez azonban csak lassította a tanyarendszer sorvadásának folyamatát az állami gazdaság területén. Továbbra is gyorsabban megy ez itt, mint a téesz-földeken. Részben mert az állami gazdaság valóban komolyan veszi, ahol csak lehet, a táblás gazdálkodást. Másrészt, mert az állami gazdasági

dolgozók tanyai jószágtartása valamelyest korlátozottabb, mint a téesztagoké, ennélfogva kisebb érdekük fűződik a kinti léthez, mint sok termelőszövetkezeti tanyai embernek. Végül és nem utolsósorban: a nagykőrösi mezőgazdasági nagyüzemek közül egyedül az állami gazdaságnak áll módjában, hogy anyagilag is támogassa legalább a törzsgárda városbeli építkezését, házvásárlását. Évről évre 5–10 család jut mostanában ezen a módon városi lakáshoz, s ez általában ugyanennyi tanya felszámolódását hozza magával. A fő irányvonal 1973-ban, ahogy az akkori igazgató megfogalmazta: „Nem sürgetjük a tanyák felszámolását, de örülünk neki. Ha valamelyik megürül, nem költöztetünk oda már senkit."

Mindezen túl az állami gazdaság kevésbé él szoros életközösségben saját dolgozóival, mint bármelyik téesz a maga tanyai tagjaival. Itt egyedül a szakember dönt. Erősen érvényesül az üzemi hierarchia, amelynek az egyszerű tanyai ember, az állatgondozó, a traktoros az alján helyezkedik el. A nagyüzem működtetési és fejlesztési érdekei itt mindennél előbbvalóak. Az ide került egykori parasztok külön gazdasági egzisztenciájának, relatív önállóságának, saját elképzeléseinek nem nyílik tér. Fül sincs, mely érzékenyebben figyelne olyan paraszti kívánságokra, amelyek valami más szférává állnának össze a centralizált nagygazdaság felső, technizált struktúrája alatt, részben ellentétes érdekekkel és mozgási iránnyal.

A termelőszövetkezetekben ez a másik szféra törvényesen, megengedetten is létezik. Ez az, amit háztáji gazdaságnak neveznek, és tudni kell, hogy tanyai viszonyok közt kiterjedt tevékenységi terület ez. De az intézményes és emberi viszonylatok is másképp kötelezik el a téesz-vezetést a tagok felé meg a tagokat a vezetők irányában. Nemcsak a nyers erőviszonyok különböznek az állami gazdaságban kialakult egyensúlyi viszonyoktól. Nemcsak arról van szó, hogy a szövetkezetnek kevesebb a pénze, a beruházási lehetősége, hátrébb áll a technikája, s ezért nagyobb mértékben szorul tagjai, köztük a tanyaiak munkájára, együttműködési szándékára, jóindulatára is. Mindezen túl a téeszeket máig is áthatja egyfajta patriarchalizmus, amelyben a vezetők sokat néznek el a tagoknak, de a tagok is a vezetőknek, s így (néha keserves, máskor kedvező következményekkel) megvalósul az érdekek valamilyen egyeztetése. Világos, hogy a tanyák fentmaradása, mai funkcionálása szempontjából ez sem mellékes. Nem utolsósorban ezen múlik, tartósnak, biztonságosnak érezheti-e a tanyalakó a fedelet a feje fölött, a gyöpöt, a részben használt szövetkezeti kaszálót jószágai táplálására, a 2–3 tehén, a 10–20 disznó létfeltételeit, ezzel azt, érdemes-e odakint maradnia. Hogy mit enged meg

az elnök és a főagronómus, és mit ellenez, mit tilt, roppant fontos a tanyai létfeltételek tekintetében; de az sem mellékes, milyen modorban, milyen hangsúllyal korholja az embert, ha a közös munka helyett a háztájiban akar éppen dolgozni vagy ha a jószág, ami gyakran előfordul, a tilosban éretik.

Miképpen kezeli egy-egy téesz a területén fekvő tanyákat – ez tehát ugyancsak erőviszonyokon múlik. Az erőviszonyok pedig nem egyik napról a másikra keletkeztek. Ennek is megvan a maga története.

Miért nem számolják fel a téeszek a tanyákat?

Az első termelőszövetkezetek itt 1948 késő őszén kezdtek szerveződni, és a következő év tavaszán fogtak munkához. Aki manapság ismeri egy-egy 8–10 ezer holdas téesz viszonyait, nehezen képzeli el, milyen volt ez a korai indulás. Szerteszét a tágas határban – a Feketén, a Homolytáján, a Gógányban – egy-egy 100 vagy 150 holdas területen 6–8–10 család állt össze. Csupa szegény. Egykori nagygazdák tanyásföldjeit kapták meg az első időben bérletként, majd termelőszövetkezeti közös tulajdonként. Az ezeken talált tanyák adtak otthont az alapító tagoknak, meg az innenonnan összehordott jószágállománynak. 10–12 szarvasmarha, 6–8 ló, egy falka malac – ennyiből állt a gazdaság beindításához rendelkezésre álló állomány. Nem akarom ez alkalommal elmondani e régi kis termelőszövetkezetek fokozatos növekedésének történetét. Ide csak az tartozik, milyen viszonyba kerültek a tanyavilággal, amelynek egy-egy foltján megkapaszkodtak.

Természetesen, semmire sem volt nagyobb szükségük, mint éppen a tanyákra. Gazdasági központként is, a tagok hajlékaként is. Ezek nélkül el sem kezdhették volna sem a gazdálkodást, sem a toborzó munkát a várostól 6–8 kilométer távolságra. Átörökölt kisüzemi technikával, paraszti módszerekkel dolgoztak néhány éven át, akkor is, amikor területük 1000–1500 holdakra nőtt. Legfeljebb a szántást vette át a gépállomás. Minden egyéb olyan felszerelésre és olyan metódusokra épült, amelyek tanyai kinntartózkodást igényeltek. Sokáig az állatállományt is szerteszét őrizgették a tanyákban – itt is néhány marha, amott is, itt a lóistálló, a harmadik tanyában a közös libahizlalás, a negyedikben egy csapat pulyka, és így tovább. A korai termelőszövetkezetek munkaerőbázisa a tanyán rekedt szegénynép, mely a földosztásból is kimaradt; korábbi gazdáik

lába alól az 1949-ben súlyosbított agrárpolitika rántotta ki a földet. Városban élő szegényember kivételképp akadt csak ezekben a téeszekben.

A téeszek tehát semmiképp nem lehettek ezekben az években, az 1949–1953 közti kritikus időszakban a tanyák ellenségei. Ellenkezőleg, az volt a jó, ha minél több tanya került a kezükre; ha üresen, annál nagyobb szerencse, mert odaadhatták ingyen is olyan családoknak, kik a tanyai lakás kedvéért vállalták el, hogy belépnek a téeszbe. Később pedig, ahogy az 50-es évek elején mindegyik téesz sok száz holdra vagy már ezer hold fölé emelkedett, még inkább szükségük lett a tanyákra is, a tanyai emberekre is. Az állami gazdaság, láttuk, el volt látva munkaerővel, mert pénze is volt fizetni, módja is válogatni. A téeszek ezzel szemben már az 50-es évek elején munkaerőgondokkal kerültek szembe. Területük a tagosítások során gyorsabban nőtt, mint tagságuk, különösen munkabíró és a munkát el is vállaló tagságuk létszáma. A tagosítások során tömérdek „állami tartalékföld" jutott hozzájuk, amelyet gazdája is, korábbi parasztbérlője is elhagyott. Technikájuk nem fejlődött olyan ütemben, hogy hamar ki tudták volna küszöbölni a gabonabetakarítás vagy a kapálás hatalmas munkaerőigényét. Egyedül tagjaikra támaszkodhattak. Minél több volt a tanya egy-egy termelőszövetkezet területén, annál több lehetett a tag.

Nem is egyszerűen a tagok számáról van szó. Inkább arról, mi módon lehet minél több *családot* szorosan bekapcsolni e kezdetleges technikájú, még paraszti felkészültséget, szorgalmat követelő gazdaságok érdekviszonyaiba. Aki a téesz területén tarthatta meg – vagy kapta éppen a téesztől – a tanyát, könnyebben megnyerhető minden munkára. Már azért is, mert tanyai megélhetése – elsősorban a kinti állattartás mérete, takarmányellátása, jövedelmezősége – ettől fogva a téesz vezetőségének jóindulatától, a közös gazdaságon belüli írott és íratlan szabályozástól is függött. Egy-egy tanyán nem egyetlen ember, hanem legalább két munkabíró felnőtt, olykor a felserdülő gyerekek erejére is számíthatott a termelőszövetkezet. Akár munkaegységben számoltak, akár – ami itt korán elterjedt – részesművelésre, „családi vállalásra", adta ki a gazdaság a kukoricát, a cukorrépát meg a zöldségféléket, mindenképpen sokkal többet ért egy-egy egész család együttes munkaképessége, mint azoknak a városi embereknek, kijáró öregeknek a munkája, akik más lehetőség híján ugyancsak termelőszövetkezeti tagok lettek. A kint élő családokra, mint spontánul összefogott, önérdekükben önmagukat is hajtó munka-

szervezeti egységekre épültek fel a korai termelőszövetkezetek. Egykori szegényparasztcsaládok alkották mindenütt a szilárd törzset.

Hogy ne csak beléptesse, de törzsgárdává formálhassa egy-egy téesz a területén élő tanyai népet, annak feltételei voltak. Elsősorban az, hogy ez a tagság valamelyest élvezhesse a tanyai kintélés gazdasági előnyeit – ha már civilizációs hátrányait vállalni kényszerül. Maga a téesz-jövedelem ebben az évtizedben nem sokkal emelkedett a létminimum fölé. A tanya mindig is az állattenyésztés terepe volt; meg kellett maradnia ebben a szerepben, hogy megtartsa megkötő erejét.

Részletes adataink a tanyai téesz-tagok háztáji állattenyésztését illetően 1949–1960 közötti időből nincsenek. De nem egy emlékezés tanúsítja, hogy ezekben az években sem vették túl komolyan a téesz-tagok háztáji jószágtartását korlátozó előírásokat. Hivatalosan nem lett volna szabad többet tartani tanyán egy tehénnél és szaporulatánál, egy anyakocánál és annak malacállományánál. A valóságban ezek a kategóriák „rugalmasan érvényesültek". Ha az egy tehén szaporulata másik tehénné nevelkedett, majd mindkettő mellett felnőtt egy-egy borjú, ez ugyanúgy belefért az elnézett létszámba, mint az, ha két anyakoca, 15–20 malac és 8–10 hízó disznó találtatott. Az ellenőrzés sem lehetett szigorú, annál kevésbé, mert a téeszek tisztikara, ide értve többnyire az elnököt is, olyanszőrű tanyai ember volt, mint a többiek. Neki is állattartásból kellett egyebek közt megélnie. „Ez a tanyai élet jószág nélkül semmire se jó." „Csak egyért marad kint az ember: azért, mert itt tehenet, disznót, baromfit tarthat, és abból van a jövedelem." Hasonló nyilatkozatok százait idézhetném az 1973-as interjúkból, és ami igaz most, annak igaznak kellett lenni húsz évvel korábban is.

Az állami gazdaság kezdettől olyan alapokon fejlődött, hogy messzemenően technizált és hierarchizált nagyüzem legyen, állami központból származott beruházási lehetőségekkel és többfelől toborzott munkáshadsereggel. A téeszek ezzel szemben paraszti szervezetként keletkeztek, küszködtek, terjeszkedtek. A tanyai nép lévén első számú bázisuk, szabályosan is, szabálytalanul is tekintetbe kellett, hogy vegyék a tanyai létezés elemi érdekeit, feltételeit. Ha működött is centralizált ellenőrzés, megyei és városi irányítás fölöttük, közvetlen viszonylataik döntő tömkelegét maguk szabályozták. Ez a felülről gyakran áttekinthetetlen intézése a mindennapi munka, az osztozás, a közöst és egyénit egyeztető élet feltételeinek, semmiképpen nem kerülhetett ellentétbe a tanyák fent-

maradásával. Inkább konzerválta, semhogy nagyüzemi érdekből bomlasztotta volna a tanyavilágot.

1959-ről 60-ra forduló télen szervezték át a nagykőrösi mezőgazdaságot. Ettől fogva a 6000 hold fölé nőtt állami gazdaság mellett hat nagy termelőszövetkezet létezett. Az egyéni gazdaság néhány száz hold határszéli homokföldre szorult vissza, és nemcsak a tulajdonképpeni tanyás határban számolódott fel, de jórészt a várost közvetlenül övező egykori szőlők, gyümölcsösök és zöldségeskertek övezetében is. De a termelőszövetkezetek érdeke ezután is a tanyák megtartását, megmentését írta elő. Ugyanazért, mint korábban: innen került ki a dolgozó tagok, a szorosan bekapcsolható, teljesítőképes családok többsége.

Igaz, az átfogó kollektivizálás során százával léptettek be olyan parasztokat is, akik a városban éltek. A megnagyobbodott téeszek nyilvántartott tagságának fele, kétharmada ilyenformán a városi lakosságból került ki. Ezek közt azonban sok az öreg, aki vagy már nyugdíjasként, járadékosként kezdte termelőszövetkezeti pályáját, vagy hamarosan ebbe a kategóriába lépett át. Gyakori az olyan városi család, amelynek feje, az egykori gazda belépett, dolgozott is több-kevesebb ideig, kijárva a téesz földjére, de a család a maga egészében már valami másból élt, ennélfogva a családi egzisztencia csak egyetlen, a korral lazuló szálon kötődött a mezőgazdasági nagyüzemhez. Ma is találkozunk 60–70 éves bácsikkal, nénikkel, akik megszokásból s hogy ne szoruljanak a gyerekeik kenyerére, szívósan végzik téesz-beli kötelezettségeiket, ledolgozzák legalább az előírt munkanapot, megművelik háztáji földjüket is, miközben fiaik és lányaik már régen a gyárban dolgoznak, vagy hivatali, értelmiségi munkakört töltenek be.

Ilyen viszonyok között – és ezek éppen a gyorsan iparosodó mezőváros jellegzetes viszonyai – a termelőszövetkezetek 1960 óta is legfőképpen tanyai törzstagságukra építhetik munkaszervezetüket. Legalábbis azt a részét, amely a határban szerteszét létesített kisebb üzemközpontokhoz, állattenyésztő telepekhez, a kinti szántóföldi munkához, növényápoláshoz, a távolabbi új nagyüzemi szőlők és gyümölcsösök munkálataihoz kötődik. A városhoz közeli nagyüzemi zöldségesek (mint például a Szabadság-Tsz „fóliavárosa", amely közvetlenül a városi kórház háta mögött terül el, pár méterre a városszéli autóbuszmegállótól vagy a Hunyadi-Tsz kertészete, a vasútállomástól és a Konzervgyártól alig egy kilométerre) természetesen városi munkaerőt is foglalkoztatnak. Hasonlóan, majdnem mindegyik téesznek van vagy nemrég még volt olyan

szántóföldi kapásterülete és zöldségesföldje (elsősorban paradicsom), amelyet városiak „családi vállalásra" kiadott részes munkájával műveltetett meg, és ebben olykor nem is csak téesz-tagok vettek részt. A városi munkaerő megszerzése, megfizetése, megtartása azonban kezdettől bizonytalanabb, mint a tanyai tagság egzisztenciális odakötése. És ahogy az idő halad, ahogy a nagykőrösi ipar, a szolgáltatás hálózata meg a többi nem mezőgazdasági munkakör fejlődik, ahogy a tegnapi parasztok városon nőtt gyerekei egyre kevésbé vállalják a mezőgazdasági munkát – úgy válik mindig problematikusabbá a városon élő téesz-tagok munkába állítása.

Ezért fűződik hát elemi érdeke még ma is mindegyik nagykőrösi termelőszövetkezetnek ahhoz, hogy fennmaradjanak a tanyák. Annak ellenére, hogy itt is útjában állnak a nagyüzemi táblák leggazdaságosabb kialakításának. És természetesen itt is sokba kerül a téesznek a tanyák fenntartása, mert a terebélyes tanyai állatállomány minden intés, pénzbüntetés és jószándék ellenére sokat emészt fel a környező termelőszövetkezeti föld terméséből.

1960 után a tanyai állattartás korlátozását itt is feloldották. Az új agrárpolitikában a háztáji gazdaság nagyobb szabadsághoz jutott, elismertetvén, hogy nemcsak a háztartás céljait szolgálja, hanem országosan jelentős árutermelő ágazat ez is. Valóban, hova jutnánk az alföldi tanyákról beszállított tej hektoliterei, a tanyán hízott disznók százezrei nélkül, nem is szólva a baromfiról.

A meghagyott félholdnyi gyep és a korábban egy hold kimért háztáji föld takarmánytermése nem fedezi olyan tanya szükségleteit, ahol tehenet is, sertést is, baromfit is nagyobb számban tenyésztenek. Sokáig a részes jellegű, „százalékos" kukoricatermelés segített. Később, ahogy itt is elterjedt a kukorica vegyszeres termesztése, a háztáji földet kellett valamiképp növelni, és gondoskodni kellett a takarmánybeszerzés más lehetőségéről is. Ma már minden termelőszövetkezeti tag jogosult egy-egy hold háztájira, s így egy család 2–3 hold földet is használhat. Egyre gyakoribb, hogy a megnagyobbodott háztáji föld felét vagy harmadát nem kukoricával vetik, hanem árpát, takarmánybúzát termelnek rajta. Emellett a termelőszövetkezetek szervezik is, segítik is központi készletekből vagy együttes vásárlás révén a tanyai tagok takarmányellátását.

Nem mindenki él egyformán a lehetőségekkel, amit a tanya, mint a sokágú állattartás terepe, s ehhez a háztáji föld nyújt. A család erejétől, korától, elfoglaltságától, munkakedvétől, igényeitől is függ, mennyire

vállalja a nagyra méretezett tanyai állattenyésztéssel járó rengeteg munkát: hogy a közös gazdaságban traktorosként, vontatósként, állattenyésztőként, baromfigondozóként ledolgozott munkanap előtt és után órákat töltsön a trágya kihordásával, a takarmány előkészítésével, a jószág gondozásával. Aki bírja és vállalja, a termelőszövetkezeti jövedelemmel felérő, néha azt felülmúló második keresetre tesz szert.

Így gyűlik egyik tanyában gyorsabban, másikban lassabban a megtakarítás, mely többnyire azt szolgálja majd, hogy városon telket, házat vegyen, építsen az ember. Akkor végre megszabadul a kinti homoktól, sártól, a mindig ganajos tanyaudvartól, a dohos szoba-konyhától, a fürdőszobát nem ismerő létformától, a hajszás „kettős műszaktól", egyszóval az avult tanyai lét keservétől. Lehet belőle városi ember. Ami, hogy kimondjuk a legfontosabbat, mindig is jobb állapot volt, mint a tanyai létezés, és ezt, ha nem is mindenki, de a nagy többség korábban is tudta. Aki pedig nem tudta volna, felfedezte az utóbbi évtizedben.

Mi múlik az erőviszonyokon?

Az a vélemény tehát, hogy az alföldi tanyavilág elsősorban azért sorvadozik, mert a mezőgazdasági nagyüzem a tanyáknak természeténél fogva esküdt ellensége, Nagykőrösön nem igazolható. Másrészt persze az sem igaz, hogy a tanyaiak körömszakadtig ragaszkodnak a kinti léthez, és csak a durva erőszak, a gazdasági kényszer, a nagyüzemi vezetés ellenük irányuló kampánya űzné el őket a szívükhöz nőtt kinti hajlékból.

Az viszont igaz, hogy a tanyarendszer első nagy megroppanását az egyéni parasztgazdaság túlterhelése, veszélyeztetése, majd általános felszámolása hozta magával. Amit mezővárosi tanyarendszernek nevezhetünk, az egyéni birtoklás és az ezen alapuló övezetes mezővárosi határhasználat szerves tartozéka volt, ezzel együtt fejlődött ki, és egész történelmi sorsa ehhez kötődött. Ha a mezővárosi paraszti birtoklás és gazdálkodás e rendszere felszámolódik, törvényszerűen enyésznek el a tanyák is.

Az épületek, lakó- és gazdasági építmények, amelyek egykor egy-egy 30–50–100 holdas komplex mezővárosi gazdaság kihelyezett telepeként keletkeztek, vagy egy-egy 10–15–20 holdas gazda kinttartózkodását szolgálták, a nagyüzemi átszervezés után még mindig alkalmasak lakásra is, állattenyésztésre is. Ez konzerválja ideig-óráig az építmények létét. De

sem eredeti funkciójukat nem állítja vissza, sem olyan új funkcióval nem ruházza fel őket, ami hosszasabban szükségessé tenné a tanya fennmaradását.

Addig vannak, amíg a körzetükben létesült nagyüzemnek szüksége van kint élő tagokra. És amíg maguknak az embereknek, kik többnyire odakint születtek és nevelődtek, ugyancsak szükségük van – jobb híján – kinti hajlékra és a nagyüzemi munkaalkalom meg a tanyai állattartás szerencsésen kombinálható kettős jövedelmére. Amíg ez a kétféle rászorultság nagy erővel jelen van, és egyik a másikat támogatja, a tanyák – mai, változott funkciójukban – tömegesen is fennmaradhatnak. De, hogy ez meddig tart, az egyfelől a nagyüzem anyagi, technikai erősödésének, másfelől a mai téesz-tagság és a nyomába lépő nemzedék igényesedésének, illetve más munkalehetőségének, pályalehetőségének függvénye.

A tanyavilág felszámolódásának ütemét sok tényező befolyásolhatja. Kérdés például, hogyan számolódhatott fel már az 1960-as években a tanyavilág a tiszai löszháton vagy olyan mezőváros határában, mint Karcag. A magyarázatot nyilván abban kell keresnünk, hogy a tiszai löszhát kiváló talajain hamar megerősödtek olyan termelőszövetkezeti nagygazdaságok, amelyek technikával is, munkabérköltséggel is bírták, hogy pótolják a kieső tanyai munkaerőt. Szerepet játszott az is, hogy ott nincs olyan ipar, amely az adottságaiknál és fejlettségüknél fogva magas munkabért fizető termelőszövetkezetekből elvonná a munkaerőt.

Karcagon megint más a helyzet. Itt bizonyára nagy jelentősége volt annak, hogy az első nagy termelőszövetkezeteket – amelyek nem olyanok voltak, mint a korai nagykőrösi téeszek, hanem erősebbek is, erőszakosabbak is – már az 50-es évek elején megszervezték. Míg a Duna–Tisza közi homokvilág kicsi szegényparaszti szövetkezetei jóformán eltűntek az egyéni tanyák tengerében, a Nagykunság – Karcag, Túrkeve, Kisújszállás – akkori téeszeit hatalmas módon segítette az állam. Ez volt néhány évig a „mintakörzet", ahol a nagyüzem fölényének szemléletesen, kiugróan meg kellett mutatkoznia. Másrészt a nagykunsági táj valóban alkalmasabb a nagyüzem fölényének igazolására, egyáltalán megvalósítására, mint a Duna–Tisza közi homok. A mezőgazdasági termelés adottságai ugyan ott is lényegesen rosszabbak, mint az imént említett löszháton; közepes minőségű és nehéz művelésű, szikesekkel kevert talajokat ér sok nyáron át aszaló napsütés, máskor fölös csapadék; a talaj vízháztartása gyatra, és csak nagy költséggel javítható. Mégis, mivel ezek a földek megfelelő technikával jó búzatermő, kukoricatermő szántóföldé,

részben pedig rizsteleppé formálhatók, itt elsősorban a beruházás volumenén és az irányítás képzettségén meg gyakorlatán múlik egy-egy nagyüzem sikere. A szükséges technikát 1950 óta, immár negyed évszázad folyamán halmozhatták fel a karcagiak, az első időben kivételes állami segítséggel is, később már inkább saját munkájuk eredményéből akkumulálva a nélkülözhetetlen összegeket. A szakembergárdát pedig előbb ugyancsak kiemelt helyzetük, más tájaknál korábbi átszervezésük vonzotta ide, majd a debreceni Agráregyetem és a helyben működő Felsőfokú Mezőgazdasági Technikum növendékeiből egy már országos hírű vezető garnitúra válogathatott maga mellé fiatalabbakat.

A lényeg itt is, mint a sokkal jobb fekvésű tiszaföldvári körzetben az, hogy megteremtődtek a nagyüzemek aránylag gyors és folyamatos erősödésének anyagi és szellemi feltételei. Ezzel lehetségessé vált, hogy évről évre jobban fizessék a munkát, helyettesítve előbb százakat, azután már ezreket a gépek erejével. Kevésbé szorultak tehát rá tanyai tagjaik munkájára. Kritikus időszakokban sem kellett esedezniük a munkaerőért. Ennélfogva felülkerekedhetett a tanyával kapcsolatos másik nagyüzemi álláspont: az, amely a tanyavilágot az üzemfejlesztés gátjának ítéli, felszámolását érdekének tartja, és meg is tudja oldani.

Nagykőrösön mások az adottságok. A homoktalaj a táblás nagyüzemi termelést a tanyától függetlenül is nehezíti. A homok eredetileg buckasorokban helyezkedik el, ahogy a szelek évezredek alatt idehordták. Bármennyit simított el aztán a természet is, az emberi kéz is, máig megmaradt a talaj enyhe, de a művelés szempontjából jelentős egyenetlensége. Magasabb, mélyebb talajfoltok váltogatják egymást, a vízszintes felületeket gyakran törik meg alig látható lejtőcskék. Sávonként, foltonként, néhol négyzetölenként másként reagál a talaj esőre, szélre és művelésre. Az egyik darabka túlságosan is őrzi a csapadékot, a másik órák alatt kiszárad.

A mikroviszonyoknak ez a sokszerűsége kevésbé zavarta a 15 vagy 30 holdas egykori tanyai gazdát, még kevésbé az 1–2 holdas parasztot. Kiismerve földje szeszélyes adottságait, alkalmazkodott hozzá. „Itt bizony minden darab föld más. Azelőtt a gazda tudta, hová vethet rozsot, hol terem jól, hol rosszul a kukorica, és melyik az a néhány szöglet a földjén, ahol locsolás nélkül is megnő a paprika." A homoki parasztgazdálkodás korábbi intenzív irányú fejlődése, a szőlő- és gyümölcskultúra meg a zöldségtermesztés kivirulása ugyanazoknak a talajadottságoknak is betudható, amelyek manapság a nagyüzemek megerősödését

gátolják. A homoktalaj egyfelől korlátozta a másutt jövedelmező gabona- és kukoricakultúra eredményességét, s így, ha adó vagy bérleti terhei növekedtek, a termelés intenziválása felé hajszolta a gazdát, a bérlőt, a törpebirtokos kisembert; másrészt lehetségessé is tette az intenzív kultúrák meghonosítását, legalábbis a birtok egy-egy szögletében, más növénytermesztési ágakkal és az állattenyésztéssel kombinálva.

Hogy a nagyüzem miért nem képes ezt a kombinációt nagyobb arányokban úgy végrehajtani homokon, nehéz kérdés. A kisembernek annak idején nem volt más útja, csak ez. A kisparaszt önmagának nem fizetett munkabért, s ezért, bármibe került is, fenntartotta, olykor rendkívüli erőfeszítés árán, a pénzt hozó intenzívebb ágazatokat, hogy a kevesebbet jövedelmező homoki rozstermelés, kukoricatermelés hiányait így kipótolva, életben tartsa a családot; a nagyobb gazdát pedig bérlői, tanyásai, részes munkásai, szőlőkapásai kizsákmányolása, az ezekből kipréselt munkateljesítmény emelte fel, és segítette át olykor a válságon is. Az új nagyüzemekben elsősorban a munkát kell megfizetni. Minél munkaigényesebb egy ágazat, annál nehezebb jövedelmezőségét biztosítani.

Itt kapcsolódik be az a tényező, amit az előnyök és hátrányok halmozódásának nevezhetünk. Ahol, mint a tiszai löszháton, a kitűnő föld már eleve megteremtette a jövedelmezőség s ezzel a felhalmozás bázisát, ahol ennélfogva az egyszerű téesz-tagot is, a szakemberek vezérkarát is egyre jobban meg lehet fizetni, ott a folyamatos javulás anyagi, szervezeti és szellemi feltételei halmozódhatnak. A termelési sikerek és a magas jövedelem olyan beruházásokat is lehetségessé tesz, megtérülésüket biztosítva, amelyek gyengébb adottságok között ugyancsak kihúzhatnák a téeszeket a bajból – ha azok is bírnák a beruházási költséget, ha vissza is tudnák fizetni a hitelt. De nem bírják. Éppen, mert náluk – legalábbis amíg valamilyen szerencsésebb ágazat, árpolitikai fordulat, különleges támogatás vagy kivételesen tehetséges vezetés jóvoltából át nem törik a bűvös kört – nem a kedvező fejlődési feltételek halmozódnak, hanem egyik hátrány a másikat szüli. A rossz természeti, termelési adottságok alacsony szintre szorítják a tagok jövedelmét, gyakran a vezetők fizetését, prémiumát is, s ez már magában is elég lehet, hogy az ambiciózusabb szakember elhúzódjon onnét, ahol munkájának egyébként sincs látszata. Biztosan jó jövedelem nélkül miféle beruházási hitelt vehet igénybe az ilyen nagyüzem? Ha mégis megteszi – aminthogy gyakran megtették a nagykőrösi téeszek is –, a kockázat nagyobb, mint kedvezőbb tájakon. Itt könnyű belebukni az istállóépítésbe is, a szőlő- és gyümölcsöstelepítésbe is, mert

nincs igazi biztosítéka annak, hogy a hiteleket időben visszafizetheti, tagjait pedig legalábbis kielégítő szinten megfizetheti a téesz. Említhetnénk azt is – emlegetik maguk a szakemberek elégszer –, hogy a gép nekik ugyanannyiba kerül, mint zsíros, fekete földeken gazdálkodó téeszeknek, jóllehet, kevesebb búza és kukorica terem a munkája nyomán, a homok pedig, kvarctartalmú anyag lévén, hamarabb eszi meg a gépezeteket.

Mindez úgy summázható, hogy a központilag kialakított egységes árrendszer, ideértve mind a mezőgazdasági termékek felvásárlási árait, mind a gépek, vegyi anyagok, épületek és egyéb iparcikkek árait, nem a homoki viszonyokhoz igazodik. Jó esetben valamilyen átlagos termelési adottságot és jövedelmezőséget vesz alapul az árrendszer, hozzácsapva a kellő szorgalom arányos jutalmazását is. Ha igaz az, hogy ugyanez a szorgalom 20 vagy 40 százalékkal kevesebbet hoz homokon, mint átlagadottságú szántóföldeken, ez már elég, hogy a nagykőrösi téeszek visszamaradottságát egyik oldalról megmagyarázza. Ebből ugyanis eleve az következik, hogy itt 20 vagy 40 százalékkal többet kell dolgozni ugyanazért a bérért.

Végső soron ez a magyarázata annak is, miért kell a kőrösi termelőszövetkezeteknek olyan kímélettel bánniuk tanyai tagságuk érdekeivel. Tehát magukkal a tanyákkal is, ahol manapság a traktoros, a tehenész, a kertészetben dolgozó gyalogmunkás és a többi középkorú vagy fiatal téesz-tag a boldogulásához elengedhetetlen jövedelem másik, nagyobb felét megkeresheti.

Ki él még tanyán?
Kísérlet a tanyaiak típusba sorolására

Hatvan tanyai interjúból hatvan arcképet lehetne rajzolni, családtörténeti háttérrel, az életsors többé-kevésbé részletes vázlatával. Ez nem fér ide. Ha egyre-egyre csak három-négy oldalt szánnék is, megbontanám a kötet kötelező arányait. A városiakkal, a gyárak új világával bővebben kell majd foglalkozni. Ki kell tehát mérni a tanyaiaknak juttatható helyet.

Szelektálni kell és nem csupán terjedelmi okokból. Azért is, mert sok a hasonló sors, az ismétlődő helyzet. Tüzetesebb ábrázolásra azokat ajánlatos kiválasztani, amelyek túlmutatnak önmagukon: egy-egy típus fontos jegyeit hordozzák.

De milyen ismérvek alapján válogassunk? Mik itt a típusképzés helyénvaló eljárásai?

Kézenfekvő lenne, hogy a ma tanyán élő népet társadalmi eredet szerint rendezzük típusokba, különválasztva az egykori szegényparasztokat az egykori gazdáktól. A szegényparasztságon belül további bontást lehetne végezni. Például elkülönítenénk a 45 előtti legszegényebbeket, a nincsteleneket, a már akkor valamicske földdel, szőlővel, jószágállománnyal rendelkező szegényektől. Csoportosíthatnánk a volt tanyai szegényeket úgy is, hogy egyikfelé tehetnénk, akik 45-ben nem kaptak földet, ennélfogva az 50-es évekig bérmunkások maradtak, másfelé az újgazdákat, kiket 45 után, minthogy a kisparaszti sorba emelkedés kapaszkodóján haladtak, másképp érintett a kollektivizálás. A volt gazdák tömbjét is tovább lehetne bontani bérlőkre és földtulajdonosokra, ez utóbbiak osztályán belül elválasztva a kisebbektől a nagyobbakat.

De ha az 1973-beli tanyai népességet így próbáljuk kategorizálni, nem sokra jutunk. Bármilyen vonzó, hogy minden egyes család mögé odahelyezzük társadalomtörténeti hátterét, bármennyire fontos lenne, hogy jelenlegi helyzetét a korábbival összevetve megítélhessük, emelkedést vagy süllyedést hozott-e számára a termelőszövetkezet – ez a kategorizálás egyszerű okokból keresztülvihetetlen. A mai tanyai népesség ugyanis a régi nagykőrösi paraszttársadalomnak csupán két elemét képviseli nagyobb számban: az egykori tanyai szegényparasztságot és az egykori kisparasztság egy rétegét. Az erősebb paraszti egzisztenciák – már a 30–50 holdas bérlők is, a 15–20 holdon fölüli tanyabirtokos gazdák is – hiányoznak, utódaik is eltávoztak a tanyavilágból. Ritka kivétel ma odakint egy-egy ilyen família: többnyire különleges oka van, ha leszármazottja még tanyán található.

A hajdani igazi szegényparasztok és az egykori önálló kisemberek az 1945 óta eltelt három évtized során összeolvadtak. Legalább másfél évtized óta termelőszövetkezetekben, illetve állami gazdaságban dolgoznak mindnyájan. Aki a régi kisparasztok közül kint maradt, annak a fia, lánya összeházasodott szegényparaszti eredetű kortársaival. Mondhatjuk úgy is: a kint élő kisparasztság maradványai beleolvadtak abba az új tanyai rétegbe, amelynek alapjellegét, életstílusát a korábbi szegényparasztok odakint meggyökeresedett, energikusan feltörekvő csoportja adja. Az egykori kisgazdák és kisbérlők előbb azért vegyültek el ebben a rétegben, mert kint maradván szomszédaik világa lett számukra is az érvényes társadalmi közeg: ez fogta körül őket a téeszben, az iskolában, a szomszéd-

sági névnapokon. Utóbb pedig azért maradtak kint, mert már beilleszkedtek. További sorsuk már ehhez az új tanyai réteghez köti őket.

A társadalmi eredet, távolabbi családi múlt szerinti csoportosítás tehát elesik. Minden előnyét megőrizhetjük, ha valamilyen más kategorizálás során figyelembe vesszük azt is, ki honnét jött. De mi legyen az a másik csoportosítás? *Nemzedékek szerint* kell tagolni az elénk kerülő tanyaiakat. A nemzedéki sorsok valóban élesen elválnak egymástól, egy-egy családon belül is. Soha a történelem során nem volt nagyobb jelentősége annak, ki mikor született. Itt minden évtized radikálisan új erőket kapcsol be az életviszonyok alakításába, új megélhetési és boldogulási skálát, új perspektívát nyit. Roppant különbség támad az egymást követő nemzedékek sorsa között.

Gondoljuk meg, aki a századforduló táján született, most, felmérésünk idején 70–75 éves. Gyermeksége az első világháború idejére, első fiatalsága az 1920-as évekre esett. Gazdaként, gazdasszonyként vagy maga erejéből élő szegényemberként érte meg a gazdasági válságot a 30-as évek elején. A második világháborúba 40–45 évesen vitték katonának. Változatos sors után érte meg 1945 sorsfordító esztendejét; 50 éven is felül vagy már 60-hoz közeledve került választás elé: nagyüzembe lépjen-e, vagy ragaszkodjék az egyéni élethez; utóbb döntenie általában már csak a nagyüzem és a városba költözés között lehetett. Ha belépett, a nyugdíjhatár előtt tette. Mit hozhatott már számára a gazdálkodás új kerete? Traktorra nem ült, tanfolyamra nem küldték, termelési tapasztalatait – ha egyáltalán – addig vehette igénybe a termelőszövetkezeti vezetés, amíg a régi paraszti technika és eljárás dominált. Biztonságosabb lehetett az élete néhány esztendőre – amíg a nyugdíjba vonulás árnyéka rá nem vetődött e relatív biztonságra –, de új életet nem kezdhetett.

Ennek a nemzedéknek sorsa azt példázza, hogy bármekkorát változnak a körülmények, az ember közvetlen helyzetének és gondolkodásmódjának átalakulásához fiatalnak kell lenni. Akit még élete hosszabb távú formálódását, perspektíváit illetően is érintenek az új lehetőségek. Az öregnek már csak alkonyát ködösíti el az élet megszokott formáinak összeroppanása. Beigazodni, belenyugodni abba a más világba, amelyet ők akarni sem akarhattak, hiszen technikái, távlatai kívül estek szemhatárukon – beletörődni, azt lehet. De ha nem övék a világ, ők sem lehetnek már ezé a világé. Aki oly sokáig parasztnak nevelődött, lett légyen gazda vagy szegényember, parasztnak hal meg.

Mennyire más az 1920 körül született nemzedék 45 utáni sorsa! Ve-

szem R. J.-t, a rég megismert hangácsi tanya új gazdáját: 1945-ben 24 esztendős volt. Farmergazda ambíciói, amiről oly lelkesen magyarázott 47 tavaszán, még néhány évig gyötörhették. 73 nyarán, visszatekintve erre az időre, némi öngúnnyal beszéli, hogyan lett végül is zöldségtermelő, de nem ám a város közelében, hanem 12 kilométerre – homokúton, oda-vissza 24, s ezt kellett szezonban nap mint nap megtenni –, hogyan adta fel gépesítési s a környékbeli tanyákra is apostoli módon kiterjesztett modernizálási törekvéseit az 50-es évek elején. De aztán észhez jött, mint mondja, és az elsők közt hagyta magát beagitálni a téeszbe, mikor az a Hangács külső tájékán terjeszkedett. Lett belőle agronómus, mivel gazdasági iskolája kiemelte a tanyai fiatalemberek közül; a 30 holdas atyai gazdaságot pedig (mely egyébként is kisbirtokokra osztódott már 45 táján) okosan elfelejtették neki a téesz vezetői. Üzemegység-vezető már jó idő óta, megállapodott, családias, városlakó, Skodával közlekedő középkáder. Hogy ezt a pályát nemzedéki viszonyokkal meghatározottnak tekinthetjük – hogy így és idáig ívelt –: könnyen bizonyítható.

Még világosabban beszél egy másik mai termelőszövetkezeti ember, az 1973-ban 54 éves B. Mihály pályája. Tanyai cselédemberek gyereke volt, hamar szolgálni állították őt is. Szerencsére bizonyos Cs. Vilmos tanyájára került, 15–16 éves korában, egyéb gazdatanyákon töltött szolgálatai után, s ez a Cs. úr, aki a város vezető rétegéből származott – apja egykor főjegyző is volt, és az elágazott família tanyásbirtokai több száz holdra rúgtak –, felfedezte a fiatalember jóravaló tehetségét, ahogy akkoriban mondták. Cs. Vilmos gazdasági felügyelő, a vármegye apparátusához tartozó mezőgazdasági szakember volt. Terebélyes tanyagazdaságában a homokhasznosítás új módjaival, szőlejében csemegeszőlővel kísérletezett, de a tanyai baromfiállomány feljavítása, exportképesebb baromfi kitenyésztése vagy meghonosítása volt első számú működési területe. Ennek a kitűnő gazdának és emberséges úrnak a keze alatt B. Mihályból korán afféle első ember lett az egyik tanyán. Még a kecskeméti gazdasági iskolába, tanfolyamra is elküldte gazdája a 40-es évek elején – hadd tanuljon.

Ennyi jóindulat viszonzásaképp – meg a maga biztosnak érzett egzisztenciája védelmében –, B. Mihály nem óhajtott földet igényelni a felszabaduláskor. Később mégis rászorult, mivel Cs. Vilmostól így is, úgy is elvették utóbb a birtokát. B. Mihály akkor 8 holdat kapott a szétparcellázott gazdaságból.

1946-tól 1960-ig tanyai egyéni gazda, kint a Homolytája homokján.

A juttatott földhöz 10–15 holdat bérelt, jószágot nagy számban tartott, mintaszerűen gazdálkodott. Ama kevesek közé számított, akik a beszolgáltatást olyan pontosan teljesítették, hogy nevük a tanácsháza oldalára kihelyezett dicsőségtáblára nemegyszer felkerült.

Az 1959-ről 60-ra forduló télen megvált egyéni gazdaságától, hogy nehéz szívvel-e vagy könnyűvel, másfél évtizedes kiemelkedő brigádvezetői pályafutása után, talán már maga se tudja.

A vázolt pálya meg különösen, ami 1959–73 közé esett B. Mihály életéből, sem 10 évvel idősebb, sem 10 évvel fiatalabb emberrel nem eshetett volna meg. Brigádvezetőnek tették meg. Képzettsége, mintagazdai tekintélye, emellett a fiatal korában megszokott kötelességérzet, az egyéniségében összefonódó gerincesség és tisztelettudás egyenesen erre a szerepre teremtette. Hogy így és ezért lett a termelőszövetkezet középgarnitúrájának tagja – és maradt napjainkig megbecsülten, elmozdíthatatlanul, öt vagy hat téesz-elnök, legalább ugyanennyi főagronómus idején – ez megint az 1920 körül született, 1960-ban 40 éves nemzedék determinált sorába illeszkedik.

Ha előbb születik, öreg már a mezőgazdaság átszervezése idején ilyen szerephez, ennyi munkához – a brigádvezetői lótás-futást mintaszerű tanyai állattenyésztése egészíti ki ugyanis, ami maga is majdnem egész embert követel. Ő még bírhatta, vállalhatta ezt. Ha 10–15 évvel később jön a világra, természetesen tovább iskolázódik, nem Cs. Vilmos jóvoltából, hanem a középiskola és egyetem lépcsőin jut fel – és nem brigádvezetői posztra.

De nemcsak a személyiség oldaláról meghatározó a gyorsan változó időnek az a pillanata, amelyben születik, nevelődik. A brigádvezetői szerepkör és ahogy ez a fajta ember betölthette: korszakhoz, ezen belül egy aránylag rövid időszakhoz kötődik. B. Mihálynak csak bizonyos típusú üzemben lehetett *ekkora* szerepe és *ilyen* tekintélye a vezetés szemében is, a tagok között is. Erősen meghatározott tanyai emberfajta az, amely éppen reá hallgat, ekkora figyelemmel fogadja el őt vezető egyéniségnek. Ha hivatalosan brigádvezetőnek neveztetik is, voltaképp egy keresztül-kasul összerokonodott szegényparaszti nemzetségfélének természetadta vezéregyénisége, családok közti és családokon belüli viszályok elegyengetője, közvetítő ember a nagyüzemi vezetés és a saját érdekeit erősen szem előtt tartó tanyai tagság között. Mivelhogy ő az, aki egyik szempontjait is, a másik fél érdekeit is ismeri, és mind a kettőt a magáénak fogja fel. Másfél évtized óta B. Mihály mindig kulcsember,

akire változó elnökök és főagronómusok szilárdan támaszkodhattak, azzal a feltétellel, hogy tekintetbe veszik annak a 30 vagy 50 tanyai családnak létfenntartási és gyarapodási érdekeit, követelményeit, akiket ugyanez a Mihály bácsi, mindig tisztelettudóan, de hajthatatlanul képviselt. Ha fiatalabb lett volna, nemcsak hogy nem maradt volna itt, soha ki sem alakulhattak volna benne azok az ismeretek és készségek, amelyek éppen egy nehézkesen technizálódó tanyavilági nagygazdaság brigádvezetőjévé, másfelől a szegénységből gyötrelmesen és ambiciózusan kiemelkedő népréteg vezéralakjává formálták.

Ennyire függvényei vagyunk a változó időnek? Ennyire. A társadalom régen is változott. De nem olyan ütemben, mint a századunk 40-es évei óta. Ha olyan társadalmi világot vizsgálunk, amely 10–20 esztendő alatt egész intézményrendszerével, az emberek mindennapi tevékenységét és életmódját meghatározó kereteivel átformálódott, ahol éppen a változás a szüntelen, mindent átható tapasztalat: a változást kell a vizsgálódás tengelyébe tenni. Egyebek közt ezért kell a tanyai társadalom mai jelenségeinek vizsgálatát is nemzedékek szerinti bontásban megkísérelni.

Szükségtelen bizonyítani, mennyire más már az 1940 körül meg az azután születettek környezete, a kényszerűségek és lehetőségek őket körülfogó világa. Új lehetőségek sora nyílik előttük. Új, azelőtt nagyrészt ismeretlen indítékok lépnek be, hogy a fiatal nemzedék döntéseit befolyásolják.

A változás gyorsulása következtében a ma 40 éven aluliakat körülbelül 10 évenként, talán ennél is rövidebb időközönként kellene nemzedékekre tördelnünk, hogy reális tagolást kapjunk. Mert aki 1935-ben született, már elvégezhette az általános iskola nyolc osztályát tanyán is, és 1949–50-ben került pályaválasztó korba. Már léteztek, növekedtek is a téeszek, a határ nagy részén még nyitva maradt az egyéni út: de akkor a gazdák is, a volt szegényparasztok is javarészt eltanácsolták gyerekeiket a mezőgazdaságtól.

Már aki 10–12 évvel később, 1960 után cseperedett fel, frissen szervezett, félkész nagyüzemi világot talált maga körül. Éspedig olyat, amelynek felszerelkező üzemeiben örömmel fogadták a traktorosnak vállalkozó fiút, a baromfigondozásra hajlandó lányt, egyáltalán minden fiatalt. Ekkor a tanyai állattenyésztés pártfogolt szabadsága, évről évre biztonságosabb keresete is bekapcsolódott a mezőgazdaság, a tanya tartóerői közé, leginkább olyan fiatalokat csábítva, akik kint nőttek fel. Termelőszövetke-

zeti földön, ingyen is nekik ajánlott tanyákban kezdhettek életet fiatal házasként. Nem csoda, hogy ebből a nemzedékből került ki némelyik termelőszövetkezet mai ifjabb törzsgárdája.

Ha ismét egy évtizedet ugrunk: akik 1955–58 között születtek, 1970–73 táján kerülnek a pályaválasztás alternatívái elé. Elkészült nagyüzemi világ fogja őket körül. Szüleik ott a tanyán már össze is szedhették magukat, városra készülődnek, ott is építkeznek, őket pedig, az ifjakat határozottan városi pályára irányítják. Többnyire már odabent járják végig az általános iskola felső osztályait, mivel a tanyai iskolák felső tagozatát megszüntették, és a városban tanyai kollégiumot nyitottak. Az ilyen gyerek körül ritkuló tanyavilág terül el. Némelyik tanyában magányos vének lakoznak, másutt egy-egy fiatal pár gyarapítja vagyonát, szorgalmas munkálkodással, de gyerek azoknál sincs több, mint egy vagy kettő. A tanyai iskolák, már az alsó tagozatok is, lassacskán elnéptelenednek. A gyerek körül minden és mindenki azt mondja – maga a táj is –: eriggy innen, találsz jobb helyet is a világban. És csakugyan talál. Csak magában a városban, ahová egy fiú általános iskola után tanulni mehet, legalább húsz szakma, ezen belül néhány közkedvelt is hívogatja, nem szólva a gimnáziumról, ahol ugyancsak szívesen vennék a jobban tanuló fiúcskát, a tömérdek oda tóduló lány közé. A lányok előtt számszerűen kevesebb a pálya, de annyi biztosan van, hogy a jó tanulók is, a rosszabbak is válogathatnak.

A nemzedékek szerinti típusképzés tehát alkalmasnak ígérkezik a ma még tanyaiak (meg a tanyáról nemrég beköltözöttek) esetében, akik a parasztságból lábolnak kifelé, nemzedékenként egy-egy nagy lépéssel.

Valamivel mégis meg kell fejelni a kategóriák így képződő sorát. A nemzedéki alapon kidolgozott típusok sem fedik tökéletesen a változatoknak azt a sorozatát, amely a régi vágású parasztról a városias igényű, újszerűen tájékozódó, szakmásodó és művelődő emberig terjed. A parasztságból való kiemelkedés, ha nagyjában-egészében nemzedéki meghatározottsághoz igazodik is, megengedi a változatképződést egy-egy nemzedéken belül.

Már a legöregebbek, az 1900 táján születettek sem mind egyformán voltak és maradtak parasztok. Durva megközelítésben is legalább három típust különíthetünk el. Akadnak, akik még valami archaikusnak tűnő, ódon-paraszti létformában és gondolatvilágban nőttek fel, például a pásztorok meg azok ivadékai, s a szántó-vető szolgaemberek közül is jó néhányan, kik gyerekkorukban iskolát se láttak, és egész életüket a tanyai munkálkodás, első soron a jószággal bánás töltötte ki. Z. L. például, hogy

csak őt említsem, 1973-ban úgy élt gógányi tanyáján 78 évesen, magányosan, ahogy pásztor őseitől gyerekkorában megtanulhatta az egyedülvaló férfiember önmagáról gondoskodását. Ennek az öregembernek egész habitusa, beszédmódja, gondolkodása a világról: a XIX. század légkörét idézi fel. Az akkori pusztát, a Nagyerdőt, a számadók, bojtárok, pandúrok, betyárok, nyájas szavú meg goromba indulatú városi urak, ténfergő erdőtolvajok, mezítlábas asszonyok, a szalonnával megbolondított fordítottkása világát.

Más idős emberek, ennek a bácsinak kortársai viszont a századforduló valódi mezővárosi küzdelmeit hordozzák az idegeikben. A harcot a kiosztott legelő meghódításáért, a homok megkötéséért és megszelídítéséért; a keserves tapasztalatot, hogy „homokon csak az él meg, aki annak odaadja magát", a gabona- és kukoricatermelés csődjét a rosszabb évek alacsony árai meg a gyenge termés miatt; a szőlő és a gyümölcs meghonosításának, megóvásának gondját, a tanyai baromfi, a liba, a pulyka, a gyöngyös felnevelésének, értékesítésének erőfeszítéseit. Egy fiatal szakember, mindkét ágról törzsökös kőrösi gazdafamíliák ivadéka, szépen elmondja, miben különbözött apai nagyszüleinek homoki-tanyai gazdálkodása és élete az anyai nagyszülők ugyancsak homoki, ugyancsak tanyai termelésétől és berendezkedésétől. Az apai ág még az 1920-as években is a felsőjárási határrész külterjes, hagyományos állattartó gazdálkodását folytatta, nem is sikertelenül: a nagypapa talán húsz holdat örökölt, és ötvenet hagyott maga után örököseire. De az még igazi múlt századi tanyai lét volt: kevés szántóföld, sok gyöp, tömérdek jószág; a tanyában sok gyerek, erőteljes, kemény apai hatalom alatt; a legényfiúk az istállóban aludtak; látástul-vakulásig mindenki dolgozott, s a pénzt nem arra szánták, hogy elköltsék, hanem, hogy földet vegyenek rajta. A másik ág a cseméi szőlőben már piacra szánt csemegeszőlő- és gyümölcstermelést fejlesztett ki, amihez próbálkozni, a szakszerűen vezetett nagyobb szőlőtelepek eljárásaira figyelni is kellett, s ami mindennapi kapcsolatba hozta a kint élő embert a város piacával, kereskedelmi életével. Ezek a fajta emberek is élnek még, és emlékezésük elég eleven, hogy sorsukat s annak változását tőlük maguktól tudhassuk meg.

Egy harmadik sorsváltozat a századforduló táján születettek között: akiket megérintett és kizökkentett régi világukból már az első világháború, utána a két forradalom vagy a kénytelenségből vállalt fővárosi, iparvidéki munka. Akik, ha csak egy időre is, kiszakadtak a tanyai ember hagyományos életformájából, s aligha lehettek többé olyan ártatlan pa-

rasztok, mint helyben maradt kortársaik. F. Ferencet, régi hangácsi ismerősömet idézhetném ismét e kizökkentettek példájául. Emlékezhetünk: már legénykorában, az 1910-es évek elején inkább munkás óhajtott lenni, mint paraszt. Majd hosszú éveket töltött mundérban, utóbb orosz fogságban, s onnan új eszmékkel tért haza. De elvállalta a parasztsorsot, feleségül vette elpusztult bátyja özvegyét, gyermekéül fogadta a bátyja után maradt két kicsit, s a tanya is övé lett, a hangácsi homokon, 12 hold gyatra földdel, amin aztán eltölthetett egy életet. Emlékszem kesernyés ítélkezésére a város, az ország, a világ dolgairól, és hogy mennyire távol esett az ő gondolkodása a megszokott tanyai parasztitól. A századfordulón születettek közt ez a szabadulni kívánkozó, lázadóféle embertípus is létezett.

A következő nemzedék, az 1920 körül indulók seregében még erőteljesebb típuskülönbségeket fedezhetünk fel. Az imént megjelenített R. J. – éppen F. Ferenc veje – lelkes farmerambícióival meg a másik felidézett nemzedéktag, B. Mihály, a mintaszerű brigádvezető: ketten együtt is csak egyik szélét jelzik a lehetséges változatsornak. A legaktívabb, a változással így vagy úgy lépést tartó típust, a mezőgazdasági átszervezés idején 30–40 között járó generáció sorában. De például Sz. néni is ugyanennek a nemzedéknek tagja. Egyazon évben született B. Mihállyal. S ő az 1940-es évek végéig sokgyerekes asszonyként is mezővárosi urak szolgálatában állt, a legcselédibb módon. Tanyán lakott, beteges urával, sok-sok apró gyerekével, onnan gyalogolt be nap mint nap a városba, takarítani, mosni az ügyvédékhez, hogy el ne veszítse az úri család jóindulatát, amelynek, úgy érezte, a tanyai lakást, gyerekei kenyerét köszönheti. 1948 táján, amikor az ügyvédék birtokosi státusa összeomlott, s így Sz. néni zselléri függése is lehetetlenné vált, kénytelenségből egy másik városszéli tanyába költözött, és segédmunkát vállalt a Konzervgyárban. Itt indult az ekkor harminc év körüli asszony gyári pályafutása, mely azonban soha nem ívelhetett a segédmunkási beosztás fölé, minthogy kislánykorában nem járatták iskolába a gazdáék, akiknél libapásztorként szolgált. 1973-ban olyan viskóban élt a várostól néhány kilométerre, amputált lábú, magatehetetlen urával (akinek érszűkületét húsz évig elhanyagolták), olyan házikóban, ahol igényesebb szegényember ötven évvel ezelőtt sem maradt volna meg. A falról csurog a víz, a földpadlóról egy télen a rongyszőnyeget is eltüzelték. Ez is nemzedéki sors. Nekik későn jött mindennemű történelmi fordulat, már írni, olvasni sem értek rá megtanulni, nemhogy új technikával dolgozni, új fejjel gondolkodni.

A további példákat mellőzöm; így is világos, hogy ezen a középnem-

zedéken belül is erősen meg kell különböztetnünk csoportokat, aszerint, miképp reagálhattak az 1945 után átalakult viszonyok kihívására. A nagyon mélyen parasztitól a már nagyon nemparaszti magatartás több változatáig alakulhat ki tagozott skála.

Még szélesebbre húzódik a mezőny, ha az 1940 körül született nemzedéket szemléljük, azokat, akik az 50-es évek második felétől önállósodtak. Szigorúan a tanyaiak körében maradva, határozott típusváltozatokat különíthetünk el, legalább hármat. A „még parasztok" típusa lehetne az egyik, az „utóparasztoké" vagy „félig-meddig parasztoké", másképp szólva az energikus feltörekvőké a másik kategória; a harmadikba azt a tanyai kisebbséget tehetjük, akik, jóllehet odakint élnek, életvitelük, gondolkodásuk és igényeik alapján inkább a városi szakmunkás vagy a technikus típusához állnak közel.

A „még parasztok" sorába olyanok tartoznak ebben a nemzedékben, akik tartós tanyai létre rendezkedtek be, lehetőleg késő öregségükig kint akarnak maradni, és odakint nem sokkal élnek másképp, mint egykor bármelyik igénytelen homoki kisparaszt. Lehet közöttük, akinek ez a félig-meddig önálló tanyai lét – amelynek gazdasági bázisa egyfelől a nagyüzemben vállalt munka, másfelől a tanyai állattartás – anyagi befutás és társadalmi emelkedés: mélyebbről indultak, és nagy erőfeszítéssel jutottak oda, hogy saját tanya legyen a fejük fölött, tehén az istállóban, anyakoca, hízósertés, malac, baromfi az udvaron. Mások azért vállalják ezt, mert – például iskolázatlanság, analfabetizmus, fizikai vagy szellemi erőtlenség, a férj vagy a feleség betegsége miatt – ez a számukra egyedül elképzelhető megélhetési mód. Vannak, akik dolgozhatnának és élhetnének másképp, de ennél maradnak, mert ezt szeretik. Akad itt is, mint minden társadalmi rétegben hagyományokhoz hűséges, nagyapái-nagyanyái szokásait a maga természetéhez közel érző ember; némelyik éppen abban leli fel büszkeségét, hogy semmin sem változtat, amin nem muszáj. Életmódjuk a munka: a többnyire hajnaltól késő estig végzett otthoni és nagyüzemi munka, a téli–nyári „kettős műszak". Másra alig jut idő, erő, gondolat. Sokat dolgoznak, gyarapodnak is. Ha lehetne, földet vásárolnának megtakarított pénzükön. De mert nem lehet, előbb jószágra költenek, aztán talán a kutat csináltatják meg motorosra, hogy locsolni lehessen a krumplit meg a paprikát, végül a villanyt is bevezettetik, ha egyáltalán mód van rá. Ez is, a tanyai tisztaszoba újrabútorozása, padlóztatása, a butángázos tűzhely, a motorkerékpár, a rádió meg a televízió is belefér a még erősen paraszti életmódba; semmivel sem több ez, mint amire a 8–10

holdas kisparaszt korábban is törekedhetett, anélkül, hogy kivált volna önnön társadalmi világából. Az új stílusú berendezkedés, meg a tévé részben reprezentáció, részben valóságos igények és kényelmi szükségletek kielégítésére való, vagy utóbb felfedezhetik, hogy arra is jó. Az iskolában megtanult ismeretek, ha voltak, hamar elmerülnek a használhatatlan holmikat illető homályba. A külvilág, jóllehet, eleget beszél róla a rádió meg a tévé, lényegileg ismeretlen marad, mert tulajdonképpen nem érdekes: nemigen érinti közvetlen létüket, pontosabban szólva nem is lehet tudni, érinti-e vagy sem. „Ha kitör a háború, majd észrevesszük" – mondta egyikük. Van ebben a csoportban olyan, akit kielégíthetetlen munkavágy, ideges tevékenységi láz emészt. De akad egy másik fajta – néha egykori tanyai kisgazdák leszármazottja –, aki tunyaságból szeret jobban parasztnak maradni, mint akármi másra törekedni, vagy alkoholizál, és ennek ködében látja el jószágait. Az effajta emberek, a szorgalmasak is, a tompák is, többnyire régi típusú fizikai munkát végeznek az állami gazdaságban vagy a termelőszövetkezetben is. Traktoros ritkán akad közöttük. A traktoros, a vontatós, a kombájnos, a gépszerelő műhelymunkás, a teherautót kormányzó gépkocsivezető, a villanyszerelő általában a második vagy a harmadik típusba sorolható.

E másodikról, az „utóparasztokról" itt most csak röviden; jó néhánnyal úgyis meg kell közelebbről ismerkednünk. A tanyai középnemzedék utóparaszti életformája abban foglalható össze – s ez teremt egységet a számos változat mélyén –: ezek ma még paraszti módon dolgoznak, legalábbis a tanyai-háztáji gazdaságban régi technikájú, avult fizikai munkára kényszerülnek, és örökös „kettős műszakra" szorítják magukat. Jól keresnek, megtakarítani, gyűjteni is tudnak. De mindezt azért vállalják, tudatosan azért, hogy előbb vagy utóbb kilépjenek ebből az életformából. Nem feltétlenül a mezőgazdaságból, amelynek nagyüzemi munkahelyein sok esetben gépi munkát, tanult szakmunkát végeznek. De a tanyából, a tanyai életviszonyokból feltétlenül elkívánkoznak, és belátható időben el is távoznak. Elsősorban erre gyűjtenek. Ennek a létformának jellegzetes központi konfliktusa éppen az, hogy azért maradnak kinn, hogy aztán már ne kelljen odakint élni. Minél tovább vállalják a tanyai létet, amelyet ők maguk is elmaradottnak, parasztinak, tartósan már elviselhetetlennek ítélnek, annál több pénzt gyűjthetnek városi telekre, házra, modern berendezésre, ide értve persze a villanyvilágítástól s az áramra kapcsolt tízféle készüléktől a fürdőszobáig az egész városi komfortot. Szinte úgy igaz: minél tovább maradnak kint, annál hamarabb költözhetnek be.

Paradoxon. Ebből aztán sokféle feszültség támad. Ahol már elegendő lehetne a pénz a beköltözésre, mégis évekig halogatják, mert „még ez is kell, még az is kell, és miből vennénk meg, ha nem lenne ez a két tehén, ez a harminc malac..." – bent a városban, jól tudják, távolról sem tarthatnak ennyi jószágot, de meg nem is azért költöznek be, hogy azon túl is effélével öljék magukat. Néha a férfi, máskor az asszony a mielőbbi beköltözés híve, s a másikra marad a nehezebb szerep: meghosszabbítani a jövedelmező kintmaradást, és kivédeni azt a sürgetést, amellyel a lelke mélyén ő is egyetért.

Így aztán az efféle tanyai „utóparasztok" kinti berendezkedése és életmódja is ellentmondásos. Rajta van az ideiglenesség bélyege is, másfelől annak jegye is, hogy ők azért odakint is igényesebb emberek, mint apáik, anyáik voltak. De amit a tanyára költenek, azt a városi háztól, bútortól vonják el. Ha például néhány ezer forint árán beköttetik a tanyába a villanyt, ezzel talán városba hurcolkodásukat késleltetik. Így lehet családi konfliktus témája az áram bevezetése is olyan emberek között, akik egyforma erővel kívánnának mielőbb villannyal világított, tiszta, száraz, egészséges környezetben élni.

Ha ők maguk még halogatják is a beköltözést, vagy újabb időbe telik, amíg úgy érzik, elég pénzük van hozzá – gyerekeik számára egyértelműen a városi létet s a mezőgazdaságon kívüli szakmát tartják kívánatosnak. Míg az előbb jellemzett elkésett parasztok otthonában gyakran öt-hat gyereket számlálhat össze az ember, az ugyanehhez a nemzedékhez tartozó utóparasztok nagy ritkán engednek meg maguknak kettőnél többet. Azokat aztán okvetlenül taníttatni akarják, legalább valami jó szakmára, de némelyiket az érettségiig, s ha alkalmasnak bizonyul, azon fölül is.

Pár szót még a harmadik típusról, ugyanennek a középnemzedéknek körében. A döntő különbség általában nem a nagyüzemi munkakör tekintetében mutatkozik: ők is gépes emberek, traktorosok, műhelymunkások. Ami leginkább elválasztja életmódjukat az előbbiektől; ők már kisebbre szorították össze, olykor minimálisra zsugorították háztáji állattartásukat. Marad például két hízó saját szükségletre meg egy falka baromfi, szóval annyi, amennyit városi ember, iparos, vasutas, gyári munkás is felnevel a konyhára. Nem óhajtják többé a tanyai kettős műszak igájába görnyeszteni magukat. Férjnek és feleségnek egyet kell érteni ebben. Mert ez lemondást követel bizonyos anyagi javakról a több szabad idő, több esetben már az intellektuális szórakozás, kulturált kikapcsolódás érdekében: maradjon idő olvasni vagy beülni az autóba, elmegyünk, megnézzük

Eger városát, leruccanunk a Balatonhoz. Így némelyik fiatal pár a számukra is kívánatos városba költözést is távoli terminusra halogatja. Valamit valamiért. A személygépkocsi, mely az igazi „utóparasztok" tanyai udvaraiban sem ritka, ezeknél a már sehogy se parasztoknál új szerephez jut. Nem a piacra szállítást, hanem a kirándulást, a világlátást, mondhatjuk a család lelki épülését kezdi szolgálni. Olyan traktorossal is találkoztam, aki feleségestül előbbre helyezi az autós túrát Európa tájain, mint azt, hogy házat vegyen a közeli években bent a városban. Gyermekeiket magától értetődően legalábbis szakmunkásnak, de inkább értelmiséginek nevelik.

Összegezzünk. A mai tanyai népesség fő típusait alapjában véve a nemzedékek egymásra következése jelöli ki. De minden egyes nemzedéken belül külön kategóriába kell sorolnunk azokat, akiknek életvitele közelebb áll a régies parasztihoz és azokat, akik félig vagy egészen kitörtek már ebből. Típussorozatunk így fejezheti ki a társadalom valóságos átalakulásának fő folyamatát.

Világos ugyanis, hogy az erők, amelyek előbb átgyúrják, majd fokozatosan felszámolják a tradicionális értelemben vett parasztságot, megszüntetik ezt a korábban millióknak kiosztott gazdasági-társadalmi szerepet, ezek az erők másként-másként lépnek be a legidősebbek, a középnemzedékbeliek és a fiatalabbak életébe. De nem egyformán, és nem egyszerre érik el egy-egy nemzedék minden tagját sem. Adott történelmi pillanatban szerepet kaphat az is, ki él történetesen a város közelében, és ki isten háta mögötti tanyán, 10–15 kilométerre az események centrumától. Még erősebben hathat: ki miképp készült fel a soron levő újnak befogadására. Volt-e vagy nem volt családjában, tanyai neveltetésében, az ott felgyűlt ismeretek, ambíciók, elégedetlenségek világában valami, ami fogékonnyá tehette az embert a bekövetkezőkre. Itt már a mindnyájunkat legközvetlenebbül övező, nevelő, orientáló viszonylatoknak az az apró struktúrája lép be és működik változatképző hatással, amelyet a legtüzetesebb társadalomvizsgálat sem érhet tetten, mert tényezői is kicsúsznak az emlékezetből, olykor át sem lépték az öntudatlant a tudatostól elválasztó küszöböt.

Persze, valahogyan az egész skála – a lehetséges típusok teljes sorozata – meghatározódik. Extrém esetektől, beteg deviációktól eltekintve a társadalomtörténeti örökség és az adott helyzet szabja ki azt is, milyen változatok férnek el egyáltalán a megélhető életutak sorában.

Az a 35 vagy 40 éves ember például, aki még mindig makacsul régi-

paraszti módon rendezgeti el tanyai kisvilágát, s ugyancsak apái módjára fogadja, hárítja el a nagyobb világból hozzá érkező híreket is, azért is élhet így 1973-ban, mert még ennek az életformának és viselkedésmódnak is van valamilyen helye. Anyagi bázisa is, mert meg lehet élni ilyen ismeretekkel, szándékkal, foglalatossággal. Munkaszervezeti helye – például az állami gazdaság üzemegységében, ahol bikát gondoz, borjút nevel némelyik effajta, még paraszt módon élő ember, de a téeszek nem egy munkakörében is. Válaszra is lel az efféle ember hasonló beállítottságú asszonyánál meg az idősebb tanyai szomszédság, a régi vágású cimborák körében. Ritkuló, gyöngülő szálak ezek, és ma már sajátos sors, alkati adottság is kell, hogy valaki éppen ezekbe kapaszkodjék, így fogadtassa el és méltányoltassa azt az életformát, amit ugyanannak a nemzedéknek zöme már a tanyavilágban is elavultnak ítél. Másfelől persze a nagy átlagtól a jövő irányába ellépő, előresiető emberek sem jelenhetnének meg a kőrösi tanyákon, ha nem állna legalább félig készen számukra a munkaszervezeti és társadalmi hely. Az ilyenféle embernek is hasonló igényű asszonyra van mindenekelőtt szüksége, anélkül ekkorát lépni nem lehet. De az is kell, hogy akadjon jó néhány ember, aki éppen azért becsüli, amiben már másképpen él, mint a többiek.

Ami pedig a középnemzedék erős törzsét, a törekvő tanyai utóparasztok légióját illeti, annak nagyon is megfogható helye, határozott szerepe van a mai üzemi munkaszervezetben, a közös és a tanyás-háztáji munka kombinációjára épülő mezővárosi gazdaság mai rendszerében. Őket is a történelem emelte ki a régi parasztság múlófélben levő világából; egy sor jól felismerhető tényező működött közre, hogy éppen ekkorát lépjenek ez idáig, ne kisebbet, ne is nagyobbat. Ők azok, akikről főképpen elmondhatjuk, hogy lépést tartanak a mezővárosi történelemmel, ugyanakkor pedig maguk is erősen befolyásolják, mekkorát léphet előre itt és most ez a történelem.

ÖREGEK TANYÁN: AZ UTOLSÓ PARASZTNEMZEDÉK

Kivénült erdőpásztor
avagy a régiek szép emlékezete

A múlt század elején még legelő húzódott majdnem Pest alól Szegedig. A Duna–Tisza köze csakúgy, mint a Tiszántúl, nagyobbrészt a külterjes állattartás övezete volt. A korabeli térképek tanúsága szerint ritkán terjedt a szántóföld egy-egy város vagy falu határának egynegyedére. Nagykőrösön a határnak még kisebb hányadát szántották, s a város, pontosabban a módosabb cívisgazdák kommunitása jó nagyot markolt a Duna–Tisza közti legelőkből. Csak a múlt század második felében szakadt vége az állattartó gazdák és pásztorok világának.

A pusztai pásztoréletről színes kép él a köztudatban. Romantikusabb, mint a valóság, különösen ami a pásztorok hajdani szabadságát illeti. Az igaz, hogy szabadabban éltek a faluszéli zsellérnél: sosem törték be magukat a szántó-vető, kapáló, szőlőt kötöző-metsző földműves mindennapi robotjába. Másfelől azonban, mivel legelőtulajdonos gazdák és közbirtokosságok szolgálatában álltak, társadalmi státusuk közel állt a szolgálóemberéhez. A paraszthierarchia alsó rétegében éltek, ha nem is legalul, de közelebb a meg nem telepedett vándor-szegényparasztok alaktalan rendjéhez, mint a megülepedett, szilárd anyagi és társadalmi helyzetben ülő tisztes gazdákhoz.

Mikor a pásztorvilág fölött eljárt az idő, sokan városi vagy közbirtokossági szolgálatban maradtak. Például átléptek erdőőrnek. Látszólag mi sem esik távolabb a gulya után kószáló, cserénylakó pásztor életétől, mint a már hatósági közegnek számító erdész puskás, pecsétes hivatala. Valójában a pásztor sem volt oly kötetlenül szabad egzisztencia, amilyen a látszat, másfelől az erdőőri státus Nagykőrösön – ahol a múlt században mintegy 7000 hold városi és közbirtokossági erdő követelt őrizetet –, az állandó kintélés követelményével és a szolgálati jelleggel, ami a városi urak függvényévé tette az erdőőrző embert, közel állt a pásztor helyzetéhez.

Néhány ilyen család leszármazottai élnek még a kőrösi tanyavilágban.

Pr.-ék, nevükből ítélve szlovák eredetű pásztorfamília. Ősük – akkor még egyetlen ezen a néven – az 1850-es években került a kőrösi határba gulyásként. Sok gyerekéből három is erdőőrként szolgált a városnál. Az egyik oly ügyesen intézte hivatalát (és mellette az erdei tisztások használatát, ahol húsz tehene is legelészett szerteszét), hogy öregkorára nemcsak házat és szőlőt szerzett Kőrös városában, hanem gyermekeinek igen tekintélyes birtokot hagyhatott, négy-ötfelé a határban, itt is, ott is egy-egy tanyával. Testvérének kevesebb szerencséje, viszont tizenegy fia volt. A família egy ma élő tagja úgy számítja, hogy annak az egyetlen ősnek, aki 120 évvel ezelőtt került ide, több, mint nyolcvan leszármazottja található ma a határban és a városban. A századforduló óta születettek már igazi tanyai parasztok lettek, a többség szegényember, az említett szerencsés erdész leszármazói viszont gazdasorba emelkedtek. Sokan élnek ma is tanyán ebből a famíliából: kint gyökeresedtek meg. A pásztor ős ükunokái kerülnek aztán be a gyárakba. Néhányan a legfiatalabbak közül már a gimnázium tablóján is azonosíthatók. A név eltéveszthetetlen.

Szegről-végről rokonságban ezzel a famíliával – mert a pásztorok egykor pásztorokkal keveredtek leginkább össze – ott volt Z.-ék családja is. Z. L., ma 80 év felé járó öregember, egyedül él a várostól körülbelül nyolc kilométerre. Első felesége rég elhalt, a második talán 15 éve hagyta ott. Azóta egyedül van. Már az unokái is dolgozó emberek. Nem óhajt beköltözni egyikhez se, mert meg is szokta, hogy a maga erejéből éljen meg, el is idegenedtek tőle és ő is a családtól. S ahogy él, ahogy magára főz, ebben tagadhatatlanul benne van az erdőkerülői szerepen is átütő pásztorörökség.

Két háborún ment át, a második abból a kis motyóból is kiforgatta, amit összeszedegetett. Sokféle tanulságot vonhat le az ember két világháborúból. Z. L. ezt tartja érdemesnek:

> Mögfogadtam, mikor itt vót a harc: bútort nem vöszök többet. A régi időssek vótak okosok. Vót egy tulipános láda, ekkora. Azon vót a csésze, bögre, tányérok, abba vót a főznivaló, a tisztaruhának vót egy nagy deszkaláda, abba vót, vagypedig fölakasztva, fogas vót a falon, oda vót akasztva a ruha, aszt lefirhangolva. Aszt kész vót. Aszt avvót a legény, akinek irhás csuhája vót. Az apámnak is: kivarrott, rózsával! Tízbűrű csuha! Teljes kerek vót. Úgyhogy ketten betakaródzhattunk. Vagypedig egy szalmavacok, fák benne, szalmakötéllel bevonva, azon aludtak. Aszt a háború alatt kérem mit értünk? A drága bútor össze lett roncsolva.

Szívesen, élvezettel idézi fel pásztor nagybátyja emlékezetét, aki „addig vót gulyás, míg a nyomást föl nem osztották".

Úgyhogy hátaslovon jártak, mer ezerötszáz marha vót egy csordába. Ceglédrül is vállalták, aszt kocsival hordta a gabonát a számadó. Meg ha együttek a parasztok – mer onnen nem szabad lett vóna már idevállalni gulyát – de a parasztok: Még ezt koma, még ezt vállald be! –, aszt éccaka ide hajtották, éccaka hajtották el is... De oszt ha a kőrösi parasztok kimentek nézni a gulyát, hogy majd átszámolják, hogy nem e több, akkor mindig úgy csinálták, hogy a pulit rákütték, aszt megzavarta, akkor nem tudták megolvasni! Azért külön kaptak még pénzt! Meg gabonát!... Ha elgyüttek a ceglédi gazdák, akkor azok mingyárt bort, pálinkát, kiló számra szalonnát, kóbászt, sonkát nekik. Úgyhogy eccer fordítottkását tiszta zsírba főztek a körösztapámék! Fordítottkását – aszongya – szalonnával főzzük, ne tegyünk alája vizet! Asztán olyan bélfájást kapott a kásától, hogy asztán nem tudta megenni amugyse a kását. Fel vót gumbolva a bundája alja má ősszel... hogy csajkos ne legyen, oszt oda rakták be a szalonnát, úgyhogy mikor má haza mentek, behajtottak a cserényhez, mán akkor a szalonna alig fért a csuha ajjába. Aszt azér főzték meg, hogy nem tutták hova tenni a szalonnát. Bor, pálinka mindig vót, a számadóné mosott rá, oszt bű gatya, bű ing, bű ujju, oszt vót neki olyan pálcája, aszt arra ráfűzte, rávetette, aszt rudon vitte a vállán ki a bujtároknak a tiszta ruhát...

Nemcsak az élete üt vissza a XIX. század mezővárosi parasztkultúráját megelőző időkre. A gondolkodás, a laza, szabadjára engedett emlékezéseiben kifejeződő értékrend is, az elbeszélés módja is ezt az archaikus világot idézi. Kép kép után. Mindegyik egy-egy dráma vagy vígjátéki jelenet; százszor elmondott, csiszolt történetek követik egymást. Írásbeliség előtti kultúra hagyatéka, amikor az ember úgy osztotta meg a számára lényegeset társaival, hogy minden részletet érzékletessé formált. Az öreg Z. L. sose lehetett finom ember. Asszonyaival, gyermekeivel való viszonya – idevágóan is hallottunk tőle néhány szemléletes szót – valami ősi ököljog jegyében alakult, s ugyanez a szó szoros értelmében visszaütött rá, amikor fia lázadt fel ellene. De a pusztai erkölcsöket átszövi egyfajta kultúra. Az élet közvetlen feltételeinek rendje kezdetleges, mégis, sok ezer év pásztor-parasztsága érlelte ki fegyelmét és formáit. Innen ered a

kifejezési képesség is, amely Z. L. szavaiban megmutatkozik. Hadd idézzek történeteiből egyet, mely annyira jellemző szegényparaszt és világtörténelem viszonyára. Az első világháborúról van szó.

Úgy gyüttem haza a harctérrül, mint rokkant... Vízbe vótunk! A heves eső mög vágott bennönket, ott szárattunk mög! A gránátgödörbe, amit kivágott, az tele esett hóval, aszt oda mentünk, a cella-lapot ráraktuk, a sátorlapot, magyarul, cüvekkel, a havat nem szabad vót kihánni, mer aszonták, hogy akkor megfagyunk. Ezernyolcszáz méteres hegyen vótunk! Kűsziklán! Román front mellett vótunk, román határnál, Máramarosba... Aszt átfáztam nagyon... Három juhásszal vótam, kecskeméti fiú vót... Asztán úgy lűttünk, egy puska mindig a hóba belevágva, de sertyogott. Nem lehetett tovább lűni, mert beleragad az ólom az acélburkolatba, oszt nem tud lűni az ember! Hát aszt arra nem vót idő, hogy gondolkozzunk, hogy mi lesz. Csak lűttünk. Aszt mondja a Dávid szakaszvezető – alakos kis pörge ember vót! – itt van a kavernába egy láda gránát, kézigránát, a kukorica gránát. De jókarú ember, aki 30 lépésre eldobja... Mikor gyüttünk vissza az állásbul, a mienkbe, hát kéremszépen, a szakácsok, hogy nem találták az ezredet, kiforgatták az eledelt a hóra, a hó tetejire. Ott fagyott meg. Avvót a szerencsés, aki a puskatussal vagy bakancssarokkal felrúgta, aszt úgy rágtuk azt a fagyos húst. Úgy. Aszt ettük rá a havat. Avvót az eledel! Ilyenek vótak. Hát, átfázott az ember. Úgyhogy egyszer asztán – felmondtam a szógálatot.

Még ennél is csiszoltabb novella a frontról való hazaérkezésének története. A kutya megismeri, „nevirül szóltam". Megy az istállóba, „mer mondom a bátyám biztos ott alszik a jószágokkal, ott vót neki ágya – hát jó idő vót már –, a saragja vót lekapcsolva". Még a két pár csizmát is a maga helyén említi, amire, ahogy mécsest gyújt, a tekintete esik, „össze vót téve, kapca ráterítve, hogy reggelre megszáradjon". Bátyja olyan mélyen aludt, hogy sem a mécs világára, sem a beszédre nem ébredt fel, amit a hazatérő katona az ismerős lóval folytatott. „Ki vót a suba alól a lába, aszt megfogtam, aszt megmozgattam. Mondom, szerbusz bátyám, itthon vagyok!" A részletek megjelenítése, mint a novellistáknál, önkén-

telenül is egyetlen célt szolgál. A drámai pillanatot emeli ki, amikor a pislogva ébredő bátyja nem ismeri fel három éve látott öccsét; annyira megváltoztatja az embert a szenvedés, a háború.

Csalafinta juhász

Egy másik pásztorivadékkal, T. Bálinttal, aki máig pásztor, a határ ellenkező szögletében, a Fekete sarkában találkoztunk. Juhászok ma is vannak. Egy kisebb falka juh megélhet az itt-ott fennhagyott gyepeken, nyár végétől a tarlón, télen meg olcsó takarmányon kihúzza. Ez a juhász sem öreg, és vannak társai – közösen legeltetnek, együtt bérelnek legelőt, majd a juhtulajdon arányában osztoznak a hasznon – azok meg éppen fiatal emberek. Hárman juhászkodnak együtt, abból kettő tanyalakó, a harmadik kecskeméti lakos. Eredetileg mindhárman kecskemétiek.

Hogy lett valaki juhász a két világháború közötti időben, és miképp maradt az napjainkra?. T. Bálintnak már a nagyapja juhász volt, s a családban tudták, hogy nem volt rossz dolga. Így aztán, amikor anyja meghalt, és mostohájával nem egyezett, már 10 évesen juhászbojtárnak szegődött. Kecskeméti jellegzetesség, hogy szabályos juhászpályát futhatott be a 30-as években egy fiatalember úgy, hogy 50–100 holdas gazdák juhásza volt. Ilyen helyen kezdte a bojtárkodást, majd maga is ilyen szolgálatot vállalt, és közben önállósodott fokonként nyájtulajdonos juhásszá. Aki a Bibliát vagy Thomas Mann nagy regényét ismeri, emlékezhet, hogyan szedte meg magát Jákob Lábán szolgálatában. Ilyenformán gyűjtögette össze T. Bálint is a mindenkori szaporulatból 8–10 év alatt a maga nyáját, jó juhász leleményével válogatva az olyan bárányokat, amelyekből termékeny anyajuhot nézhet ki a hozzáértő. Már 40 juha volt, amikor a 30-as években Ballószögön juhászkodott, a magáé mellé vállalva a környékbeli tanyás emberek kisebb falkáit is. Majd 50 juh tulajdonosaként szegődött tovább Tömörkény községbe. Erre szívesen emlékezik, mert a tömörkényiek megbecsülik a juhot s a juhászt. Arrafelé nagy búcsút szoktak tartani a község védőszentjének ünnepén, amikor is szerte az országból összejönnek a Tömörkényből elszármazottak, ilyenkor tömérdek juhot vágnak. Jövedelme nőttön-nőtt, amíg a második világháború el nem szólította juhai köréből.

Tőle nem hallottunk kerekre csiszolt drámai epizódokat katonaidejéből. Csak azt emlegette, miképp jutott a háború végén két szamárhoz, s

hogyan lett juhaiból kifosztva szamaras fuvaros Kecskeméten. 1948-ban, 35 éves korában szánta el magát, hogy visszatér igazi mesterségéhez. Megint 20 juhval kezdte, s ehhez vállalt többet; amennyit a keze alá adtak városi és tanyai gazdák. Legelőre a következő egy-két évben nem sok gondja volt: „Annyi vót akkor az elhagyatott főd, senki se kérdezte, kinek fizetek utána". A gyapjúnak a legnehezebb években is szép ára volt, így élhetett meg a juhászember, elhagyatott tanyák földjein, elvadult gyepeken. De ahogy a tagosítások összeszűkítették a gazdátlan területet, ő is kiszorult a kecskeméti határból. „A maszekokra kezdett rájárni a rúd", közli indokolásul, miért szegődött el néhány évre dunántúli állami gazdaságokhoz, ugyancsak juhásznak. Változatos sorsa lett: volt esztendő, hogy havi 3000 forint körül keresett, és kitüntetést akasztottak a ködmönére, más évben, másik gazdaságban, ahová már mint jónevű embert csábították át, takarmányínség állt be, hullottak a bárányok, s végül őt vonták felelősségre. Ide-oda hányódva hazakívánkozott Kecskemétre, egy ottani termelőszövetkezet keretében próbált ismét talpra állni, majd a nagykőrösi Dózsa-Tsz juhásza lett. Ez megint jó lett volna, vallja, mivel a Dózsában bőven csaphatott a közös legelőre saját birkát is. Itt szedte magát meg annyira, hogy pár éve hátat fordíthatott a nagygazdaságnak, és két más kecskeméti juhásszal társulva ismét önállósíthatta magát.

Most már nem is akar egyebet. A tanya, melyet a határ szegletében, szántás-vetésre kevéssé alkalmas területen bérel, egy kőrösi gazdáé. Most, 1973-ban készül tanyát vásárolni, talált is egyet a közelben, ő 30 ezret ajánlott érte, de 45 ezret kértek. Itt tartott pályája az interjú pillanatában. Egyebet nemigen tudtunk meg se tőle, se róla. De ennyi elég, hogy kirajzolódjék a még parasztmódon élő régi pásztorok egyik utolsó maradékának portréja.

Kiszorulva a világból, ahol megszokott és jól kidolgozott szerepe volt a juhásznak, itt-ott megkeresi, meg is találja a senki földjét, amelyen ezt a régi életet, kissé változott módon folytathatja. Van benne valami a régi pásztorból is, de a „maszekból" is, aki gyapjúval, báránnyal, túróval, sajttal piacozik, és védekező tartásba szorulva a társadalmi szektorral szemben, úgy jár túl az adóhivatal meg a téesz-elnökök eszén, ahogy éppen lehet.

Vannak-e még egyéni parasztok? Vannak. Tanyán is, a városban is. Számukat megbecsülni nehéz, mert nemcsak azok tartoznak ide, akik az 1959–60-as átszervezés idején kereken nemet mondtak, bevallottan kívül maradva a szocialista szektoron. Ilyenek is akadtak, és részükre a határ egy távoli szögletében hagytak ki néhány száz hold földet, ott gazdálkodtak, ki tanyával, ki tanya nélkül, a városból kijárva; igencsak megritkult a számuk másfél évtized során. Mások viszont beléptek ugyan a téeszbe – a családból valaki aláírta a belépési nyilatkozatot –, s ezzel a földjük, szőlejük, ha volt, közös tulajdonná változott. Később azonban így vagy úgy, kivonták magukat. Esetleg egyszerűen oly módon, hogy miközben az apa a téeszben dolgozott, vagy onnan kapta nyugdíját, a mezőgazdaság magánműveléséhez ragaszkodó családtagok a szőlőhegyek „zárt kertté" nyilvánított övezetében birtokolnak vagy bérelnek kisebb-nagyobb birtokocskát, amely egy-egy terebélyesebb városbeli, városszéli házikerttel, beltelekkel kiegészítve, sok esetben alkalmas megélhetési bázis. Az egyértelmű mezőgazdasági maszek foglalkozásnál jóval gyakoribb a vegyes életforma: a család egyik tagja az iparban vagy egyebütt keresi kenyerét, a másik a beltelek, a szőlő, a köztes földek kisüzemi hasznosításával, tanyai vagy városbeli tehéntartással, disznóhizlalással stb. foglalkozik. Ezt még úgynevezett „vállalás" is kiegészítheti, amikor is valamelyik termelőszövetkezet paradicsomtáblájából, uborka- vagy paprikaföldjéből százalékos művelésre kiadott parcellát vállal az ember, akár van a famíliában téesz-tag, akár nincs. Korábbi esztendőkben némelyik termelőszövetkezet szívesen látta az idegen vállalókat is.

Az ilyen félig-meddig egyéni, másfelől nagyüzemekhez is kapcsolódó „félmaszek" egzisztencia sok változatban létezik. Nehéz is megvonni a határt például az ipari munkás jövedelemkiegészítésként folytatott szőlőművelése, zöldségtermesztése, másfelől a kisparcellás egyéni mezőgazdaság között, hiszen ez utóbbit folytató családból is gyakran iparba jár dolgozni a fiatalabb nemzedék. Az életforma-változatok széles skálája nyílik ilyen mezővárosban, ahol már az ipar is rengeteg embert foglalkoztat, emellett a hagyományos homoki szőlészet és kertészet technikáival néhány száz négyszögölön megélhet félig-meddig egy család.

A tanyai embert azonban, aki nem is termelőszövetkezeti tag, nem is állami gazdasági dolgozó, de az iparral vagy egyéb városi foglalkozással sem tart kapcsolatot, kétségkívül egyéni parasztnak kell ítélnünk.

S. Ferenc a várostól 5 kilométerre magában él apjától örökölt tanyában, amihez háromnegyed hold föld – egykor gyep, ma már inkább kukoricás – tartozik; ehhez még egy hold rétet kaszálgat, amely, diribdarab földecske lévén hajlatokban, nemigen kell a téesznek. Ezért valami bért fizet. Belépett ugyan a téeszbe – de aztán csendesen kimaradt. 14 hold földjét odabent hagyta.

Használja a dűlőutak mentét is, a kukoricaföldeken otthagyott kóró is az övé. Mindezen túl bizonyos óvatossággal, mértéket tartva legelteti két-három tehenét, néhány disznaját, süldőit, malacait, ahol éppen lehet. A tejet a városba hordja, bekerékpározik minden reggel. Marhát, borjút, hízott disznót, malacot ad el, néha a piacon, máskor – a jó kapcsolat érdekében – termelőszövetkezet útján is. Így nyilatkozik:

Ha mindenki ennyit adna, akkor lenne az országnak. A tavalyi évben is én négy mázsa disznót odaadtam, akkor magamnak is egy olyan 150 kilóst vágtam, hát én önállóan el vagyok látva. Egy évig! Igaz-e, a nagyváros felé én is letettem... Most is leadtam az államnak négy mázsa hízót, meg a téesznek odaadtam egy hasas üszőt meg egy bikaborjút. Ennyit! Hát most tessék elképzelni, hogyha mindenki ennyire támogatná az államot, milyen horribilis összeg lenne, milyen virágos életmód lenne itt a társadalomnak. Csak ennyit adna mind! Ne többet, csak ennyit. Ezerkétszáz négyszögölről!

S. Ferenc 63 éves. Felesége 1949-ben meghalt, négy fiat hagyva hátra. Élt akkor még az öregapa is, aki feles bérlőként dolgozta végig életét, míg ezt a tanyát 14 hold földdel megszerezte. Egy évtizedig tartott még az egyéni gazdálkodás világa, azalatt a hat férfi művelte a földet, és vitte a háztartást. Derűsen sorolja, miképp osztották be a főzés, mosogatás teendőit a fiúgyerekek között. De azok már akkor elkívánkoztak a tanyáról; a paraszti létformától. A tanyai kivetettségtől való szabadulás vágya nem az 1959–60-as kollektivizálás során lepte meg tömegesebben az ifjúságot. El is ment az iparba mind. A magára maradt atya kommentálja a dolgot:

Hát rombolódik, rombolódik ez a tanyavilág. Rombolódik lefele. Ha én például elpusztulok, ez a tanya is befejezte. Mert a fiam, az már nem – nem, egy se téesz-tag, igaz-e, mind vállalatnál dolgozik. Hát annak egynek se köll, egy se jön ide. Mer az én fiam is aszonta, hogy

őneki nem bót, hogy itt kibicöljön. Aszonta, ha egyszer eszik naponta, akkor se jön ide ki lakni. Ugye, neki már olyan a kiképzése, ő már csak odabenn a városon akar lenni.

Egyik fia traktorosságot tanult eredetileg, és pár esztendeig a Rákóczi Tsz-ben dolgozott. Később gépész képzettségét felhasználva helyezkedett el valamelyik nagykőrösi gyárban.

Most odabenn urasodnak, otthon van nekik házuk, televízió, meg minden, hát asztán b..... magyarán mondva ide jönni. Keres a fiam is, meg a mönyem is dolgozik, megkapják azt a háromezer forintot ketten – hát tetszik tudni, hogy van... Ez a magyarázata igaz-e, hogy az állam, a kormányzat a gyerekökbül urat nevelt, a szülő nem parancsolhat, asztán b..... a jószág mellé állni. Mint az én fiaim is. Aszongya, hogy hát inkább menne a börtönbe, mint hogy a jószággal legyen... Nem igaz ám az, hogy ennek nem lesz valahun tetőpontja, hátulütője!

S. Ferenc 1910-ben született, az átszervezéskor – a „nagytagosításkor", ahogy ő mondja – az 50. évét taposta. Mindig tanyán élt. Az állattenyésztés volt fiatalságától fő munkája. Szenvedélye, ma már könnyedén bévallja: az orvvadászat. Ez volt, mondja, gyönyörűsége az életben. Mindig a peremen élt, a többi parasztokból némi távolságot tartva; más fából faragottnak tudta önmagát.

Ennek is része lehet abban, hogy a téeszben – mely egyébként is a legrosszabb a kőrösi nagygazdaságok között –, sehogy sem lelte helyét. De azok útját sem követte, akik a városba költöztek, vagy a határ jobban művelt részébe vonultak át a leromló Rákóczi-Tsz térségéből. Ő itt maradt, magának. Öntudatát táplálja, hogy tekintélyes méretű állattartásának munkáit 63 évesen is ellátja egyedül. Jövedelme nem sokkal marad el fiaié mögött.

A tanya maga: rezervátum. Valaha rangos épület lehetett, cseréptetővel, ámbitussal, jókora udvarral, tágas melléképületekkel. De a fal rég meszeletlen, a szín féltetejéről szakad a zsúp. Konyha, szoba homályában egymásra hányva bunda, rossz ruha, kerékpárszerelék, szerszám, lábos, belészáradt ételmaradékkal, s amit még képzelhet az ember. Kapadohány szaga keveredik a rongyéval. S ahogy a borostás, kövér öregember mezítláb előkerül a tehén mellől, kizsírosodott kalapban, olyan embernek

érződik, akit környezetének átalakulása a világból is kiszorított. Humora akasztófahumor.

Helyzete alkalmas arra, hogy rögeszméket csontosítson. Ahogy ebédjét az éppen keze ügyébe kerülő nyersanyagból maga főzögeti, úgy kotyvasztgatja eszméit is. Létről, istenről, politikáról.

...a rádióhoz ragaszkodtam, mer tetszik tudni, csak röhögtem, meg röhögöm is, a Falurádió is így, ahogy mondja a mezőgazdasági dolgokat, hogy ennyi teröm, annyi teröm, de sose töszik hozzá, igaz-e, a Jóisten akarata meg a segítsége az is köll hozzá. Mer én aszt tanútam, hogyhát a Jóisten akarata nélkül fenét se bír az ember. És így is van. Az időjárással is úgye, másképpen nem boldogulunk. Azt az összes világrésze se tudja túlszárnyalni, valakinek lenni köll...

A televízióról rossz a véleménye:

Hát azt is ilyen egyöntetűleg... ez is a pénzért jár. Igaz? Node, a gyerekökhöz is elmék, ennek a fiamnak is van, a másiknak is van, de amikor ülök, aszt nézöm, néha majd elalszok, meg úgy megfájdul minden porcikám – inkább megyek a jószág után, ott elfütyörészek. Fizetik érte aszt a mit tudom én milyen adót, meg mindent. Hát ez is egy iparág. Nem? Én úgy bírom elképzelni. Asztán, egy tehén árát én nem adok azér érte. Mer se enni nem jó, se nem vagyok tűle okosabb...

Politikai kérdések is foglalkoztatják, de végül csak a maga ősi bizalmatlanságában kapaszkodhat meg. A világot az érdek kormányozza: a háború üzlet, a televízió is az. A kisembernek mint a kiscsirkének átvágják a nyakát, ha nem figyelmes, s nem tér ki furgangosan a kés elől. Ő pedig ilyen okosan félreálló, épségét megőrizni képes embernek gondolja magát.

Kivénült erdőkerülő, tilalmas téesz-táblák körül ténfergő juhász, szövetkezetből kirekesztett, úton-útfélen tehenet legeltető újólagos magánparaszt: társadalom peremére szorult emberek. Vannak még ilyenek. Az Élelmiszeripari Szakközépiskola tanárnője például nagyanyját emlegette, aki 80 év fölött, fogatlan öregségében őrzi a régi tanyát; téesz-tag nem volt soha (hogy is lett volna már 70 éves korában?), a civilizáció vívmányaival sem kíván ismerkedni. Hiába hívják a városba, „nem jönne ő be a világ kincséért se, azt mondja, azon a napon hal meg, amikor ott kell hagyni a tanyát".

A tanyai öregek zöme nem is ennyire öreg, nem is ilyen periférikus elem. Legtöbbjüket nem a kiirthatatlan makacsság tartja odakint, hanem a megélhetés parancsa. Azokról beszélek, akik 1960-ban (esetleg már az 50-es évek elején, a korábbi szövetkezetszervezések idején) hajlott korú emberként téesz-tagok lettek, le is dolgozták a maguk 8–10–15 esztendejét, s ezután nyugdíjas vagy járadékos sorba kerülve tanyán maradtak.

Nyugdíjas tag az, aki legalább 10 évet dolgozott szövetkezeti tagként: így érhette el a jogosultságot. Járadékos ezzel szemben az, akinek 10 esztendőnél rövidebb a termelőszövetkezeti tagsági viszonya, vagy mert túl öreg volt a téeszek megszervezése idején, vagy mert évekig kívül maradt, várakozó álláspontón, s már csak akkor lépett be, mikor a környékbeli téesz-tagok jövedelme meggyőzte, hogy ott sem hal éhen az ember.

Az ilyen járadék, amit a bevitt föld arányában adnak (olyan kulcs alapján, amelyet országosan határoztak el, s amin maga a téesz keveset módosíthat), ritkán üti meg a 300 forintot. A nyugdíj valamivel több; emelték is az utolsó években. De aki 10–12 évet dolgozhatott a téeszben, ma sem kap többet havonta 500 vagy 600 forintnál. Ha ketten voltak a családban téesz-tagok, férj és feleség, az asszony nyugdíja csupán fele a férjének, amíg a férj él.

Ami a tanyán szorult nagykőrösi öregeket illeti, a dolog lényege az, hogy sem egyik, sem másik hivatalosan folyósított jövedelemből nem lehet megélni. Aki viszont csupán egy nem túl rossz tehenet tart, s annak napi 10 liter tejét eladja, ebből körülbelül havi 1500 forint bruttó bevételre tesz szert (amit – a munkabért nem számolva – havi 300–400 forint takarmányköltség terhel). Aki két tehenet fej, a dupláját keresheti. Vegyük hozzá a malacszaporulat, az odakint aránylag könnyűszerrel meghizlalható egy-két süldő, a majdnem ingyen eltartható baromfi hasznát.

Ha ehhez mérjük azt a pár száz forintot, amit a posta nyugdíjként, járadékként kézbesít, világos a helyzet: aki bemegy a városba, aki gyerekeihez, unokáihoz húzódik, elesik a tanyai állattartás havi 2–3–4 ezer forintos jövedelmétől. Aki kint marad, megkeresheti. Amíg bírja.

A mezővárosi parasztság – miként a falusi is sokfelé – ezelőtt azt tartotta, hogy „bolond ember, aki levetkezik, mielőtt lefeküdne". Más szóval: ne adja oda addig a birtokát a gyerekeinek, amíg él. Ha kivénül a munkából, menjen be a városba lakni, adja át a gazdaság baját fiának, lányának – de ne mondjon le a birtokjogról. Szokás volt, hogy a városba költöző öreg gazdák szabályos bérleti, feles bérleti szerződést kötöttek gyerekeikkel. Ezt biztosabbnak tartották, mint az úgynevezett haszonélvezeti kikötést. A gyerekek a szokásjog, a társadalmi kontroll és a beléjük nevelt szülőtisztelet hatására általában rendesen fizették az öregeknek járó pénzt, terményt. Ez a régi paraszti önnyugdíjazás természetesen csak a birtokos parasztság öregjeit emelte illő biztonságba. A kiöregedett szegényparaszt abban az időben mindenféle nyugdíj nélkül maradt; gyerekei módján és kényén-kedvén múlt, van-e mit ennie.

Az egyéni gazdaság megszűnése óta az idős parasztok helyzete falun is, mezővároson is rendezetlen.

Olyan vagyon, amelynek fejében akár idegentől, akár gyerekeitől teljes biztonsággal várhatná el a magához méltónak érzett ellátást, csak egy kisebbség kezén maradt. Akad ilyen is: szép gazdaporta, három-négy szobás, jól használható ház a városban, egy darab megőrzött, karbantartott szőlő az egykori hegy ama részében, amelyet zártkertnek nyilvánítottak. Ilyesmiért manapság is lehet – szabályszerű eltartási szerződéssel, olykor anélkül is – nyugalmas öregséget remélni. Az öregek nagy többségének azonban – különösen azoknak, akik tanyán éltek – sose volt jelentékenyebb vagyona, vagy ha volt, elúszott. S ami megmaradt, jórészt devalválódott.

Mit ér ma már a régi tanya, még ha jó építmény volt is egykor? Kinek kell az? S ha kell, mit adnak érte? Láttam ép és szép öreg tanyát, amit 35 ezer forintra tartott városba készülő gazdája; 20–25 ezret ígértek érte mások, akik a következő éveiket idekint próbálják gyarapodásra fordítani. Mit ér a városi ház, mely egykor a kisebb parasztság igényeinek megfelelő, vályogfalú, földes vagy deszkapadlós, nedvesedő, korhadó építmény? Csak lebontani venné meg valaki, hogy újat emeljen helyébe. A telek persze ér valamit, ha nem a Tabánban van, vizenyős talajon. A pár száz négyszögöl szőlőt néha becsülik az utódok, több esetben már

ÖREGEK: ŐSZ A HATÁRBAN

RÉGI ZÖLDSÉGKERTÉSZ
NYUGDÍJBAN

HOMOLYTÁJA.
NOVEMBERI
TÉNYBEN

azt sem, mert minek bajlódjon vele a lakatos, az irodagép-szerelő, a bolti kiszolgáló, a tanár?

De nem is a pénzbeli értékcsökkenés méri igazán az efféle javak süllyedését. A tanya, a régi ház meg az a darab szőlő együttvéve sem alapoz meg ma már olyanszerű életet, amire a fiatalabb nemzedék igényt tart. S ha így van, az öreg is érzi: nem ő már a valóságos, fontos értéket hagyományozó ember, hanem ő szorul rá a fiatalabbak – családtagok, roszszabb esetben idegenek – jóindulatára. Még ha házért, tanyáért, szőlőért vállalják is a gondozását. Ezért aztán akiben egy csöpp erő és önérzet maradt, tanyán lakik, amíg egyáltalán lehet.

A volt téesz-tagnak, a mai nyugdíjasnak vagy járadékosnak a közt kell választani: vagy más tartja el, vagy eltartja önmagát. Megélhetési bázisa nem is olyan csekély, mint hinnénk. Ott a tanya. Akár saját tulajdona, akár a téesz engedte át, így is, úgy is haláláig, illetve városba költözéséig bírhatja. Ahhoz udvar és gyöp tartozik, meg néha egy darab szőlő is gyümölcsfákkal. A kiöregedett tagnak is jár háztáji föld, általában kukoricás. Azt a téesz fel is szántja, azután a további munkák egy részéhez gépi vagy fogatos segítséget ad. Már ez jelzi, hogy a kivénült tagot a közös gazdaság nem hagyja egészen magára. A téesszel tartható gazdasági kapcsolat más tekintetben is hasznot hajt. Ha például az egykori tag jószágot tart, szívesebben engedik oda neki az árokparti, útmenti rétet vagy a résziben levágható lucernát, semhogy idegent részesítsenek belőle. Mindez együttvéve 3–4 hold takarmányt és kukoricát biztosíthat a tanyalakó öreg számára, ami már megfelelő alapja a több ágú állattenyésztésnek.

De haszna ennek csak úgy lehet, ha sokat dolgozik az ember. Éspedig paraszti módon: úgy mint apái. Igaz, a háztáji kukoricaföldet felszántja a traktor (hogyan is szántódna fel másképp, ha már nincsen ló?), némely esetben a betakarításban is, a távolabbi háztáji földről történő szállításban is segít egy-egy gép. Ennyiben már ők is haszonélvezői az új technikának. De a munkák nagyobb részét: a takarmány előkészítését, az etetést, a fáradságos vízhúzó itatást, az istálló kiganajozását, a fejést, a baromfiak tömését két kezükkel végzik.

A háztáji ágazat, mely a tanyavilágban ma még virágzik, amitől itt legalább ezer család megélhetése felerészt, néhány száz öregemberé pedig egészen függ: technikailag elavult. Ha valamiben, hát ebben konzerválódott a termelés paraszti módja, ami maga is konzerválja az életvitel számos ódon elemét.

Az 1973 nyarán tüzetesebben megismert 60 nagykőrösi tanya közül

19-ben találtunk egyedülálló öregembert, öregasszonyt, vagy magára maradt öreg párt, akik ebben a kategóriában („nyugdíjas és járadékos téesztagok") helyezhetők el. Ebből ítélve – és másik mintegy 60 futólagosabban megismert tanya adataiból is következtetve – úgy becsülhetjük: a mai kőrösi tanyáknak harmadában él ilyen lakó. Ismerkedjünk meg néhánnyal.

A makulátlan

Említettem, hogy tanyán ritka kivétel a korábbi idők módosabb gazdaosztályának egy-egy ivadéka. E kivételek egyike N. Ambrus. A rendkívüli szituációt rendhagyó oknak kell tulajdonítani. Az ok ebben az esetben valószínűleg a szakma szeretete. Olyan gazdával van dolgunk, akinek a gazdálkodás nem csupán örökölt sorsa és tanult mestersége, de szívvel-lélekkel vállalt hivatása egész életében.

N. Ambrus 1908-ban született. A famíliát társadalmilag nehéz minősíteni. Vitatkozhatnánk (ha ugyan érdemes lenne), „kulákok" voltak-e N-ék vagy sem, s ha igen, mikortól meddig. Volt olyan évtized, hogy N. Ambrus apja csupán 15 holdat bérelt, a következő évtizedben viszont már 150 holdat; küzdelmes, dolgos életét 40 holdas birtokosként fejezte be.

Helyesebb, ha nem a „kulákság", magyarul a nagygazda-mivolt határvonalait bolygatjuk, hanem gazdasági és társadalmi szerep szerint különböztetjük meg az egykori gazdaosztályon belül a három főbb réteget.

Voltak vagyonukból élő s a városban konzervatív közéleti szerepet játszó „virilista" nagygazdák: a gazdaosztály legfelső rétege.

A második, szélesebb réteg azoké, akik legalább a személyes felügyelet mértékéig erősebben részt vettek tanyásgazdaságaik vezetésében; a munkát ők is kertész béreseikkel, feles bérlőikkel, részes aratóikkal végeztették; gazdaságvezetésüket az öröklött földvagyon megőrzése, a birtok és státus konzerválásának érdeke határozta meg. Ezek is konzervatív nagygazdák, de személyes közéleti szerep nélkül; ez volt a kőrösi gazdaosztály legszélesebb típusa.

Végül, kisebb számban, de jelentékeny gazdasági és társadalmi szereppel feltűntek olyanok is, akik komolyan vették a mezőgazdaságot. Már nemcsak vagyont és megélhetési bázist láttak földjükben, hanem szakmát, élethivatást. Ez a harmadik fajta gazda valamelyest a nyugat-európai „polgárparaszt" irányában lépkedett, de úgy, hogy tevékenységében, életmódjában, gondolkodásában megjelentek a szakember vonásai. Komo-

lyan vette a szakmát; két-három éves téli gazdasági iskola, aranykalászos tanfolyam után nem hagyta abba a szakkönyvek, folyóiratok forgatását. Kapcsolatot ápolt szakemberekkel; olykor kísérletezésre adta a fejét, törzskönyvezett állatok keresztezésével, szőlő- és gyümölcsnemesítéssel, a homoki vetésforgó javításával próbálkozott.

Ilyen családban nőtt fel N. Ambrus, aki 1927-ben járt aranykalászos tanfolyamra. Az idősebbik N. a 20-as évek végén fiának engedte rossz talajú tíz-egynéhány holdas gógányi birtokát. Ebből próbált N. Ambrus gazdaságot formálni, hozzábérelve – ahogy szokás – hol kisebb, hol nagyobb földeket.

Mi történt vele 1927 és 1951 között, mialatt a 23 éves fiatal gazdából 47 éves férfiú lett, nem tudjuk, mivel N. Ambrussal életrajzi interjú nem készült. Ő volt jóformán az egyetlen, aki kereken megtagadta, hogy magnetofonba nyilatkozzék. Beszélgetni hajlandó, de csak úgy, az árok partján álldogálva; kifogástalan diplomáciával hárította el a magnetofont. Amit tudunk róla, kötetlen árokszéli beszélgetésekből és szomszédai nyilatkozataiból állt össze.

Miért lépett be 51-ben? A mezőgazdaságban való megmaradás vagy a szakma feladása volt számára az alternatíva. Azt mondták neki a régi kis termelőszövetkezet vezetői: szükség van szakértelmére, tekintélyére, de ha nem áll kötélnek, az isten se védheti meg a kuláklistától. Öt éven át, 1951-től 1956-ig a kezdetleges technikával dolgozó, régi paraszti szorgalomra, jártasságra és igénytelenségre építő termelőszövetkezetnek, az „ős-Rákóczinak" tagja volt.

1957–60-ig ismét egyéni gazda, 11 holdon. Szomszédjai szerint mintaszerűen gazdálkodott ebben az időben is. 1960-ban újra téesz-tag lett, mint a tanyavilágnak ezen a részén csaknem mindenki. 52 évesen sem pályát, sem lakhelyet nem óhajtott változtatni. Újabb 13 évet dolgozott tagként, míg 65 éves korában nyugdíjba vonulhatott. Most sem lett vezető ember, jóllehet némelyik elnök felajánlotta neki a brigádvezetői posztot. Megmaradt „a maga egyszerűségében". Munkáját megfizették. Volt esztendő, hogy egyedül a közösből hazavitt jövedelme megütötte a havi 3 ezer forint átlagot. Ezen felül ott volt az 1960 óta szabadjára engedett háztáji gazdálkodás, a tanyai állattenyésztés, amiben ő sem maradt el a többiek mögött. Szakértelem és szorgalom a háztáji gazdaságot is felvirágoztatja.

Miért nem vállalt funkciót? Anélkül is szépen megélt? Alig hihetjük, hogy ambíciójának és felkészültségének ez elegendő. Lehet, hogy jobb

termelőszövetkezetben, olyan vezetők mellett, akiket legalábbis szakmai tekintetben önmagával egyenrangúnak vélhet, elvállalt volna kiemelkedő beosztást is. Itt azonban, ahol előbb kergetve váltogatták egymást alkalmatlan emberek, később pedig megült az elnöki székben egy bizonyos nagyot akaró, ki szertelen kapkodásával tönkretette azt is, amit kezdetben létrehoztak – ilyen gazdaságban N. Ambrus joggal tartotta távol magát a vezető poszt felelősségétől. Természetesen mindent tudott, ami történt, meg is jósolta a pusztulást. Egy ideig némelyik elnök vagy agronómus előtt még próbálkozott egy-egy óvással, javaslattal, de aztán belátta, hogy úgyse rá hallgatnak. Az utolsó elnök idején végképp visszahúzódott.

Maradt a tanya, a gyöp, a háztáji föld, a szép számmal tartott, örökös ottlétet követelő jószág; maradt a szövetkezetben a fogatos munka, máskor az állatgondozás. Maradt a konok szorgalom. Így lett parasztabb paraszt rég meghalt apjánál is.

Sorsa sokat árul el a mezővárosi gazdaosztály legjobb csoportjának és az új szervezeteknek viszonyáról. Erről a viszonyról itt a gógányi részen, a Rákóczi Tsz térségében legjobb esetben annyit mondhatunk, hogy kusza volt. De az sem igaz, hogy egyedül a termelőszövetkezet vagy annak kivételes gyengesége kuszálta össze.

Nehéz ember N. Ambrus is, és nem egyedül személyes jellemvonásai tették nehéz emberré. Hanem nagymértékben a társadalmi örökség, amelyet ez az eredetileg is két-három osztály közé szorult embertípus magával hordozott. Valóban: mi volt hát ő? Az úrhoz, a paraszthoz vagy a polgárhoz áll-e közelebb? Tulajdonképp megmaradt cívisgazdának: habitusában, gondolkodásában az úr, a polgár, az értelmiségi és a paraszt vonásai vegyültek.

Ezért állt jól neki az egyszerű paraszt szerepe is. Úgy húzódott vissza ebbe, hogy családi körben és a legszorosabb bizalmasai előtt megőrizhette úr voltának, szakember voltának és cívispolgár létének önérzeti elemeit. Szigorú morál hajtotta, hogy kemény munkában töltse életét. Ugyanez parancsolta azt is, hogy ne nyilatkozzék se a téesz-vezetés hibáiról, se a maga sorsának keserveiről, hanem megőrizze a hozzáértően szólni is, hallgatni is képes, szuverén férfi méltóságát. Sajnálhatjuk, hogy a nagykőrösi határnak ezen a darabján 1951 és 1975 között soha sem alakultak úgy a mezőgazdaság viszonylatai, hogy megbecsülhették volna. Így aztán nem maradt más számára, mint egyfajta, ugyancsak kisnemesi színezetű paraszt sztoicizmus, a már vérébe ivódott önfegyelem és a magaslati tolerancia, amiről – immár nyugdíjas téesz-parasztként, de egy kitűnően fel-

szerelt jövedelmező háztáji gazdaság gazdájaként meg munkásaként – a világ dolgaira letekint. Önérzete sem engedné, hogy feladja munkával fenntartott tanyai életét. Akkor megy be a városba majd, ha végképp tehetetlenné válik. Bizonyára megvan a háza, és évről évre gyarapszik a vagyon, amiért majd nyugalmas és rangjához méltó eltartást remélhet.

Jó paraszt szívós öregsége

B. Jánosék a Nagykőrös Cegléddel összekötő betonúttól jobbra 4 kilométerre, magától a várostól 8 kilométerre élnek. A 4 kilométert homokos dűlőúton kell megtennie az embernek, ha hozzájuk igyekszik; ugyanezen az úton közelíthetik meg ők is a betont. Errefelé villany sincs, aligha is lesz már, mert erősen megritkultak itt a tanyák. B. János 73 éves látogatásunk idején, felesége pár esztendővel fiatalabb. Elég idősek mindketten, hogy már terhükre legyen a tanyai élet. Mégis maradni akarnak, legalább még néhány esztendeig.

A kőrösi parasztságnak abból a rétegéből ered a B. család is, az asszony családja is, amelyet az igazi törzsrétegnek tekinthetünk. Reformátusok mind apai, mind anyai ágon, büszkék is erre. Messzire ágazó rokonságuk összekapcsolja őket 50–100 holdas nemzetségekkel is, de szapora, a sok gyerek révén lesüllyedt kisparasztokkal, a szegényemberi sors határán mozgó szőlészekkel, zöldségesekkel is; maga a B. család középütt helyezkedett el a két véglet közt. Soha nem adták fel városi házukat – a gazdamód, a gazdaréteghez való tartozás feltételét és szimbólumát –, de ők már jóformán egész életüket a tanyán töltötték el.

B. János apja 1884-ben nősült, és 11 gyermeket nevelt fel. János ötödik volt a sorban. 1900-ban, az évszázaddal együtt született. Gyerekkorát a városban töltötte, ott járt iskolába is. 1918-ban tanyát építettek 15 holdas gógányi birtokukon, és ettől kezdve idekint éltek.

Ez a tanya, ez 18-ba épült, osztán hát télön is kint vótunk. Meg bérölt az én apám erre följebb még két tanyát. Úgyhogy sokan vótunk, hát tizenegy család vót, osztán hát hogy dolgot tudjon adni, hát mondom, használt itten följebb két tanyát. Olyan 50 hold körül vót a kettő, meg emez 18 hold vót. Hát azon elvégezgettünk, a családok. Meg az apám is. Az is hajhászta a világot! Az mán nyáron, mikor mán a vetemény kikelt, az mán a kapát a hóna alá fogta, osztán a gazt

irtogatta, addig is, míg a kapálási idő el nem gyütt. Nagyon nagy parasztembör vót az! Szerette a paraszti munkát, meg minket is abba nevelt, úgyhogy hát cselédnek, ha sokan vótunk is, hát nem adott, úgy pásztornak, vagy valami, hanem bérölt földet, osztán ott eldolgoztunk együtt az apánkkal a család... Férfi hét vót, a tizenegyből, meg négy lány vót.

Nem először botlunk olyan kisgazdacsaládba, amely nem érte be a maga 15–20 holdjával, hanem jelentős területet bérelt hozzá. Éspedig, ahogy B. János bácsi kitűnően emlékezik: hogy a növekvő családi erőnek munkát, tevékenységi terepet adhasson.

B. János tehát 18 éves korától él tanyán. Kilenc esztendeig, amíg nőtlen volt, az apja gazdaságában dolgozott. 1927-ben nősült. Hasonló família leányát vette el. A fiatal pár a közelben bérelt ki egy tanyát, 22 hold földdel.

Két gyerekük született. A fiatalasszony 1934-ben meghalt. B. János akkor elvette a felesége húgát.

Őneki a nénje vót a feleségem. A két gyerek azé vót... De az elhalt, hét évre, hogy megesküdtünk. Hát aztán, mit csináljak? Még otthon vót ez az én drága feleségem, azt mondom, hogy ne legyen mostoha nagyon a gyereköknek, mert még kicsik vótak, hát aztán így, megvótunk nagyon jól. Mert szerette űket nagyon, még máig is. Úgyhogy megvagyunk így jól... Jövőre 40 éve lesz, hogy együtt vagyunk.

Az új házassággal B. János nem új életet akart kezdeni, a régit akarta folytatni. Lényegbevágó megfogalmazása: „Ne legyen mostoha nagyon a gyereköknek" érzékelteti, hogy a mostohák között is lehetséges fokozat. A fiatal sógornőről feltételezhette – nyilván nemcsak ő, de a közvélemény is –, hogy inkább magáénak érzi majd nővére árváit, mint az idegen. A 40 esztendő, amit együtt töltöttek, jellegzetes. A régi parasztházasságok ebben a dolgos rétegben tartósak voltak.

Életének következő fordulója az, amikor apja kiöregedett a tanyai létből, beköltözött a városba, és átengedte neki a 18 holdas családi gazdaságot, 1942-ben. Említésre érdemes, hogy az atya 79 éves volt ekkor. Idáig tartott tanyai élete, ereje. Akkor is csak azért költözött be, mert – minden fia, lánya elszéledvén – unta már, hogy maga végezzen mindent. Még 20 esztendőt élt a városban anélkül, hogy orvoshoz kellett volna mennie.

B. János büszkén említi apja és bátyjai törhetetlen egészségét meg a magáét is. Olyasmi csendül ki szavából, mintha ez is az örökös szorgalom, a becsület fizetsége lenne az égiektől.

A felszabadulás idején 45 éves ez a férfi, és nem óhajt más lenni az új világban, mint olyan paraszt, amilyen addig volt. Egyéni gazda az utolsó percig. 1960-ban következik be az új fordulat: termelőszövetkezeti tagnak kell lennie. A 60 éves ember egy hosszú élet önálló gazdálkodása után azért lépett be, mert így is, úgy is elvész a földje, és talán a tanyát is ott kell hagynia, ha ellenkezik.

1960-tól tíz és fél esztendeig volt termelőszövetkezeti tag. 60 évesen kezdte, 70 éves korában lett ki a nyugdíjjogosultsága. Nem sajnáltatja magát, hogy öregkorában dolgoznia kellett, büszke, hogy bírta. Lovakkal volt, fogatos beosztásban, jól is keresett, amikor egyáltalán lehetett. Ki is tüntették jó munkájáért, ezt némi elégedettséggel említi, jóllehet egy percig sem tagadja, ha rajta múlik, soha nem alakult volna termelőszövetkezet Nagykőrösön. Egyszerűen megmondja: „Nem szeretöm". Miért?

> Hát oszt én... mer én munkásember vótam, paraszt, szerettem is nagyon a paraszti munkát, aztán mög szerettem jó munkát is végezni, addig is, míg nem a téeszben vótunk, csak aztán én nagyon mögutáltam, mer eleinte vótak olyan zárszámadások, hogy akkor még 40 százalék is ott veszött.

Mármint a megdolgozott járandóság 40 százaléka, amit zárszámadáskor a téesz mérleghiány következtében nem fizethetett ki tagjainak. Szó esik a Rákóczi Tsz sokféle hibájáról, a fiatal traktorosok hanyag munkájától a nemrég leváltott elnök gazdaságvezetéséig, aki mindenféle állami kölcsönt, kedvezményes segítséget igénybe vett, anélkül hogy határozott célra használta volna fel, majd amikor minden lehetséges hitelforrásból kifogyott, csődbe vitte a gazdaságot.

Nem egyedül B. Jánostól tudjuk, hogy a gógányi határrészen 1974-ig létezett Rákóczi Termelőszövetkezet a kőrösi téeszek között leggyatrábban működött. Milyen viszony alakulhatott ki a szorgalomhoz, önfegyelemhez, takarékossághoz szokott tanyai gazda és a hanyagul vezetett termelőszövetkezet között? Elsősorban a mérce fontos, amellyel B. János ítélkezik. Ez a mérce nem egyedül az övé. A nagykőrösi parasztság széles rétege ítél így: a kint élő, bérletekkel terjeszkedő, intenzíven és tanulékonyan gazdálkodó középparaszt:

Ilyen dolgos nép nem vót semerre se, mint a kőrösi nép. Meg jobban mondva, itt ez a három város, Cegléd, Nagykőrös meg Kecskemét. Vót úgy, hogy még fiatalabb voltam, hát el-elmentem arra túl a Tiszára. Vagy kukoricát hoztam, vagy szénát a piacra, eladni. Arra kevesebbért meg tudtam venni, hát a fuvar megjött rajta. Hát olyan sokat nem kerestem, de mégis valami lött. Nahát osztán, arra már láttam a népeket, kint ültek úgy a falu szélin, mög kinn a padokon, ottan elbeszélgettek már estefelé... Míg magunk gazdálkodtunk, mi míg láttunk, csináltuk a dolgot. Úgyhogy, mondom, másutt komótabb életű emberek vótak, amerre úgy jártam. Hát mostmár itt is ilyen lett a nép, mögtanulták... Mög ugye, hát itt a téeszbe is nyári időben hat órakor kezdik a munkát, hát akkor a legjava időt eldolgozta az ember, míg magunk gazdálkodtunk. Mer akkor fogott volna már a dologhoz, amikor már meleg vót nyáron? Inkább dolgoztak korán reggel, és délbe nagyobb delet csapni inkább, a melegben. A téeszbe, mondom, hat órakor kezdtünk, aztán hatig, mondjuk. Hát nyáron hat órakor hun fönt van a nap! Így aztán a téeszbe ezért is ötte mög sokszor a gaz a vetőményt.

...Vótunk ottan vagy harmincan kapálni. Mondom a brigádvezetőnek: Pisti, hát ha így kapálnak... Mer hát én úgy, a magunk módja szerint, ahogy az apánk mögtanított a jó munkára, hogy azért kapálunk, hogy a gazt kiverjük. Itt meg? Már némelyik elment ötven lépésre is, annyira haladt. Hát mondom, Pisti, minek csináljuk, ha így mén? Ne törődjél vele, aszongya, hát ha úgy mönnek, akkor csináld te is úgy. De nem esett kedvemre. Én elmaradtam a többitől.

Elmaradt a többitől, hogy úgy kapálhasson, ahogy neki tetszett, ahogy szokta, ahogy tanulta. Nem bírt másként dolgozni, mint tisztességesen. Jóllehet nem érezte a maga ügyének a termelőszövetkezet boldogulását.

Én mondom, hogy nem olyan szívesen dolgoztam a téeszbe. De ha mög tetszene kérdezni, hát én kitüntetést is kaptam, mert bennem vót az a vér, hogy hát ha csinálni kell a dolgot, akkor csináljuk! Ha más nem csinálta, de én akkor is csináltam, amíg ott vótam.

Többször használja ezt a kifejezést: „jó paraszt". S ha egyszerűen parasztot mond, vagy „paraszt vért" emleget, akkor is ugyanezt érti rajta: munkában edzett, a dolgot szerető, s azt hajthatatlan tisztességgel végző embert.

Tízesztendős tisztességes termelőszövetkezeti tevékenység után végre nyugdíjba vonulhatott. Mit is jelent ez a nyugdíjas paraszti állapot? Azt, hogy folytatják, amiben éltek, de kicsire húzott területen, egyre öregesebb tempóban. Itt az alkalom, hogy körülnézzünk egy ilyen törpegazdaságban.

A bázisa nem kevesebb, mint három hold föld. Az egyik hold a tanyához tartozik (udvar, gyöp), a másik a nyugdíjas tagnak is kijáró háztáji kukoricaföld, a harmadik pedig olyan kaszáló, amelyet a téesz – mivel táblába nem illeszthető – olcsó bérért szokott átengedni. B.-ék két tehenet tartanak: a kettő, ha egyszerre fejhetik, 30 liter tejet ad naponta. Ez napi 150 forint készpénzbevétel. Persze disznót is, baromfit is tartanak. Ezenfelül, ami szokatlan, vagy egy lovuk is. Újra van, mivel téesz-tag korukban lovat nem tarthattak. Nyugdíjas parasztnak ezt is elnézik. Jó is, hogy ez a ló lehet, hiszen naponta hordják a tejet a városba. Ebben a termelőszövetkezetben 1973-ban és a megelőző években senki sem gondoskodott a tanyai tehenek tejének begyűjtéséről és elszállításáról. Ló nélkül tehát gyalog vagy kerékpáron kellett volna 8 kilométerről 15–20 kiló súllyal a városba jutniuk. (Gyakran így is a kerékpár a szállítóeszköz, amire a 60 éves asszony kétfelől felszerel egy-egy kannát, és így járja meg a várost. Olyankor, ha a lónak más dolga akad.)

Nemcsak a szállítás a kemény fizikai munka. Három-négy nagyjószág, amellett a sertés- és baromfiállomány takarmányozása, itatása, gondozása is az.

Hát igen, mert parasztemberek, akik vagyunk, csak avval szeretünk foglalkozni, a jószággal. Nekünk nem is élet az élet, ha jószág nincs. Azon van valami haszon is, meg foglalkozik vele az ember... Hálaistennek a család se vót olyan beteges fajta, úgyhogy nem járogattunk mi orvoshoz. Mégha valami bágyadás vót, akkor sem, mert mink kihevertünk mindent. Hát osztán így vagyunk. De majd lejár ez már nemsoká!... Hajszoltuk magunkat, osztán tessék elhinni, hogy mostmár fáradtak vagyunk.

Elhihetjük. Négykor kelnek, kilenckor, tízkor fekszenek. „Késő, de akkorra végezünk a jószág körül." „Ha nem is olyan nagyon dolgozunk, de talpon köll lönni állandóan."

Az ilyenfajta dolgos parasztok gyerekei ma már általában az iparban találhatók. Az ő egyik fiuk, aki 1930-ban született, kivételképp megmaradt a mezőgazdaságban. Traktorosként dolgozik a téeszben, egy közeli tanyában él. Másik gyerekük már otthagyta a mezőgazdaságot. Hasonlóképpen az asszony öccse is, aki körülbelül 40 éves volt az átszervezés idején; beköltözött a városba, szakmát tanult. Azóta már új házat építtetett. A tanyája még megvan, lakó él benne, aki névleges bért, pár forintot fizet érte. Tulajdonképp csak azért adták oda neki, hogy el ne bontsák ingyen a szomszédok.

Előbb-utóbb persze B. Jánosék is hátat fordítanak a tanyai létnek. Még bírják, úgy-ahogy, de voltaképp csak azért hajtják magukat hajlott korukban, hogy utolsó esztendeik független nyugalmát ezen az áron megváltsák. Házuk már rég a városban várja őket. A tanyát 40 ezerért szeretnék eladni, kérdés, találnak-e rá vevőt. Pedig ez a legszebb tanya a környéken.

Zöldségkertész, petróleumlámpa mellett

A várostól távolabb, de a jó úthoz közelebb találjuk a 63 éves N. Antal tanyáját. A család története annyira hasonlít B. Jánosékéhoz, hogy felesleges részletezni.

Későbbi sorsuk tanulságos. 1945 után azok közé tartoztak, akik – felhagyva a kockázatos bérleti gazdálkodással – visszahúzódtak örökölt földjükre, és azon intenzívebb termelésre rendezkedtek be. Felszámolták tanyás bérletüket, ide költöztek a betonút mellé, a szőlőbe. Hamarosan kivágták a szőlőt, és 1948-ban kutas zöldségeskertet létesítettek a helyére. Azóta elsősorban zöldségkertészettel foglalkoznak. Olyan egykori középparasztok ők is, akik átvették a stafétabotot a régebbi, szegényparaszti eredetű zöldségesek kezéből.

1948-tól 1960-ig háborítatlanul folytathatták új mesterségüket, 60 után viszont, amikor zöldségkertjük a Rákóczi Tsz övezetébe esett, előbb megnehezedett, utóbb jóformán lehetetlenné vált pár esztendőre a zöldségtermesztés a korábban kialakult kisüzemi keretben. Különféle kombinált formák és kompromisszumok jöttek létre. A téesz vezetői fenn is

óhajtották tartani a zöldségágazatot, másfelől nem szívesen tűrték ennek az önálló kisüzemi továbbélését, sem olyan formáit, amelyek, ahogy mondták, „bérfeszültséget idézhetnek elő", és távol tarthatják a hozzáértő munkaerőt a közben létesített nagyüzemi kertészet munkálataitól. Végeredményben az eredetileg mintegy 60 kis zöldségkertészet (egyenként egy-két hold területtel) 10–12-re csökkent az 1970-es évek elejére. A zöldségtermesztés problémáját is nagyvonalú ügyetlenséggel kezelő elnök bukása után 1972-től az új vezetés ismét más kompromisszumot próbált kötni, abban a reményben, hogy valamit még megmenthet a pusztuló ágazatból. Így született határozat arról, hogy aki akarja, bérbe veheti saját régebbi kertészetét a téesztől (egy holdat 8000 forint évi bérért), a téesz technikai segítséget nyújt a termesztéshez és szállításhoz, egyébként pedig a zöldségkertész szabadon gazdálkodik és értékesít. Néhányan, köztük N. Antalék, megkötötték az új szerződést a téesszel, és látogatásunk idején már második esztendeje gazdálkodtak ebben az új bérleti formában. A 8000 forintot sem sokallották, mivel másfél holdas önálló kertészetük évi bruttó jövedelme 60–80 ezer forintra rúgott. Bárhogy számoljuk a melegágy, a szállítás stb. költségeit, tiszta jövedelmük magasan az átlagos termelőszövetkezeti kereset fölött állt.

Igen, de miféle kisüzem ez? Gondoljuk el: egy öregember meg egy öregasszony ló nélkül, gépkocsi nélkül, villany nélkül – nem is a korszerű, de az 50 éve létező technika minimuma nélkül – tart fent másfél holdon az átlagosnál ötszörte vagy tízszerte intenzívebb gazdaságot. Tipikus város környéki árutermelő törpeüzemet – tanyai technikai szinten! Benzinmotor és bicikli: ez az, ami rendelkezésükre áll. A motor azért, hogy a ló helyett fölhúzza a vizet a kútból, mert víz nélkül kertészkedni nem lehet. A mindennapi szállítás munkáinak jelentős része a biciklire marad. Tehát az emberre, aki a pedált tapossa, 20–30 kiló teherrel.

Említésre méltó, hogy tehenet is tartanak, mégpedig kettőt, s a tejet ugyancsak kerékpáron hordják be a városba, a többi munka mellett.

> Hát, kötöttség az egy kicsit, de amúgy kifizetődő... Ez a két tehén éppen annyi tejet ad, hogy biciklin be tudjuk vinni... ha három volna, már be sem tudnánk vinni.

Uborkát éppen azért nem termelnek, mert azt majdnem mindennap szedni és szállítani kellene.

...hát általában a kisebb dolgozók nem foglalkoznak már az uborkával... nem megy nekik. Ezelőtt, még a téesz előtt, mikor még maszekok voltunk, akkor ezek a kisgazdálkodók mind vetettek egy holdon, fél holdon, volt kocsi, lovaskocsi volt... Most meg nincs mivel elhordani.

A nagykőrösi uborkatermesztés visszaesésének – aminek következtében néhány esztendeig a Nagykőrösi Konzervgyár is uborkahiánnyal küszködött – egyik oka kétségkívül a szállítóeszköznek e különös hiánya. Lovas kocsija 1973-ban annak sem lehet, aki zöldségtermesztéssel foglalkozik, s akit ebben a téesz is, az állam is, a Konzervgyár is támogat. Gépkocsija lehetne. Akár Combi is, ami felér egy kis teherautóval. Van is, csak nem itt. A Galga völgyében például Galgahévizen, Hévízgyörkön (s ugyanígy Pest környék 30–40 falujában is) meghonosodott az autós zöldségtermelés. Combival hordják a Lehel piacra, a Garay térre, a Nagyvásártelepre az uborkát, paprikát, paradicsomot, a karfiolt. Olykor kétszer is fordulnak hajnaltól délelőttig. Nagykőrösön ez nincs. Nem is azért nincs, mert bárki tiltaná. N. Antaléknak például azért nem lesz már autójuk, mert nem tartják érdemesnek, hogy 60 éves korukban ebbe fektessék a pénzüket. Hiszen már csak azért ragaszkodnak a kínzóan elmaradott tanyához – s a kertészkedéshez –, mert öregségüknek ez az egyedüli anyagi bázisa.

N. Antal 1960 óta tagja a téesznek, bőven ki lenne hát a nyugdíjba vonuláshoz szükséges 10 esztendeje. Igen, de még csak 63 éves. A nyugdíjkorhatár pedig a mezőgazdaságban 65 év. Ez is oka annak, hogy 1973-ban még kint találjuk őket a tanyán, s hogy ekkor is vállalják mindazt a munkát, ami fiatalabb férfinak, asszonynak sem lenne kevés.

Hát igen, sok dolgunk van, sok dolgunk van. Aztán még egy, az, hogy az a baj itt, a parasztságnál, hogy a 65 évet szabták meg nyugdíjnak. Ezt nehéz kivárni, mert az ember úgy szeretné, hogy már egy kicsit kevesebb dolgot csinálna, mikor már ennyire ősz a hajaszála. Dehát amiatt muszáj, hogy meglegyen az év. Aztán a munkanap is, mert másképp nem kapjuk a háztájit... Hát csak csináljuk, míg bírjuk, mikor nem bírjuk, akkor abbahagyjuk.

A háztájira vonatkozó megjegyzés magyarázata az, hogy ezt a bérleti szerződéssel működtetett kertészetet is elszámolják téeszen belüli munkának, és ezután is biztosítják az egy hold háztáji földet, mint minden más termelőszövetkezeti munka után; N.-éknek tehát többszörös érdekük fűződik hozzá, hogy öntözéses kertészetüket még legalább két esztendeig fenntartsák. Keményen kötve vannak ehhez, mert így biztosítják nyugdíjukat is, keresetük olyan szintjét is, mely a remélt nyugalmas (majd már városi) késő öregségük anyagi alapja lehet. Meg is mondják: azért hajtjuk magunkat, hogy amíg bírjuk, összegyűjtsük a „háztáji nyugdíjalapot".

Három fiú és egy lány nőtt fel ebben a családban, mindnyájan hátat fordítottak a mezőgazdaságnak. A szülők is azon voltak, hogy biztosabb kenyérhez segítsék őket. Az egyik fiú villanyszerelő lett, a másik lakatos, a harmadik vasesztergályos, a leány adminisztrátor.

> Hogyne, igen, mert ez már a háború után volt, mikor ugye őket taníttatni köllött – beszéli az asszony –, és láttam, hogy a földnek nincs értéke, és az volt az elhatározásom, hogy a gyerekeimnek szakma legyen a kezibe.

Azóta valószínűleg beköltöztek N. Antalék is, és ezzel ez a tanya is befejezte. A tanyával együtt N. Antalék 1948 óta minden nehézség árán fenntartott zöldségkertészete is megszűnt.

Gyökeret vert szegény a Homolytája homokján

A három öreg tanyai, kit az imént meglátogattunk, a kőrösi gazdaparasztság törzséhez, a kálvinista réteghez tartozik. És mind a hárman a határ északi részében, a Gógányon, a Bokroson élnek, ahol 1973-ban – és az ezt megelőző évtizedben – a Rákóczi Termelőszövetkezet működött. A 70 éves K. Dániel, a kőrösi határ ellenkező felén, a kecskeméti oldalra eső Homolytáján lakik. Olyan tanyában, amelyet még az apja vásárolt az 1910-es évek elején. Bár a homolytáji rész ugyancsak homok, valamelyest kötöttebb és telítettebb. Ide közel esik a kőrösi határ legjobb darabja, a Fekete, s a Dózsa Termelőszövetkezet oda is átnyúlik. Ez már magában is javította az 1949-ben alakult és 1960-ra több ezer holdas nagygazdasággá fejlődött Dózsa Tsz esélyeit. A K. család – nemcsak idős Dánielék, hanem testvérbátyja, annak fiai meg magának Dánielnek leszármazottai,

s még a messzire elágazott közeli-távoli tanyai rokonság mind egy szálig itt, a Dózsa Tsz-ben talált megélhetést.

K. Dániel a századforduló táján Kecskemét felől bevándorolt katolikus családból származik. Apja 10 holdas tanyabirtokot tudott szerezni a Homolytáján. Ennyi homokföld abban az időben – s hozzá 8 gyerek – nem sokkal emelte a legszegényebb szegénység fölé. Jellemző, hogy a gyerekeket a földszerző apa sem ültette bérletbe; arra sem volt képes, hogy a család erejének növekedésével bérleti földekkel terjessze ki gazdaságát. Ezzel szemben – ellentétben a református kisparasztoknál dívó szokással – szolgálni küldte gyerekeit szomszédos gazdatanyákba.

K. Dániel 1903-ban született, 1927-ben nősült, és 1932-ben önállósíthatta magát, amikor apja meghalt, s ő néhány holdas örökségföldjéhez felesége örökségét is hozzácsaphatta. Említettem egy pásztordinasztiát, ahonnét erdőőrök is, földet szerző tanyás parasztok is származtak. Nos, idős K. Dániel innen nősült, felesége az egyik pásztorból gazdává avanzsált Pr. leánya volt, 46 hold családi birtokkal az úgynevezett Száraz-dűlőben, ahol sívó homok a talaj („olyan föd, amiről a tücsök is sírva menekül"), ebből örökölt az asszony végül is 6 holdat.

K. Dániel sietve elcserélte ezt a semmire se jó örökséget, 3 hold homolytáji parcellára, amit, közel lévén, a maga 6–7 holdas örökségéhez csatolhatott. Így lett kisgazda. Az is maradt 1927-től 1960-ig. Városi házat sose vett, módja sem volt rá, igénye sem. Már szülei, nagyszülei is tanyai emberek voltak, akik Kecskemétről kiszakadva Kőrösön sem gyökeresedtek meg városiként. Most, 70 éves korában is tétován gondol csak arra, talán jó lenne vénségére beköltözni, ha volna hova. De házat venni alighanem késő.

Földes paraszt volt tehát, de szegény. Neki magának két gyereke lett csak, de bátyjának és unokatestvéreinek – a beláthatatlan Pr. rokonságot nem is számolva – annál több. Ma is 20–30 retyerutyája él a közelben. Ez is ideragasztja az embert: az ugyancsak tanyán meggyökeresedett tágas atyafiság. A többség a szegényebb parasztsághoz tartozott, még akinek 10–15 hold földje volt is, örökös tanyalakó lévén, könnyebben nősült a szegények környező világából, mint a felkapaszkodót fitymáló régi kisgazdák köréből.

A felszabadulás nem sok változást hozott K. Dániel életében. Silány homokföldjét alacsony kategóriába sorolták be, az adó és beszolgáltatás terhe sem sújtotta túlságosan, bírta fizetni a több ágú állattenyésztés,

majd mindinkább a kertészkedés hasznából. Uborkával és paradicsommal már a 30-as években is foglalkozott, 1945 után pedig ez lett a kis homoki gazdaság fő árutermelő ágazata.

Az uborka meg a paradicsom, kedves uram, ez volt a fő, mindig is, mán a háború előtti időkben, mindinkább azután, mikor az adót megnövelték. Ebből a kettőből árultunk annyit, hogy az adónkat is ki tudtuk fizetni, aztán még magunknak maradt is.

1959–60 fordulóján csaknem ugyanolyan könnyen lett az 57 éves K. Dániel téesz-tag, mint kiterjedt rokonságának nála is szegényebb tagjai. A Dózsa Tsz, mely ezen a környéken ekkor már több, mint egy évtizedes múltra tekinthetett vissza, ha nem is dicsekedhetett ragyogó sikerekkel, nem riasztotta a környékbeli kisembereket. Vezetői jórészt hasonló parasztemberek voltak, mint maga K. Dániel.

Az a 10 év, amit K. Dániel, miközben túlhaladta a 60. életévét, a téeszben töltött, különösebb események nélkül zajlott. Dolgozott fogatosként, állatgondozóként, más munkakörben is, ahogy a szükség hozta. Emellett fenntartotta jókora háztáji gazdaságát (2–3 fejős tehén, anyakoca, egy csapat malac, 5–6 hízó, változó számú és összetételű baromfiállomány). Megszabadulván adó és beszolgáltatás terhétől, az értékesítés bizonytalanságaitól, voltaképpen biztonságosabb lett az élete. Éppen öregségére, amikor az a 10 hold körüli homokgazdaság, amelyen mindig élt, bizonytalanabb jövedelmet ígért, mint ez az új, kettős életvitel. Felesége is munkaképes máig. Két fia megnősült, elköltözött másik tanyára – egyik a felesége tanyájába, másiknak meg a téesz adott tanyát. Mindnyájan a Dózsa Termelőszövetkezetben dolgoznak. K. Ferenc, aki brigádvezetőjének lányát vette feleségül, traktoros, a gépszereléshez is ért, aratási szezonban kombájnos: a törzsgárda megbecsült tagja. A másik fiú, ifjú K. Dániel a téesz tejeskocsisa, aki reggel összeszedi a homolytáji tanyákról a tejet. (Itt ezt is megszervezték, nem úgy, mint a Rákócziban). Mindkét meny a termelőszövetkezetben dolgozik. Az unokák persze már az iskolázás, a szakmatanulás útját járják, és határozottan a városi élet felé orientálódnak.

Id. K. Dánielék 70 éves korukra sem szereztek városi hajlékot. Amikor megkérdeztük tőlük, mikor szándékoznak beköltözni a városba, az öreg azt felelte:

Én nem akarok hazamenni! Én is úgy vagyok vele, hogy én most elmenjek haza, a jószágomat mind elpocsékoljam, hát aztán én mire nézzem a napot? Mert abból a 694 forintból nem tudok ám megélni másodmagammal, hogyha jószágom nincsen.

Mert ugye az a jószág, abbul árul az ember valamennyit. A disznóból, aztán meg a tehénből, a tejből, abból kapunk egy kicsit vissza. Oszt ugye így valahogy megvagyunk. A tejből egy hónapban egyezer forintot igencsak beveszünk. De hogyha mind a két tehenet tudnám fejni, akkor begyünne közel kétezer forint. De hát most az egyiket tudom, mert a másiknak két fia van, osztán mind azoké a tej. Viszont ha meggondoljuk, az a két borjú is megér majd nekünk annyit... Anyadisznó egy van. Hizlalunk is, mikor mennyit... Hát baromfi, az is van 40–50 darab, ilyesformán, a feleségem mindig úgy csinálja, hogy tavasszal, egészen júniusig mindig ülteti a tojást. Nem ád el tojást. Ülteti, aztán kiscsirkének adja el. Most is eladott legalább 600 darab csirkét. Volt rá eset, hogy 14–15 tyúk is ült. Aztán van, mikor heti piackor 30, 25 vagy 40–50 kiscsirke is itt van, viheti a piacra. Mindig el tudta adni. Mikor a legutolsót eladta, darabját 12 forintért. A többi 18–20 forint volt, az eleje... Magunk csináljuk, magunk, nem segít minekünk senkise. Hát mi hogy élhetnénk meg odabent?

Petőfi rokona

M. Andrásékat a gógányi határrészen 1946-ban épített tanyájukban látogattuk meg.

Ritka az olyan interjú, amelyből a múlt század levegője úgy árad, mint ebből. Bizonyára a történész-néprajzos képzettségű interjúzó érdeme is, de még inkább a 70 év körül járó M. Andrásné, akiben több nemzedék családi emlékezete gomolyog. Megtudjuk, hogy az asszony nagyszülei az 1863-as nagy aszály, az Alföld-szerte dúló ínség hatására jöttek el a Jászságból. Az ősök, Petrovics nevűek, szegények voltak, jóllehet hatökrös gazdafamíliából származtak. Más ágon hentesmesterek is akadtak e Petrovicsok között. Egyikük, meséli a néni, Jászapátin lett gazdag ember, a második Petrovics ide-oda vándorolt az Alföldön, mészárszéket bérelgetve.

Petrovics mészáros – tűnik fel a kérdezősködőnek, és megkérdezi, nem volt-e a rokonságban Petőfi Sándor nevű? S a néni azt feleli: „De, hogyne". A beszélgetés izgatottan homályossá válik; a kérdező minél többet szeretne tudni erről a rokonról, s hogy miképpen maradt fent az emléke a családban. A néni, talán mert öreg, ilyenféléket mond csak: „Oszt mikor menekültek, amikor leverték azt a szabadságharcot, meg tetszik érteni, menekültek, akkor lűtték agyon..." Mit őriz még a családi emlékezet? Azt, hogy amikor M.-né testvérbátyját a tanítója iskoláztatni küldte volna, a nagyanyja azért ellenezte a taníttatást, mert unokatestvérének, ama Petrovics hentes lelőtt fiának példája lebegett előtte. Ebből szűrte le, hogy a taníttatás nem vezet jóra.

Akkor mondta a nagyanyám, hogy ne adja oda (a gyereket taníttatni), mert azt is majd így fölhasználják, ilyen politikai izére, mint Petőfit is fölhasználták. De pedig azelőtt, aszongya, elcsapták az iskolából... Én csak még 7 éves voltam akkor, csak erre jól emlékszek, hogy mondta nagyanyám, hogy ne add oda fiam, aszongya, azt is majd ilyesmire használják... Nem is adta oda édesapám. Nem adta oda tanulni. Már akkor olyan ügyes volt, hogy szerették volna... Aztán így édesapám nem is adta oda, megmaradt otthon mindig. Azért nem engedték iskolára, mert az is annak vót az áldozata.

Más emléke nem maradt Petőfi Sándornak a családban?

Nem tudom, nem érdekölt addig, tetszik tudni, míg az újságok így rúla nem beszéltek annyira. De ez azért eszembe volt mégis, a bátyám is emlegette. De hát nem érdekölt ugye bennünket, ...az én szüleim nem tudtak írni, olvasni.

M. Andrásék nehéz időkben nevelődtek. A szegényparasztság ama rétegében születtek, mely az igazi nincstelenség és a kapaszkodó kisparaszti lét határán imbolygott. Az asszony apja feles bérlő is volt a századforduló körül, de „kommenciós" is, más gazdák tanyáin. M. András apja valamivel lejjebb állt a társadalmi ranglétrán, de nem annyira, hogy a házasság bármelyik oldalról nehézségbe ütközzék. A néni így nyilatkozik férje családjáról:

Jászkarajenei is vót az apósom, ha akarjuk kőrösi is, mer itten vót cseléd, ott vót cseléd tanyán, meg vót egy kis földjük, de az uramék tízen vótak testvérek, ugye a sors dobálta őket erre, arra.

Gyerekkoruk, mint a többi tanyai gyereké: libapásztorkodás, malacőrzés, kapálás, takarékos koszt, örökös szorgalom. Az ilyen gyerekkor nemcsak munkára edzett, tűrésre is nevelt. Hogy iskolába ki jutott, és ki hány osztályt járhatott, véletlenen is múlt. M. Andrásné kivételesen hat osztályt járt, írástudatlan szülei mellől, mivel közel laktak az iskolához, és a tanítóék ragaszkodtak ahhoz, hogy az okos kislány ne maradjon ki. „Az én szüleim nem tudtak írni, olvasni, de azért én kiváló tanuló voltam, tessék elhinni" – büszkélkedik. Az újságot ma is ő olvassa fel férjének. M. András ugyanis csupán egy osztályt járhatott: távol laktak az iskolától, a szülei se voltak azon, hogy betűvetésre fogják. M. András büszke is asszonya olvasástudományára; többletnek tekinti, aminek közösen hasznát is vehetik.

M. András mind a két háborúban oda volt. Ez se véletlen. Valahány szegényemberrel találkoztunk, ritka kivétellel katonáskodniuk kellett mindannyiszor, amikor úgy kívánták az idők. Ez is nyílt titka a magyar történelemnek, a „Gyűrkőzz János!" gyakorlat: urakból keveset, gazdafiakból valamivel többet, a szegényekből jóformán mindenkit elvittek, ha vért kellett ontani. Találkoztunk öregemberrel, akinek az apját 1915-ben nyolc gyerek mellől vitték el, aztán sorra a fiútestvéreket is, mihelyt idejük eljött; egytől-egyig a frontra kerültek. A második világháborúba a következő nemzedéket hajtották, ugyancsak nyolc-tíz gyerekes családapákat sok esetben. Kit mentettek hát fel nélkülözhetetlenként, családfenntartóként? Mindenki mást előbb, mint a védtelen szegényembert. M. Andrásnak hét gyereke született, ebből öt élt a második világháború idején, mégis mennie kellett.

A házasságot 1921-ben Jászkarajenőn kötötték, ott is próbálták megvetni lábukat. Első gyerekük születése után „aztán, hogy volt egy kis tehetségünk, vettem egy lovaskocsit, akkor kerültünk el Karáról Nagykőrös területire, tanyára". Feles bérletbe vettek ki egy kis tanyát, 14 hold földdel – amennyivel egy fiatal pár, egyetlen lóval, kocsival, tehénnel felszerelkezve úgy-ahogy elbír. Képzelhető, mire mentek ekkora birtok termésének *felével*. 1923-ban Kocsérra költöztek, ott kapta ki az asszony az örökölt jussát, azon építettek kis házat. De sokáig ott sem maradhattak.

Na aztán, kérem alásan, a családunk szaporodott, ottan nem nagyon tölthettük az időt, hanem el köllött menni másképp dolgozni, hogy végre a családot is fölhasználjuk pásztornak, ennek-annak. Elmentem én még kertésznek is, azután meg feles bérlőnek, mikor minek, így hányt-vetett a sors hun erre, hun arra... Hozzáfogtunk feleskedni, volt jó két lovam, osztán egy szomszédnak hazavittem két kocsi fát, de olyan víz vót, hogy hasig ért a jószágnak... az istálló meg pallásatlan vót (padlózatlan, földistálló) oda bekötöttük a jószágot jó vizesen, azt hiszem fölfáztak, aztán megdöglött a két lovam nemsokára. Azután vettem megint egy lovat, megint egyet, úgyhogy hét darab lovam döglött meg másfél év alatt. Én már nem is tudtam, tetszik tudni, hova lenni. Hogyhát merre forduljak, hova legyek?! Mer csak ebbe bíztam, hogy ebbül a kis feleskedésbül, tudom is én, hogy valamibül éljünk.

De nem hagyta magát. Maradt valamennyi gabonája, és elegendő bátorsága, hogy ha a kicsibe belebukott, most nagyobb vállalkozásba fogjon. Kibérelt egy 32 holdas tanyát, bizonyos Szabó Bercitől, aki hajlandó volt kölcsönadni egy lovat és két bivalyt; ez mentette meg. De a bérlet drágának bizonyult, éppen hogy a család élelmét tudták megtakarítani, s azt az egy lovat, tehenet megszerezni pár év alatt, amivel ismét feles bérletre vállalkozhattak.

A 30-as években egy ceglédi ember tanyásföldjén volt feles bérlő, akit máig dicsér, mert „páratlan ember vót, nem nyúzott bennünket". De bármilyen jólelkű gazda volt is ez a ceglédi, pár év után

elkerültünk onnan, arrul a tanyárul, mert kijelentette, hát András bácsi, aszongya, úgy gondolkozzanak, jövőre árendába adom a fődet, ha maguk akarják, kiárendálhatják. Hát azt, kérem alássan, sokallottam, amit kért, oszt otthagytuk a fődet. Pedig aszongya a Füle nekem, András, megadták ám ezt nekünk, fel volt nála minden írva, liba, kacsa, csirke, amit adtunk.

Kitűnik tehát, hogy a feles bérlő körülbelül annyit fizetett féltermés, fele baromfi címén, amennyit sokallt volna, ha előre kikötik, mint fix összegű árendát. Innen aztán egy 13 holdas kicsi tanyásbirtokra vonultak át M.-ék, amit két idős asszony birtokolt.

Ezen küszködtünk, ők adtak egy tehenet fejőre, mer nekem nem vót akkor, adtak fejőre egy tehenet, meg oszt elvégeztem azon a fődön, oszt fele mindennek az enyém vót, a többi felét nekik bevittem. Ide tessék hallgatni, ott szedtem össze magam a két idős asszonynál.

Annyira, hogy végre 1943-ban már jószággal is, egyébbel is megfelelően felszerelkezve – és hogy az öt gyerek ugyancsak munkaképes sorba serdült – végre igazi bérletre vállalkozhattak, most már a tartós bérlősors és emelkedés reményével. 18 hold jó földet vettek ki, amikor M. András ismét elvitték katonának.

1945-re hazajött, földet igényelt, és újgazda lett 8 és fél holdon. 1946-ban építették rá a tanyát, amiben ma is élnek. Saját földjükhöz már könnyebben bérelhettek hol 10, hol 20 holdat, környékbeli gazdáktól. A gyerekek hamarosan kiröppentek: a két lány férjhez ment – egyik gyári munkáshoz, a másik zöldségkertészhez –, a fiúk szakmát tanultak. Így maradtak magukra M. Andrásék, s mire az egyéni gazdálkodás kora lejárt, csupán ők ketten kerültek be a Rákóczi Termelőszövetkezetbe.

1954-ben, amikor M. András téesz-tag lett, 57. évét taposta. 56-ban kilépett, 60-ban, 63 éves korában visszakerült a téeszbe, pár évig dolgozott ott, majd betegség miatt leszázalékolták. Nyugdíjat nem kap, ahhoz kevés a nagyüzemi éve. A földjáradék, ami illeti, néhány évig havi 355 forint volt, újabban 625 forintra emelték.

Tanulságos e 70 év feletti házaspár mai helyzete. Őket is az állattartás tartja tanyán, és ez tölti ki az életüket.

Ide tessék hallgatni, szűkebben is vannak, akik városon vannak. Már az idősebbek. Aki nem foglalkozik semmivel. Abbul a kis fizetésből? Kapja ugye azt a kicsike kis nyugdíjat, abbul nagyon be kell osztani, hogy valahogy megéljen. De itten ugye a jószág is segíti az embert, egyik darabot eladja az ember vagy a másik darabot, oszt így egy kis pénze lesz. Így másképp lehet az embernek magának beosztani... A mienk, ez a mi kis jószágállományunk, megvan a rendes valóságba, mer nem engedek neki. Ide tessék hallgatni, a jószágbul nem engedem magam kipusztulni, mer azok segítenek. Inkább gondját viselem, többet dolgozok, de könnyebb is a sorsom... Oszt, ha így jószág nem vóna, tetszik tudni, hát nagyon sehogyse vónánk.

Jószágállományuk kettejük korához mérve valóban tekintélyes. Két anyadisznó, süldők, malacok (változó számban), három tehén, egy ló, számlálhatatlan baromfi. A ló itt is azon az alapon, hogy „nyugdíjas embernek, ha tag volt a téeszben, nem ellenzik". Kell is, hiszen nap mint nap hordják a tejet a városba.

Az állattartás bázisa az egy hold háztáji, a tanya melletti gyöp, ezenkívül a termelőszövetkezettől évi 350 forint bérért használt legelő. Szőlejük 160 négyszögöl.

Mennyi munka lehet ezzel az állománnyal, s a takarmány levágásával, behordásával, feldolgozásával? Jó, hogy a család segít. Egyik fiuk, kazánházi fűtő, kijár kaszálni. Máskor ismerőst, rokont fogadnak napszámosként, megadják neki, ami jár, az talán a szokott napszámos teljesítménynél többet szolgál vissza a két öregnek.

Például mondjuk, a feleségem bátyjának a fia, a Pali, azután meg az én fiam, a Karcsi meg a gyárban van neki jóbarátja, akit kicsal, amelyik parasztgyerek, amelyik bír kaszálni, oszt így hárman-négyen *kaszálunk*. Egy nap, két nap. Akkor szoktam venni vagy két hold kukoricaszárat, mikor már letörik, azt mi *összetakarítjuk* a jószágnak, téli takarmánynak, oszt kérem alássan, azt betakarítjuk, *berakom*, aztán nyugodtan etetgetem a jószágot.

Dolgozik tehát az öregember maga is eleget, pedig elmondta, hogy

ide tessék hallgatni, ez a karom nagyon elrokkant, úgyhogy borotválkozni nem tudom az arcomhoz vinni a kezem, csak két kézzel bírok, úgyhogy evvel faragom le, ezen az oldalon is, akkor ez idehajlik, akkor lehúzom szépen lassan, módjával, de evvel a kezemmel nem tudom... egy évben annyira fájt ez a karom, hogy az anyjukomnak kellett fölöltöztetni...

Legnehezebb a vízhúzás. Ezért is van kívánságai között első helyen a kút motorizálása. Villany sincs a tanyában, szeretnék pedig, hogy legyen. Régebben, mondják, nem hiányolták, hozzá voltak szokva a petróhoz. De a villanynál is fontosabb lenne a motoros kút.

Gondoltuk, tetszik tudni – mondja az asszony –, hogy csináltatunk ide ilyen fúrott kutat, aztán talán majd öntözzük ezt a kis háztájit, valamit csinálunk, de nem bírunk.

Pénzük lenne a kútfúratáshoz, s a fiuk, aki efféléhez ért, vállalná a beszerelés munkáját, de érzik, hogy késő.

Most is eladtunk 10 darab malacot, van egy kis pénzecskénk is, tudnánk mink azt a kutat csinálni, csak hát minek? Erőnk nincs – mondja az asszony. Az öregember ezt fűzi hozzá álmodozva: – így, mint vagyok, így mint vagyok is, kérem alássan, most, ha fiatal vónék, még furatnék ide egy kutat, ...kimenne a víz, meglocsolnánk, ami a kertben van, milyen szükség volna most rá, ilyen szárazságba... Olyan farmom lenne itt lefele, meg arra is lefele... olyan.

Gyermekeik, egy leány kivételével, aki zöldségkertész felesége lett, hátat fordítottak a mezőgazdaságnak.

Nem is lehetne kihúzni őket a városbul... Nem szeretik. Azért kérem alássan, hogy hát a fődtül elvették a gazdákat, oszt a gazda tetszik tudni, nem neveli mán bele a fiút a fődmunkába. Nincs hozzászoktatva. Abbul a gyári munkásokbul fődműves nem is lesz soha... Mikor ezek az én fiaim elmentek inasnak meg mesternek, azután kérem alássan, azok is eltávolodtak. Nincs a mezőgazdaságnak munkása. Nem is fog lenni.

Ők még ragaszkodnak a tanyához, a megélhetés kényszerén túl azért is, mert ez volt az életük, mást nem ismernek.

Én nagyon szeretem a tanyai életet – vallja az öreg –, mer énnekem a város olyan, kérem alássan, mintha én rabságba vónék. Olyan. Én nem is tudom, hogy mi lesz, ha megfosztanak ettül a tanyától, földtül, én talán meg is zavarodok. Énnekem egyáltalán nincs a városhoz bizalmam, tessék nézni, én jószágot nevelek itten, akkor a jószágokkal tiblődök. Öreg létemre én még annyit csütlök, botlok, hogy fiatal nem tesz annyit... Most augusztus 10-én betöltöm a 76-ot.

A parádés kocsis fia: a tanyai szegényélet enciklopédiája

K. Lajos, akit ugyancsak a Homolytáján kerestük fel, 1973-ban 75. évét taposta. A sok öreg közül, akit még szívesen megszólaltatnék, azért esik reá a választás, mert élete és sorsa enciklopédikus tarkasággal hozza elénk a tanyai szegényparasztság világát a múlt század utolsó évtizedeitől máig. Szépen is mondja el.

Apja vándorolt ide a Tiszántúl valamelyik református falujából. Egyedül jött, fiatal legényként, mint aki szerencsét próbál. Talált is szolgálatot úrféle nagygazdánál, akinek 6–8 főnyi cselédség kellett kiterjedt birtokán. Előbb béreslegény, utóbb kocsis, 18 éves korában parádés kocsis lett.

> Hát, hogy őszinte legyek, mikor megnősült, az anyámmal összekerült, akkor parádés kocsis vót, uraságnál, Kókai Kocsis Zsigmondnál az én apám. Még a katonaideje letöltése előtt is annál vót... Ott vót parádés kocsis, onnan bevonult katonának, mikor aszt hazajött, akkor szinte odakerült parádés kocsisnak, ezt szerette. Meg apám elvégezte a kötelességit. Az úrnak vót egy tanyája, odavaló szegény családból hozta el az anyámat. Akkor 12 esztendeig ő is cselédember vót. De csak gyalogcseléd, magányos. Akkor nem vót kocsija, lova. 12 év múlva asztán – akkor összerakosgattak egy kis pénzt is az anyámmal – vött kocsit, lovat, ekét, boronát. Akkor lött bérnök, olyan feles szántó. Úgy hívták ezt. A feles szántó, tudja-e, kivött egy olyan tizenöt-húsz holdas földet, aszt ő végezte el. Mindent ő végzett el. Az apám. Asztán a terményt megfelezték. Ez volt a feles szántó, tetszik érteni? Asztán, hogy is hívják, nem jut eszembe, hogy micsoda kisasszonynak a birtokán volt feles szántó.

12 évi gyalogcselédsors: amíg össze nem takarította a lóra, kocsira, ekére valót, idősebb K. megmaradt – a múlt század utolsó évtizedeiben – e bizonyos Kókai Kocsis uraság szolgálatában. Amikor aztán a legszükségesebb állatállományt és felszerelést be tudta szerezni, egy másik birtokon lett feles-bérlő.

Az ilyen alulról indult család pályáján a feles bérlet bizonytalan, könnyen elbillenő helyzet, mert nincs saját föld, saját tanya, ahová szükség esetén visszahúzódhatna. A felesbe kivett tanya a hajléka, az ottani gyöp és szántóföld a jószág egyedüli terepe. Sorsa azon fordul meg tehát, si-

kerül-e a természet erőivel való küzdelemben – gyakran gyatra homokos, könnyen kisülő talajon, minimális felszereléssel – megtermelni annyit, hogy, miután felét átadja a tulajdonosnak, neki is maradjon valami. K.-éknak úgy látszik sikerült, mert:.

> ...ott laktak három évig, asztán onnan kerültek egy kicsit nagyobb birtokba. De ottan mán asztán nem feles szántó lett, nem feletermést adott, hanem meg vótak egyezve, hogy egy évig a földet mennyiért használja, mennyi terményt meg mennyi pénzért. Régen vót, mán nem tudom, hogy mennyiért. Hát így vót az én apám.

A gyermeklétszám idősebb K.-éknál is, noha kálvinisták, a századvégi szegényparaszti normához illő. Tíz gyerek született, kettő csecsemőkorában meghalt, a többiek felnőttek. Hat fiú, két lány. Mindnyájan parasztok lettek. S mert ennyien növekedtek fel a cselédsorból tanyásbérlővé emelkedett famíliában, a gyerekeknek ismét elölről, csaknem legalulról kellett elkezdeniük utóbb az életet. Ez is nagy különbség a gazdasorból származó bérlőkkel szemben, akik saját földet, szőlőt, városi házat, megalapozott társadalmi státust örökíthettek gyermekeikre. A szegényparasztságból éppen hogy kilábaló tanyai bérlőréteg gyermekeit is csak a magához hasonló és még lejjebb álló szegényemberek fiával, lányával házasíthatta össze. Nem véletlen hát, hogy beszélgetőtársunk, K. Lajos is szegény tanyai „kertészembör" leányát vette el.

De mielőtt nősülésére és a maga életkezdésére rátérnék, idézni kell, amit a paraszttá nevelődés titkairól elárul.

> Tizennégybe ütött ki a világháború, akkor három bátyám elment, mán én akkor tizenhatodik éves vótam, akkor kezdtem el aztán a teljes nehéz munkát... Addig is kimentem én, kihívtak, mert az akkori gyerekeknek dicső vót az, tetszik tudni, szóval szerettük elsajátítani a szüleinktől. Néztük mindig, hogy mit csinál az apánk meg az anyánk, majd asztat szerettük elsajátítani. Ezt azért mondom, hogy mikor tizennégybe elvitték a három bátyámat a frontra, akkor én oda kerültem a rúdra! Úgy mondjuk ezt a rudat, hogy az emböri munka. Akkor az apám a lovakat a kezemre adta, oszt asztán én mindig arra möntem, amerre a lovak möntek. Asztán azóta is mindig dolgoztam. Kilencszáztizennégy óta. Tizennégyben mán gépnél vótunk, a cséplőgépnél. Az ugye megindul júliusba, de mán június utó-

ján a bátyáimat elvitték. Én mán akkor mentem a másik bátyám helyett, egészrészösnek, emböri munkára. Tetszik érteni? Azér mondom aszt, hogy az ilyen családok mán tizenkét-tizenhárom éves korukban, mán akkor szerettük, ha kimehettünk az apámmal kapálni... Éppen a feleségem is sokszor mondja, hogy ő is 13 éves korában mán három tehenet fejt. Tizenhárom éves korába az anyja a kezébe adta, hogy nohát gyere lányom, aszt fejjél! Elsőbb megfejt egyet, másnap kettőt, utána mán mind a hármat ő fejte, tizenhárom éves korába!

Tanulságos az is, amit tőle a tanyai gazdálkodásról, különösen az intenzív kultúrák terjedéséről, az ehhez fűződő erős érdekről megtudhattunk. Az ilyen gazdaságban a pénzbevételnek még nagyobb a szerepe, mint a saját kisgazdaságban. Akinek csak a termés fele marad, miből ruházkodna, venné az ekét, a sót, a petrót, fizetné a kovács, a kerékgyártó, a kádár, a többi mesterember munkáját, ha nem lenne pénzelő ágazata homoki kisgazdaságának?

Mán az apám is mindent termelt. Amikor felesszántó volt, meg amikor utóbb árendás. Gabonát, árpát, krumplit, kukoricát. Uborkát! Mert ezelőtt a kőrösi népet uborkás népnek hívták. Ezelőtt 50–60 évvel. Mert itt Nagykőrösön termeltek a népek annyi uborkát, hogy máshun hat határba se. Bevitték a piactérre... nemcsak az édesapám, hanem mindenki, aki uborkatermelő volt. Asztán ott voltak a kereskedők, már akkor várták. Ott mindig vót kereskedő a piacon, télen, nyáron, minden áldott nap. Gyümölcsre, mindenre. Vótak lengyelek is, mások is. Szóval külországba vitték, nagy menynyiségbe.

K. Lajos 1923-ban nősült, elvette egy szomszéd tanyai szegényember leányát. Hogyan kezdenek életet?

Mikor összekerültünk, akkor asztán már magunk gazdája lettünk, átmentem egy kommenciós szőlőbe. A kommenciós szőlő olyan volt, hogy hát adott az uraság hat métermázsa gabonát. Amivel megművelhettem aszt a két hold szőlőt. Ló nélkül. Adott még a borból tizedik litert, csak éppen hogy hát egy kicsi legyen eladásra. A gyümölcsöt pedig ideadta harmadábul. Aszt mi szállítottuk el a piacra. Itt lak-

tunk hét évig. Ócska tragacson hordtuk a gyümölcsöt a piacra... Az a szőlő, kedvesöm, a református templomhoz meg a piachoz vót két kilométer, Cegléd felé.

Tehát az ún. bokrosi részen volt a szőlő, ahol 1924–1931-ig élt a fiatal pár, ahol első két gyerekük megszületett. Volt ott egy kis tanyaféle, átmenet a szőlőbeli gunyhó és a szoba-konyhás tanyaház között, ezt lakták. A „tragacs", amit K. Lajos említ, vékony dorongokból összerótt hosszú, nehéz taliga, elfér rá 30–35 kiló is, kosarakban, ládákban; sok száz kicsi szőlőbirtokos és szőlőből élő kapás, kommenciós munkás hordta be ilyenen a gyümölcsöt, a közteskent termelt burgonyát, babot, salátát, uborkát a piacra. Napjainkra ez az erősen paraszti szállítóeszköz, amelynek rakodója is, lova is maga az ember volt, kiment a divatból.

1931-ben, amikor az idősebb fiúcskát már oda lehet állítani a liba, a pulyka mögé, felhagytak a szőlőbeli élettel, és kimentek tanyára, ugyancsak „kommenciósnak", de tágasabb gyarapodási lehetőségek közé.

31-be mentem én ki tanyára, mondom, de akkor mán én úgy mentem ki, olyan tanyára mentem, hogy hát boldogulhassak. A lovakat a kezemre adták, asztán én voltam a kocsis, én lettem a ló gazdája. Kaptam nyolc mázsa gabonát az egyik helyen, a másik helyen meg mán tízet, kommencióba. Asztán meg feles földet adtak, mert a tíz mázsa gabona, ahhoz meg megéljünk, kevés lett volna. Hát más termény is kőlött. Öt hold kukoricaföldet adtak mindig ők. Felibül. Két hold burgonyaföldet is felibül. 800 négyszögölt takarmányrépának, aszt is felibül... Így töltöttem én az időmet, amíg csak a szovjet csapat be nem gyütt. Addig én ilyen helyen laktam.

Az 1930-as években a kukoricaföldet már inkább harmadában adták ki a gazdák; az itt említett öt hold feles kukorica, meg a többi feles termelési lehetőség: olyan kedvezmény, amit a tanyai gazdaság sokféle munkáját 10 mázsa terményért vállaló embernek azért adtak, mert bére ilyen kevés volt. Ezen a módon köthette a gazda – kőrösi viszonyok között, ahol mindig magasabb volt a munkabér az országos átlagnál – tartósan a maga tanyájához az igényesebb, szorgalmasabb szegényembert. Ugyanezért, hogy a családos ember „megtalálja a számítását", engedték a tehéntartást is, mégpedig úgy, hogy a gazda adta a tehenet, a kommenciós emberé lett a tej, néha – külön feltételekkel – a borjú is; a feltételek a tanya

nagysága, a föld minősége, a megkövetelt munkák szerint váltakoztak.

Lényeges az is, amit az intenzív kertészeti termelés és a tanyai állattenyésztés lehetőségeiről az 1931–1944 közötti időszakra nézve K. Lajos elmond.

Az anyjuk aszt a tehenet etetgette, gondozta, meg hát segített a háztáji veteménybe, krumpliba. Meg egy kis uborkaföldet is kaptunk. Majd idővel, mint mondtam, a harmincas évek vége felé elkezdődött a paradicsom, kaptuk akkor mán a paradicsomot is. Asztán aszt is hát művelte a feleségem, mikor én nem értem rá. Kapálgatta meg szedegettük, asztán hordtuk a városba... Mer volt két férficsaládom, aszt mán mikor nőttek, az első fiúgyerökkel mán paradicsomozgattunk... A gazda nem lakott kinn, nyáron kigyüttek, nyáridőben, kigyüttek hetfün reggel vagy vasárnap este, héten által ők is ott vótak, mikor a nagyobb dologidő vót, mer hát visszatérve, a gazda is paradicsomozott, asztán meg sárgadinnyézett. Vót vagy két hold sárgadinnyéje. Ő asztat munkálgatta. Fogadott bele napszámost, de nekem ahhoz semmi közöm nem vót. Én csak éppen fölszántottam aszt a területet, elmunkáltam, de mán kapálni, szedni, ahhoz nekem semmi közöm nem vót. A paradicsombul, abbul mi csináltunk egy jó darabot... Hát onnan, hogy mán nőtt a két család, elgyüttem nagyobb helyre. Olyan helyre, ahun aztán engedtek feles libát, meg pulykát is, meg feles kacsát. Tetszik tudni? Miénk vót a jószág, a cselédemberé, csak amiért helyet adott neki a gazda, azért kellett a felit odaadni, kedvesöm. Tessék elhinni, hogy hát abba az időbe, azért elég jól megéltünk, mer, mondom, a gyerekök erősödtek, tarthattunk libát is, kacsát is, mög pulykát is. Libánk vót olyan 90 darab, kacsám az mög olyan 60–70 darab, pulyka mög 100 körül. Eszt is mind megfeleztük. Jó uraság vót, doktor uraság vót... olyan nagyon jó helyünk lett vóna, hát míg abbul a szempontbul, hogy haladhattunk vóna előre. Hát ennyit tudok mondani.

A tanyai szárnyastartás, ahogy a példa mutatja, ebben a „felezéses" rendszerben is szélesen elterjedt a háború előtti és háború alatti években. Konjunktúrája lett ennek az ágazatnak, amelyben a gyermekmunkát is jól lehetett hasznosítani. K. Lajosék ezekben az években érték el anyagi emelkedésük első tetőpontját; a háborús konjunktúrának, a gyorsan

emelkedő szabadpiaci áraknak is szerepük volt ebben. A „doktor uraság", akinek tanyáján ezekben az években valamelyest megtollasodhattak – aki viszont megtarthatta jó néhány ember egyre intenzívebb munkájának legalábbis fele jövedelmét –, bizonyos M. Kovács volt, 300 hold föld gazdája. A földosztás során a birtok szétosztásra került.

K. Lajos mint évek óta ott cselédeskedő, több gyerekes szegényember 12 hold földet kapott a birtokból, és ami talán még fontosabb, övé lett a tanya egyik szoba-konyhás része.

Asztán 46-ban mán mink is elkezdtük a paradicsomot. Mer hát benne nőttem, anyjuk is értett hozzá... Így asztán haladtunk vóna. Hál'istennek, 46-ba mán tehenet tudtam venni. Iparkodtunk, hordtuk a paradicsomot mög az uborkát. 48-ban meg asztán mán lett kocsi, ló is. Aszt azzal hordtuk a terményt. Saját kocsim, lovam! Dehát termött is... Még az uraság is megvót, a doktor úr, asztán ki-ki jött, úgy unalmából szétnézött, a vót birtokaira kijött, asztán 46-ba aszt mondta, hogy én se gazdálkodtam különben, Lajos, mint maga... Ki vót a rengeteg szerves trágyám hordva, és azért mondta az uraság, hogy ő se gazdálkodott jobban, mint én... Dehát az mán mindegy! Ez ment 51-ig, tetszik tudni?

51-ben állami gazdaság alakult az egykori M. Kovács birtok helyén. Őt is agitálták, hogy legyen állami gazdasági dolgozó, de nem akart. „De én borzasztóan neki vótam dülve, bele vótam nőve a gazdálkodásba" – emlékezik. A csereföldön, amit a maga 12 holdjáért pár kilométerrel odébb neki átengedtek, nem állt tanya. Így aztán itt maradtak, s egy évig innen művelték csereföldjüket.

Ide vót vagy négy-öt kilométer az a főd. Akkor minden reggel oda elmentünk az anyjukkal, este meg haza. A jószág meg itt vót... Asztán ez így zajlott 52 őszig. 52-ben asztán mán olyan nyomást kaptunk, a gazdálkodók, a beszolgáltatással, hogy kénytelenek vótunk felmondani a gazdálkodással. Mer nyolc holdon felül gazdálkodtam. Mer aki nem haladta meg a nyolc holdat, asztat mérsékelték. De az enyém több vót. Hát például neköm tengeribül nem termött annyi, hogy a beadást tudjam teljesíteni. Mer fagyot kaptunk tavasszal, egy kis fagy mögcsapta. Nyáron meg kaptuk az aszályt. Nem tudtam annyit termelni, amennyi a beadást fedezte vóna. És esztet ki kellett tőteni nekem februárba zsírral. Házi zsírral. Mer aki nem

tőti ki, akkor nem kap sertésvágást... Mer akkor mán jegyre ment, tetszik tudni? Vót egy nagy disznóm, aszt hizlaltam meg. Mer csak egyet lehetett. Ha mán kettő lett vóna, akkor annyit be kellett vóna adni, hogy alig maradt vóna nekünk. Én csak a nagydisznót hizlaltam mög. Asztán a tengerit, hogy nem termött annyi, átváltoztatták zsírra, 48 kiló színig lesütött zsír fedezte. Hát eszt asztán elvállaltam, nekimentem ennek. Mer ha nem, akkor az egész disznómat elviszik. Akkor nem vághattam vóna öt családra. Akkor nekünk nem marad hús! Így pedig a zsírja elérte aszt, a szalonnát is kisütöttük anyjukkal, és akkor a hús nekünk fönn maradt... Ezér, hogy kénytelenek vótunk felmondani a gazdálkodással. Aszt mondtuk, hogy odaadjuk ingyen a földet, akárkinek. De nem köllött senkinek. Csak úgy köllött a téesznek is, ha én is mentem vóna. Embör nélkül nem köllött a föd mán 52-be! Hát asztán kénytelen vótam behozni a termelőszövetkezetbe eszt. A Dózsába. Behoztam, mer úgy vótam, hogy ha mán be kell adni a födet, akkor inkább a termelőszövetkezetbe adom, inkább oda még, mint az állami gazdaságba. Mer akkor még jobban engedtek állatot tartani a termelőszövetkezetbe, mint az állami gazdaságba. Még a mai napig is. Éppen teheneket is lehetett tartani, hát azér gyüttünk ide. Ez vót 52-ben. 53-ban akkor mán itt dolgoztam, akkor mán téesz-tag vótam. Március elsején kezdtem a munkát, mégis kaptam annyi terményt év végin, hogy nem fogyott el annak csak a fele. Mer dolgoztam, iparkodtam, dolgoztam. Így telt mán az 53-as esztendő.

„Kaptam annyi terményt, hogy nem fogyott el annak csak a fele!" K. Lajos abból sem csinál titkot, hogy körömszakadtáig ragaszkodott egyéni gazdálkodásához – a korábbi földtelen szegény, akit végre kisgazdasorba emelt a történelmi fordulat. Éppoly kevéssé titkolja, milyen szerencsés helyzetbe került a termelőszövetkezetben. „Asztán mindig erősebben, mindig többet-többet dolgoztam, mindig többet-többet kaptunk" – jegyzi meg. „Úgyhogy nemcsak akkor kezdéskor, hanem a mai napig is lehet jól keresni a téeszben. Aki dolgozik egy éven keresztül a termelőszövetkezetben, itten, mondhatjuk, hogy annak azóta is jó. Aki állandóan dolgozik éveken keresztül, télen-nyáron, nem lehet panasza az ellátásra és a részesedésre."

K. Lajos ekkor 55 éves, két fia már felnőtt, elment a háztól, nagyobbik lánya is férjnél egy közeli tanyában. Mit várhatott az élettől? Elsősorban

biztonságot. Ahogy a régi szegényparasztok felfogták: legyen kenyér! Legyen hús, és ne csak hetenként egyszer. Ne fogyjon ki a liszt, a zsír, a szalonna a kamrából újig. Ne legyen gond a tüzelő, a lábbeli, a petró, a dohány. És, hogy a gyerekek ahogy felnőnek, úgy álhassanak a maguk lábára, szülői segítséggel: ne kelljen egészen elölről kezdeniük mindent. A méltó lakodalom 30 vagy 50 vendéggel, a borjú vagy anyadisznó, az a kis bútor, kelengye meglegyen a házasodó fiatalnak. Személyes jövőként a nyugalmas öregség, és hogy míg mozogni bír az ember, ne szoruljon rá senki kegyére. Mivel a Dózsa Tsz az első perctől biztosította ilyen igényei teljesülését, hamar elapadt a panasz, s idővel éppen ő lett a termelőszövetkezeti sors elégedett szószólója.

A biztonságnak ez a foka a hányatott életű szegényparaszt kívánságait tölti be. Az életmód, ami így a hátralevő egy-két évtizedre nyugalmassá válik: a tanyai szegényparaszt mércéjével ítéltetik várakozáson felül jónak. A munka is, amit 55 évestől 65 éves koráig – mint fogatos, mint állatgondozó, olykor mint gyalogmunkás, meg „vállalásra" kiadott földek buzgó kapásmunkása – 10 éven át végzett: ez is paraszti munka volt mind technikáját és szakismeretét, mind pedig a munkanap hosszát, körülményeit, edzettségi követelményeit tekintve.

1963-ban már nyugdíjba vonulhatott. Azóta ismét 10 esztendő telt el. 1973 nyarán rajta és feleségén kívül a tanyában élt két lányuk, az egyik nem ment férjhez, a másik pár esztendeje elvált és hazajött. Itt lakott a 25 év körüli kései fiúgyerekük is, aki nősülni készült ebben az időben, de – mivel menyasszonyát a Konzervgyár iskolára küldte –, a nősülés még másfél-két évre kitolódott. Ez a fiú traktorosként és gépszerelőként dolgozott ugyancsak a téeszben, havi keresete 3500 forint körül mozgott. K. Lajos 480 forintot kapott havonta nyugdíjként.

Öten éltek a szoba-konyhás, öreg, rogyadozásnak indult tanyában. Szabadon használtak 3 hold földet, hárman lévén termelőszövetkezeti tagok a családból. Két anyadisznót tartottak (az egyik az öregeké, a másik az asszony lányé); némelyik évben, az árak alakulása szerint a malacnevelést állították előtérbe, máskor inkább hizlaltak, olykor 12–15 darabot is. 1973-ban éppen a malacozás mutatkozott jobb üzletnek, 660 forintért értékesítették a választási malacok darabját. Liba ekkor körülbelül 25 volt az udvarban, tyúkféle a gazda becslése szerint majdnem 300. Elmondták, hogy télen is 70–80 baromfit tartanak a ház körül; a baromfihús egyik fő táplálékuk, másrészt ebből is eladnak. Saját szükségletre 3 disznót szoktak vágni az utóbbi években. Szarvasmarhatartással is nagymértékben

foglalkoztak az előző időkben, de 1970-ben felszámolták. 1967 és 1970 között általában három tehenet tartottak, és annak két-három növendékét is ők nevelték fel, többnyire szerződéses eladásra.

A 3 holdas háztáji területen kívül a téesztől bérelt kaszáló, a részesedésért vágott lucerna, a nagyüzemi kukoricaszár, a téeszen át beszerezhető takarmánytáp is segített megalapozni a tekintélyes méretű állattartó gazdaságot. Mondjuk-e még egyszer, hogy az állatok tartása, gondozása, minden velük kapcsolatos munka már a takarmány nagy részének megtermelésétől az előkészítésen, az etetésen és itatáson át a trágya kihordásáig ugyanazzal a technikával ment, mint 50 évvel ezelőtt ugyanezeken a tanyákon?

Hát tetszik tudni – mondja az öregember –, még amíg bírtam dolgozni, akkor fölkeltem én mán háromkor mindig, föl, de most hiába kelnék föl. Akkor mán reggel se tudnék csinálni semmit, mög egész nap se. A fáradtságtul. Most is azért fölkelünk mi jókor, legelső a jószág, elintézni a sertésállományt, hogy ne sivalkodjanak, mög ne törjenek ki. Anyjuknak mög első a baromfi. Annak a kukoricát, darát megdarálja a lányunk, a sertéseknek mög, amikor van répa, takarmányrépa mög cukorrépa, vegyesen kapnak azok mindent. Azokat leginkább én látom el. Összekeverjük árpadarával, és moslékot kapnak. Van egy répadaráló, avval lereszeljük. Akkor eszek reggel, még egy kicsit dógozok, utána kilenc óra után lefekszek. Kell mán az énnekem, mög a feleségemnek is egy kicsit, a lefekvés. Mer ő is úgy van mán, ha nem fekszik le napjában többször, elesik. Nem is az, hogy alszunk, csak pihenünk. Van úgyis, hogy az asszony ledűl a sezlonyra egy kicsikét, én mög kint valahol, a jó levegőn. Muszáj lefeküdni, mer a test nem bírja máshogy, a beteg test. Asztán mög a sertést kell kiereszteni fürdeni, vizet tenni alájuk, megitatni őket. Ott is van vályú, mög itt is, oda viszek egy-két vödör vizet mindig. Ha kifürdik, akkor megint viszek... Ügyelni kell itt egész nap a jószágra. Libák, tyúkok, malacok, minden van itt az udvaron, asztán mi magunk se taposssuk a ganyéjukat, összesöpörjük. Naponta kétszer-háromszor összesöpörjük az udvart. Nekem mán az is elég a reggeli munka, mög a többi munka után. Mer igazságosan mán nem is szabadna dolgozni. Aszt mondták az orvosok, hogy nem szabad, mert akkor megdöglök. Kilenc éve mondták. Mégis dolgozni köll. Odaki az udvaron motyogok egy kicsit, asztán mán gyüvök egy félóra múlva befele. Így telik

el a nap, míg nyolc óra tájban van, mire a jószág készen van. Negyedkilenckor van, mire megmosakodunk, a jószágot becsukjuk, aszt akkor a tévét mán nézzük. Én meg sokszor úgy vagyok, hogy hát nézem is a tévét, de lefekve. Aszt fekve nézem vagy hallgatom. Egy darabig. Mikor aszt megunom, elalszok, aszt se tudom, mikor csavarják le.

Ez ugyanis olyan tanya, ahová pár éve – mivel közel a téesz-központ – bevezethették a villanyt. K. Lajosék, az öregek meglettek volna nélküle, de a traktoros fiú, meg az idős, beteges leány ragaszkodtak a villanyhoz. S a fiú állta is a költségeket traktoros jövedelméből. A tévé miatt is meg azért is, hogy végre hűtőgépbe tehessék a tejet, villanyvasalóval mehessenek végig a ruhán. Ebben is, sok másban is kiütközik a nemzedékek igénye közötti különbség. S talán jelképesnek tekinthetjük, hogy ifjabb K. Lajos, a későre született fiú szakmát tanult, és olyan gyári lánynak udvarol, aki most a maga élelmiszeripari mesterségében középiskolát végez. Ők sem maradnak majd ebben a tanyában.

NÉGYEN A HÁNYATOTT ÉLETŰ KÖZÉPNEMZEDÉKBŐL

Látogassunk el néhány javakorabeli tanyaihoz is. A középnemzedék – nem öregek, nem fiatalok. Miért élnek kint? Hogyan élnek kint?

Kevesebben vannak, mint amennyi arányszámukból következne. Érthető. Éppen ők azok, akiket 1945 és néhány későbbi forduló újra meg újra választás elé állított. Ennélfogva közülük sokan változtattak pályát, választottak más életutat.

Ők az utolsó nemzedék, mely még igazán parasztnak nőtt fel, és 20–30 éves koráig hihette, hogy nagyjából olyan lesz a sorsa, mint apáié. És ők az első nemzedék, amely meggyőződött arról, hogy mégsem lehet így. Közülük kerültek ki azok is, akik az 50-es évek elején elsőnek próbálkoztak termelőszövetkezetek szervezésével; ugyancsak ebből a nemzedékből állt elő a nagyüzemi szervezésnek konokul ellenállók serege is. Őket hányta-vetette a reménység és a kétség 1945 és a 60-as évek közepe között, ahányszor erősödött vagy lazult a mezőgazdaságra gyakorolt nyomás, újraindult a nagyüzemi szervezkedés, vagy ismét lehetségesnek látszott az egyéni tanyai gazdálkodás. Némelyikük folyamatosan téesz-tag az 50-es évek eleje óta. Mások az 1956 és 1960 közötti évek rövid időszakát élték meg úgy, mint életük egyik fénykorát, amikor feloldódván a beszolgáltatás kényszerűsége, újjáéledt a tanyai magántermelés. Majd éppen közülük kerültek ki – már mint 40–50 éves érett emberek – az 1960 után végleges formában szerveződő nagyüzemek első brigádvezetői, tekintélyes tagjai – és tekintélyes ellenségei.

Egy volt gazdacsalád utolsó évei

G. Józsefék a várostól körülbelül négy kilométerre élnek, az egykori belső legelőből a század végén kiosztott tanyásföldön. A tanyát még G. József nagybátyja vásárolta 40 hold földdel, tőle bérelte G. József ap-

ja, majd a jelenlegi gazda. Bérlő volt ilyenformán 1960-ig, de olyan bérlő, akire 40 hold örökség nézett, és így joggal érezte magát a tehetős gazdák sorstársának. Felesége hasonló családból ered: a holdak számát tekintve nagygazdák, de egész életüket kint töltötték tanyán, örökös munka közepette.

Peremhelyzetű réteg tagjai. Örökölt vagyon és tudat szerint tekintélyes gazdák, valóságosan azonban nagy szorgalmú, dühös energiájú tanyaiak. Nincs a városban házuk. De – ez is jellegzetes – már azért nincs, mert a rokoni örökségházak mint nagygazdaporták veszendőbe mentek, s ami mégis volna, abban kitehetetlen albérlő lakik.

Gazdálkodásuk a hagyományos állattartás és az új intenzív kertészkedés kombinációja. Már G. József apja – 40 holdas bérlőként – 4–5 holdat szánt paradicsomra, emellett jelentős területen dinnyét termelt, részben családi erővel, részben napszámosokkal.

Meglehetősen ritka az ilyen eredetű, ma 45 év körüli házaspár tanyán. Aki kint van, többnyire olyan reménnyel maradt, hogy valamiképp megőrzi önálló gazdaléte alapját, és ha mód van rá, minél többet visszaalkuszik, visszacsikar a régi önállóságból. G. József úgy nyilatkozik, hogy „irtózik a gyártól". Nem annyira maga az ipari munka riasztja, hanem a a nagyüzemi szervezetbe való névtelen beolvadás, az egykori gazdastátus maradványainak végső összeroppanása és feladása. Őriz valamilyen fölényérzést. Távolságtudatot a volt szegények, az egyszerű kisemberek nagy tömegétől.

De közben már maguk is termelőszövetkezeti tagok. Ők éppen a Dózsa Tsz-be kerültek, mert az szerveződött meg a határnak azon a részén. Így ez a távolságtartás, a gazdai státusnak, a rangtudatnak minden maradványa egyre anakronisztikusabb. Mindennapi életük: tragikomikus küzdelem olyan rang megtartásáért, ami fölött eljárt az idő. De éppen ez a küzdelem ivódott beléjük. S ezt csak itt, az öröklött családi tanyán, az egykori birtok megőrzött roncsai között lehet folytatni; bent a városban végképp értelmetlen lenne. Úgy látszik, épp ez az, amihez még ragaszkodnak. Minden mondatuk keserű kritika a termelőszövetkezet, a tagok és általában az ember és a világ ellen. Közben keményen dolgoznak, és állandó harcban állnak félönállóságuk feltételeinek védelmében.

Az 1960-as évek elején, amíg a részes művelés és az úgynevezett vállalásos rendszer virágjában volt, G. Józsefék lényegében egyéni gazdálkodást folytathattak. Megtartották tetemes állatállományukat. Ugyanakkor a takarmány, főképp a kukorica termesztésében, a pénzt hozó paradicsom,

uborka stb. termelésében is olyan rendszer alakult ki, amiben a család tulajdonképpen megőrizte önállóságát. A termésnek körülbelül a fele az övék lett, a termelőszövetkezetnek leadott rész értékét pedig kiegyenlítette a téesz által elvégzett gépi munka. És megszűnt az adó, megszűnt mindennemű beszolgáltatás. Aki, mint ők, sok földet felvállalt a téeszben „részben" – nagy munka árán jól keresett –, úgy osztotta be a munkát, ahogy akarta.

A 60-as évek közepe óta fokról fokra erősödik a nagyüzemi táblás művelés technikai bázisa. Ahogy a gép és vegyszer kiszorítja az emberi munkát, úgy szorul kisebb és kisebb térre a termelőszövetkezeten belüli egyéni-családi „részes" növénytermesztés, ezzel a G. József típusú parasztok élettere. Néhány évvel ezelőtt a kertészeti növényeket is táblásította a téesz. Nem a tanya közelében van többé a részibe vállalható paradicsom és uborka, hanem néhány kilométerrel odébb, ellenőrizettebb keretek között. Marad a tanyai háztáji állattenyésztés, mint tovább folytatható maszek tevékenység, ennek takarmánybázisa azonban egyre érzékenyebben függ a téesztől.

Számukra az 1957–60 közötti idő a visszavágyott aranykor. Ha már ezt nem lehet, úgy a 60-as évek elejének viszonyait kívánják vissza, amikor az igazi erő még a jól felszerelt tanyai család saját munkaszervezetében rejlett, amit az új nagyüzem csak nagy engedmények árán hozhatott mozgásba.

G. Józsefék tanyai gazdaságának története arra is fényt vet, mi volt itt a feltétele az intenzív kultúrák nagyüzemi folytatásának, és mi egyik oka az ágazat mai krízisének. Amíg lehetőség nyílt a megszokott tanyai életforma folytatására úgy, hogy a közelben, a tanya mellett néhány hold paradicsomot, uborkát vállalt az ember, addig az ilyenféle tanyaiak szívesen vettek részt ennek az ágazatnak munkáiban. De mióta a nagyobb táblákban összevont intenzív kultúrák művelése szoros értelemben nagyüzemi szervezetben folyik, már nem vállalják. Ettől kezdve nem számíthat a téesz arra, hogy egész családok kapcsolódnak be a kertészkedésbe; csak a családokból kiszakadó töredékmunkaerőt szervezhetik munkacsapatokba. Ez a típusú munkaerő pedig abban az ütemben fogy, ahogy más pályák elvonzzák. Mire G. Józsefék még hajlandók volnának addig, amíg régi életformájuk maradványait őrizhetnék általa, ugyanarra nem kaphatók, amikor ezáltal közelebb kerülnek a nagyüzemi tömegmunka állapotához.

Két fiúcska nő fel ebben a családban, látogatásunk idején általános is-

kolások. Nyilvánvaló, hogy egyikük sem folytatja a szülők pályáját. Ez a tanya, ez a tevékenység és ez a tudat G. Józsefékkel együtt öregszik ki a világból. Tulajdonképpen csak azért vannak kint már ők is, mert életük ötödik évtizedében nehezen szánják rá magukat radikális változtatásra. Itt megélnek, ha panaszok között is. De mit kezdenének, ha beköltöznének? Ám, ahogy az utolsó néhány esztendő végképp meggyőzte őket, hogy sem gazdaéletük restaurálására, sem a téesszel elfogadhatónak ítélt kompromisszum fenntartására nincs lehetőség, úgy kedvetlenedtek el. Otthagyják-e a jól felszerelt, nemrég villamosított, mégis tisztes megélhetést nyújtó tanyai életet, vagy elszánják magukat ennek meghosszabbítására? Ott jártunkkor épp ezen volt a vita. Nem úgy, hogy egyikük a kintmaradás, másikuk a beköltözés mellett kardoskodott volna következetesen. Hanem mind a ketten egyszer így, másszor úgy foglaltak állást, mintegy arra kényszerítve a másik felet, hogy éppen akkor ő képviselje az ellenkező álláspontot. Az örökös tépelődés mélyén jól érezhetően az rejlett, hogy életfenntartásuk módja szöges ellentétbe került már az igénnyel, hogy valamit megőrizzenek korábbi kiemelkedő társadalmi helyzetükből.

Bérlőből zöldségkertész
Találkozás egy régi ismerőssel

Emlékezünk Sz.-ékre, az energikus hangácsi parasztbérlő családra, akiknél 1941 nyarán jártam. 1973-ban megtudhattam, mi lett velük.

Idősebb Sz. 1956-ig tartott meg Hangácson egy 45 holdas homoki bérletet. Gondolhatjuk, nem volt könnyű: ekkora bérlet „kulákgyanús elemmé" tehette. Vállalnia kellett a gazdaságra nehezedő teher jelentékeny részét. Mégis megmaradt benne, mert évtizedek óta itt gazdálkodott, és mert szolidáris volt a tulajdonossal, aki egyedül a földbérből élhetett, kiöregedvén minden egyébből.

A fiatalabb Sz. László 1947-ben nősült, és elköltözött Nyársapátra. Sikerült kibérelnie egy tönkrement nagygazda államosított földjét, amelyet „állami tartalékként" kezeltek. Persze nem szőlőt, gyümölcsöst telepített – jóllehet korábban ez volt Nyársapáton a fő irány. Nem is a megszokott vegyes homoki gazdálkodásra rendezkedett be. Főképpen juhokat tartott. „Juhász lettem pár esztendőre" – emlékszik vissza, s elmondja, miért lett az. A szigorú beszolgáltatás esztendeiben a juhtartás kivételezett helyzetbe került. Hiánycikk lévén a gyapjú, ezzel le lehetett tudni

mindenféle beadást, kedvezményes feltételek között. Aki értett a juhhoz, és vállalta e korábban szegényparaszti mesterség minden ügyét-baját, most boldogulhatott így. „Nem azt néztük akkor, mi a látszat, hanem csak, hogy megmaradjunk." 1956-ig tartott ez a kényszerű átmenet. Akkor aztán – a gyerekek is iskoláskorba nőttek, a helyzet is változott – bejöttek ide, közelebb a városhoz, feles bérlőnek. Egy 10 holdas tanyát béreltek kiöregedett gazdájától, azon mindjárt másfél hold öntözéses zöldségkertet rendezett be magának Sz. László. Ahogy a juhászatot, a zöldségtermesztést is apja gazdaságában tanulta meg. Eddig az egyik, ezentúl a másik szakértelmének vette hasznát.

1956-tól 60-ig lehetett feles bérlő. Ekkor megszervezték a Hunyadi Termelőszövetkezetet ezen a részen. 10 hold földből fél hold maradhatott egyéni tulajdonban a tanya körül és vele a tanya maga, amit Sz.-ék ekkor meg is vásároltak. A fél holdon továbbra is kertészet volt, és ugyancsak erre állították be háztáji földjüket, amit sikerült fix helyen, a tanya mellett megkapniuk. A téesz ugyanis figyelembe vette az öntözéses zöldségkert érdekeit, és megegyezett Sz.-ékkel a feles kertészkedés feltételeiben. Négy évig tartott ez, utána Sz. László elvállalta a Hunyadi Tsz nagyüzemi kertészetének brigádvezetői munkáját. Ezt csinálta 1971-ig, azóta ismét egyszerű tagja a termelőszövetkezetnek. De nem hagyott fel az öntözéses kertészkedéssel. Ezt folytatja másfél holdon saját számlára, emellett feleségével és apjával néhány holdat elvállaltak a termelőszövetkezet kertészetében is. Így kombinálja a nagyüzemi és egyéni munkát ez a család.

Öten élnek a tanyában, amely kívülről rozzant épületnek látszik, belül azonban új. Fürdőszoba is van, csempés konyha, csiszolt padló. Pár éve bevezették a villanyt, és felszerelték magukat minden háztartási géppel. Itt él a tanyáról behúzódott egykori bérlő, idős Sz. László is s a ma 50 év körüli házaspár, két fiával. Mindkettő szakmunkástanuló. A család életvitele ugyancsak inkább szakmunkásokéra emlékeztet, mint parasztokéra. A tanya közel van a városhoz, kerékpárral, motorral percek alatt bent vannak. Gépkocsijuk még nincs, de hamarosan lesz – a kertészkedés, mint most már élethossziglan elvállalt mesterség és jövedelmező szakmunka, meg is kívánja ezt.

Juhász volt, amíg muszáj volt annak lennie. Zöldségkertésszé vált, amikor erre nyílt lehetősége. Berendezkedése, életvitele, egész habitusa közel áll a városihoz. Úgy is fogja fel a mesterséget, mint szakmunkát. Nem érez nagy különbséget a maga és fiai igényei között. Ő bérlőparaszt fiából kertésszé, fiai kertész fiából lakatossá, szerszámkészítővé válnak, és

mindez törés nélkül megy végbe. A család életstílusa, öntudata szervesen változik: át is alakul, mégis őrzi az öröklött tartást és munkamorált.

Ahogy régen is az eredményes munkában és ismereteik szintjében találták meg öntudatuk alapját, ugyanígy most is. E tekintetben az sem nagy fordulat, hogy elsősorban a maga kertészetéből vagy nagyüzemi brigádvezetői munkából él-e Sz. László. Így is, úgy is szakember. Minden megnyilatkozásában a hozzáértés és helytállás önérzete van; ez jelöli ki helyét a társadalomban.

A tréfamesterék

C. Dezsőnek már az apja is vadász volt: tagja is volt a vadásztársaságnak 15 hold körüli kisgazda létére. Ez a szerep, ahogy mondják, természetéből következett: jobb szerette fegyverrel járni a határt, mint eke mögött ballagni. Másrészt talán társadalmi ambíció is fűtötte. Effajta tanyalakó kisember azonban csak úgy fogadtathatta el magát az úrias vadásztársaságban, ha érdemeket szerzett. Ebben a családban a jópofaság az öröklődő érdem.

Vannak emberek, akik azért érzik jól magukat bármely megszokott környezetben, mert rég megszerettették magukat – és ezt bizonyos életkor után újrakezdeni már nem lehet, nem is érdemes. C. Dezső, aki már 50 év körül jár, ilyenfajta ember. Az, akit hívnak közeli és távoli névnapokra, disznótorra, lakodalomba, mert szóval tartja hajnalig a társaságot. Ugyanezért érzi jól magát csaknem minden munkahelyen. Ott is, ahonnét más menekül. Neki nagyon jó a termelőszövetkezet tehenészetében fejőgulyásnak lenni. Pedig a hozzá hasonló gazdák nem sokáig vállalták ezt a munkakört. Jóllehet legalább annyit dolgozik, mint bárki más, tömérdek ideje van. Pedig otthon is ellátja kiterjedt háztáji gazdasága munkáit. Mégis talál időt a vadászatra, a barátkozásra, a látogatásra.

Feleséget is a városból hozott. Az asszony ugyancsak tanyán nőtt fel, de aztán a vendéglátóiparban helyezkedett el; a központi vendéglőben lett szakácsnő. Itt ragadt-e rá a városias igény, vagy már ez vitte be a városba, nem tudjuk. De mióta újra tanyán él, határozottan és elismerten ő itt a városi kultúra egyik fő képviselője. Bútora ugyanarról a fejlettebb ízlésről tanúskodik, mint a mód, ahogy vacsorára megterít. Sokat dolgozik. A termelőszövetkezet libaállományát gondozza, és ellátja háztáji gazdaságát is. Mégsem afféle tanyai asszony. Motorral közlekedő, vasárnap kiöl-

töző, rádióra-televízióra figyelő, a világgal lépést tartó személyiség, aki éppen ezért a közvélemény oszlopa. Nem véletlen esett rá a választás, amikor olyan asszonyt kerestek, aki szervezni tud, és összefogja a széteső tanyai társadalom asszonynépét. Így lett C. Dezsőné a körzeti Nőtanács elnöke, szoros együttműködésben a tanyai iskola tanítónőjével.

Néhány éven át ketten szervezték a különféle ünnepi rendezvényeket, főképpen pedig a kirándulásokat. Például számos pacalvacsorát rendeztek, sörrel-borral, hogy annak bevételéből aztán országjáró útra mehessen a tanyák népe. Ilyenformán a kirándulás kevesebbe kerül, mint ha nem előzte volna meg lakoma. A különbözetet el lehet persze költeni magán a kiránduláson, Egerben, Sopronban, a Városligetben vagy a Balaton mellett. Nehéz megítélni, mit adott néhány esztendő országjárása, túl azon, hogy itt is, ott is megtalálták a társas eszem-iszom alkalmát. C.-né úgy emlegeti ezt a korszakot, mint a társadalmi munka fénykorát. És bizonyára nem kevés, hogy egyáltalán kimozdul az ember az örökös tanyai lekötöttségből.

C. Dezső, a vadász, a tréfamester és felesége, a világlátott szervező és közvéleményformáló asszony egyelőre nemigen igyekeznek a város felé. Úgy érzik, itt a helyük. Itt szeretik, megbecsülik őket; talán sehol sem élhetnének annyira önnön világuk központjában, mint itt. A szegény paraszti eredetű környezet hálás a többletért – a jókedv és mozgékonyság, a világ iránti kíváncsiság és személyes elevenség többletéért – amit ők nyújtanak.

Két fiúcska nő fel ebben a családban is. Róluk sem mondhatunk mást, mint a legtöbb tanyai gyerekről: a szülők se szánják őket tanyai életre, a többit majd elvégzi az iskola és a szakmatanulás.

Korszakhoz kötött karrier

A 40–50 év közötti nemzedék nem egy tagja töltött vagy tölt be ma is középszerű vezető állást a termelőszövetkezeti munkaszervezetben. Ilyen ember A. János is, a Szabadság Termelőszövetkezet vezetőségének tagja, korábban brigádvezető, újabban mezőőr.

A mezőőr, ha jól látja el funkcióját, több ma, mint régen a kerülő volt. Afféle belső ellenőr, milliós értékek őre. Gyakran tagja is az Ellenőrző Bizottságnak. Máskor, mint A. János is, pártvezetőségi tag. Sok anyagi és személyi ügyért felelős, aminek áttekintéséhez hosszú termelőszövet-

kezeti múlt, határismeret és a tagok közötti otthonosság kívántatik.

Érdemes egy percre visszatekinteni az A. család múltjára. A. János apja – kilencgyerekes szegényember –, amikor családja, benne a hat fiú, épkézláb munkacsapattá serdült, egy 120 holdas nagyparaszti gazdaság „kertésze" volt (azaz tanyása, hogy ismét emlékeztessünk a „kertész" szó nagykőrösi jelentésére). Egymaga látta el családostul ennek a kiterjedt gazdaságnak egyre intenzívebb munkáit. Nem kevesebb, mint 8 hold várt itt belterjes kapásművelésre: az 1930-as években a nagygazda már 4 hold paradicsomot termeltetett szerződéssel a konzervgyárnak, a másik 4 hold pedig dinnye volt. S ezt mind A.-ék vállalták feles művelésre. Ha a család nem bírt vele, napszámosokat fogadtak maguk is. Innét egy másik, hasonlóan intenzív, 80 holdas gazdaságba költöztek át a 30-as évek végén, már mint a paradicsom- és dinnyetermesztés szakemberei. Itt is úgy éltek, hogy egyfelől a tradicionális szántóvető és állattartó gazdaság szolgai munkáit végezték el, emellett ugyanabban a gazdaságban már ők a kertészeti ágazat részes kisvállalkozói. Idősebb A. egyre több embernek parancsolt; olykor 8–10 állandó napszámos dolgozott már neki, aki pedig maga sem volt több, mint a nagygazda nincstelen „tanyáskertésze".

Ilyen különös átmeneti helyzeteket produkált a nagykőrösi fejlődés, amelyben az intenzív ágazatok munkaerőigénye megváltoztatta a hagyományos paraszti munkaszervezetet. Ilyen létszámú, ekkora erővel dolgozó család az év nagy részében képes ellátni akár egy 80–100 holdas tanyás gazdaság mindenféle munkáját, és még az intenzív ágazatok munkáinak jelentős részét is, de a sűrű kampánymunkák idején ereje nem elegendő. Ki kell bővíteni napokra, hetekre bérmunkásokkal, napszámosokkal. Mivel pedig a nincstelen szegényember mint részes vállalkozó fog bele családjával a gyorsan bővülő intenzív munkálatokba, ő lesz a felelős gazdája már a bérmunkásoknak is, és neki kell fizetni is azokat a reá eső részesedésből. Kevesen tudtak megbirkózni e megnövekedett felelősséggel, de akik igen, azok különös középhelyzetbe emelkedhettek: egyszerre munkások és kisvállalkozók. Így érthetjük meg azt is, hogy a ma élő A. János az 1930-as években szegény gyerek létére aranykalászos gazdatanfolyamot végzett. Apja akarta, hogy a fiú ismeretei bővüljenek, s hogy aztán, ha mód van rá, önálló bérlősorba emelkedjék.

Közbejött a háború, a katonáskodás, a hadifogság. Amikor A. János hazatért, a földeket már kiosztották. Apja nem is igényelt – inkább megmaradt a korábban is használt 80 holdon, megjavult feltételekkel. Az apa lett

előbb termelőszövetkezeti tag, már az első szervezés idején. Érthető, mert az a 80 holdas gazdaság is belekerült a téeszbe, amelynek tanyáján lakott. A fiatalabb A. János az ötvenes években hol 30 holdas, hol 10–12 holdas bérlőként próbálta gyümölcsöztetni szakértelmét. Nem sokra vitte. Hol az adó és beszolgáltatás nyomta meg, hol a bérleti föld rendbe hozásának terhét viselte nehezen. Az 1960-as átszervezés során termelőszövetkezeti tag és hamarosan brigádvezető lett.

Az a fajta brigádvezető, akire az első idők kezdetleges viszonyai között szükség volt. Mezőgazdasághoz értő, a kertészeti kultúrákban otthonos egykori szegényparaszt, aki kiismeri magát a környék gazdasági és emberi viszonylataiban. Mindazt amit tud, mások rendelkezésére bocsátja készségesen. Fél szeme azon, tetszik-e, amit csinál, boldogulhat-e így. Mint apja egykor a nagygazda mellett egyszerre szegényként és munkavezetőként, ő most az elnök, a főagronómus kedvét keresve vezetősködött, ügyelve, hogy lehetőleg az se haragudjon meg rá, akit éppen munkára kell hajtani.

Ez a szerep addig élhetett, míg a gazdaság működése jórészt azon múlt, hogy napról napra elegendő munkaerőt verbuváljanak az ilyenszerű brigád- és munkacsapat-vezetők. Ahogy a tömegmunkaerőt helyettesíteni tudták a gépek, s a közvetlen ráhatás helyett a szakszerű utasítások ellenőrzése vált a funkció lényegévé, úgy zsugorodott az A. János-féle emberek hozzáértésének, helyi emberismeretének, és alkalmazkodási képességének értéke. Így lett aztán a brigádvezetőből mezőőr, aki büszkén hordja fegyverét és fontossága tudatában referál, de egy-két pohár bor után elpanaszolja, hogy fiatal fickók dirigálnak az olyan tapasztalt gazdának, amilyen ő, meg hogy a háztáji földet elvitték a tanya mellől, és a téesz drágábban adja már a kaszálót, mint régen. Sértve érzi magát. Már meg is vásárolta a város közelében, a „zártkert" övezetben a kis tanyát, melyet kipofoz lakóháznak és gazdasági épületnek, s ahová hamarosan betelepül. Jelenleg még 14 kilométerre lakik a várostól, úttalan messzeségben, a rábízott határ kellős közepén. Náluk az asszony az, aki szívesebben maradna még – maga is környékbeli szegények leánya, aki itt élte át a váratlan anyagi és társadalmi emelkedést, s aki nem tudja elképzelni életét két-három tehén, húsz-harminc disznó, tömérdek baromfi nélkül.

A városszéli, zártkerti tanya voltaképp kompromisszumos megoldás. Már nem igazi tanya, de nem is városi ház. Annyi jószágot nyilván nem tarthatnak benne, mint odakint a világ végén: a város mellett drágább is, kényesebb is állatot nevelni. Ha majd ott lesznek – ahol már villany is van, és ahonnét tíz percre kövezett utcák kezdődnek –, megszűnnek tanyaiak lenni. Öregkorukra talán áttérnek a kényelmesebb életvitelre.

Négy fiú és két lány nőtt fel ebben a családban. Mind téesz-tagok, mind tanyaiak maradtak jelen pillanatig. A Fekete jó földjén elterülő, a többi téesznél jobban fizető Szabadság Termelőszövetkezetben nem ritka az olyan egykori szegényparaszt-família, amelynek második nemzedéke is tanyalakó; belőlük állt elő a Szabadság Tsz traktoros gárdája, a jól fizetett állatgondozó és kertészeti munkások serege. Ők kapták meg azokat a tanyákat is – részben módos, szép kiállítású, villamosított, egy-egy városbeli házzal csaknem felérő épületeket –, amelyek a téeszre maradtak a nagygazdáktól.

A. János gyerekei és a hozzájuk hasonlók: az utolsó hullám. Máris sokan költöztek be ugyanebből a nemzedékből, mihelyt megszedhették magukat. Hogy éppen A. János fiai és lányai még kint vannak, abból is ered, hogy csak az utolsó tíz évben jutottak önállósuló korba. Másrészt ebben a családban még a fiúkat sem ambicionálták szakmatanulásra, ipari munkára; rossz tanulók voltak. Ez is befolyásolja, hogy a legfiatalabb tanyai nemzedékből kik maradnak utolsónak.

A FIATALOK HÁROM ÚTJA

Áttérünk a tanyán élők következő generációs csoportjára. Nevezhetjük fiatalabb középnemzedéknek. Ők azok, akik a felszabadulás idején vagy nem sokkal előbb születtek. Gyerekkoruk a háború, a földosztás, az 1945 utáni nekibuzduló reménységek hullámzó korszakában telt el.

Ezek a ma 30–40 év közötti tanyaiak jóformán kivétel nélkül egykori szegényparasztok, főképpen tanyai cselédek és „kertészek" gyermekei. Társadalmi eredetét tekintve egyöntetű nép, mégis, ha mai sorsát szemléljük, széles skálán helyezkedik el.

Az egyazon nemzedékhez tartozó mai tanyaiak életvitelének változatossága azt is jelzi, milyen különböző családokat rejtett magában az a nagy tömb, amit szegényparasztságnak nevezhettünk. A mai 30–40 évesek ugyanis többnyire azt a vonalat folytatják, ami korábban elkezdődött már szüleik, nagyszüleik törekvéseiben. Kivételek akadnak, ugrások is, visszaesések is megfigyelhetők egy-egy család több generációs pályáján. De általában ki-ki abban az irányban megy tovább, amelyben már szülei is megtettek egy vagy több lépést. Az ambíció, a szorgalom, a munka kultúrája, a tanulékonyság nagymértékben szociális örökség; átplántálása a család tudatos és öntudatlan nevelő tevékenységén múlik. Ezért nincs tömeges ugrás olyan viszonyok között sem, amelyek – ha csak a külső erők változását és a lehetőségek megnyíló terét tekintjük – radikális fordulatot ígérnek. Nehéz egészen mást kezdeni, más életre berendezkedni, mint amire gyerekkorunkban felkészültünk és mint aminek készségeit és igényeit elsajátíthattuk.

A széthúzott skála, amit a mai fiatalabb középnemzedék tanyai viszonyai elénk tárnak, a maga egészében is folytatás: mindegyik változata a legparasztibbtól a legigényesebbig az előző nemzedék teljesítményére és korábban megfogalmazódott igényére is épül. Persze, ezek a konkrét változatok csak most, a nagyüzemi átszervezés után jöhettek létre, és fejlődhetnek a maguk irányában.

T. Balázsék 1960 óta élnek kint, a gógányi határrészen, az állami gazdaság szomszédságában. Tizenkét éven át bérelt tanyában laktak, míg végre összetakarítottak annyi pénzt, hogy 1972-ben megvásárolhatták az egyik legrosszabb tanyácskát a környéken. Így jutottak 22 ezer forint árán végre saját tanyához; teljesült szívük álma. A férfi 1960 óta az állami gazdaság gógányi üzemegységében borjúgondozó. Az asszony otthon neveli a jószágot, és viseli gondját öt gyerekének, kik közül három iskolás korú, a többi kisebb. A tanya külleme, berendezése, a házaspár életvitele, ambíciója, világképe majdnem semmiben sem különbözik az 1930-as évek tanyai parasztjaiétól. Hogyan maradt meg napjainkra ez az életstílus, ez a gondolkodásmód aránylag fiatal embereknél, amilyen a 39 éves T. Balázs és pár évvel fiatalabb felesége? Hogyan van az, hogy számukra ez a saját tanya – amelyet kortársaik zöme ingyen se vállalna lakhelyül – jóformán beteljesülés? És hogy a gyerekeik számára se képzelnek jobbat?

T. Balázs valóban legalulról jön. Még a tanyai szegényparasztságnak is olyan mélyrétegéből, amelynek viszonyaiba ritkán pillanthat be az ember. Nagyszülei tanyáról tanyára vetődő szegényemberek voltak, több gyerekkel. Anyja még lánykorában szülte meg őt, s aztán, hogy szolgálóként kereshesse kenyerét, menhelybe adta a csecsemőt. De nem mondott le róla végképp. Amikor a gyerek négyéves lett, a család kivette a menhelyből, s a nagyapa fogadta magához. Ekkor már alkalmas volt kispásztornak.

T. Balázs emlékezéseiből elénk lép az öreg tanyai „kertész", aki évről évre más gazdánál talál helyet, és unokáiból szervez maga köré kispásztorcsapatot. A 80–100 holdas birtok közepén kisebb épület szolgál lakásul az öreg „kertésznek", aki idős feleségével és magához vett unokáival húzódik meg ott, miközben a tanya más részében fiatalabb, munkaképesebb „kertész"-család él – azok végzik a ló és szarvasmarha körüli munkát, és vállalják a szántóföldi részes munkák zömét is. T. Balázs emlékei ilyen tanyák sorához kapcsolódnak. Az a tíz esztendő, amíg nagyapja nevelte, aranykorként maradt meg, mert mindig elég volt az ennivaló, a munka nem különösen nehéz, nagyapja jószívű.

A kécskei H. Kiséknek a tanyájukon egy telet meg egy nyarat voltunk, emlékszem, a pulykák nagyon sokat elszaladtak tőlem, mert pulykapásztor voltam. Hát már ötéves voltam. Akkor elkerültünk arrébb, egy másik gazdához, ottan ötven hold volt, meg volt egy na-

gyobb tanyája, ott meg százötven hold, körülbelül... Ott, ahol mi voltunk nagyapával, ott is jó nagy tanya volt, jószágok, úgy, hogy liba százával, kacsa százával, pulyka két-háromszáz. Úgy, hogy akkor már voltak ott nagyapámnak más unokájai, olyan négy-öt évesek, akkor avval térítettük, egyik a libát, másik a pulykát. Aztán onnét elkerültünk Páhánékhoz, ott osztán már kacsapásztor nem kellött, libapásztor nem kellött, egyéb, mint pulykapásztor... Úgy, hogy én annyit mondhatok, hogy én a mezőgazdasági munkába nemigen vettem ki a részemet. Én addig pásztor voltam. Én csak láttam, hogy szedik a markot. Én a fiatalkori erőmet nem használtam fel nehéz fizikai munkára. Mert énnekem csak a „hiss te, jajjaja! pacsa, nem arra!" – ez volt az egész... Ott az én nagyapám, az kommenciós bérös vót. Úgy hogy azt mondhatom, hogy mint így sokan elbeszélik, hogy ilyen volt, olyan a régi helyzet, zsarnok volt – én mint gyerek nem éreztem. Nagyapámék között nem éreztem. Egy fejőstehenünk volt, két hízót vágtunk. Én azt nem éreztem, hogy talán zsíros kenyeret kértem volna. Nem is ismertem, hogy mi a zsíros kenyér. Tej, kenyér, kávé, túró, tejföl, szalonna ment. Nekem ez volt. Az, hogy volt a tanya végén egy barackfa, jó sárga, édes barack, azt mondta a nagyapa, hogy fiam, majd én adok... Kiment, szedett egy kalappal, behozta, egy tálba beletette, megmosta, aztán azt mondta, hogy amennyit én adok, annyit eszöl, mert tebelőled csak egy van. De az énrám figyelt is!

Én két osztályt végeztem, mikor a harmadikat végeztem volna, már 44-ben, az oroszok is akkor gyüttek be, akkor tanyaváltozás is lett, csere: akkor gyüttünk kocséri földre. Oszt akkor nem jártam iskolába. Második esztendőbe megen him-hám: jó lesz az a kapanyélhez vagy a szekérrúdra! – így mondta a nagyapám. Nem köll az iskola, úgyse lesz ebből jegyző! Azt se tudtam, mi az. Hanem oszt akkor, mikor édesanyám elkerült 47-ben Kocsérra, a nagyapáékhoz, az követölte volna, hogy hát „papa, hát a gyereket iskolázni kéne". De már akkor a kocséri tanács is követölte, hogy hát az iskolát ne hanyagoljuk. Nagyapa el is ment, hogy megkeresse az értesítőt. Az értesítő meg a kécskei iskolába volt. Ottan meg az értesítő tűzbe ment, vagy mit tudom én mi. Csak akkor már voltam tizenharmadik éves, elölrül kellett volna kezdeni az iskolát. Így aztán nem lett iskola. Elmaradt.

Anyja időközben férjhez ment, s a házasságban öt gyermeket szült. Szegényparaszt férjével kint éltek Homolytáján, tanyán, ott kerültek be az 50-es évek elején a Dózsa Termelőszövetkezetbe. Ekkoriban Balázs is odaköltözött, és mint legidősebb fiú, részt vett a termelőszövetkezet munkáiban. De hamarosan megunta a szorongást sok apró testvére mellett a szűk kis tanyában, s a városban vállalt munkát. Előbb a Tejiparnál, majd a Belspednél dolgozott szállítómunkásként. A városban ismerkedett meg feleségével.

Az asszony hasonló sorsú szegényparasztok lánya. Hatodik, utolsó gyereke olyan házaspárnak, kik ugyancsak tanyán élték le életüket. A leányka se nagyon járt iskolába, „... mert abban az időben, még mikor mi is nevelkedtünk, bizony nagyon könnyen odaszorultunk, hogy pásztorok voltunk... Oszt igaz-e, nem is nagyon tudtunk iskolába menni, meg nem is lehetett. Nem nagyon engedtek". Nem nagyon engedték a szülei iskolába, pedig már az 1950-es években vagyunk. 15 éves koráig ő is a jószágra ügyelt. Ekkor azonban – és ez már az idők jele – beállhatott konzervgyári segédmunkásnak. Tanyáról járt be nap mint nap.

...Nem kényszerítettek apámék, hogy annyira muszáj így elmenni vállalathoz dolgozni, de már mikor abban az időben van az emberfia, akkor úgy van vele, hogy csak muszáj elmenni, mert egy kis ruhácskára való is csak kell.

A 15 éves lány 1957-ben a legnehezebb és leggyatrábban fizetett gyári munkát vállalta el; négy osztályával nem is gondolhatott szakmatanulásra. Három esztendeig dolgozott a gyárban.

Miután összeházasodtak, rövid ideig maradtak a városban albérleti lakásban. T. Balázs a Belspednél cipekedett, a fiatalasszony a Konzervgyárban. Hamar belátták, hogy többre vihetik, ha visszamennek parasztnak; amúgy is tanyára húzta őket a szívük.

Nyilvánvaló, hogy iskolázatlanságuk folytán is, beállítottságuk miatt is csak az örökös segédmunka állt előttük városi foglalkozásként. A tanya számukra nem kivettetés a város magasabb rendű világából. Ellenkezőleg: olyan terep, ahol vihetik is valamire. Azzal a tudással, munkakészséggel és igénnyel, amit ők hoztak hazulról, éppen a tanyán boldogulhatnak, ott emelkedhetnek. Mivé? Tulajdonképpen olyanfajta tanyai parasztté, akinek módja szerencsés esetben közel kerül az egykori kisgazdáéhoz.

1960-ban vagyunk, a mezőgazdaság átszervezésének évében. Az ifjú pár mehetett volna termelőszövetkezetbe is, sok tanya ürült meg, s a téeszek szívesen látták a minden munkára vállalkozó, erős és nem túl igényes fiatalokat. Általában ingyen engedték át az új belépőknek az üres tanyát. T. Balázs nem ezt választotta. Az állami gazdaság gógányi üzemegységében lett inkább növendékgulyás. Nyilván ez állt közelebb szakértelméhez, s ez felelt meg biztonságot kereső vágyainak. Az asszony pedig nekilátott, hogy az állami gazdaság szomszédságában bérelt régi rossz tanyát rendbe hozza, s aztán a jószágtartás terén hasznosítsa magát. Később néhány hold szőlőt is kaptak részes művelésre. Ilyenformán három forrásból tevődött össze jövedelmük, amivel a kezdeti nincstelenségből kiemelkedhettek.

Említettem, hogy öt gyerekük született. Ez is feltűnik. Ilyen korú házaspárnak, ha tanyán marad is, ritkán van több gyereke háromnál. Elég határozottan és tudatosan döntik el úgy, hogy három gyerek a felső határ. De még többen csak kettőt, sokan pedig egyet vállalnak. Akinek öt van vagy annál is több, már ezzel is a régies paraszti életvitel mellett dönt, ha akarja, ha nem. Ennyi gyerekkel, ennyi kicsi mellett rohamosan gyarapodni nem is lehet. S az az életmód, amit a gyerekek meg nem szűnő gondja magával hoz, olyan tanyán, ahol villany sincs, ahol mosáshoz kútból merik a vizet a teknőbe, ahol földes szobában kemencepadkán szorong a sok kicsi, már magában is az elmaradottságot konzerválja. Tudva vállalták ezt?

A kérdésre, hogy ennyi gyereket akartak-e, már amikor összeházasodtak, T. Balázsné így felelt:„ Nem akartam én egyet se". Úgy értsük, hogy az öt gyerek akarata ellenére született? Nyilván nem. Az asszony azt mondja ezzel, hogy nem előre feltett szándékuktól függött, lesz-e gyerekük vagy sem, és hány lesz. Ő sem azt nem akarta, hogy legyen, sem azt, hogy ne legyen. Lett, mert lett. Ennyi lett, mert ennyi lett. Az az életfelfogás rejlik itt, mely évszázadokig kormányozta a paraszti szaporulatot: „amennyit az Isten ad".

Mi lesz a gyerekekből? Ellentétben kortársaik többségével, nincs magasabbra törő elképzelésük. Az iskolázódást, a gyerekek kollégiumi elhelyezését sem szorgalmazzák.

... Nincs kedve kollégiumba menni egyiknek se, erőszakkal meg nem adhatom be a kollégiumba... Hát valóban, akinek öt családja van is, ugyanúgy ragaszkodik ahhoz az öthöz, mint a másik az egy-

hez. Oszt azért csak hiányzik, borzalmas, ha nincs mellettem. Én is úgy vagyok vele, mi is kibírtuk valami nagyon nehezen.

Kibírták ők is, hogy gyalog járjanak iskolába, amíg egyáltalán jártak. És kibírták a konyhába zsúfolt, ősztől tavaszig összezárt tanyai életet, meg hogy ilyen körülmények között kellett tanulniok. De nem erőltették, ezt már tudjuk, sem Balázst, sem a feleségét. Nem erőltetik ők sem, hogy a három lány és a két fiú magasabb tanulmányok felé törekedjen. Inkább az az elképzelésük, hadd legyenek a gyerekek is tanyai emberek, hiszen ezen az úton juthat az ember legegyenesebben jómódhoz.

Szépen mondják el tanyai boldogulásuk diadalmas történetét. A férfi beszél:

„Ugye ketten összefogtunk. Semmi nélkül. Ugye, azért se vagyon, se tőke, amiből hát árulnánk, hanem rögtön az a szoros kereset. Akkor aztat élelemre is behozni... Nehéz elindulni semmi nélkül. Erős fiatalember voltam, szó se róla... A házi berendezés, avval kezdtem, mikor ide kiköltöztünk. A házi berendezés meglett. Jó, hogy gyütt akkor a pénz a házhoz. Majd később a négy és fél hold vállalt szőlő, avval jól gyütt. Ez már, amikor a gazdasághoz gyüttem, utána hetedik esztendőre lett. De hát azelőtt is a ruházkodás, az ment. Utána a konyhaszükséglet is, a főzéshez minden... És gyütt a nyolcadik, kilencedik esztendő, akkor már annyira haladtunk, hogy volt már több pénz. Na, kicsi a helyünk, nagyobb köllene! Hát van egy kis pénzünk, van egy kis jószágunk, tegyük pénzzé, úgy osztán annyira haladtunk, hogy huszonkét ezer forintos vagyont mögszöröztünk a házhoz. Volt kilenc darab süldő, egy anyadisznó, mögváltam tőlük. Azért maradt anyadisznó is, maradtak süldők is, van tanya is, hajlék is... Ez most egyszobás és kétkamrás. Egy konyha, meg egy hat jószághelyes istálló. De hát nekem erre a hat férőhelyre nagy szükségem ugyan nincs, még ha kettő, az is elég volna. Ezt majd leválasztom a felét kamrának vagy ilyen abrakosnak. Mert úgy gondoltam, hogy van egy üszőbornyúm, ha jól gondolom, tán sikerül, és hasas is lesz. Nekem tehénből elég kettő. Ezzel szemben inkább legyen énnekem két-három anyadisznóm. Mert az nekem évente legkevesebb húszezer forintot hoz... Az a családnak egy nagy beruházást jelent. Mert emellett akkor még három-négy olyan kétmázsás disznókat vághatok a család szükségletére."

T. Balázsék tehát most, az újonnan vásárolt tanyában készülnek arra, hogy tovább növeljék a háztáji árutermelő állattenyésztést. A korábbi egy anyadisznó helyett a három anyadisznó nem egyszerű méretnövekedés. Hanem lehetőség, hogy 10 malac helyett 20–25 malacot dobjanak piacra. Vagy: 10–12 süldőt hizlaljanak meg rendszeresen. Akár így, akár úgy, a 20 ezer forint jövedelem minimális becslés. Számítsuk hozzá a két tehén hasznát: minimálisan 1000–1200 forint havonta ez is. Ezenfelül a borjú. Nem is kivételes méretű tanyai gazdaságuk jövedelme a következő években 50 000 forint körül is lehet. Vegyük számításba azt is, hogy olcsón jut takarmányhoz: rendszeresen részibe kaszál, kedvezményesen vásárolhat is. Fizetése pedig, családi pótlékkal együtt – hozzászámítva 1200 négyszögöles javadalmi földjének tiszta jövedelmét is – havi 5 600 forintra tehető. Ez a nincstelenségből indult, sokgyerekes házaspár pár évvel ezelőtt havi 3–4000 forintot keresett, 1973-ban, a beszélgetés idején 6–7000 forintnál tartott, azóta pedig, ha terveik beváltak, talán 8–9000 forintos szintre dolgozta már fel magát.

Jól döntöttek tehát, amikor ezt az utat választották, a maguk számára ezt ítélték járhatónak. Nem csoda, hogy a tanya előnyeit a városi lét fölé helyezik. Az asszony mondja:

> Mink csak ehhez vagyunk szokva... Aztán így mink jobbnak találjuk ideki az életet. Mer avval is vagyunk, ha gyárba dolgozunk is, ott se keresünk többet. Egyébként meg ez a kis illetményföld, meg ez a szabad levegő, ez nagyon sokat tesz. De hát igaz-e, többet is kell dolgozni, mert ott azt a nyolc órát leteszi az emberfia, itt meg bizony nemcsak nyolcat tesz, hanem tizenkettőt is egy nap. Meg majdnem huszonnégyet is... Hát mi hozzá voltunk szokva mindig ahhoz, hogy kint voltunk, paraszti munkában, igaz-e, mi már nem nagyon tudnánk a városon tétlenül ülni... Mink csak ebbe vagyunk, hogy csak a jószág után éljünk. Hát nekünk csak a tanyavilág.

A szabad levegő előnyeit emlegeti a férfi is – ennek gyakori dicsérete, afféle tanyasi ideológia –, hozzátéve, milyen jó is idekint a gyerekek élete.

> Hát a gyerekek részére, szerintem nem is jó a városi lakás, pláne, akik itt születtek, tanyán. Ugye ahhoz vannak szokva, hogy rágyün az este, be a kukoricába, bújócskát játszani! Édesanyjuk kiabál: Kati lá-

nyom, Juli lányom! Nincs. Hej, hun vagy?! Amott van, kint... Akkor: Gyere mán be, valamit segijjél mán!

Szemléletes tanyai idill. Hogy télen hogy van, arról kevesebb szó esik. T. Balázs nem kívánkozik a városba.

Én nem vágyok be. Én már a várossal úgy vagyok, hogy mivel ez a lakás is az én nevemen van és a nejemén, ezt meg valamikor meg fogjuk hagyatékosítani a család nevére. Ha majd talán megérem, kell még jó húsz esztendő, hogyha megérem a nyugdíjat, esetleg akkor. Majd mikor a kertecskében elnapozgatunk.

Legalább hatvanéves korukig óhajtanak tehát kint élni. Öregségükre szerzik meg bizonyára a városi házat, régi mezővárosi szokás szerint. Így lesz belőlük igazi gazdaféle öreg pár, már majd bent valamely városszéli házikóban, amelynek kiskertjében sütkérezni lehet. S így előre láthatjuk, hogy századunk kilencvenes éveiben s alighanem az ezredforduló után is akadnak még Nagykőrösön öreg parasztok. Éppen az olyanok, amilyen belőlük ígérkezik.

Mostanában csak piacra, boltba, olykor-olykor moziba járnak be. A tanyában nincs villany, a televízió egyelőre szóba se kerülhet. T. Balázsnak kedve volna be-beülni a városi kocsmába, presszóba. De az asszony ellenzi az efféle kiruccanásokat. Ő csak akkor megy, ha muszáj, és jön is vissza minél hamarabb. Várják a gyerekek, várja a jószág. Itt folyik az élete. Csak tanyai teendőire és reményeire figyel.

Hogyan állnak a társadalmi világban, mely körülveszi őket? Már a szomszéd tanyák lakói is elmaradott embereknek tartják T. Balázsékat. Emlegetik, hogy agyondolgoztatják a gyerekeiket, és ami súlyosabb, akkor sem hívtak orvost, amikor gyerekük megbetegedett. Furcsállják, hogy most vásárolták meg az ócska tanyát, ami aligha kellett volna már valakinek. Kifogásolják, hogy nem törődnek a gyerekek iskoláztatásával. Egyszóval olyan parasztoknak minősítik őket, amilyennek manapság már nem is kell, nem is szabad lenni.

Rokonaik is valahogy így lehetnek velük. T. Balázs fiatalabb féltestvérei, akik a határ másik részében, a régi Dózsa területén nőttek fel, mind a városba költöztek, és egytől egyig az iparban helyezkedtek el.

Azok ha mán kigyünnek ide látogatni is, kettőt-hármat fordulnak a tengelyükön, a gyerekekkel sorra játszanak, de „már nekem menni kell, mert egy randevúm van"... Talán, ha jól emlékszek, tavaly szeptember óta, könnyen meg tudnám számolni, esetleg ha háromszor voltak idekint... Ezt a mi életünket ők már olyan igénytelennek nézik. Igénytelennek tartsák, pedig ők is tanyán csöpörödtek... Majdnem úgy képzelem én is, mintha talán lenéznének. De közbe meg nem sérteném magam vele, meg nem is tud vele megsérteni, mert próbáljuk, hogy ha tőkére megyünk, hogy hun van a tőke. Mert hogyha kigyünnek: „gyere mán bátya, hogy hát így–úgy, segijj mán!". Meg ez, meg az. Egy kis zsebpénzt. Hát nem az, megadják, de van úgy, hogy „bátyócskám, anyutól kérni kéne, de már annyit elkértem, adjál már egy mozira valót!". Hát akkor adok egy huszast.

A maga erejéből vagyonosodó ember öntudata keveredik zavarral. Érzi, hogy fiatal testvérei, ha el is kérik tőle a mozira valót, előbb-utóbb fölé jutnak, mihelyt a maguk pályáján igazán elindulnak. A mezőváros új pályahierarchiája – aminek ő már aljára szorult –, az ő tudatát, önbecsülését is befolyásolja. Innen ered a dac, amivel a szomszédok és rokonok lebecsülésére reagál.

De még jelen van a szegényparaszt eredetű környezetnek az a maradványa, amelyre T. öntudata és ambíciója valamelyest támaszkodni tud. A környék romladozó öreg tanyáiban nem kevés idős házaspár és magányos öregember él, akik éppen azt becsülik meg bennük, amit a fiatalabbak már furcsálva lenéznek: hogy ilyen régi módon, egyszerűen, igénytelenül szorgalmasak, és hogy nem haladnak az új idők új divatjával. Megbecsülik T. Balázst az állami gazdaság üzemegységében is a vezetők, nagyon is szükségük van effajta emberre, aki beéri az adott munkakörrel, nem követelőzik, nem is kívánkozik el. S a kollégák között is akad néhány, aki hasonló életelveket vall, mint ők. Van tehát még kire és mire hagyatkozni; nem kell, hogy egyedül érezzék magukat.

Nagy késéssel, idő után kapaszkodnak ki ők a szegényparasztság tengeréből. Olyan létformára törekszenek, amit gyerekkorukban irigyelhettek meg: a tanyai önállóság, az elemi biztonság, az egyszerű gyarapodás vonzza és elégíti ki őket. Nagyot emelkedtek; egyelőre parasztta tudtak emelkedni. Olyan korszakban, amikor ily módon parasztnak lenni még lehet ugyan, de ez a lét már rezervátum jellegű.

kal. Hát a melegben azok dolgozni nem szerettek ... És utána meg persze gulyás is voltam, szóval a tanulás mellett még sok mindent kellett csinálnom.

Az ötvenes évek elején a nagygazdák fokozódó megterhelése miatt Cecei is lemondott a földről. Jött egy esztendő, amikor R.-ék az államtól béreltek tanyát. Nem sokra mentek vele.

Akkor az apám az államtól haszonbérelt. És nem futotta a termés az adót, és kénytelen volt azzal, hogy otthagyja azt a földet, és akkor elengedték neki az adót, hogy beléptünk a termelőszövetkezetbe... És mikor bejöttünk 52-ben, hát bizony kenyerünk nem nagyon volt, akkor úgy álltunk zsír dolgában is, hogy anyám is sort állt zsírért, ezért is, azért is. Volt egy tehénkénk, és hát öten voltunk testvérek, hát mindennapi élelem csak annak a kis rossz tehénnek a hasznából volt. Anyám ment a piacra, és abból vette a mindennapi ennivalót.

Itt mérleget vonhatunk. Előttünk áll egy család: 40–50 év közötti szülők, öt gyerek – a legidősebb 16 éves, a többiek 2–3 év távolságban követik egymást; az öt gyerek közül három vagy négy már munkaképes. Mire vitték a felszabadulás óta eltelt 6–7 esztendő alatt? Ott vannak, ahol voltak. Se házuk, se földjük. Egy tehén és egy-két disznó az egész vagyonuk, meg a csekély házi felszerelés, egy-két bútor, a rajtuk való ruha. Egyedül munkájukból élhetnek meg.

Az 50-es évek elején választás elé kerültek. Három megélhetési, boldogulási lehetőség nyílt előttük. Az egyik az, hogy felszámolják tanyai létüket, beköltöznek a városba – nyilván albérletbe, hiszen odabent sincs házuk –, s miközben a szülők a tanyavilágba kijáró napszámosként, szőlőkapásként keresik kenyerüket, a serdülő gyerekek beállnak az iparba. A másik út az lett volna, hogy tanyán maradnak, és tovább próbálkoznak szolgálattal vagy bérlettel. A harmadik: a termelőszövetkezet.

A harmadikat választották: elfogadták az ekkoriban 800 holdra terjeszkedő Dózsa Tsz ajánlatát. Beköltöztek egy tanyába, amely a téeszre szállt, s amelyet ez nekik ajánlott fel. Ezzel el is kötelezték magukat.

Tető volt a fejük fölött, ami alatt tartósan meghúzódhattak; nem kellett féliük többé, hogy a gazda felmond. És ha szűkös kenyeret mért is az első években a szövetkezet, a fejadagjuk biztosan megvolt. Annyi állatot tarthattak, amennyihez korábbi szolgáló tanyai éveikben hozzászoktak:

tehenet, disznót szaporulatával. Megkapták a háztáji földet. Mindnyájuknak munkát és kereseti lehetőséget biztosított a termelőszövetkezet. Költözniök sem kellett a városba, ismeretlenbe; s arra sem volt szükség egyelőre, hogy olyat tanuljanak, amiről addig nem hallottak. Úgy, ahogy voltak, azzal a felszereléssel, ismeretanyaggal, munkakészséggel és edzettséggel boldogan fogadta be őket a téesz; ők pedig beérték egyelőre azzal a munkával, lakással, keresettel, életmóddal, ami ezért járt.

Jórészt ilyenféle családokból szerveződött meg az 1950-es évek elején mindegyik tanyavilági termelőszövetkezet. Kölcsönös egymásrautaltság működött. Amennyire az új téeszeknek szükségük volt e sokgyerekes szegényparaszt családok erejére és munkakészségére, annyira rászorultak éppen ők – gyerekeik miatt is – a régi tanyai birtokszervezet összeroppanása idején a termelőszövetkezet viszonylagos biztonságára. Sok száz család sorsa kapcsolódott össze évtizedekre a téeszek fejlődésével.

1952-től 1963-ig az R. család minden munkaképes tagja azt végezte a termelőszövetkezetben, amit éppen kiosztottak rá. Az apa 1957-ben meghalt, de addig mindent vállalt a gyalogmunka nehezétől az állatgondozáson át a kőművesek melletti cipekedésig. A legidősebb fiú, István, aki 16 esztendős volt a téeszbe kerülésük idején, így emlékezik:

Már akkor igen, itt dolgoztam a téeszben. Hát eleinte gyalogmunkások voltunk. Nem olyan nagy terület volt az még, 800 hold volt az egész, volt itt pár fiatal, és együtt dolgoztunk, brigádokban, munkaegységre. A következő évben már rendes tag voltam, a gyalogmunkák után más munkám is lett. Kocsis is voltam, sertéstelepen dolgoztam három évig, akkor a teheneknél szintén három évig. Utána elmentem katonának. Mikor leszereltem, kocsis lettem, utána megint a tehenészetnél voltam 63-ig...

A két évvel fiatalabb Sándor sokáig mint családtag vett részt a közös munkákban. 1958-ban, 20 éves korában lépett be maga is tagnak. Főképp fogatos volt, mezei munkákon is s olyan lovas kocsin is, amin a téesz vezetői jártak. „Parádés fogatos" – ahogy mondja. 1963-ban az ő sorsa is fordult egyet.

1960–61-ben szerveződött meg – a régi Dózsa körül – az a sokezer holdas nagygazdaság, amelynek ők ilyenformán régi törzstagságához számítottak. 1963-ban alakult ki e nagy termelőszövetkezet önálló gépparkja, nem sokkal később javítóműhelye Elsősorban azokat a fiatalokat képez-

A feltörekvő derékhad: a tanyai „utóparasztok" Egy életforma ereje és átmenetisége

R.-ék ugyanabból a szegényparasztságból jöttek, mint T. Balázs és felesége. De rendezettebb családból. Úgy mondhatjuk: tipikus nagykőrösi szegényparaszt-família az övék, már az előző nemzedékekben is. Szabályos házasság, megszokott gyermeklétszám, normális emelkedés az 1930-as évek közepétől, a háború viszontagságain át a termelőszövetkezetbe kerülésig és tovább.

Az idősebb R. a kecskeméti határban, az anya a nagykőrösiben született; az 1930-as évek elején kerültek össze. 1934-től „kommenciós kertészek" a jászkarajenői határban, egy nagykőrösi nagygazda ottani 40 holdas birtokán. Nyolc évet töltöttek ott. 1942-ben, amikor legnagyobb fiuk hatesztendős, a legkisebb kétéves volt, a megszaporodott család valamicske jószágállománnyal jött már át a kőrösi határba, hogy – feljebb lépve – feles bérletet vállaljon, egy rokon családdal összefogva, mintegy 60 hold földön. Itt élték át a háború utolsó időszakát. Itt maradtak 1946 őszéig.

Eközben jött a földosztás. A család – most már hat fő – természetesen igényjogosult volt. Kaptak is földet, de hamarosan lemondtak róla.

> Tetétlenen igényelt apám öt hold földet, de hát nagyon messzi volt, és nem járt oda ki, s aztán abbamaradt a föld művelése is. Hát arról ő utána lemondott. Hogy őneki nem köll, nem tud eljutni odáig, és tanya nem volt rajta. Mert ha tanya lett volna, talán el is mentünk volna oda. De így aztán nem volt lehetőség, hogy odamenjünk.

Számot vetve az előnyökkel és hátrányokkal: hol és hogyan lehet biztonságosabban eltartani a családot és majd jobban használni a gyerek munkaerőt, úgy döntöttek, hogy nem kell nekik ez a tanyátlan darab föld, 25 kilométerre a várostól. Inkább elálltak ismét kommenciósnak, a réginél valamivel jobb feltételekkel.

Sándor így emlékszik ezekre az évekre:

> Hát mikor már iskolás voltam... már akkor is hajtottam én a munkát a tanulás mellett. Cecei tanyáján laktunk, akinek volt hét darab marhája, meg kettő ökre, meg kettő darab bivalya, sose felejtem el. Már mikor iskolába jártam, akkor is már én szántottam a bivalyok-

ték át traktorosnak, műhelymunkásnak, utóbb kombájnosnak és gépkocsivezetőnek is, akik pár éve ott dolgoztak már, és akik apáiktól örökölték a termelőszövetkezeti tagságot is, általában a téesz-tulajdonban levő tanyát is. Ezekre számíthatott a vezetés mint odaszokott, megbízható törzsgárdára. Újféle emelkedési lehetőséget nyitott így számukra.

Fordulat ez az R. család fiatalabb nemzedékének életében. Istvánt 1963-ban – 27 éves korában – küldték el vontatóvezetői tanfolyamra s azóta egyvégtében vontatón ül. A 25 éves Sándor ugyanakkor végzett traktoros iskolát; ugyancsak kerek egy évtizedet töltött már ebben a szakmában. Az utolsó öt évben minden nyáron kombájnra tették, ami erősen megugrasztja a keresetet. A legkisebbik fiúnak, Ferencnek már nem kellett végigjárnia a bátyái útját; ő más korszakban nőtt fel, a gépesített nagygazdaság korában. Általános iskola után egyenesen segédvezető lett traktoron, majd, egy-két évet a nagykőrösi Ládagyárban eltöltve, végképp a téesz gépi gárdájához csatlakozott. Mivel a Ládagyárban

> ...ott se volt nagyon zsíros a pénz, visszajöttem ide. Elmentem traktoros iskolára, a jogosítványt megszereztem, a traktorvezetőit, aztán kaptam egy Szupert, azzal jártam egy évig. Aztán jött egy új Szuper, azt kaptam meg. Aztán, mikor be akartam vonulni, jelentkeztem gépkocsivezetői tanfolyamra az MHS keretében. Megkaptam a jogosítványt, a honvédségnél gépkocsivezető lettem. Aztán, mikor visszajöttem, akkor hat hónapig itt dolgoztam a műhelyben, aztán kerültem kocsira. Azóta ott vagyok.

Tíz éve teherautósofőr. Számára a termelőszövetkezeti létezés: lehetőség a szakmásodásra. Emellett, látni fogjuk, ő is bőven él azokkal a gyarapodási alkalmakkal, amelyek a tanyai életben adódnak. Bátyjai sem egyedül a vontatóvezetői és traktorosi keresetből élnek. Mielőtt a három fiatal tanyai állattartását, életmódját és jövedelmét ismertetném, szólnunk kell a három fiú házasságáról is. Azt az életformát ugyanis, aminek a téesz-beli munka is, a tanyai állattenyésztés is egy-egy része, csak már mint házasemberek alakíthatták ki.

R. István 1960-ban nősült, 24 éves korában. Sándor egy évvel később. Ferenc 1969-ben 25 évesen tartotta lakodalmát. Miért ekkor? Mert már rendszeresen kerestek, tehát abba a korba jutottak, amikor bátran nősülhet az ember. Tovább várni azért sem lett volna érdemes, mert minden magányosan töltött esztendő veszteségnek számít olyan fiatalember éle-

tében, aki tanyán vinni akarja valamire. „Magányos férfiember tanyán nem boldogul" – hallottuk többször is.

Ki kit vett el? A párválasztásba a jelek szerint igen kevéssé szóltak bele a szülők. Igaz, a tanyai szegényparasztok világában korábban sem volt olyan beleszólása az idősebbeknek a fiatalok házasságába, mint gazdáéknál. Az egyedüli megkötöttséget, amihez tartaniok kellett magukat, maguk is jól ismerték: szegényember fia szegényember lányát vegye el. Nem is elsősorban azért, mert gazdagabb lány nehezen menne hozzá. Hanem, mert számára se lenne értelme, hogy olyan asszonnyal induljon az életnek, akit sorsa, neveltetése nem erre edzett. A házasság ebben a társadalmi környezetben elsősorban életre szóló szövetség a boldogulás érdekében. Boldogulni pedig csak meghatározott módon lehet. Vállalni kell az évtizedeken át tartó szakadatlan fizikai munkát és a tanyai kintélés viszontagságait. Semmi értelme nem lenne, hogy olyan lánnyal kösse össze az ember a sorsát, akinek ez a munka nehéz, ez az élet elviselhetetlen.

Ezért is érthető, hogy majdnem mindenki a közvetlen környékről, ismerős családok lányaiból választ. Az egykori nincstelen parasztok és a régi kisbérlők, homoki törpegazdák 1945 után ebben a vonatkozásban összeolvadtak. Aki kint maradt és a termelőszövetkezeti átszervezés után is ragaszkodott a tanyához, nagyjából egyforma sorba került, akár volt azelőtt pár holdja, akár nem.

R. Sándor egy közel lakó, korábban pár holdas családból választott feleséget. Ezt a családot majdnem olyan jól megismertük, mint az R.-famíliát; ismerjük az asszony testvéreit is, kik öten voltak, és egy kivétellel ugyancsak a környéken élnek. Hasonló tanyai szegénycsaládba nősült be 69-ben Ferenc is. Apósa nem lett ugyan téesz-tag, hanem az erdőgazdaságba jár el dolgozni, de tanyán lakik, és úgy él, mint a többiek. Itt is öt gyerek volt, s a tanya egyetlen földes szobából, konyhából és kamrából állt. A konyhát később ugyancsak szobának alakították át – hogy hetüknek két szobájuk legyen –, s a korábbi nyári konyhából építettek új konyhát. Ferenc, mikor megnősült, ideköltözött a kamrába, s ott élt feleségével, míg egy idő után meg nem kapta a téesztől azt az önálló kis tanyát, ahová áthurcolkodhattak.

A legidősebb testvér, István házasodása a legkalandosabb. Felesége a Bács megyei Vaskútra való, onnét került Budapestre 1953-ban, 15 éves korában. Textilgyárban dolgozott, a Kenderjutában. Úgy ismerkedtek meg, hogy a gyár fiataljai 1960-ban lejártak Nagykőrösre a termelőszövetkezet KISZ-szervezetét patronálni, ami voltaképp annyi, hogy műsort

hoztak le, és utána táncoltak. Hétévi gyári munka után az egykori falusi lány, ugyancsak szegényparasztok lánya, szívesen ment tanyai emberhez, és hamar beleszokott a termelőszövetkezeti életbe.

Istvánék és Sándorék szegényen kezdték. (Ferencék majdnem egy évtizeddel később már egy kicsit könnyebben; ebben is tetten érhető az idők változása.) Szívesen idézik fel semmiből indulásuk emlékét. Ez is büszkeség: a nincstelenségből vinni valamire. Sándor mondja:

Nagyon emlékszem rá, hogy egy malacka volt, amit nekem neveltünk. Édesanyám, míg hazaadtam a keresetem, hizlalta azt a malacot nekünk, és azt majd elvihetjük. Azt mondta édesanyám nekünk: állom, gyerekek a lakodalmat, nem tudok többet adni. Úgyhogy hát ennyi volt.

Felesége egy szobabútort kapott. (Nyolc évvel később Ferencék már egyik részről gáztűzhelyet, másik részről nagyszobába való szőnyeget is kaptak nászajándékba.) István még Sándornál is szegényesebben indult:

Hát nem volt még bútorunk sem. Volt egy rossz ágyunk, amin aludtunk, egy asztal meg egy kis pad, a mamától kaptuk, aztán ez volt az egész... Laktunk három hónapig anyáméknál, onnan elmentünk a kistanyára, itt van a busz mellett, aztán elkezdett piszkálódni annak a gazdája, hogy ő visszakapta a téesztől azt a tanyát, aztán elgyüttünk onnan egy év múlva. Utána innen elment az egyik barátom, ebből a tanyából, és akkor gyöttünk a helyire. 64 óta lakunk itten.

Kis tanya ez is, szoba-konyha-kamra. Itt élnek Istvánék két kislányukkal, az egyik tíz-, a másik nyolcesztendős. A termelőszövetkezeti tanyáért fizetniök sem kell. Megmaradásra és gyarapodásra alkalmas, biztos hely. Sándorék, akik két évig laktak apóséknál egy kis konyhában, 1963-ban jutottak hasonló téesz-tanyához.

Aki egyszer ilyen tanyát kap a téesztől, bátran benne maradhat, senki sem háborgatja, legalábbis, amíg a család egy tagja termelőszövetkezeti dolgozó. A tanyához persze istálló, disznóól, baromfiól is tartozik. Ha valami nincs, nyugodtan építhet a lakó, nem gátolja senki. Gyakorlatilag úgy használja, mint a sajátját. Sokszor alakítanak is az épületen, javítják, betonozzák, új tetőt húznak föléje. Némelyikbe a villanyt is bevezettette a lakó a maga költségén.

Mint a példa mutatja: az 1960-as években indult második termelőszövetkezeti nemzedék sok tagja kezdte az életét a semmiből. Persze, hiszen a szülők is szegények voltak; ha volt is valamijük, több gyerekük közül egynek-egynek jóformán semmi sem jutott. Így aztán majdnem kizárólag saját erejükre hagyatkozhattak. A termelőszövetkezet juttatta őket fedél alá: így számíthatott a fiatal pár munkaerejére. Itt vethették meg a lábukat, és indulhattak a semmiből a gyorsuló vagyonosodás felé.

Istvánék is, Sándorék is azonnal nekifogtak jószágot szaporítani, mihelyt egy-egy tanyában tartósan megtelepedhettek. Kezdték gyűjteni a „tőkevagyont". Ez a szó az ő szájukban ma is őrzi régi értelmét: „a tőke" azonos az állatállománnyal. Mindkét asszony munkát vállalt a téeszben, de ez nem gátolta, hogy tehenet, borjút, anyadisznót, hízósertést és baromfit tartsanak. Sándor így mondja el gyarapodásuk első lépéseinek történetét:

> Először vettünk egy tehenet. Azt a nejem fejte, meg volt borjú, azt fölneveltük, eladtuk, vettünk másik tehenet. Mikor a sógoromék elmentek a városra, tőlük megvettük a tehenet, úgy vemhesen, aztán a második borjút eladtuk, és abból vettünk megint. Sertést is vettünk hamar, majd az fölfialt, majd a malacokból megint az állományt gyarapítottuk. Aztán meg amit a téeszben kerestünk, abból is.

Istvánék tanyáján 1973 elején 8 hízó volt. Ezeket tél végén eladták; 73 júliusában 2 anyadisznót és 3 hízót tartottak. Ottjártunk előtti héten adtak el éppen 14 malacot, kb. 7000 forintért. Háztáji árutermelésük fő ágazata azonban nem a sertés-, hanem a bikahizlalás. Az utolsó négy évben évenként 2–3 fiatal bikát adtak le, 1973-ban meg éppen 4-et tartottak. Egy-egy hízott bikáért 13–14 000 forintot kaptak kézhez. Az átvételt a termelőszövetkezet bonyolította, és ugyancsak a téesz segítette őket, hogy takarmányhoz jussanak. Vásárolni is lehetett takarmányt, harmados és feles kaszálást is adott a gazdaság.

Ferencék, akik csak néhány éve házasodtak össze, mostanában szaporították fel a jószágállományukat, de 1973-ra nem érték még el azt a szintet, amit munkaerővel, tanyai férőhellyel bírnának, és amit kívánatosnak tartanak. Ferenc véleménye szerint 4–5 év szükséges, amíg az ember megkétszerezheti induló állományát. Tavaly 8 hízót adott le, 73-ban pedig, a beszélgetés idején, 21 kisebb-nagyobb disznót találtunk a tanyán.

Ferencék háztáji gazdaságának különlegessége, hogy a tanyában – ahol

szerencséjükre villany is van – baromfikeltető gép is működik. Maga Ferenc eszkábálta össze, aki egyébként autószerelő. Fiatal felesége ugyanis baromfigondozó, és három éven át vett részt szakmunkásképző tanfolyamon. Minden télen egy hónapot töltött Pesten, ahol a baromfikeltetés és -gondozás minden csínját-bínját megtanulhatta. Lelkesen nyilatkozik e tanfolyam hasznáról. Mióta otthon maradt a gyerekkel, hiányzott neki a megszokott munka. A gyerekgondozási segély három évében – mint minden tanyai fiatalasszony – serényen részt vesz a háztáji kukorica kapálásának s a jókora állatállomány gondozásának munkáiban. Emellett azonban elkezelgetheti a házi keltetőgépet is, amelyet 180 tojásra méreteztek. Keltettek már maguknak is, másoknak is.

Ezekben a családokban a férfi is, általában az asszony is rendszeresen dolgozik a termelőszövetkezetben. Ezen felül vár rájuk otthon a tanyán a többféle jószág munkája. Ez bizony jóval többet kíván mindkettőjüktől a napi 8 óránál.

Hát mondhassuk úgy, hogy az egyik műszak ott van a közösben, a másik meg itt – nyilatkozik R. István.

Ő például nap mint nap 3 óra tájban kel fel. Elvégez otthon fél 6-ra; 6-ra megy be a központba, hogy átvegye a vontatót. Este, legalább is tavasztól őszig „addig dolgozik az ember, amíg tud, van, mikor este nyolc óráig is a gazdaságban". Itthon megint várja a jószág gondja. Némelykor csak 11-kor kerül ágyba. „Aztán reggel megint fel kell kelni háromkor" – teszi hozzá István, és büszke, hogy ennyit bír. Öccséék, a gépkocsivezető Ferencék sem sokkal könnyebben élnek:

Hétköznap reggel elmegyek, este nyolcig dolgozom... Öt órakor kelünk általában. Van amikor az egyikünk előbb, akkor a másik egy kicsit később. Este van úgy, hogy kilenc óra, amikor odabent a kocsin végzek, de például tegnapelőtt éjfélkor gyüttem haza, mert műtrágyáztunk. De máskor sincs vége hat óra előtt soha. Télen a tíz óra megvan ugyancsak munkaidőnek.

Este gyakran kapál is még, meg ellátja a tehenet. Vasárnapja többnyire hasonlóan telik. Maga mondja, hogy szabadsága heteiben ugyancsak „az itthoni munkát kell elvégezni... Ha én szabadságon vagyok, többet dolgozok, mint amúgy".

Mennyit hoz egy-egy fiatal pár egész éven át hajnaltól estig tartó, kétműszakos munkája? Becslés szerint évi 40 000 és 120 000 forint között változik az összeg – nem a tiszta jövedelem, hanem a bruttó bevétel –, az állomány nagysága, a takarmány változó költségei, az árviszonyok szerint. Pontos számvetést ne várjunk azoktól a tanyai beszélgető társainktól sem, akik (ilyen is akad) kiadásaikról és bevételeikről feljegyzést vezetnek. Nem szívesen mondják meg. Kivételként akad mégis, aki beavat bennünket jövedelmi viszonyainak titkaiba. S így, amit nem tudtunk meg R.-éktől, megtudhattuk egy tőlük nem sokban különböző helyzetű fiatal párnál. Azok történetesen 33 disznót adtak el tavaly, és csak a hízókból 85 000 forintot vettek be. Két tehenük is van, s a borjakat háromhónaposan szokták leadni. Emellett 200 csirkét tartanak; havonként abból is eladnak 15–20 párat.

Ilyen méretű jószágtartáshoz nagy tömeg takarmányra van szükség. A tenyésztés és hizlalás jövedelme jelentősrészt a takarmányköltségen múlik. És éppen ebben rejlik a tanyai élet anyagi előnye: könnyebben és olcsóbban jut az ember takarmányhoz, mint városban. Azért is, mert családonként – attól függően, hány téesz-tag van, egy vagy két hold, olykor három hold háztáji föld jár, amin majdnem kizárólag takarmányt termelnek. Másrészt csaknem minden tanyához közel esik olyan rét, kaszáló, árokpart, ahol részesedés fejében, „feliből" vagy „harmadából" kaszálhat az ember. Végül és nem utolsósorban a tanyaudvaron, az odatartozó gyepen ellegelészhet a jószág, és azt is nehéz ellenőrizni, mikor jár ki a közös földre, rétre, tarlóra.

Hogy a határnak melyik részén jut az ember olcsóbban vagy drágábban takarmányhoz, az részben a termelőszövetkezet és a tanyai tagság között kialakult erőviszonyokon múlik. Ahol gyenge a téesz, mint az 1970-es évek elején az északi határrészen, a Rákócziban, ott olcsón, sőt, ingyen is kaszált, legeltetett jóformán mindenki. A déli határrészen, a Dózsa Tsz térségében is más volt a helyzet. Bár ez a termelőszövetkezet sem tartozott a legjobbak közé, és néhány évben veszteséggel végzett, korántsem esett szét annyira, mint a Rákóczi. Itt szilárdabb és kiszámíthatóbb viszonyok alakultak ki. A homolytáji tanyavilágban sikerült megtartani a munkabíró tagság jelentékeny csoportjait – ezek közé tartozott az R.-család. Hogy a téesz megtartsa őket, ennek persze ára volt. A rendszeresen biztosított bőséges takarmány mint a tanyai gazdagodás első számú feltétele, szerepet kapott abban az egyezségben, amit a téesz vezetése – talán meg sem fogalmazva – kötött a tagsággal. Ez az egyezség valamicskét módosult évről

évre, de mindig megvolt, és mindkét fél tiszteletben tartotta. Itt sohasem fajult a dolog a szabad lopás állapotáig; szabályokhoz igazodott, hogy ki mennyiért részesedik a takarmányban. Kiegyensúlyozottabb erőviszonyok uralkodtak, ennélfogva az R.-ékhez hasonló erős, törekvő fiatalemberek önmaguk jól felfogott érdekének tekinthették, hogy a téesz kijusson a kátyúból. Éppen ők harcolták ki az elnökváltozást; ők hozták vissza a szövetkezet élére azt a fiatal szakembert, akit korábbról jól ismertek. Elnökké választották meg nagy többséggel, jóllehet tudták, hogy ez az erélyes, felkészült ember távolról sem tűr el majd annyit a tagoknak, mint egymást váltó elődei. Tudták, hogy új egyezséget kell kötniök az új vezetőséggel, de szívesebben vállalták a keményebb rendet, mint a rendetlenséget. Ha drágultak is ezzel a tanyai állattartás feltételei, több esztendőre kiszámíthatóvá, biztonságossá váltak. Ezzel elhárult az a veszély is, hogy ismeretlen ember kerül elnöki székbe, akiről nem lehet tudni, hogy gyenge kézzel tovább süllyeszti-e a szövetkezetet, vagy ellenkezőleg, túl keményen szabályozza majd a tagság kereseti viszonyait, a részesedés feltételeit, s ezzel veszélybe sodorja a tanyai gazdagodást.

De mire kell a pénz, amit így szereznek? Mire költik? Egyáltalán: miért törik magukat ennyire? A most tárgyalt 30–40 év közötti „fiatalabb középnemzedék" törekvése erősen különbözik az idősebbekétől, akikkel korábban foglalkoztunk. Az öregek számára a kényszerűség és a megszokás dönti el, hogy kint maradjanak. A fiatalabbakat viszont éppen az tartja tanyán, hogy valamire erősen igyekeznek. Mire?

Bizonyos, hogy a mindennapi fogyasztás színvonala is nagyot emelkedett. Többet és jobban esznek, mint 20 évvel ezelőtt. Sokkal jobban, szebben ruházkodnak. Összehasonlíthatatlanul többet költenek a kisgyerekekre és iskolás korúakra. Idézhetném az erről szóló vallomásokat. Beszámolhatnék tanyákról, amelyek első látásra rozzant múlt századi maradványnak tűnnek – néha azok is –, belül viszont városi bútorzat, csillogó konyhafelszerelés, rádió és lemezjátszó fogadja az embert, az istállóban vagy a szín fedele alatt pedig motorbicikli, nemegyszer személygépkocsi álldogál. Ha a tanyára már bevezették a villanyt, éppúgy megtaláljuk a mosógépet centrifugástól, a televíziót, a hűtőgépet, mint a városi házakban. Jártam tanyában, ahol 73 augusztusára várták a villamosítást, már előre megvették a tv-t, a mosógépet és – ami a gazda szerint az asszony legfőbb óhaja –: a villanyvasalót.

Mindez pénzbe kerül, nem is kevésbe. Mégsem ez az igazi cél. Nem

ezért kelnek fel hajnalban, és dolgozzák végig a kerek esztendőt. Hanem azért, hogy a városban házuk legyen! Pontosabban: az anyagi és társadalmi felemelkedésért és gyermekeik városi jövőjéért. Éppen ez az, aminek a városban épülő ház kerete is, segítője is, jelképe is.

Tudjuk, régi mezővárosi életforma, hogy az embernek háza legyen a városban, még ha tanyán tölti is élete javát. Érthető, hogy az egykori szegénynép, amelynek mai emelkedését és beérkezését az R. fivérek példáján szemléltetjük, most már, hogy megteheti, rangosan kíván élni. Ezek a családok most először jutnak oda, hogy saját házuk legyen! Otthonuk, azaz biztonságuk. Otthonuk, azaz méltóságuk. Helyük, ahová értékes holmit gyűjteni lehet. Ahonnét a gyerek városi iskolába járhat, és maga is városi rangú emberré válhat.

R.-ék, emlékezhetünk, még apjuk nemzedékében is tanyáról tanyára vetődő emberek voltak; mindig a mások fedele alá kellett húzódniok. Kiszolgáltatottak voltak. A téeszbe is jórészt ez a helyzet léptette be őket. Még a ma 30–40 év közötti nemzedék is be kellett, hogy érje a szövetkezettől kapott tanyával, mely bár biztonságosabb korábbi hajlékaiknál, mégsem az övék; kötöttség is, szegénységük szembeötlő jelképe is. Tanya, mellyel együtt jár a téesz-beli munka kötelezettsége is, a kinti életmód parasztossága is. Érthető, ha most már ők is – és százak meg ezrek – saját házat, igazi otthont akarnak. Nem odakint, ahol mindenképp csak mezőgazdasági dolgozó maradhat az ember, hanem bent a városban. Ott ha ők már nem, gyermekeik szabadon választhatnak pályák, szakmák, iskolák között.

R. Sándor, a második fiú épített elsőnek házat. 1969-ben a téesz szállítóbrigádjában dolgozott, amikor bontásra kerülő városi házakat ajánlottak fel – a bontás munkája fejében – ennek a brigádnak. De ebből csak az építőanyag egy része telt ki. Sok pénzbe került a telek is, az építkezés is. Miből hozták össze?

Mert dolgoztunk mind a ketten, én a vontatón, nyáron a kombájnon, ő a baromfitelepen, raktuk a pénzt össze a takarékban. A keresetből raktuk össze, meg a sertésekből. Úgyhogy összejött szépen, és hozzáfogtunk az építéshez. . .'. Előbb bontottunk egy hónapig. Három házat bontottunk el, a mi brigádunk... És akkor vettük meg mi a telket, mert végeztünk a bontással, akkor már hordani kellett az

anyagot, és hát nem tudtam, hogy hova vigyem ki... nem tudtam vele mit csinálni. És azt mondtuk: vegyünk telket. És ehol van e.

A beszélgetés 1973 augusztusában már R. Sándor kész városi házában folyik; a család egy éve lakik benne.

15 ezer forintért vettük ezt a telket. Tavasszal csináltuk meg az alapot, 70-ben. És 71-ben felépítettük. Én a fal felhúzáshoz nem nyúltam, csak az anyagot ideadtam.
... Olyan 150–160 ezer forintban van. Ebben van kettő szoba, egy spájz, egy fürdőszoba, egy konyha és egy padlásfeljáró és ez az üveges (veranda). Errefelé még nincs vízvezeték, a vizet mi a kútról fogjuk bevezetni, de a csövek a falban benne vannak... Mind a kettő szoba parkettás, a többi helyiség köves. Két év alatt lettünk meg vele. Még a pucolás hátra van, még az van hátra... Volt nekünk odakint szobabútor, konyhabútor, minden, csak a szobabútort a nejem eladta, az egyik munkatársának, és majd utána OTP-re vettük ezt a szobabútort, ami most van.

Alkalmatlannak ítélték a tanyai szobabútort a városi házba. A beköltözés, ahogy a bútorcsere is szimbolizálja: életforma-változtatás. Sándor felesége, ugyancsak tanyai lány, amikor a városi élet előnyeiről érdeklődünk tőle, ugyanazt mondja, mint sok asszonytársa:

Hát csak kényelmesebb itten. Nagyobb tisztaság van, mert ott, tanyán csak földes leginkább minden. Meg hogy a gyerek és az iskola.

Ezek a típusválaszok, ha magukban igazak is, töredékesen fejezik ki az inkább érzett, mint tudott előnyöket.

R. Istvánék is készülődnek befelé. Már megvették a telket – 17 ezer forintért –, a város úgynevezett tormási negyedében, ahol leginkább konzervgyári szakmunkások, technikusok, fiatal értelmiségiek laknak. Új városrész ez, az elmúlt években épült fel a szőlők helyén. Részint kétemeletes társasházak, részint földszintes családi házak sorai alkotják. Épül még ma is tovább. Sokan törekszenek ide. Ez aztán igazán nem parasztos negyed.

Az építkezést Istvánék is elkezdték már, kőművessel csináltatták, és

úgy számolták, 1974 őszére készen lesz. Eddig körülbelül 200 ezer forintot költöttek el rá, és még valami 150 ezer forint szükséges a befejezéshez.

Mikor költöznek be? Mihelyt a ház kész? Nem biztos. Lehet, hogy majd csak évek múlva adják fel a tanyai életet, amelynek jövedelme ehhez a házhoz segítette őket. De az is lehet, hogy – mint Sándorék – hamar feladják a tanyát, mihelyt a házuk elkészül. Min múlik ez? Meg kell mondani, a beköltözés vagy kintmaradás nehéz döntés. Náluk is, más száz és ezer család esetében is. Érvek és ellenérvek sokasága merül fel, és sok tényezőn múlik, melyik házaspár dönt az azonnali beköltözés, a későbbre halasztás vagy éppen a távoli jövő mellett.

Hogy ki miért dönt egyik vagy másik mellett, erre még visszatérünk. De akár előbb, akár később, mindenki befelé igyekszik. És sajátos módon, éppen azért maradnak kint hosszabb ideig e nemzedék tagjai közül sokan, hogy annál szilárdabban megalapozhassák városi létüket. S éppen ez a különbség az újféle törekvők és másfelől a T. Balázsék példáján bemutatott „máig is parasztok" között.

T. Balázs és felesége egész életükre vállalták a régi, igazi paraszti jellegű, igénytelen tanyai életformát. Ők még gyerekeikről sem tudják, merre indítsák őket; szívesen vennék, ha mindegyik tanyai ember maradna. Az R. fivérek esetében világosan más a perspektíva. Ők átmeneti életformának fogják fel a tanyai létet, a kettős műszakot, a szorító lekötöttséget, a pénz utáni hajszát. 10–15 évre tervezik ezt az átmenetet, mert a cél általában ennyi idő alatt érhető el. A 25–28 éves ifjú házas férfi 20–22 éves feleségével nekiindul, hogy tervszerűen gyarapodjanak. Mire elérik a nagy célt, a városi házat, az ember 35–40, az asszony 30–35 év körül jár. Aktív életük legenergikusabb szakaszát fordítják arra, hogy megalapozzanak egy másfajta, a tanyaitól különböző életvitelt.

Még munkaképesek további 15–20–25 éven át, amikor beköltöznek. Mit kezdenek magukkal? A városba költözés nem hozza magával automatikusan, hogy kilépjenek a téeszből, kikapcsolódjanak a mezőgazdasági munkákból. Sok esetben – R. Sándoré is ilyen – a férfi továbbra is ugyanazt végzi a téeszben, mint amikor még tanyán lakott. Előfordul, hogy az asszony is kijár, például a baromfitelepre vagy a városhoz közelebb eső kertészetbe. Gyakori viszont, hogy a férfi megmarad téesz-beli munkakörében, az asszony ellenben kilép a téeszből, vagy ami egyszerűbb, „elmarad" onnan, és városi munkát vállal. Olyan is van, éppen R. Sándorék esete mutatja, hogy az asszony a városba költözés után szüli

meg harmadik gyerekét. Ennek a döntésnek előnye, hogy az asszony is téesz-tag marad, kapja három évig a gyermekgondozási pénzt, és még a háztáji föld is megilleti.

Aki bejön a városba, felszámolja azt a fajta háztáji állattartást, amelynek méreteivel, munkaigényével, jövedelmezőségével az előbbi oldalakon megismerkedtünk. Ez pedig alapos fordulat az egész család életvitelében.

Elsősorban az asszonyéban. Ettől fogva, ha el is jár dolgozni, s ha emellett tart is az udvaron pár tucat baromfit, meg is hizlal két-három disznót, sokkal könnyebben él, mint tanyai asszony korában. Voltaképp áttér az egyműszakos életformára. Ami otthon vár rá, az udvaron, az ólban, jóformán semmi a tanya örökös hajnali-déli-esti kötöttségeihez képest.

A férfi életformája is megváltozik. Nyáron néhány hónapig nyújtott műszakban dolgozik ugyan, ha a téeszben marad, de ősztől tavaszig később kelhet, előbb jöhet haza – busszal, saját motorral vagy már gépkocsival–, otthon várja a fürdőszoba, a vacsora, amit ráérős asszony tálal fel, Nem tízkor kerül elő az istállóból, hanem este hét óra tájt nyugodalmasan leülhet a tv elé.

Másképp foglalkozhatnak a gyerekekkel is, mint odakint. Megteszik-e vagy sem, sok mindenen múlik. De lényeges, hogy idebent már megtehetik. Van idejük, lehet türelmük hozzá. A szülők a városi házban már inkább játszhatnak a kicsikkel, leülhetnek az iskolás mellé, kinek az ilyen otthonban olykor már asztala is van meg kis polca a mesekönyvek és tanszerek számára, megnézegethetik a gyerek leckéjét. Kiformálhatnak és megszokhatnak egy városiasabb munkamegosztást és életvitelt. Olyat, amiben már nem egyedül a gyarapodásért végzett hajszás munka oszlik meg a család tagjai között.

Sok beköltözött családban mindez ma még inkább csak lehetőség, mint gyakorlat vagy tudatos követelmény. Másfelől akadnak tanyán élő famíliák is, ahol az együttélés tartalma, a munkamegosztás, a gyerekkel való bánásmód érezhetően az imént jellemzett városias irányban alakul odakint is. A fordulat azonban a legtöbb családnál akkor válik lehetővé, amikor szakítanak a tanyai életvitellel, és bejönnek a városba. Bárhogyan fogalmazzák az indokot, lényegileg azért jönnek be, hogy másképp éljenek.

T. Balázsék és az R. fivérek élete között az is nagy különbség, hogy T.-éknél öt gyerek szorong a földes tanyában, míg R. Istvánéknál, Sán-

doréknál és Ferencéknél sehol sincs több háromnál. Ez a leállás a második vagy harmadik gyerek után tudatos és megtervezett. Világosan tudják, hogy ennél többet nem vállalhatnak, mert ez ellentétben állna életcéljukkal. A magukat illető céllal is, a gyermekeikkel kapcsolatos elvárásaikkal és reményeikkel is. Két-három gyereknél több már annyira lekötné az asszonyt, hogy kevesebb ideje maradna a gyarapodást szolgáló munkára. S ami ennél is lényegesebb: a sok gyerek, az évtizeden át húzódó kihordás, szoptatás, fürdetés, mosás, a gyerekzsivaj, az örökös gond a kicsikkel és még kisebbekkel: már nem fér bele igényesedő életükbe. Avultnak, parasztosnak, magukhoz nem illőnek ítélik.

A születéskorlátozás mellett szól a másik megfontolás is: a gyerekekre többet kell költeni, mint egy nemzedékkel ezelőtt. Főképpen pedig iskoláztatni kell őket, szakmát kell a kezükbe adni. Új módon kell gondoskodni jövőjükről. A gyerek kiszámíthatóan sokszorosába kerül a mai embernek, mint amennyibe ő került még szüleinek. Másrészt az a gyermekmunka, az egymás után felnövekvő kicsik dolgoztatása, ami régen a tanyai élet, a kinti szegényparaszti lét elengedhetetlen része volt: idejét múlta. Ennek bizonyos mértékig tárgyi okai vannak. A 20–30–50–100 holdas tanyásgazdaságok felszámolódásával megszűnt az olyan méretű és összetételű tanyai állattartás, amelyben a gyereknek 4–5 éves korától megvolt a maga hagyományos szerepe. De lecsökkent a kapásmunka és a kaszásmunka is; arra sincs már szükség, hogy a kisfiú és a kislány odaálljon szülei mögé. Végül, de nem utolsósorban: nem létezik többé az a nevelési cél, ami ugyancsak hajtóereje volt a gyerek egykori dolgoztatásának. Minek tanulna kapálni, kaszálni, és mi értelme lenne az istállóbeli sürgés-forgásra szoktatni, ha úgysem ez lesz a pályája?

A gyerek tehát többe is kerül, kevesebbet is segít. Nem igénytelen, dolgos, engedelmes tagja többé a családi munkaszervezetnek. Ellenkezőleg: kisiskolás korától külön élete van, és ennek anyagi meg bánásmódbeli követelményeivel a szülők is számolnak. Általában nem is úgy, mint valami keserves kénytelenséggel. Hanem, mint ami jól beleillik céljaikba és reményeikbe. „Azért dolgozunk, hogy a gyerekeink jövőjét biztosítsuk." „Azért gürcölünk, hogy nekik már ne kelljen." Száz változatban halljuk a vallomást, és nincs okunk őszinteségében kételkedni. A gyerek társadalmi emelkedése, taníttatása középfokú iskolában vagy legalább egy rangosabb szakmában: családi cél lett, aminek sok mindent hajlandó alárendelni a szülő.

Ebben a vonatkozásban is korszakos különbség van a T. Balázsékkal

jellemzett elmaradott réteg és a többséget képviselő R.-ék között. T. Balázsék, emlékezhetünk, nem akarják kollégiumba engedni gyerekeiket, hanem ugyanúgy dolgoztatnák őket a tanya körül, ahogy 20–30 évvel ezelőtt volt szokás. R. Istvánék, bár még tanyán laknak, már úgy vélekednek, hogy gyerekeiknek feltétlenül iskolázódniok kell az általános iskola után is. A városba költözött R. Sándorék okvetlenül gimnáziumba küldik jó tanuló kislányukat, és bizonyára a két kisebbet is taníttatni fogják.

Hogy a gyerekek a városban nevelődnek, nemcsak tanulásuk otthoni feltételei, napi időbeosztásuk változik meg. Lényeges, hogy az általános iskola felső osztályaiban és később a középiskolában már városinak számítanak. Nem tanyainak. Megszűnik hátrányos helyzetük. Az olyanféle emberek, mint R.-ék, természetesen a városba költözés effajta előnyeit is mérlegelik, hiszen gyerekeik jövőjéről van szó.

Vissza kell térnünk arra, mi befolyásolja a beköltözéssel, főképp annak időpontjával kapcsolatos döntést.

T. Balázsék legalább 20 évet szeretnének még eltölteni nemrég vásárolt gógányi tanyájukon. Az R. fivérek másként gondolkoznak, feleségestül. De azt ők sem döntik el könnyen, *mikor* szakítsanak a fáradságos, de jövedelmező tanyai élettel, mikor térjenek át az egyébként várva-várt városi életmódra. Mielőtt a náluk felmerült érveket és ellenérveket sorra venném, hadd idézzek egy másik asszonyt, aki jól foglalja össze a fiatal tanyaiak többségének idevágó véleményét.

> Előbb gyűjteni akarunk, hogy azután vehessünk egy házat a városban. Úgy négy-öt évet gondolunk. A fiatal csak bevágyik mind, és gyűjti a pénzt.

Arra a kérdésre, hogy odabent akarnak-e állatot tartani, ugyanez az asszony, akinek havi jövedelme tanyai állattenyésztésből manapság 5–6 ezer forintra tehető, határozott nemmel felel. S azt mondja, nem fél az anyagi romlástól, „mert addigra meglesz már minden, nem kell ilyen nagyokat költeni meg gyűjteni". Ő maga nem is igen akar a városban dolgozni, inkább azt tervezi, hogy a beköltözés után szül még egy gyereket. Gyerekeit feltétlenül taníttatni óhajtja.

A homolytáji tanyai középnemzedékkel készült interjúkban jó néhány vita nyomaira bukkanunk. Éppen a beköltözés időpontja a nagy vitatéma R. Istvánéknál is. Az asszony, emlékezhetünk, a Bács megyei Vaskútról

lánykorában került Budapestre, és hét évig gyári munkás volt. A beszélgetés idején már több, mint tíz éve tanyai asszony. A kérdésre, hogy mikor szeretnének bemenni, a férfi és az asszony másképpen felelt.

Hát még mindig csak az a helyzet, hogy nem akarunk, nem akarunk – mondja R. István. Felesége hozzáteszi: Pedig mindig azt mondja ám, hogy jövőre hazamegyünk. De csak nem akar. Mert ugye, ez is kell, az is kell, a jószág itt van.

Világos: „a jószág itt van", miközben „ez is kell, az is kell", s abban a pillanatban, mikor beköltöznek, elvágják a lehetőséget, hogy ugyanolyan gyorsan gyarapodjanak, mint eddig. Eltér a nézetük arról is, hogy kijárnak-e majd a városból a téeszbe dolgozni. Az asszony így nyilatkozik: „Ez még a jövő titka... Hát akkor már inkább csak benn vállaljunk munkát." Ezzel szemben a férfi: „Hát én gondolom, hogy amíg bírom, nem dobnak ki innen sem. Hát ha már idáig húsz évet kibírtam, akkor most már..." R. István tehát szívesen megtartaná termelőszövetkezeti vontatási beosztását, de az asszony jobban szeretné, ha a városból felé se kellene nézni többet a téesznek.

Az asszony attól tart, ha beleegyeznek a tanya költséges villamosításába, ez megint újabb érvet adna, hogy hosszabbítsák meg további esztendőkkel kinti létezésüket. Őt már nagyon behúzza a szíve.

Mert itt a tanyán csak a jószág, csak a jószág. Egy évben egyszer vagy kétszer elmén az ember, tessék elképzelni, hogy mióta itt vagyok 13 éve, csak kétszer voltam színházban.

A beszélgetés arra fordul, hogyan élt Pesten munkáslány korában, és miképp tudta megszokni a tanyát. Azt kérdezzük tőle, mi hiányzott itt legjobban.

Hát hogy mondjam... a tömeg. Mert ugye itt csak a magányosság. Ott meg a szórakozás, hát annyira nem szórakoztam, de azért csak színházba elmentem. Meg táncolni meg amíg népi táncos voltam, mindig mentünk. Itt csak egy kis KISZ-élet volt, aztán ez is ellanyhult... A fiatalok is elhúzódtak a téesztől, mindig kevesebb fiatal lett. Most vannak összesen tízen, már ha vannak. Abból nem lehet semmit sem kihozni.

Megkérdeztük, úgy gondolják-e, a tanyai életnek végképp nincs jövője? Ha valaki jobban akar élni, feltétlenül a városba kell költöznie? A férfi hallgat, az asszony felel:

Hát nagy jövőt nem tudok látni... Értelme van annyiból, hogy tudnak spórolni. Annyiból jobb. De mást nem tudok. Mert a városiak, ha vége a munkaidőnek, mennek haza, lemosakodva, tisztán, mi meg piszkosan jövünk a téeszből, mert csak a kezünket tudjuk megmosni, mert csak egyedül a keltetőben van mosakodóhely... A gyári munkás hazamegy tisztán, itt meg az ember látástól-vakulásig dolgozhat. Én semmi jövőt nem találok benne...

Az érvek, amiket a távoli faluból pesti gyáron át kőrösi tanyára csöppent asszony használ, szokványosak. A tisztaság, és a sokat emlegetett „szórakozás", ami tanyán nincs, városon van. Pedig ő is kinőtt már abból, hogy táncolni járjon akár tánczenére, akár népi táncos módra. Két iskolás korú gyereke van. De nem a megfogalmazott érvek a legfontosabbak. Ezek csak homályosan írják körül az új életmód igényét, követelését. Milyen életmód ez? Beszélni nehéz róla, de voltaképp tisztán áll előtte, hiszen mások – például sógoráék, a beköltözött R. Sándorék – már meg is valósították.

Látogassunk el végül olyan házaspárhoz, ahol még nehezebben határoz a férfi is, az asszony is. Ők is a beköltözést fontolgatják. K. Ferencéknél vagyunk, ugyancsak a Dózsa Tsz területén. Ez a Ferenc annak az Antalnak a fia, akit jó néhány oldallal előbb, az öreg tanyaiak közt mutattunk be mint homolytáji katolikus kisparasztot, aki családostul simán beolvadt a korábbi szegényparasztság rétegébe. Valamennyi gyereke kint maradt tanyán, összeházasodott szegényebbek leányaival, és ma ők is beltagjai a Dózsa Tsz törzsgárdájának. K. Ferenc traktorosként dolgozik, felesége pedig, akár a többi 30–35 év körüli asszony, a téeszbe is eljár, háztáji jószágtenyésztéssel is foglalkozik.

Nemrég vettek a városban telket, rajta félig kész épületet. Most építenek egy szobát hozzá. Eddig 180 ezer forintot költöttek, és még 100 ezret készülnek ráfordítani. Aztán következik a berendezés, a fürdőszoba felszerelése, a kerítés. Tökéletesen egyetértenek, hogy erre a házra szükségük lesz. De egyikük sem tudja eldönteni, mikor költözzenek be. Itt a férj kardoskodik erősebben a beköltözés mellett, s az asszony sajnálja jobban

otthagyni a tanyát. A kérdésre, hogy tulajdonképpen miért készülnek beköltözni, a férfi így felel:

> Hát talán a villany végett. Más végett nemigen, mert én jobb szeretnék ideki lakni, mint hazamenni a városba.

Ha villany lenne – erősítgeti –, semmi pénzért sem költözne be. Ugyanezt mondja az asszony:

> Annyira a jószág bolondja vagyok... így is, hogy még nem hozzák a villanyt, én még így is gondban vagyok... Mert itt vannak a gyerekek, ugye, úgyis, ha az általános iskolának vége lesz, tovább tanulnak. Szóval köll az az otthon (ti. a városi ház), annak ellenére, hogy nem akarunk hazamenni. Én még, ha nem hozzák a villanyt, akkor se akarok hazamenni. Én annyira a jószágért vagyok. Itt látok hasznot, ez az igazság. Talán úgy érzem, hogy a városon nem is élnék én meg, mert tényleg én mindig jószág közt nevelődtem, de én nagyon szeretem is a jószágot. Én nem is vágyom a városba. Még mikor a piacra hazamegyek, akkor is mindig betegen gyüvök ki. Fáj a fejem, mire kiérek. Annyira nem szeretem a várost.

A kérdésre, hogy a házat tehát üresen hagyják néhány évig, amíg a gyerekeik felnőnek, az asszony határozottan úgy felel, hogy igen, üresen hagyják. Ez az a pillanat, amikor K. Ferenc ellentmond:

> Majd a jövő nyáron akarunk építkezni, és addig üresen lesz, míg rendbe nem lesz téve. De ha rendbe tesszük, valamerre csak fordulni kell a sorsnak, mert hogy itt is lakjunk, ott is lakjunk, az megen nem ér semmit... Majd megunjuk akkorára már ezt a nagy hajtást. Hát nem egy év múlva, hanem köll egypár év. Mire annyira tudunk menni, hogy azt mind be tudjuk szerezni egészen.

Ő tehát kitűzi a határidőt: további néhány esztendei hajtás árán mindenük meglesz, ami a városi élethez, a kényelemhez kell. Akkor felszámolják a tanyai kintélést. Ez a terminus egybeesik azzal, amikor gyerekeik továbbtaníttatása miatt is jobb lesz már bent. A kisfiút karosszérialakatosnak, a lányt tanítónőnek szánják. Ennek kapcsán nyilatkozik az asszony – ugyanaz, aki a maga számára el sem tudja képzelni a városi életet – így:

Ne maradjon itt egyik se! Ne ilyen életet éljen, mint amilyent mink éltünk már. Sokszor mondtam, okos ember ilyet nem csinál, amit mi csináltunk. Hát borzasztó nagy hajtás van. Egész hónapon keresztül a tanyába itt nincs senki nappal. Este, mikor hazajövünk a munkából, akkor nekiállunk a jószágnak, etetésnek, elvégez az ember, megmosakszik, akkor megvacsorázik, ha van kedve, ha nincs. Akkor úgy ki van az ember. Aztán ők már ezt az életet ne folytassák! Elég lett ez nekünk éppen!

Mintha mindnyájuk óhaját fogalmazná meg, a még tanyán rekedt, kintmaradás és beköltözés között habozó, de már önmaga létével szemben is kritikus fiatalabbakét. Ők még igen, mert muszáj, ők még vállalják, mert csak ehhez értenek, és mert éppen így törhetnek ki ebből. De a gyerekeik – azok már ne! „Ők már ezt az életet ne folytassák!"

És mégis vagy éppen ezért, a beszélgetés végén ismét előtör a büszkeség. Annak tudata, hogy éppen ők rendkívülit vállaltak, szinte emberfeletti erőfeszítéssel lépték át a régi paraszti életből a jobb felé vezető út küszöbét. Az asszony beszél:

Hát azt lehet mondani, a környékben csak mink vagyunk már ennyire bolondok. Már magyarán megmondva, hogy ennyire harcolunk. De megéri. Mert az az igazság, hogy van eredménye, öröme az emberfiának. Tizennégy éves házasok vagyunk, aztán itt van: a tanyába beleöltük a rengeteg pénzt, ugye, itt a jószág, a motor, minden, aztán otthon (a városban) van a 180 ezer forintos ház, meg hát azért pénzünk is van, az építkezésre már megvan vagy negyvenezer forint. Szóval öröme telik az emberfiának abban, hogy *van*. És még fiatalok, egészségesek vagyunk, miért ne most fussunk? Öreg korunkban, akkor hiába kapkodunk már. Úgy vagyunk vele, hogy amíg bírjuk magunkat, fiatalok vagyunk, összeszedjük magunkat, majd aztán egy kis kényelmesebb életmódot élünk... Aztán esetleg már csak arra gyüjtögetünk, hogy a gyerekeknek, mikor odakerül a sor, hát azért tudjuk őket segíteni vagy adni nekik.

Így végződött a beszélgetés 1973 nyarán K. Ferencék tanyájában. Az R. família és a hozzájuk hasonlóak helyzetének bemutatását ezzel le is zárhatjuk. Most pedig menjünk át olyan házaspár tanyájába, akik sok tekintetben náluk is tovább jutottak.

P. János sorsa arra is példa, milyen elhamarkodottan ítélnénk, ha egyedül a gyerekkori családi helyzetről próbálnánk levezetni egy-egy életutat. A társadalmi környezet, amelyből P. János elindult, kisgyermek korának közvetlen életviszonyai csaknem azonosak az imént bemutatott T. Balázséval. Mégis egészen más irányban bontakozott ki pályája.

Anyja, akit korán magára hagyott a férje, két gyerekkel költözött be egy távoli tanyáról a városba, hogy elhelyezkedjék mosónőnek, házicselédnek. A gyerekeket pedig kiadta tanyára, mihelyt lehetett. János 4 éves korától szolgált különféle gazdáknál. 1939-től 1949-ig cselédkedett odakint. Némelyik gazdájára szeretettel emlékezik, másokat ma is átkoz. „Mert az élelmet, hát azt egy parasztkölyöktől visszafogni, az a legnagyobb rossz." Egy 25 holdas tanyán 6–7 éves korában már nagy csapat szarvasmarhára kellett ügyelnie. Bére csupán a kosztja volt és évente egy öltözet ruha, „ami általában elmaradt. Arra nagyon jól emlékszem, hogy amikor kimentem, lábbelit vettek nekem, egy gumicsizmát, az volt viselő és ünneplő, tehát télen-nyáron mindig abba kellett lennem".

Így indult. Rosszabbul, mint T. Balázs, mert azt mégis a nagyapja nevelte, és nem kellett idegenek cselédjeként, fukar koszton gyerekeskednie. Ahogy T. Balázst a gyerekkora és iskolázatlansága sírig tartó igazi paraszti életnek kötelezte el, ugyanúgy P. János sorsát is megszabhatta volna sanyarú gyerekkora. Ő azonban 14 éves korában felszökött Budapestre, 1949-től 1955-ig végigjárta az ország tömérdek munkahelyét, csaknem mindenütt megfordult, ahová éppen tömegeket toboroztak.

> Negyvenkilencben elmentem dolgozni Pestre. Ott kezdtem az életet a magasépítőknél. Vasbetonszerelőnek mentem volna oda... Sok volt akkor az építkezés. Szépnek látom én az építkezést, csak nem húzott úgy oda a szívem. Pedig akkoriban 950–1000–1100-at kerestem mint kölök. Szaladj ide, szaladj oda, fogd meg ezt, csináljad azt, ez volt a dolgom... Nem is az, hogy talán parancsra ment, hanem hát ugye, az emberek siettek, akiknek hát én végeredményben kiszolgálója voltam. Szaladj el egy köteg drótért, ugye a vasbeton szerelőknél ez ment. És ez nekem nem tetszett...

Akkor egy rokona beajánlotta kertésztanulónak virágkertészetbe. El is kezdte, de hamar elkívánkozott.

Ha valami újat hoztak, mindig inkább azt akartam. Inkább a gépekhez! Lehettem 15–16 éves. Valamerre el kell menni. Találtam is munkahelyet a Ganz-Mávagban. Ott lehúztam két esztendőt megint. Újból egy olyan vágy jött, hogy mennem kell. Szóval nem bírtam tovább megmaradni... A Ganz-Mávagot otthagytam, belevállalkoztam egy olyanba, hogy elmentem bányásznak. Azt a mindenit! Komlóra mentem, egy esztendőt ledolgoztam. Nem is mentem volna el onnét, csak volt egy balesetünk, és ugyanabban az esztendőben volt egy beomlás is. Egy fővájat omlott be. Akkor azt mondtam, ha letelik a szerződésem, én tovább nem maradok. Úgy is volt, letelt, otthagytam. Elmentem Dunaújvárosba dolgozni, régi nevén Sztálinvárosba... Szóval nem bírtam azt megtenni, hogy egy vagy két évnél tovább, egy helyen bírjak dolgozni.

Vándormadár? Maga is kalandosnak, „kalandorosnak" nevezi ifjúkorát, mely 20 esztendős koráig tartott. 1955-ben hazajött Nagykőrösre, és beállt a gépállomáshoz. Azóta itt van, egyazon pálya emelkedő lépcsőfokait járja. 1955-től beszélgetésünkig 18 év telt el. Az egykori vándormadárból gépállomási traktoros, majd a téesz kombájnosa, tanfolyamot végzett gépszerelő, műhelymunkás lett.

Amikor hazajöttem, már tudtam, hogy na, elég volt a kalandokból. Tehát éreztem magamban, hogy elég volt.

Felesége ugyancsak szegényparasztok lánya. Néhány hold földet kaptak 1945-ben, azon gazdálkodtak 1960-ig. Tanyán éltek. Mi volt a kislány dolga?

Reggel, virradatkor kelni, ez függött a nap fölkeltétől... Pulykát meglegeltetni, tehenet, disznót, mindent rendbe rakni, mielőtt iskolába mentünk... Jó öt kilométert lehúztunk, hogy félnyolcra, háromnegyed nyolcra odaérjünk, mert ez volt az a 10–15 perc, az a szusszanásnyi idő, míg a reggeli fáradtságot ottani játékkal ki tudtuk pihenni. Nyolc órakor becsöngettek, tizenkettőkor, egy órakor kiengedtek bennünket az iskolából, nyomás haza, szintén legyalogolni hóban, sárban azt az öt kilométert... Tanulni, hát olyan nagyon sose jutott idő, mert ha nem is tanultam, nem jelentett problémát

anyáméknak, hogy a gyerek nem tud foglalkozni a leckével. A legrosszabb az volt, amikor az a 35–40 napos hiányzás egyik évben megvolt. Otthon kellett maradni, mert ez volt a megélhetés, hogy lényegében a piacon eladtuk az árut. Pulyka, baromfi... Úgy 12 éves koromban kezdtem a piacozást, akkoriban már én jártam be az áruval. Gyalog. A kocsi és a bicikli, az luxus. Csak gyalog. És a tejet gyalog hordtam be. Jó 15 kilométer gyaloglás volt a hátam mögött már reggel, mert korán bementem a városba a tejet leadni. Kijöttem, föl az iskolatáskát és be az iskolába.

Mégis végigjárta a nyolc osztályt. Később, már asszony korában, amikor a téesz sertéstelepén, majd a baromfiak mellett dolgozott, és otthon is bőven akadt munkája, beiratkozott a Közgazdasági Technikumba, levelezőnek. Elvégezte azt is, ennyi munka és gyerek mellett.

Szépen mondják el, hogyan kerültek össze. A fiú mint gépállomási traktoros járt-kelt a tanyák között.

Meg akartam ismerkedni azzal a csinos kislánnyal, leendő nejemmel, mentünk a barátommal ott a tanyánál, nahát, milyen vezércsellel menjünk be? Eldugtam a cigarettámat, hát ugye nincs cigaretta. Bementünk. Akkor jöttünk úgy össze... egy-két szót váltottunk.

Az asszony veszi át a szót:

Átkozottul csinosan néztem ki abban a nagy kötényben, anyámnak egy nagy köténye volt előttem, anyám egy jó terjedelmes nénike, és hát a nagy kötény előttem volt, mosogattam. Rendkívül zavarba jöttem, hogy mi az eget csináljak, és hát nem bírtam szólni se, úgy meg voltam lepődve. Majd mikor elmentek, akkor meg mertem volna esküdni rá, hogy biztos volt nekik cigarettájuk. Mert a haverját ismertem már régebb óta. De hát mit tegyek? Este találkoztunk odabent a bálban, táncoltunk együtt. Majd jó két hét szünet volt, mikor újra találkoztunk. Mert nem szeretett táncolni. Csak addig, amíg hozzám járt, vagyis addig, amíg a menyasszonya nem voltam, addig szeretett táncolni. Azóta se. És hát ott ismerkedtünk meg lényegében, ott a bálban, majd össze is kerültünk. Ennek most már tizennégy éve.

A házaspár későbbi életéről valamit már jelez ez a kissé rendhagyó ismerkedés. Az asszonyra jellemző, hogy nem tanyai iskolatárshoz ment hozzá. Valami másra vágyott. A világjárt fiatalember, akit a megszokotthoz ragaszkodó, minden ismeretlentől ijedező tanyai lányok többsége elutasított volna, neki meg tudott tetszeni. Talán felismerték már akkor egymásban, mind a ketten kissé többet akarnak, mint környezetük.

Akkortájt szüntették meg a gépállomásokat, és a traktorosok vagy iparvállalathoz, közlekedési vállalathoz álltak át új szakmát tanulni, vagy elszegődtek egy-egy téeszbe. P. Jánost hamarosan a házassága is ide kapcsolta.

Felesleges végighaladnunk tizennégy éves házasságuk anyagi történetén: mikor, hol laktak, mennyi állatot tartottak, hogyan rendezkedtek be lassacskán, míg megvették a rég áhított motorbiciklit meg a legszükségesebbek után, már a villamosított tanyába a hűtőszekrényt, a televíziót meg a többit. Elég, ha egy-két jellemző – egy új életstílus jelének tekinthető – tényt idézünk fel. A motorbicikli, mely sok tanyában leginkább a várossal való közlekedést meg a kisebb áruszállítást szolgálja, náluk a módszeres országjárás eszköze lett. Úgyis beszélnek róla, mint aminek szabadságuk tágulását köszönhetik. A másik elhatározásuk: fürdőszobát építenek a tanyához.

Becsesnek látják az időt, amit pihenésre, a gyerekkel való foglalkozásra, tévénézésre, beszélgetésre, nem utolsósorban olvasásra fordítanak. Néhány évvel ezelőtt, amikor már megtehették, leépítették háztáji állattenyésztésüket. Elhatározták, hogy ezentúl kettejük fizetéséből élnek. A férfi havi keresete, amit a nyári kombájnozás megemel, 3500 forint körül mozog. Az asszony néhány év óta a téesz irodáján dolgozik, havi 1600 forintért. Évi 50–60 ezer között ingadozik kettejük együttes keresete.

Állatot csak annyit tartanak, amennyi nekik kell:

Évente a két hízó disznó és a mi évi szükségletünk 140–150 baromfi. Ennyit tartunk. Minálunk a téeszből származik a jövedelem, háztájiból csak saját ellátásra, saját szükségletre. Egyébként innét pénzértékű jövedelem nincs.

Mink dolgozunk, nem pedig már piacra termesztünk. Mink csak a saját szükségletünkre termelünk, azt, amit közvelenül a család felemészt.

Világosan tudják a különbséget a maguk élete és szomszédaik életmódja között. Mondják is, hogy azok „semmire se érnek rá", mert kora reggeltől késő estig hajtják magukat.

Vessünk egy pillantást a tanyai lakásra, amelyet – noha régi épület – megpróbálnak igényeikhez alakítgatni. Az asszony így mutatja be környezetét:

Van a konyha, konyhabútorral, ami kicserélődött most az ősszel. Van a szobabútor, az régi, csak annyiban változott, hogy egy kis kamaszheverőt vettünk az ágy végéhez. A szobában háló: két ágy, két szekrény, két éjjeliszekrény, tükör, a tévé. A tévéasztal maszek gyártmány, de stabilabban áll, mint a bolti. A hűtőszekrény be van téve a szobába, kényszermegoldásként, mert a konyhában nem fér el. Van még akkor egy ilyen kis maszek könyvespolc, mert bútorüzleti könyvespolc nem tudna elférni a szobában. Hogy ez mennyibe került? Négy óra hossza munka és a MÉH-telepen megvásárolt kb. 160 forint értékű anyag, amit megcsinált a férjem.

Mi van a könyvespolcon?

Hát nem is tudom, így gyorsan melyiket is mondjam. Mikszáthtól A két koldusdiák. Egy 1906-os kiadású útleírás, ezt úgy szedtem össze anyósomnál... Passuth László. Mexikói mozaik Vitraytól. Germanus Gyula: Kelet fényei. Fehér Klára: Gésák, pagodák, titkok. Gál Zsuzsa: Feleség voltam New Yorkban. Az Élet és Tudomány Kalendáriuma, ami rendkívül jó. Aztán Arany János összes versei. Hét évszázad magyar versei három kötetben... Itt megint Jókai Mór következik, ott szintén Jókai-kötetek. Móricz Erdélye, alul olyan olcsó könyvek, a gyerekeknek mesekönyv...

Náluk is felmerült persze a kérdés, be akarnak-e költözni a városba, és ha igen, mikor. „Mennénk már holnap" – felelik, de mindjárt kiderül, nincs is hová. Ők még nem építettek, telket se vettek odabent. Hamarosan nem is fognak. Mert tulajdonképpen nem is sürgős nekik. Számukra a városi és a tanyai lét között nincsen már akkora különbség, mint például az R. fivérek és asszonyaik esetében. Mert azok addig hajszolják magukat, amíg kint tanyáznak. Ők viszont, P. Jánosék már tanyán átálltak a civi-

lizáltabb, városiasabb, kényelmesebb – persze kevésbé jövedelmező életvitelre.

Tudják ők is jól, hogy a városnak sok előnye van a sáros, poros tanyához képest. De éppen azt nem vállalják már, hogy az öt vagy tíz év múlva elérhető városi kényelemért ezt az előttük álló időt újra paraszt módon dolgozzák végig, mint a többiek. Ha könnyen lakáshoz jutnának, mennének ők is szívesen. Akár lakótelepre, emeletre is. De a pénzüket nem erre gyűjtögetik. Bele is nyugodtak, hogy jó ideig kintmaradnak a téesztől kapott tanyában. Öreg épület ugyan, de benne már a villany, és a fürdőszobát itt is megépíthetik. Nekik a városi háznál sürgősebb, hogy autót vegyenek, és szabadabban mozoghassanak. Így hozzák közelebb tanyájukhoz a várost. Nem is egyedül Nagykőröst, hanem a közeli és távoli városokat.

TANYÁK ÚJ SZEREPBEN

A menedéktől a víkendtanyáig

Az öregek, akár kívülrekedtek a termelőszövetkezeten – mint az egykori erdőcsősz vagy a makacs maszekparaszt –, akár beléptek idejében, és most már annak nyugdíjasai, előbb-utóbb kivénülnek a tanyai életből. S akkor városba kényszeríti mégis őket a végső tehetetlenség, ha egyáltalán van hova menniük. Legtöbbször találnak maguknak odabent helyet utolsó éveikre. Aki pedig nem, azt majd a tanyáról viszik a temetőbe; így lesz városi polgár, holta után. Akár így, akár úgy, a tanya üresen marad utána. A gyerekei máshová léptek át, más pályára, más életsorsba. Azoknak már nem kell a tanya.

Ismerkedtünk néhánnyal az idősebb középnemzedék, az 50–60 év közöttiek sorából is. Ők addig maradnak kint, míg a szövetkezetnek szüksége van rájuk s amíg nyugdíjba nem mennek. Jó előre megvásárolt városbeli vagy városközeli ház várja őket. Az ő tanyájuk is üresen marad tehát öt vagy tíz éven belül.

Végül is a fiatalabb középnemzedék, a mai tanyai törekvők hada, láttuk, éppen azért küszködik, hogy belátható időn belül hátat fordíthasson a tanyának, és városi emberré léphessen elő.

Mindenki bemegy? Minden tanya üresen marad a következő évtized végére?

Nem. Némelyik tanya – váratlanul – új funkcióhoz jut.

Van úgy, hogy menedék lesz: fedele egy-egy sorsüldözött, a társadalom peremére szorult emberfiának. Más tanyában megtelepszik valamely vállalkozó szellemű ember, aki itt akarja újrakezdeni az egyéni gazdálkodást. Vannak szép számmal tanyák, amelyekben már ipari munkások élnek, s az ipari kereset kiegészítésére valamelyest gazdálkodnak is. Másutt a megőrzött vagy már újjáépített tanya – modernizálva – kertes ház szerepet kap. Olyan is akad, ahová meghatározott időre kiköltözik egy fiatal pár, hogy megoldja lakásproblémáját. Végül kivételképpen olyan tanyára is bukkantunk, mely víkendházzá alakult át.

A tanyának ez az új használata – egybefogva a változatokat – úgy jellemezhető, hogy már nem a mezőgazdasági termelés tartja életben a határbeli épületet, hanem az, hogy lakásnak alkalmas. (Emellett a kisebb-nagyobb mérvű állattartás is szerepet kap.) A tanya lakásfunkciója különböző színvonalú lehet, és nagyon eltérő igényeket elégíthet ki. Akinek a tanya menedék, beéri szoba-konyhás, földpadlós, nedves falú, petróleummal világított öreg épülettel is. A másik véglet a mostanában átépített, villanegyedbe is beillő tanyaház, garázzsal, virágoskerttel, néha szőlővel, gyümölcsössel. E két szélsőség között tömérdek változat lelhető.

Kezdjük a „menedék-tanyák" némelyikével.

1973 kora tavaszán meg akartam keresni F.-ék hangácsi tanyáját, és a többit azon a környéken, ahol 1941-ben sűrűn megfordultam. Jóformán egyet se találtam. A Hangács külső felében, az iskolától kifelé nyárfaerdőt ültettek, s az teljesen megváltoztatta a táj képét. Tanyás, berkes vidék helyett összefüggő erdőség közepén találja magát az ember. Itt-ott tisztás nyílik; kutyaugatás tanúskodik, hogy valami tanyaféle található.

Nem messze F.-ék egykori tanyájának helyétől, egy ilyen tisztáson romladozó tanyaépületben ismerkedtem meg H. bácsikával és gondviselőjével. Az öreg, jóllehet van a városban háza, semmiképpen nem akar beköltözni, pedig már szinte magatehetetlen. Senkije sincs, aki a városban gondját viselné, olyan asszonyt viszont talált, ki hajlandó volt kiköltözni ide a tanyára, ellátni a disznókat, a kecskét, a baromfiakat és magát az öregembert. Ez az 50 év körüli asszony itt találta meg szerény megélhetését. Eltartási szerződést kötöttek, amelynek értelmében a tanya, a jószág, a városbeli ház is az asszonyra száll. Nemcsak az öregembernek, az asszonynak is menedék lett a tanya. Hányatott élet van mögötte, házasságok, válások sora; élt Budapesten, Dunaújvárosban is; gyerekeit állami gondozásba adta. Így szorultak egymásra ők ketten.

Nem messze innen, az új erdő egy másik tisztásán él egy alkoholista család. Egy öregember, annak Budapestről kiutasított lánya és egy fiatalember. Elegáns készletből kínáltak feketekávéval, s mellé magnetofonos tánczenét élvezhettünk. A leány néhány éve lakik a tanyán, és hol bejár dolgozni a városba, hol nem. Megtartottak fél hold földet, ahol kukoricát, krumplit, konyhára való zöldséget termelnek. Tehenük nincs, annak örökös munkáját nem vállalják, de disznót, baromfit tartanak. A tanya egyik végében az apa húzódik meg egy dohos kuckóban, a másikban a fiatalok élnek – maguk se tagadják –, csaknem örökös alkoholmámorban. A legrosszabb pálinkát isszák; valószínűleg házi gyártmány.

A határ másik végén, hasonlóan roskadozó tanyában: B.-ék élnek, kiknek sorsában ugyancsak szerephez jutott az alkohol. B.-né gyakori munkahely-változtatásainak egyik oka ez volt. Ők azonban – egy öregasszony, meg a lány: maga B.-né és öt gyerek, 5 éves kortól 18 évesig – nem azért élnek odakint, hogy szabadon ihassanak. Mindenesetre megvan bennük a jószándék, hogy itt, tanyán fordítsanak a sorsukon.

Az idős asszony a második világháborúban maradt özvegyen, és került Budapestre. Gyári munkás volt. A fia szakmunkás lett, de ezzel a lányával, akit B.-nének nevezünk, sehogy sem jutott dűlőre. Többszörösen leányanya lett, s amikor végre sikerült feleségül mennie egy bizonyos B.-hez, az is otthagyta, amikor az ötödik gyerekkel volt terhes. Tipikus alkoholista „életvezetés" – mondanák a pszichológusok. S a kapkodás is, ahogy az ötgyerekes asszony a sorsát intézni próbálta. Budapestet állítólag azért hagyta ott, mert az udvari szoba-konyhás lakást levegőtlennek találta, ennyi gyerekkel. Bizonyára az is volt. Elcserélte egy tágasabb nagykőrösi lakásért, két szoba konyháért, régi kőrösi gazdaház udvarában. Itt azonban sokan éltek, cigányok is, magyarok is, s a Pestről jött családot sehogy se fogadták be. Elmondhatatlan zűrzavarok után, a városi gyámügyi hatósággal, a Pipagyár vezetőivel, a rendőrséggel lezajlott konfliktusok nyomán szánták el magukat, hogy a városi lakást tanyaira cserélik. Ebben a tanyában nemrég még cigányok éltek, velük cserélték el a városi lakást. Hogy ezáltal a tanya tulajdonosai lettek-e, vagy létezik valahol egy tulajdonos, akinek ők a bérlői, nem derült ki. De nem is túlságosan fontos. A tanya ócska, keveset ér. S ők így is, úgy is biztonságosan lakhatnak benne.

Miből él ez a héttagú család a világ végén? Hogyan tartja el magát a két városi asszony, aki korábban sohase kapált? Az öregasszonynak van valami nyugdíja, az ötgyerekes anya pedig tartásdíjat kap – legalábbis vár – a férjétől, az utolsó két gyerek apjától. Arról beszélnek, hogy ez a kétféle pénz havi 4000 forintot tesz ki, de másik szavukkal maguk is cáfolják. Rendszeres keresetük nincsen. Szerettek volna – mondják – a Rákóczi Tsz-ben munkát kapni, de nem hajlandók foglalkoztatni őket. Így aztán a szomszédoknál vállalnak napszámosmunkát, egyébként pedig az állattartásba vetik reményüket. Disznót és baromfit tartanak.

A beszélgetés időpontjában még csak pár hónap óta élnek idekint, nyár van, és a reménység tartja bennük a lelket: ha ezt a telet átvészelik, jövőre majd disznóhizlalással, baromfineveléssel meggazdagszanak. 30–40 ezer forint keresetről ábrándoznak, amin majd lakást vásárolnak Pesten.

KONZERVGYÁR KERTJE, UDVARA

KÖRÖSÖN MINDENKI
BICIKLIZIK

AZ ÁTRENDEZETT FŐTÉR,
1978 TAVASZAN

Egyébként is csupa reménykedés az életük. Az öt gyerekből kivétel nélkül fodrászt és autószerelőt szeretnének nevelni.

Tudjuk, hogy 30–40 ezer forint tiszta bevételre olyan család számíthat, amely 8–10 év óta hozzáértően, kitartóan gyarapítja jószágállományát, és emellett a téeszben is dolgozik. B.-éknél a szinte kilátástalan helyzet ellensúlya a szertelen remény. Nem valószínű, hogy sokáig élnének itt. Más tanyákról is tudjuk, hogy egy-két esztendeig lakott ott egy-egy Nagykőrösről is kikopott família. Mi lesz velük, ha a tanyai létbe is belebuknak? Nehéz jósolni. Főképpen gyerekeik munkaképességétől függ. De aki ilyen családban nőtt fel, ritkán viszi többre segédmunkánál.

S.-ék a Barátszilos dűlőben: a tanyára szorult elesettek másik típusa. Az öregasszony mindig itt élt. Sok gyereket nevelt fel, de a család, miután az apa meghalt, szétszóródott. Az öregasszony 15 évet dolgozott a téeszben, most már nyugdíjas. Pár éve ideköltözött lánya és veje a városból, öt gyerekkel.

Korábban konzervgyári munkások voltak. Az öt gyerek hét év alatt született. A férfi közben beteg lett, leszázalékolták. Így éltek heten egy albérleti szobában a városon. Ennél már jobb, ha kihúzódnak tanyára. S mert adva volt ez a szülői tanya, kijöttek ide. Igaz, hogy kicsi, tulajdonképpen csak szoba-konyha, de a kamrában és a nyári konyhában is lehet valahogy lakni.

S.-né 33 éves. Az öt gyerek mellől, akik közül a legkisebb pár hónapos, nem járhat el dolgozni. Kapja viszont a gyerekgondozási segélyt. Van az öregasszony jogán egy hold háztájiföldjük. Szokatlanul sok jószágot tartanak: 4 tehenet, 15–20 disznót és megszámlálhatatlan baromfit. Részben kaszál a beteg férfi, vásárolnak is takarmányt, egyébként pedig sok útja lehet a takarmány beszerzésének. A rozzant tanyát körülfogja az erdő.

Villany nincs, a berendezés a 30-as évekből maradhatott. Van viszont motorbiciklijük, ezzel járnak piacra, az oldalkocsiban az értékesítenivaló.

Azért vannak kint, mert csak itt és így élhetnek meg. Igényeltek ugyan lakást a városban, de nem kaptak, és most már nem is várják.

Nem tudom, hogy férjem tud-e még az életben dolgozni. Ha nem tud, akkor csak maradnunk kell egyelőre tanyán. Mégis, a jószágok miatt. Hát jó a város az olyannak, akinek az az egy-két gyereke van. Mind a két szülő egész nap tud dolgozni. De ahol öt gyerek van, és az asszony egyedül – mert a férjem, mondom, csak ezerháromszázat

kap, abból nem lehet megélni –, hát csak a háztáji segít egy kicsit. Mert a disznót meg tudom hizlalni, a tejért is kapunk egy kis pénzt.

Látogassunk el olyanokhoz is, akik tanyán laknak, de az iparból élnek. Itt vannak V. Gáborék, a Gógány külső részén, 10 kilométerre a várostól. Nem is övék a tanya, hanem havi 50 forintot fizetnek érte egy városban élő egykori parasztnak. Csak a lakóépületet használhatják, egy kis szobát, még kisebb konyhát meg az udvart és a disznóólat. A tanya körül meghagyott fél holdon a tulajdonos gazdálkodik; kukoricát és krumplit termel úgy, hogy kijár a városból.

V. Gábor 30 éves, felesége 26. Mind a ketten a Ládagyárban dolgoznak. Jó időben motorral járnak be, rossz időben autóbusszal. Két gyermekük van, még nem is iskolások. Pár éve magukhoz vették az asszony anyját, ő vezeti a háztartást, neveli a gyerekeket, gondozza a jószágot. A jószágtartás nem nagyobb náluk, mint akármelyik városi udvarban. Nem ebből élnek, hanem a két gyári keresetből. Segédmunkások.

Hogy kerültek ide, és miért maradnak itt? Mert a legmélyebb szegénységből jöttek, és egyelőre nem jutottak többre. Az öregasszony – nem is igazán öreg, hiszen 54 éves, de öregasszonyosan viselkedik, öltözködik, beszél – árván maradt a 20-as években. Rokonai vették magukhoz, majd szolgálni adták. Iskolába nem is járhatott. A szolgálattól csak a férjhezmenés válthatta meg. Hozzáment az első legényhez, aki kérte. Férje beteg ember volt, 20 éven át nyomta az ágyat. A maga erejére hagyatva napszámosmunkával tartotta el őt is, két gyereküket is. 1945-ben kaptak 6 hold földet, de nem sokra mentek vele.

Soha nem jutottak oda, hogy saját házuk vagy tanyájuk legyen. Az asszony azok közé a szegények közé tartozott, akik nem tudnak harcolni. Sem a nagyobb darab kenyérért, sem a jobb bánásmódért, valami kis előnyért. Mindig azt vállalta, amit rámért a sors. Így kerültek a felszabadulás után a homokos cseméi szőlőbe, ott is olyan tanyácskába, ahol még baromfit se tarthattak, mert a gazda a szőlő védelmében ezt sem engedte meg. S onnan ide, ebbe a bérelt gógányi tanyába, ahol 10 éve tartanak ki olyan körülmények között, amilyeneket már nem sokan vállalnának el. Egész életük kényszerűség. Ilyen tanyában élni, innen a Ládagyárba segédmunkára bejárni: ez körülbelül a legnehezebb sors, amit egy 30 év körüli házaspár ma Nagykőrösön magára vehet.

Ez a tanya ilyenformán kettős funkciót tölt be. Városba költözött gaz-

dájának maradék törpebirtoka és egy nehezen emelkedő család kényszerű lakhelye.

Közelebb a városhoz, különösen a határnak azon részeiben, ahová már a két világháború között kicsi földekre szegények települtek, szép számmal állnak olyan tanyák, ahol ipari munkás él. A Konzervgyár munkásainak egy része is tanyáról jár be. Sok a fiatal, akinek szülei még a téeszben dolgoznak, emellett háztáji állattartással foglalkoznak – itt a tanya jelenleg két nemzedék közös szállása, és csak a fiatalabb került át az iparba. De találunk tanyát, ahonnét az idősebbek is gyárba járnak, és talán csak egy-egy nyugdíjas vagy járadékos családtag őriz valamit a paraszti formából.

Más típus az a D. Dénes, aki ugyancsak ipari munkás is, tanyai ember is egy személyben, de máig elsősorban gazdának tudja magát, és csak kénytelenségből, biztonsági meggondolásból jár emellett az iparba dolgozni.

Beszélgetésünk idején 47 éves. Szülei egykor másfélszáz holdat béreltek. Ahogy D. Dénes emlékezik: 4–5 cseléddel, béressel, „kertésszel" végeztették a munka nagy részét. A 30-as évek végén ennek a bérletnek jövedelméből vettek 22 holdas tanyásbirtokot. Ezen gazdálkodott D. Dénes 1951-től 1960-ig, 25–34 éves korában. Akkor kényszerűségből téesztag lett másfél évre. Mikor a téesz ezeket a földeket átadta az állami gazdaságnak, élt az alkalommal és kimaradt. A tanyát megtartotta, állattenyésztésre rendezkedett be, megvolt a megélhetése. Feleségétől elvált, a gyerekek is beköltöztek anyjukkal a városba. Közben, az 1960-as években, már érett fejjel elvégezte az általános iskola felső osztályait, majd a középfokú mezőgazdasági technikumot is. Utóbb a Konzervgyár terményátvevőjeként is dolgozott. 1970-ben elszánta magát, hogy gyári munkás lesz. Azóta bent tölti a nap 8 óráját, a másik műszakot pedig idekint, tanyáján. A távolság kb. 8 kilométer. Motorbiciklivel közlekedik.

A tanya tágas, rendben tartott építmény, valóságos állattenyésztő farm. Látogatásunk idején 3 szarvasmarha és körülbelül 10 disznó a jószágállomány. D. kialakította a maga szisztémáját, hogy összeegyeztesse a gyári munkát a tanyai jószágtartás szükségleteivel. Valószínűleg megfizet valakit, áki távollétében az állatokra ügyel – ez a szisztéma egyszerű lényege. De ő maga is sokat dolgozik.

Miért ragaszkodik a kettős életvitelhez?

Igen, a Konzervgyárba járok dolgozni is, azután itt van egy maszek gazdaságom is. Hát itt a lehetőség nagyon megvan arra, hogy az em-

ber külön hasznot hajtson magának. Ha a tanyavilágnak a lehetőségeit kihasználja az ember, legjobban az állattartással, azonkívül megvan az embernek a havi keresete is, az szintén nagyon lényeges. Azután megvan a nyugdíjalapja is, azután minden, az SZTK, satöbbi... A gyári munka csupán nyolc óra hossza, és egy parasztembernek a nyolc óra nem megszokott, hiszen mindig dolgoztunk látástólvakulásig. Hát ez így egymást kiegészíti. Igaz, így van egy kicsit több annál a nyolc órai keresetnél... Jaj, hát az a gyári kereset, az elmén nálam sóra, borsra meg benzinre. Hát az semmi! Hát tavaly télen is volt tíz hízóm, abból is árultam huszonhárom ezer forintot. Kilencet eladtam, egyet levágtam. Akkor hát eladtam egy vemhes üszőt tizenhárom ezer forintért, akkor tavaly kaptam erre az üszőre egy állami akciót, nyolcezer forintot. Hát ebben van a fantázia.

Nem úgy él a tanyán, mint aki még kénytelenségből ott van. Önként választotta, jól kiszámított jövedelmező tevékenysége terepéül. Nem is érzi magát kitaszítottnak a város világából.

Máma már nincs, hogy úgy mondjam, távolság. Már annyira motorizációs életet élünk. Hát itt az ember százszorta szabadabb a tanyai világban, tessék elhinni. És van rá lehetőség, hogy az ember itten ténykedjen. De viszont, ha én el akarok menni szórakozni, meddig tart nekem, ha van egy kocsim vagy egy motorom? Úgyhogy hát tíz perc alatt bent vagyok a városban akárhogy is. Beül az ember a kocsiba, rendbe teszi magát, és hát ott van, ahol akar. És mégis csak van tere: itt van baromfija, egyéb jószága, mindenfene, itt csak megél az isten nevibe. De városon próbálja az ember megtenni! De nem jelenti azt, hogy az ember elhúzódjon tényleg a kultúrától.

Legszívesebben afféle motorizált farmervállalkozó lenne, ha lehetne. Mindenesetre megpróbál annyit megmenteni ebből az életből, amennyihez teret enged megmaradt tanyája, valamicske földje. Az ipari munka sem esik messze ennek a középfokon is iskolázott, a technika iránt érdeklődő embernek világától. De az iparban – egyelőre – nem óhajt karriert befutni. Meg kívánja őrizni azt a fajta függetlenséget, amihez gazda korában szokott, amihez régi ambíciói kötik. És vannak körülötte kortársak, hasonló eredetű barátok, akikkel még egyetérthet a kívülállás szabadságának dicséretében. Gyári munkája, igazolt munkahelye, fix keresete,

nyugdíjjogosultsága, táppénze éppen ennek a kívülállásnak, kívülmaradásnak újszerű biztosítéka.

Itt-ott rábukkanunk tanyára, amely hasonlóképp egy-egy kései magánvállalkozás terepe. A Hantházára vezető országút mentén van például egy vízállás. Mellette egy öreg tanyában, amelyet szépen modernizáltak, nagyszabású fóliás zöldségkertészet működik. Tulajdonosa a városban él, és csak a kertészet munkái végett tartózkodik kint a szükséges időben. Ő már furgonnal közlekedik, és azzal szállítja a paprikát a piacra és a termeléshez szükséges eszközöket a tanyára.

Sokkal gyakoribb az a változat, amikor egy-egy tanya több célt is szolgál, több funkciót tölt be, mert tulajdonán, használatán többen osztoznak. Akadnak tulajdonostársak, akik csupán a tanya melletti szőlőt vagy a zöldségeskertet használják, mások az istállót. Nem nagy vállalkozás ez; rendszerint egy-egy városbeli vasutas, iparos, gyári munkás kiegészítő tevékenysége és jövedelmi forrása. Sokszor úgy alakul ki az ilyen vegyes használat, hogy az örökölt tanyában benne él az egyik testvér, a többiek pedig megőrzött résztulajdonjoguk alapján tartanak igényt az épületek, a szőlő, a tanyatelek, a kert használatára. Néha komoly méretet ölt az ilyen külterületi mellékvállalkozás. Elsősorban a disznóhizlalás növekedhet nagyra, főképp ha a vele foglalkozónak módjában van rendszeresen és olcsón takarmányhoz jutni.

Megint másfajta új szerepe a tanyának az, amit Z.-ék példáján mutathatunk be. A tanya nincs messze a várostól, és köves úton közelíthető meg. Eredetileg Z. István apósáék építették a földosztás után, s ugyancsak ők bővítették, amikor – már mint termelőszövetkezeti tagok – jobb sorsra jutottak, és állatállományukat is növelhették. Az idős pár, miután nyugdíjba került, szép házat épített a városban és beköltözött. Ekkor jöttek ki Z. Istvánék a tanyára.

Kívülről is meglepő ez a tanya. Fröcskölt vakolat és háromszárnyú nagy ablak teszi városias építménnyé. Új a külseje, a belseje is: amikor az öregek a városba költöztek és a fiatalok kijöttek, kipadlózták, a konyhát kikövezték, és mind a két helyiségbe a legmodernebb típusbútort szerezték be.

Z. István olyan családból származott, mely a szegényparasztságból szélesen elágazva a mezőgazdasági nagyüzemek és az ipari üzemek középszintjére verekedte fel magát az utolsó évtizedben. Itt is, ott is brigádvezetők, munkavezetők a nagybátyjai; apja is az. A család anyagilag jól áll, több ház és gépkocsi van a rokonság tulajdonában, jóllehet 20–30 évvel ezelőtt

még mindnyájan a tanyai szegénység sorában éltek. Maga a fiatal Z. István esztergályos szakmát tanult, s a legutóbbi időkig az Irodagéptechnikai Vállalatnál dolgozott, 2000–2400 forint körül keresett. A fiatalasszony, a tanya eredeti tulajdonosainak lánya a kereskedelmet választotta pályául, és legutóbb a város új ABC-áruházában dolgozott eladóként. Hogyan kerültek ki tanyára?

Elég különös módon. Úgy, hogy az asszonyka apja, aki a Hunyadi Tsz állatgondozójaként havi 4–5000 forintot keresett, maga mellé vette ifjú vejét, aki hajlandó volt – kétszeres keresetért – elcserélni az ipari szakmunkát a jószággondozással. Átmenetileg. A fiatalasszony pedig szült, és három évig, vagy ha még egy gyereke lesz, tovább is otthon akar maradni. A tanya, a mögötte telepített szőlővel, tágas istállóval, óllal alkalmasnak ígérkezik, hogy pár év alatt megszedjék magukat. Miközben a szülők már mindkét ágon városi lakók lettek, ez az igencsak urbánus igényű ifjú pár vette át kint a stafétabotot. Számukra a tanya, amelyet módjuk és ízlésük szerint máris városias környezetnek rendeztek be, átmeneti szállás. Azt szolgálja, hogy néhány év alatt a célhoz érjenek: olyan kertes házat építsenek és rendezzenek be a városban, ami megfelel magas igényeiknek. Ugyanezért hajlandó a fiatalember olyan munkára is, pontosan e néhány esztendőre, aminek parasztosságát, rangtalanságát az ő szemében a jó kereset kiegyensúlyozza.

Van aztán olyan tanya is, amely csakugyan nem egyéb ma már, mint a városon kívül álldogáló, szőlővel, gyümölcsössel övezett villa. Gy.-é is ilyen, a város szélétől három kilométerre. A férfi, aki vasutas, félig-meddig itt nevelődött. A tanya a nagynénjéé volt, és ő sokszor töltötte kint a nyarat. Miután örökölte, feleségével és kisfiával kiköltözött a városból. Azóta hat év telt el, és minden esztendőben újítottak, javítottak valamit. A telket, az udvart, a szőlőt már drótkerítés övezi. A régi színből garázs lett. A tanya nagyszobájában parkettás a padló; az épület végéhez fürdőszobát toldottak, a fala csempés. A tanyában villany van, ezt is ők vezették be. A kútból motor szívja fel a vizet a padlástérben elhelyezett tartályba, onnan működik a vízvezeték. Utoljára 1972-ben központi fűtést épített a házba az ezermester tulajdonos: a konyhából kazán hajtja a meleg vizet mind a három szobába s a fürdőszobába.

Ez a vasutascsalád már úgy él tanyán, mintha városhoz csatlakozó kertes negyedben lakna. A különbség csak az, hogy félholdas szőlő terül el a tanya mögött. Gy. Andrásnak második foglalkozása a szőlészet. Szakkönyveket forgat, kísérletezik. Ilyen természetű ember, aki nem bírja ki örökös tevékenység nélkül, jobban megleli magának a teret a tanyán,

mint városon. Épít, kapál, fúr-farag, metszőollóját csattogtatja, örökösen újít, gyarapít.

Végül olyan tanyára is bukkanunk, mely végképp megszűnt tanya lenni. Mégis megvan, szépen ki is pofozták: kívül-belül friss a meszelés, újak a bútorok; hogy őszinték legyünk, még a búbos kemence is új benne. Ez már víkendtanya. Nyugdíjas tanáré, akinek az a hobbija, hogy miután megvette az épületet, évek óta saját kezűleg alakítgatja. Nyáron kint tölt néhány hetet, néha egyedül, néha rokongyerekekkel. Hét végére is kikiruccan, és felváltva kapál-kaszál, vakol, olvas; ezt is, azt is pihentetőnek a végigdolgozott élet és a nyugdíjas korára rászakadt kényszerű városbeli tétlenség után.

Nem hihető, hogy nagyon divatba jönne Nagykőrösön a hétvégi háznak ez a változata. Aki teheti, inkább a „zártkerti" övezetben szerez magának szőlőt és épít vityillót. Vagy, ami divatosabb, telket vásárol a Tisza-parton, a Tiszakécske közelében parcellázott sávban, ahová a kécskei téesz jóvoltából valóságos úttörővasút visz ki, és ott építi fel ízlése és pénztárcája szerint szerény vagy pazar üdülőházát. Bár a kécskei strand egyelőre alig különbözik a Tisza-part bármelyik iszapos, fákkal, gyökerekkel, bozóttal benőtt darabjától, itt jött létre az üdülőtelep strandvendéglővel, parkolóhellyel, néhány zsúfolt utcával. Sokan törekszenek ide Nagykőrösről is. Tanár barátunk, aki egy elhagyott tanyát hoz helyre, egyelőre inkább különcnek, mint példaképnek számít.

Pár szó a tanya jövőjéről

Jó idő óta zajlik a vita az alföldi tanyák jövőjéről. Megmaradnak-e vagy sem? S ha nem, mennyi idejük van hátra? Lassítsuk-e vagy gyorsítsuk a tanyavilág felszámolódásának folyamatát? Érdemes-e, szükséges-e villamosítani a még meglevő tanyákat? S ha igen, hol, milyen feltételek mellett? Életrevaló-e a tanya, vagy ellenkezőleg: megérett a pusztulásra?

Miután bejártuk a nagykőrösi határ egy részét, talán elegendő tanyát láttunk, hogy általánosíthassunk. Feltehető, hogy a nagykőrösi tapasztalat nem egyedül ennek a határnak tanyavilágára mond érvényeset.

Először is leszögezhetjük, hogy tanyák ugyan vannak még szép számmal, változatos funkcióval, de az, amit *tanyarendszernek* nevezhettünk, már nem létezik. A tanya mint a mezővárosi paraszt birtoklás és határhasználat jellegzetes „intézménye", mint a városi házat és belső háztartást

kiegészítő külső telep, természetesen csak addig tölthette be funkcióját, amíg az egyéni birtoklás, az egyéni gazdálkodás rendszere létezett. Ennek keretében, ennek részeként alakult ki; ezzel együtt számolta fel az utolsó évtizedek történelme. Jött egy átmeneti időszak, amelyben a tanyák egy része még nélkülözhetetlen, de szerepe már nem a régi. És ez az új szerep gyorsan avul, ahogy a nagyüzemi mezőgazdaság technikája fejlődik, és ahogy a még tanyán maradt aktív korosztály igényesedik és gazdagodik. A mezővárosi tanyarendszer korábbi szerepének megsemmisülése után hamar elkezdődött a tanyavilág ritkulása, elsorvadása. Az új funkció, amelyet a termelőszövetkezetek munkaerő-szükséglete és a népgazdaság áruszükséglete hívott életre és tart fenn, ideig-óráig lassíthatja a tanyavilág további ritkulását és végleges felszámolódását.

Természetesen maradhatnak és maradnak is lakóépületek, gazdasági épületek a határban. A tanya mint menedék, mint kertes ház, mint a lakáshiány enyhítője, mint perifériikus vállalkozás terepe, és talán mint víkendház is létezhet évtizedekig. A téeszek és állami gazdaságok dolgozóinak kisebb része is bizonyára kint él még jó néhány esztendőn át. Ez azonban már csak a tanyavilág utóélete. Hosszabbítható-e, nyújtható-e, ha bevezetjük a villanyt, javítjuk az utakat, közelebb visszük a boltot a tanyához? Bizonyára igen. De végképp ez sem állhatja útját a sorvadásnak.

A száz oldalon át kivonatolt beszélgetésekből meglehetős egyértelműen derül ki a tanyavilág megsemmisülésének oka. Egyszerűen az, hogy a tanya a városhoz képest olyan civilizációs és kulturális hátrányokat őriz, amelyeket a kintélés gazdasági előnyei egyre kevesebb embei számára és nem is hosszú ideig ellensúlyozhatnak. Maga a tanyai-háztáji termelés és a különösen jelentős állattartás összes követelményeivel és körülményeivel a régi technikához, időbeosztáshoz, lekötöttséghez kapcsolódik. Őrzi tehát a munka és életmód paraszti elemeit, pontosan azokat, amelyektől a mezővárosi nép többsége már megszabadult, a maradék is szabadulni igyekszik.

Tanyai felmérésünk fontos eredményének tartjuk, hogy kiderült: a máig tanyán maradók túlnyomó többsége egykori szegényparaszt, akinek sem a városban, sem a határban nem volt háza. Már maga ez meg a tanyai lét megszokottsága, a kinti nevelődés, az iskolázottság hiánya némi magyarázatot ad, miért maradt ennek a rétegnek fiatalabb nemzedéke részben még tanyán. De ahogy ők is megszedik magukat – élve éppen a tanya nyújtotta gyarapodási lehetőségekkel –, ahogy igényesednek, s ahogy felnőnek körükben már azok a gyerekek, akiket sokkal kevesebb

szál köt a mezőgazdasághoz, s akiket a szülők is legalább szakmunkásnak, mindenképpen városi embernek szánnak: úgy számolódik fel az utolsó kapocs is, amely az egykori parasztság egy szélesebb maradványát még a tanyához kötötte. És ha ilyen réteg már nem lesz, a tanya csupán olyan emberek lakhelyéül szolgálhat, akiket – mert feltétlenül szükséges – különleges gazdasági előnyökkel tartanak majd odakint. Vagy akik különleges személyi és társadalmi hátrányok elől költöznek ki egy zártabb települési közösségből. Sem ezek, sem azok nem lehetnek sokan.

A LÁDATELEPTŐL AZ ELEKTRONIKÁIG

Kell-e ide ipar? Kell-e az iparnak ez a hely?

1949-ben a nagykőrösi dolgozó népességnek 65%-át találta még a mezőgazdaságban a statisztikai összeírás. Iparban ugyanekkor csak 15% dolgozott. Napjainkra gyökeresen megváltozott a helyzet. Az 1970-es évek elején már csak a keresők 23%-a foglalkozott mezőgazdasággal, az ipariak aránya viszont 52%-ra nőtt.

Nem meglepő számok ezek, hiszen nagyjából megfelelnek az országos átlagnak. Jelzik, hogy Nagykőrös sem maradt ki a termelési szerkezet átalakulásának, a foglalkozásváltásnak, egyszóval az iparosításnak nagy folyamatából, amely országszerte végbement. Éppen ezért azt is megjósolhatjuk, hogy itt sem értünk még a változás végéhez. A mezőgazdasági dolgozók aránya bizonyára továbbra is csökken, az ipariaké valamelyest emelkedik a következő időben, az is valószínű, hogy a „harmadik szektor" (szolgáltatások) dolgozóinak aránya ezután gyorsabban emelkedik majd, mint az ipari munkásoké.

Az 1973-ban kimutatott 23%-os mezőgazdasági létszám máris nagyobb arányt érzékeltet a valóságosnál. Ha rendelkezésünkre állnának az adatok, amelyek nemzedékek szerint kimutatják, hányan dolgoznak egyik és másik ágazatban, kitűnne, hogy ennek a mezőgazdasági 23%-nak legalább harmada idős ember: egykori parasztok, akik így-úgy eldolgoznak még, de akik mögött nem sorakozik utánpótlás. A 20–35 közötti évjáratok zöme más mesterséggel keresi már kenyerét, és minél fiatalabb az évjárat, annál kevesebben maradtak a mezőgazdaságban.

Ha helyben nem bővültek volna az ipari üzemek, bizonyára ezrek vándoroltak volna el Nagykőrösről is ipari centrumokba. Ha pedig sehol sem lelhetne a mezőgazdaságon kívüli munkát a fiatalabb nemzedék, megrekedne a fölösleges nép, munkanélküliség állna elő. A nagyüzemi mezőgazdaság feleslegessé teszi a tegnapi parasztok fiainak és lányainak többségét. Iparra, helyi iparosításra egyszerűen azért is szükség volt, hogy legyen munkahely, ahová elmehet dolgozni 4–5 ezer ember.

Helyi iparosítás nélkül kétségkívül megrekedt volna ennek a társadalomnak anyagi és szellemi fejlődése. A mezőgazdaság jövedelme – ha számításba vesszük a homoki gazdálkodás beruházási igényét és gyenge hozamát – az utolsó két-három évtizedben nehezen lett volna elég, hogy a többség megéljen. Ha nem nyílik lehetőség, hogy magasabb szinten, ipari üzemek keretében hasznosuljon ezrek munkaereje, arra se lett volna itt pénz az utolsó évtizedekben, hogy házak épüljenek, felújítsák a berendezést, és a kor színvonalán öltözködjék a többség. Maradtak volna a roskatag tanyák ezrével a határban, a hulló vakolatú, öreg házak a városban. Miből telt volna urbanizációs feladatok megoldására, amilyen a város utcahálózatának burkolása, a víz és gáz? Iparosítás nélkül Nagykőrös elszegényedett volna. Hiszen a mezőgazdaság átszervezése után azok az erők, amelyek a régi agrárfejlődést táplálták, nem működnek többé; az újakat pedig lefojtva tartaná a szegénységből származó szegénység.

De nemcsak Nagykőrösnek volt szüksége iparra, hanem az iparnak is Nagykőrösre. Pontosabban: ilyenféle egykori parasztvárosok egész sorára. Ezek ugyanis jó bázisai a vidéki iparosításnak.

Először is adva van maga a nagyszámú népesség, a városban is, körül a tanyákon is, ahonnan a város napról napra megközelíthető. A tanyavilág azon a módon is bázisa a mezővárosi iparosításnak, hogy onnan – láttuk – tömegesen és önként költözik be a nép, különösen a fiatalság a városba, mihelyt bent munkát talált. Maga az, hogy Nagykőrösön 25 év alatt 6000 fölé ugorhatott az ipari munkások száma, jelzi, mennyire készen állt itt az új ipar munkaerőbázisa.

Nem kevésbé fontos ennek a munkaerőnek minősége. A mezővárosi parasztság, ezen belül a szegényparasztság nagy tömegeit örökös tevékenység kényszere és szoros társadalmi ellenőrzés nevelte szorgalomra. A mezőgazdaság intenziválódása, amiről a korábbi fejezetekben beszéltünk, fogékonyabbá tett ezreket arra, hogy tanulékonyan sajátítsanak el új technikákat, új ismereteket. A kőrösiek – kevés kivétellel – mozgékony, igyekvő, kora hajnaltól késő estig dolgozó emberek. Másképp nem is volna lehetséges a kétműszakos élet: a nagyüzemi és tanyai-háztáji kombinált tevékenység, amivel annyi családnál találkozunk. Ugyanez a szorgalom megy át az üzembe. Figyelmes munkára nevelkedett férfiak és nők kerülnek be a Konzervgyárba, és vállalják a nehéz háromműszakos rendet. Ugyanez a szorgalom mutatkozik meg abban is, hogy sok száz ipari munkás gazdálkodik is, szőlejét műveli, kertjében fóliázik vagy állatot tenyészt. Sokáig az elmaradott technikával dolgozó üzem is számíthatott

század szorgalmára és ragaszkodására, amilyen a Ládagyár. Hát még az olyan, amely jobb bért, szakmai iskolázódást és némi társadalmi emelkedést ígérhetett.

Nehéz tetten érni a társadalmi kontrollnak azt a mechanizmusát, amely ezer meg ezer fiatal számára mintegy kötelezően írja elő a szakmatanulást, az üzemi szakmai helytállást. De kétségtelen, hogy ilyen ellenőrzés, ilyen társadalmi presszió működik. Valamit megláthatunk belőle, amikor egy-egy házaspár a maga gyerekeinek jövőjéről nyilatkozik. Azt várják a gyerektől – már nemcsak a fiútól, hanem a lánytól is –, hogy tisztességes eredménnyel végezze el az általános iskolát, hogy tovább is tanulhasson, és legalább egy jó szakmához eljusson. Ugyanez a követelmény megjelenik a fiatal generáció köztudatában is, és hatékony formát ölt a párválasztás, a házasodás során. A jó szakmával rendelkező fiatalembernek, aki máris megkeresi a 2500–3000 forintot, később pedig józan remény szerint fel tudja tornászni magát akár 4000-ig is: nagyobb az esélye jó házasságra, mint a gyengébb tudású vagy szerencsétlenebb pályára sodródott fiatalnak, hogy a szakmátlanokról, a segédmunkásokról ne is beszéljünk. Jó házasságon éppen azt kell érteni, hogy ugyancsak szorgalmas és tanulékony feleséget kap az ember, aki jó társ lehet egy igényes élet megalapozásában, berendezésében, további építgetésében. Nemcsak a lányok válogatnak tanultság és szorgalom, szakmai helytállás szerint, hanem a fiatal férfiakban is hasonlóan formálódik a válogatási mérce. S ez nagy erő. Semmi sem szorítja, készteti határozottabban a fiatalságot, mint a párválasztás során az egész életre kiható módon érvényesülő nemzedéki értékítélet.

A tanulékony szorgalom társadalmi beidegzettsége azért is működik hatékonyan, mert a parasztszülei nyomába lépő fiatal munkásnemzedéknek magasak az igényei. Van mit pótolnia. Új és másféle lakást, berendezést követel és harcol ki magának. Már ezt is csak úgy teheti, ha engedelmeskedik az üzem követelményeinek, és igyekszik az iparon belül előrelépni. A lakás után az életmód újabb költségei következnek. Gyerek nincs több az ilyen családban kettőnél – sok helyütt csak egy van –, de arra költeni kell, és 16–18 éves koráig, esetleg 22–24 éves koráig, amíg tanul, a gyerek nem keres. Ehhez járulnak a réginél sokkal igényesebb öltözködés, olykor a szórakozás, a nyaralás, az utazás, a kulturált időtöltés tetemes költségei. Az ipar tehát, amely megteremti és hosszú távon garantálja a újszerű életforma anyagi alapjait, a maga szekerébe foghatja a társadalmi emelkedés energiáit. A parasztságból kilépő nemzedék azért is engedel-

meskedik az üzemi munka és üzemi élet új követelményeinek, mert főképpen ezen a módon teremtheti meg új életformája biztonságát, s a további emelkedés feltételeit.

Tegyük hozzá, hogy a nagy tömegű, tanulékony és ambiciózus munkaerő itt viszonylag olcsón áll az ipar rendelkezésére. A bérszintet a korábban kialakult mezőgazdasági munkabér, másrészt azoknak az ipari jellegű telepeknek bérszínvonala szabta meg eredetileg, amelyek itt régebben is működtek. A fővárosi és iparvidéki bérekhez képest alacsonyan. Ennek egyik oka nyilván a szegényparasztság versengése minden munkáért. A másik a megszokott félnaturális életforma: ebben az agrárvárosban kenyérhez, zsírhoz, krumplihoz, egyáltalán az elemi megélhetéshez részes aratással, házi sertéstartással, részes kapálással stb. hozzájutott a legtöbb család. A készpénzt tehát a félig még naturális viszonyok között kialakult ítélettel sokra értékelte. A készpénz általában kiegészítette a családi alapkeresetet, amelyben az élelmiszer elemien szükséges mennyiségét más módon biztosították. Ezért is alakulhattak ki és maradhattak fenn még a felszabadulás utáni évtizedekben is rendkívül alacsony munkabérek. Például 600–800 forint közötti havi kereset segédmunkáért és betanított jellegű munkáért. A bérek később rendszeresen és komoly mértékben emelkedtek, de a legutóbbi évekig így is az országos ipari bérszint alatt maradtak. Az alacsony indulási színvonal már magában is lehetővé tette, hogy – mondjuk így – „olcsón lehessen emelni": az üzem úgy teremthessen helyileg vonzó érdekeltségi formákat, hogy az még mindig kevesebbe kerüljön neki, mint például a fővárosban.

Olcsón működött a mezővárosi ipar azért is, mert – eltekintve a Konzervgyár nemrégen végrehajtott nagy fejlesztésének költségeitől – igazán jelentős befektetésre nem volt szükség, hogy középrendű üzemek életképesen létezzenek. Itt nem kerül százezrekbe egy-egy ipari munkahely. Költséges iparágak, amilyen a bányászat, a kohászat, a vegyipar, semmi hajlamot nem mutattak, hogy meghonosodjanak az Alföld közepén. Sem bázisa, sem energiája, sem történelmi előzménye nem volt ennek.

Végül olcsón született és jó ideig olcsón növekedett az ipar Nagykőrösön azért is, mert megtakaríthatta a járulékos beruházások, infrastrukturális költségek nagy részét. Nem a puszta közepére települt. Nem kellett csöpp faluból városfélét emelnie maga köré. Adva volt a város. Megvoltak a házak, bármilyenek is. Ha nem is csapból folyt a víz, hanem kútról kellett hozni, ha sparhelton főzték is az ételt, mert gáz se volt, ezekben a

házakban éppúgy ellaktak az ipar új munkásai, mint paraszt szüleik. Arra sem volt szükség jó ideig, hogy az ipar hozzájáruljon a városi közlekedés fejlesztéséhez. Munkásai gyalog jártak, jobb esetben kerékpáron. A bicikli, amely a város másik végéről vagy a tanyavilágból behozza gazdáját a gyárba, jóformán jelképe lett a mezővárosi iparosodás első szakaszának. Minden gyár mellett ott látjuk a biciklitárolót, ahol százával várakozik ez az egyszerű eszköz. Bölcsődére, óvodára, üzemi étkezésre, sportpályára sem sokat költöttek itt az üzemek, ismét az egyetlen Konzervgyár kivételével.

Persze, mindez változott az idők során. A munkabér sem maradt eredeti alacsony szintjén. Követnie kellett az országos fejlődést is, engednie a helyi erőjátéknak is, amely az üzemek versenyéből és különösen a képzettebb munkások megkötéséért folytatott küzdelméből következett. Nem lehetett megtakarítani örökké a járulékos beruházásokat, a szociálpolitikai kiadásokat sem. De mindezen területeken vonakodva, némi lemaradással követte a legtöbb nagykőrösi üzem az országos trendet. Ennélfogva itt minden forintnyi béremelés többet jelentett a munkásoknak is, többet ért az üzem fejlesztése és eredményessége szempontjából is, mint ahol a bérek eredetileg is magasabb szinten mozogtak. Mivel a kiinduló szint alacsony volt, mindaz, amit valamelyik üzem újabban már nyújt, különleges vívmánynak számít, és magasabb munkateljesítmény várható érte. Ebben az értelemben is olcsóbb a mezővárosi munkaerő, mint a fővárosi és iparvidéki. Ma is az.

Napjainkban körülbelül hat és félezer ember végez Nagykőrösön ipari munkát. Több mint a fele a Konzervgyár dolgozója. A többi megoszlik egy sor kisebb üzem között, amelyek egyenként néhány száz főt foglalkoztatnak.

A Konzervgyár a legfontosabb. Ez az üzem itt a technikai fejlődésnek, a sokirányú műszaki iskolázódásnak, a szakmunkás, technikus és értelmiségi rétegek kialakulásának, megerősödésének első számú kerete. Sok tekintetben kivételes, amit ez a gyár produkál. Mielőtt ebbe belemennénk, be kell mutatnunk a kisebb ipari üzemek sorozatát. Nemcsak azért, mert együttvéve körülbelül háromezer embernek nyújtanak munkahelyet. Hanem, mert tulajdonképpen ezek a kisebb üzemek képviselik a mezővárosi ipari fejlődés általánosabb típusát. Ilyenekkel találkozik az ember Alföldszerte.

Ezen a nagyságrenden belül is több típust találunk. A régi „telep" jel-

legű, kezdetleges technikával dolgozó, még manufaktúrának is csak jóindulattal nevezhető létesítménytől a legújabb importtechnikával felszerelt finommechanikai, elektronikai műhelyig terjed a sorozat.

Nehéz örökség: a Ládagyár

Kezdjük a mezővárosi ipar ősformájával, a felvásárló kereskedelem által létrehozott „teleppel", amely annyiban tartozik az iparhoz, hogy valamiféle anyagátalakítás és összeszerelés folyik ott, és megtalálható egy-két gép is. Ilyen az úgynevezett Ládagyár. Eredetileg a Benedek-féle gyümölcs- és baromficég, ez a maga korában kiemelkedő exportvállalkozás hozta létre a telepet az 1930-as években, amikor a külföldi vásárlók a kosár helyett ládába csomagolt árut követeltek vagy fizettek meg jobban. Nem esett nehezére a cégnek, hogy addigi felvásárló, csomagoló, baromfikopasztó telepeihez egy fatelepet is csatoljon, és munkásainak, napszámosainak létszámát pár tucattal megnövelje.

Ha már megvolt a telep és rajta az a néhány kezdetleges gép, a ládagyártás szinte automatikusan növekedett. Előbb csak maguknak termeltek, később eladásra is. A háború alatt a fatelepet a Hangya vette át. Megkezdődött a lőszeres ládák gyártása, a gyümölcsös és konzerves ládák mellett. Bár a faanyagot távolról szállították, részben Ausztriából importálták, az üzlet kifizetődött. Rendkívül olcsó munkaerővel dolgozott. A háború éveiben Jely – eredetileg fűszerkereskedő, majd tejüzem-tulajdonos – teremtette meg a másik ládagyártó üzemet. Az új telep munkásainak egy részét Benedekéktől csábították át, de ez nem volt elég. Temesvárról is átköltöztettek néhány asztalost és gépmunkást, családostól. Ezekből állt elő az új faüzem törzsgárdája.

Egykor százak álltak sorba a telepek kapujában. A válogatás hatalma a munkavezetőé, aki bizalmi embere a telep főnökének. Már az, hogy valaki téli-nyári állandó napszámosa lehetett egy ilyen telepnek, kiváltságnak számított. További kiváltság a jobban fizetett vagy könnyebb munka.

A felszabadulásig a munkaidő ezeken a telepeken általában 12 óra volt, de sokak számára – akiket például ott tartott a munkavezető, hogy készítsék elő másnapra az anyagot – annál is több. 1945 után ezen a téren fordulat történt: itt is áttértek a 8 órás munkaidőre. A gyár többnyire háromműszakosan működik. Megmaradt a kezdetleges technika. Megmaradtak a munkakörülmények. Sok embernek télen-nyáron szabad ég alatt kell

dolgoznia. A műhelyeken átfúj a szél. Itt még szép számmal található az a fajta igénytelen, szívós munkás, aki tulajdonképpen szegényparaszt, nemcsak eredetét tekintve, hanem életviszonyaiban, gondolkodásmódjában is. Ilyen telepen általában az az ember vállalt munkát, akit tanulatlansága alkalmatlanná tett másfajta ipari tevékenységre. Megszokottként viselték el az alacsony munkabért, a nehéz munkát meg a kisebb-nagyobb telepi főnökök patriarchális parancsuralmát.

A két telep egyetlen „gyárrá" egyesült az államosítás idején. A gyár voltaképp azért maradt meg, mert már megvolt. Sem a nyersanyag, sem a kereslet nem indokolta már, hogy éppen itt legyen fafeldolgozó üzem. Ha némi előnyt jelentett is ez a gyümölcsfelvásárlók és talán a Konzervgyár szempontjából, annál több hátránnyal járt a faanyag távoli beszerzése, szállítási költsége. De az üzem megvolt, létezett a maroknyi szakmunkásgárda, és jelen volt, egy ideig szaporodott is a fatelepi segédmunkát vállalók serege. Ha sovány is ez a kenyér, legalább biztos, és mindenképpen több a semminél. Nem meglepő, hogy az 1950-es években, az extenzív iparosítás korszakában állt be a Ládagyár második virágkora. Különösebb befektetés és technikai javítás nélkül ezekben az években 400–500-ról körülbelül 800-ra ugrasztották fel a létszámot.

Az államosítás után összevont Ládagyár rövid ideig működött önálló vállalatként. Hamarosan beolvasztották egy országos vállalat szervezetébe, amelynek számos telepe volt mindenfelé, központja pedig Budapesten. Több átszervezés és ide-oda csatolás után, a nagykőrösi üzem pár évvel ezelőtt a Nagykunsági Erdőgazdaság feldolgozó egysége lett. A helybeliek azt remélik, hogy mostanában nem kerül sor újabb változásra. Hogy önálló vállalat legyen, komolyan fel sem merült.

Körülbelül negyed évszázadon át nem is annyira az önállóság hiányzott a Ládagyárnak, inkább azok az eszközök, amelyek révén az adott keretben fejleszthette volna magát. De az ágazat, amelyhez tartozott, alacsony helyre sorolódott be a népgazdaság hierarchiájában: a faipart nem sokra taksálták. S ha az ágazat csak vegetálhatott, milyen sors jutott a vidéki telepnek, amely a maga centralizált vállalati keretében is keveset számított? Ennek a helynek felelt meg a nagykőrösi Ládagyár beruházási és bérpolitikája. Ezért nem jutott sem nagyobb arányú gépesítésre, sem üzemi étkezőre, öltözőre pénz, hogy lakásépítésről és más álmokról ne is beszéljünk.

A Ládagyár csaknem három évtizeden át többnyire olyan helyi főnökök keze alatt működött – elég gyakran váltogatták egymást –, akik a

centralizált szervezetben nekik jutó, erősen alárendelt, végrehajtó jellegű szerepet elvállalták. Némelyiket dicsérik, mert emberségesebbnek mutatkozott a többinél, vagy mert az átlagosnál eredményesebben irányította a munkát. De már maga az, hogy átlag 3–4 évenként lépett egyik a másik nyomába, jelzi a viszonyok ingatagságát is, nagyjából a színvonalat is. Bizonyára a szituációban rejlett a baj gyökere. Nehéz megfelelni gyakran változó követelményeknek olyan üzemben, amelyet egy egészében harmadrendűnek kezelt népgazdasági ágazaton belül is béklyóba szorítottak.

A Ládagyár létszámának megugrása az 50-es években és a termelés volumenének párhuzamos fejlődése: az extenzív iparosítás sajátosságait viselte. Az olcsó, igénytelen munkaerő tömegteljesítménye áll emögött, majdnem mindegy, milyen képességű vezetők keze alatt. Anekdotikus történetek maradnak fenn némelyik főnök gorombaságáról, mások kedélyes jóindulatáról. Fontosabb, hogy e 30 év alatt viszonylag stabil a gépmunkások, csoportvezetők, művezetők, egyszóval az idős szakik gárdája, jó néhányan az 1930-as évek vége óta szolgálták az üzemet. Ennek az idős gárdának nemcsak a szakértelme és megszokott szorgalma esett latba. Tulajdonképp ők határozták meg az üzem légkörét. Mivel a segédmunkások az ő kezük alatt dolgoztak, és sok tekintetben tőlük, az öregektől függött kinek-kinek besorolása, a munkateljesítmény értékelése is, az ideszokott régi gárda valamelyest ellensúlyozhatta a változó főnökök változó szempontjait. Mindig adódik rejtekút, amelyen a befolyásos törzsgárda érvényesítheti a maga tartósabb érdekeit is, a segédmunkák józan megítélésének és megfizetésének kritériumait is. A felszínen nem is látható emberi viszonylatok fonják át a telepet, a patriarchális méltányosság beidegzettségei módosítják a főnök vagy a központ intézkedéseit. Az öreg szakik, a régi munkavezetők szükség esetén tartják a hátukat, őket bajos lenne elmozdítani. Máskor mindenki úgy tesz, mintha egyszeri véletlen lenne a jutalom vagy elnézés, ami nem felel meg a központi szabályozásnak, de megfelel a telep érdekeinek és a méltányosságnak. Néha olyan vezető kerül hosszabb-rövidebb időre az élre, aki együttműködött ezzel a hasznos szövevénnyel – aztán talán épp ezért kellett távoznia. Több esetben viszont abba bukott bele egy-egy iderendelt vezető, hogy „rendet akart csinálni", és úgy sértette meg a dolgozók többségének, köztük a kulcsszerepű öreg szakmunkásoknak érdekeit, érzékenységét, hogy az visszaütött a termelésre is.

Olyan szervezet ez, amelyet – éppen mert kezdetleges maradt a technika

– nagymértékben befolyásolnak a középütt elhelyezkedő vékony szakmunkáscsoport érdekei, szokásai, ítéletei és feltételei. A szakszerűség túlsúlya természetesen csak további gépesítéssel, a technológia fejlesztésével érhető el. Fordulat ezen a téren csak a legutolsó időben kezdődött.

Érthető, hogy a nagykőrösi üzemek közül a Ládagyár érezte leghamarabb és legerősebben a munkaerőválságot. Az 50-es években elért 800–900-as létszáma újabban 350-re csökkent. És nem azért, mert nem tudna vagy nem akarna több embert foglalkoztatni. Már nem vállalják ezt a fajta munkát. Előbb az asszonyok, lányok mentek el csoportosan, ki a Konzervgyárba, ki pedig a 60-as években létesített Transzformátor Ktszbe. (Ez utóbbi üzem vonzóereje, hogy száraz, egészséges teremben egyszerű ülőmunkát végeznek a nők egy műszakban.) Elapadt a segédmunkás utánpótlás, mely még az 1960-as évek közepén is egyre jött a tanyák felől meg az olyan falvakból, mint Kocsér, Törtel, Tiszakécske. Már az is, hogy éppen a Ládagyár kényszerült először, hogy megszervezze a tiszakécskeiek napi oda-visszaszállítását, mutatta a kezdődő munkaerőkrízist. Utóbb a tanyavilág és a Kőrös körüli falvak tanulatlan férfiai is találtak jobb megoldást, mint azt, hogy télen-nyáron vállon cipeljék a nyers fát, és szélátjárta színekben nyeljék a fűrészport. A munkaerőválság 1972 óta éleződött ki. Ettől kezdve annyi lehetőség közt válogathat az is, aki most áll munkába, az is, aki elkívánkozik a Ládagyárból, hogy már nagyobb béremeléssel sem tarthatta meg az üzem régi munkásainak jelentős részét.

Ugyanekkor következett be az az újabb átszervezés, talán szerencsésebb az eddigieknél, amelynek során a Ládagyár a Nagykunsági Erdőgazdaság keretei közé került. Az elképzelés az, hogy legyen egy kézben az erdő telepítése, gondozása, kitermelése és feldolgozása. Az utolsó években megkezdődött a felszabadulás óta telepített alföldi nyárfaerdők kitermelése. A Ládagyárat folyamatosan a nyárfa feldolgozására állítják át. A láda mellett bútorelemek és bútoripari segédanyagok gyártását szervezték meg, és a további fejlesztésnek ez a főiránya. 1974-ben megindult az üzem rekonstrukciója, amelyet 6–8 év alatt kívánnak befejezni. Ez a 70–80 milliós beruházást igénylő átalakítás csökkenti a nehéz fizikai munkát: a vagonkirakást s a telepen belüli szállítást végre gépekre bízzák. Meg akarják szüntetni az egészségre ártalmas munkaköröket és körülményeket is. A félig-meddig szabad ég alatt, huzatos, fagyos színekben végzett fűrészelő munka is zárt helyre kerül.

A gyár új vezetői tudják, hogy a technikai fejlesztés magában elégtelen. De kétségkívül ez az alapja annak is, hogy a segédmunka és betanított

munka arányát csökkentsék, és minél több munkafolyamatot szakmunkásokra bízhassanak. A szakmásítás és szakmai képzés új formái vannak kialakulóban. A Ládagyár, ha nagy késéssel is, megpróbálja felvenni a lépést. Itt is a szakmunka dominál majd, s ezzel talán sikerül megteremteni az egzisztenciának olyan típusait, amelyek a fiatalokat ide is vonzzák, itt is tartják. Ezzel nőheti ki a Ládagyár „telep"-múltjának szorongató korlátait.

Mi sikerül, mi nem: nehéz megjósolni. De annyi biztos, hogy a fordulatot kemény gazdasági és társadalmi tényezők kényszerítették ki, s ezek a versenybe hajtó erők ezentúl is működni fognak. Nem lesz könnyű ellensúlyozni olyan hátrányokat, amelyek alapjában véve az ágazat jellegéből, másrészt a helyi üzem szervezeti alárendeltségéből, objektív kötöttségeiből fakadnak, míg a másik oldalon olyan üzemek versenyeznek a képzett és igényes fiatal férfi és női munkaerőért, mint a Konzervgyár vagy a magas képzettséget követelő és nyújtó Irodagéptechnikai Vállalat. Lehetséges, hogy minden erőfeszítés, sok millió forintos beruházás, technikai modernizálás ellenére megmaradnak a Ládagyár bizonyos hátrányai, ennélfogva továbbra is csak korlátozott számú és minőségű munkaerőre számíthat. Ez azonban nem jelenti azt, hogy életképtelen lenne. Olyan munkaerő is lesz sokáig, amilyen neki kell, bár távolról sem olyan tömegben, mint az 50-es években. Másrészt pedig magasabb technikai színvonalon a munka fokozott termelékenysége mellett, jobb bérekkel, szociálpolitikai ráfordítással, az üzemi klíma javításával sokat ledolgozhat tegnapi és mai hátrányaiból.

A Ládagyár tehát arra példa, miképp marad fenn időn túl egy rég elavult típusú üzem, hogyan kerül aztán válságba, és kényszerül megújulásra, hogy egyáltalán működni tudjon.

Mi lett az iparosműhelyből?

A XX. század első évtizedeiben némelyik kőrösi lakatosmester vállalkozóvá emelkedett, 20–30 vagy annál is több segéddel, inassal, napszámossal. Egy ilyen műhely volt egyik bázisa a Gépjavító Ktsz-nek, amely az 1950-es években tette meg első lépéseit. Kitűnő mesteremberek tömörültek, és hozták össze felszerelésüket. A fiatalabb iparosok közül néhányan technikumba iratkoztak, és akadt olyan is, aki felső fokon szerzett képesítést. A ktsz a Konzervgyár szükségleteihez kapcsolódva, az ott kialakult

technikai ismereteket, szakértelmet is hasznosítva már nemcsak javít: újabban önálló élelmiszeripari konstrukcióval, saját tervezésű egyedi gépekkel jelent meg a hazai és nemzetközi piacon. Nemrég a Konzervgyár egyik mérnökét sikerült megnyerniök az üzem technikai vezetésére; ez a szakember korábban is együttműködött a szövetkezeti konstruktőrökkel. Nagykőrös összes üzemei közt itt legmagasabb a bérszint. Ez összefügg azzal is, hogy jóval nagyobb a szakmunkások aránya, mint a többi üzemben.

Míg a Ládagyárban a nyers fizikai munkát hasznosító „telep" élt tovább, itt, szövetkezeti keretek között a kézműipari „nagyműhely" éli szívós utóéletét, megújulásra is képesen. Ott a minősítetlen és igénytelen segédmunka éltette az üzemet; itt az igényes szakmai képzettség, a régi mesterfokról nem is egyedül szakmunkássá, hanem önálló tervezői, szervezői, technikusi minőségre átváltó kézművesség létezik tovább. Olyan hajtóerők is működésbe léptek itt, amelyek korábban hiába feszegették a kézművesipart szorongató korlátokat. Kitágult a piac, megnyíltak a fejlesztés anyagi forrásai. Kiemelkedhetett a tervezés, szervezés, vezetés szakembergárdája, amely megszabadult a kisiparos lét társadalmi korlátaitól.

Ugyanakkor a ktsz törzsét alkotó egykori iparosok és a nyomukba lépő fiatalok különleges helyzetű szakmunkásokká lettek. A szövetkezeti tulajdon itt sem biztosította automatikusan a résztulajdonosi helyzetet, a tényleges, arányos beleszólást. Minél hasonlóbbá lett a növekvő üzem a gyárhoz, annál határozottabban kiépült az üzemi hierarchia. A korábbi kistulajdonosi helyzet, az egymás közötti kapcsolat, a vezetők és szakmailag kulcspozíciót betöltő tapasztalt iparosok közötti viszony s egy sor más – nem annyira jogi, inkább társadalmi – tényező valamit konzervált az eredeti egyenjogúságból. Mégis különbség támadt a bennfentesek és a részmunkára szorított egyszerű szövetkezeti dolgozók között.

A kiemelkedő szakmai teljesítmény, az erőteljes technikai fejlődés, a szövetkezeti munka magas átlagjövedelme távolról sem zárja ki a belső tagozódást s annak megmerevedését. A dolgozók jogai a szövetkezeti forma jellegéből következően tágabbak, mint más típusú ipari üzemekben. Ugyanakkor a technika természetének megfelelően érvényesül az üzemi hierarchia, és ezen túlmenően is meghatározódik a kevesek által ismert, kevesek által befolyásolható döntések köre.

A technikai és gazdasági vezetők csoportja kiépíti támaszát a tagságban, maga mellé állítja azok egy részét. Mivel a keresetek magasabbak

más üzemek béreinél, ugyanakkor erősen differenciált a skála, ezzel eleve adva van a csoportteremtés egyik eszköze. Így alakulnak ki csoportok, amelyek 4000–5000 forint körül keresnek, míg mások be kell, hogy érjék 3000-rel. Ebből némi fluktuáció keletkezhet; kilép pár ember. De a többség marad, mert így is közepesen fölül keres, és a régi kollégák megszokott környezetében dolgozhat. Itt több az egyéni kezdeményezés, nagyobb a szakmai érvényesülés, az önálló konstrukció elfogadtatásának reménye, mint olyan nagyüzemben, ahol tucatjával akadnak egyetemet végzett műszakiak. Az pedig, amit a kívülálló „elklikkesedésnek" lát, ideértve a keresetek erős különbségét is, a benne élők egy része számára kiérdemeltnek érzett kiváltság, mások szemében a szokás erejével álló rend, amihez az ember – „egyszerű iparos" lévén – réges-rég alkalmazkodni tanult.

Teherautó és áram: új munkástípusok születése

Már a két világháború közötti kor második felében megnövekedett a gépkocsi-fuvarozás jelentősége. Ez párhuzamos a zöldség és gyümölcs termelésének felfutásával. De akkor még legnagyobb részt lovas kocsin szállították a tanyákról, szőlőkből, kertekből az árut a piacra, onnan az állomásra vagy a Konzervgyárba. A lovas szekér és a tehervonat mellett a tehergépkocsi csupán besegített. Megváltozott a helyzet az 1950-es években. A lovak jószerint kipusztultak. Megnövekedett a fuvarozni való. A Konzervgyár egyre távolabbról s egyre nagyobb tételeket hordat be. A mezőgazdasági nagyüzemek ugyancsak tetemes fuvarszükségletet támasztanak. Ugyanígy a kisebb ipari üzemek, a kereskedelem és az építőipar.

A város áruszállítási igényét ma már több száz teherautó elégíti ki. Így keletkezett egymás után a teherszállítás két jelentékeny telepe. Egyre inkább a szerelés, karbantartás és generáljavítás vált e telepek fő tevékenységévé: az egyik ma már negyed megyényi körzet javító centruma.

Újféle munkásság verődött itt össze, és neveli a maga utánpótlását. Az utánpótlás többfelől érkezik. Szabályos úton is, hiszen sokan jelentkeznek ipari tanulónak erre a divatos, jól fizetett pályára. Mások a katonaságnál tanulják meg a szakmát, s leszerelés után az autóiparban keresnek munkahelyet. Egy harmadik csapat előbb traktoros volt, a traktor

nyergéből szállt át a teherautó volánja mellé, s lett belőle idővel garázsmunkás, szerelő. A pályához manapság a korszerűség és a mozgási szapadság presztízse fűződik. Említésre méltó, hogy aki itt dolgozik, előbb vagy utóbb sok esetben saját kocsira is szert tesz. Nem mellékes, hogy szakértelmét 8 órán túl is hasznosíthatja. Ahogy a város személykocsiparkja növekszik, úgy válik egyre keresettebbé az autóhoz értő ember; némelyiket éjjel-nappal hívják. Egy-egy maszek szerelőnek, akár van iparengedélye, akár nincs, megvan a kiépült klientúrája; a legtöbb gépkocsitulajdonos arra törekszik, hogy állandó szerelő tartsa karban kocsiját. Gyakran rokoni vagy baráti kapcsolat fűzi össze a gépkocsi-tulajdonost a szerelővel; máskor éppen az együttműködés teremti meg a társadalmi kontaktust.

Ez a fajta munkás közelebb áll egyrészt a vállalkozó kismesterhez, másrészt a szakiskolát végzett technikushoz, mint a klasszikus gyári munkáshoz. Keresett szakértelmét több vállalatnál, sőt a népgazdaság több szektorában értékesítheti. Keresete tartósan magas – ideértve persze a maszekolás jövedelmét is. Ekkora jövedelem – ha nem óhajtja agyonhajszolni magát az örökös gyarapodás rabjaként – valamelyest fel is szabadítja. A gépkocsiszerelők között sok az országjáró, újabban a külföldjáró ember. Igyekszenek lépést tartani a szakmában is, szaklapot, szakkönyveket olvasnak, és szüntelen tapasztalatcserében élnek szaktársaikkal. Vannak megszállottjai a motornak. De akadnak egyéb iránt is érdeklődő, módszeresen művelődő emberek.

Gyakori, hogy a szakmunkásiskolát járt szerelő érettségizett lányt vesz feleségül: óvónőt, adminisztrátort, szakmunkáslányt, aki érettségivel dolgozik a gyárban, s rendszerint előbb-utóbb csoportvezetői, technikusi munkakörbe emelkedik. A házaspár abban az átmeneti rétegben helyezkedik el, amelyet talán félértelmiségnek nevezhetünk. Életformájuk rendszerint az energikus emelkedés és a kulturális igényesedés jegyében alakul.

A két Volán-telep: egy-egy góca ilyenformán a motorhoz kapcsolódó technikai kulturálódásnak. Nagy hatással vannak a termelőszövetkezetek gépkocsin dolgozó gárdájára is. A téeszek versenyre kényszerülnek a Volánnál elért bérekkel és munkaviszonyokkal; a traktoros, kombájnos, mezőgazdaságigép-szerelő fiatalok könnyen a Volán s más hasonló szerelőüzemek vonzáskörébe jutnak. Egy új életforma vonzásába is, ezáltal.

Nagykőrösön működik a Duna–Tisza közi Áramszolgáltató Vállalat. Közüzem, szoros ellenőrzés alatt működő szolgáltatási központ, bizonyos

hivatali jelleggel. Eredetileg úgy tagolódott a munkaszervezet, hogy voltak érettségizett, sőt főiskolai, egyetemi végzettséghez kötött magasabb funkciók, és ettől élesen elvált az egyszerű villanyszerelők szélesebb csoportja, azon belül pedig a szolgálati idő, végzettség, gyakorlat, megbízhatóság stb. szerint kiformálódott a régi szakemberek, előmunkások gárdája. Mivel azonban gyorsan terjeszkedő és technikailag erősen modernizálódó ágazatról van szó, az utóbbi két évtizedben nem volt nehéz áttörni a hierarchiát. Mérnöki és szakvezetői státusba emelkedett egy csomó fiatal, ki társadalmilag alulról jött. Másrészt érezhetően megerősödött a régi villanyszerelő-szakmunkások helyzete, anyagi státusa, befolyása. Meg kellett tartani őket az élesedő versenyben: ezt a szakértelmet magasan honorálja minden iparág. Ennélfogva utánpótlásról sem olyan könnyű gondoskodni újabban, mint 15–20 éve, amikor különös protekció kellett, hogy valaki az Áramszolgáltató gárdájába felvétessék. Az anyagi előnyök úgy hatásosak, ha teljes egzisztenciát alapozhat meg általuk az ember. A nagykőrösi DÁV is egyre több szakemberét, szakmunkását segíti lakáshoz. Elsősorban házaspárokat, ahol a férfi is, a nő is a vállalat dolgozója. Mellettük már olyanokat is, ahol az egyik felet ezen a módon lehet a vállalathoz kötni.

A DÁV munkája sokrétű. Az áramszolgáltatás tervezésétől, a vezetéképítés jogi és egyéb feltételeinek biztosításától a háztartási és üzemi hálózat karbantartásán, a hibaelhárításon át az órák leolvasásáig, a díjak beszedéséig a feladatok tág sora hárul rá, nemcsak a városban és tanyáin, hanem nagy területen, amely Monortól Kecskemét alá nyúlik le. Jogász, közgazdász, villamosmérnök éppúgy van dolgozói között, mint villanyszerelő, gépkocsiszerelő és sok más szakmunkás. Ez is egyik új centruma a technikus képzettségű új értelmiségnek. Sokuknak örökös készenlétben kell élniük, hogy az első jelzésre az áramzavar elhárítására siethessenek. Magasak a szakma követelményei; évről évre új ismereteket kell elsajátítani a továbbképzés tanfolyamain. A vízügyiekhez és néhány más közszolgálat jellegű szervezet dolgozóihoz hasonlóan erős a testületi szellem, a szolgálati fegyelem és a büszkeség, hogy ezt csinálják.

Két új gyár : új pályák és új feszültségek
A nagykőrösi szorgalom világpiaci értéke

Az 1960-as években Nagykőrösön is érezteti hatását az ipar decentralizálásának irányzata. A nagyüzemeknek, de a Budapesten tömörült rengeteg kisebb vállalatnak is szűk már a tér, amit a főváros nyújt, fogytán a munkaerő. S ha előbb nehezen vállalják is a szokatlan vidéki viszonyok, a berendezkedés, a munkásnevelés kockázatát, utóbb felfedezik, mekkora haszonnal kecsegtet.

A mezőváros, erről már beszéltünk, kitűnő bázisnak bizonyult az ipar számára. Nemcsak a mezőgazdaságból felszabaduló tömeg nagysága teszi azzá, hanem az új munkaerő minősége; a beidegzett szorgalom, az ambíciók robbanékonysága, a város társadalmi elvárásainak hatása. Mindamellett e mezővárosi „leányvállalatok" – a fővárosi ipar terjeszkedésének teremtményei – különböző fokon váltak be. Elképzelésük, jellegük is sokféle. Van leköltöző vállalat, amely nem akar többet, mint tömegmunkaerőt, olcsón. A másik viszont képes szakmák vonzó sorát kínálni, és így nemcsak hasznát veszi a mezővárosi munkaerő-kínálatnak, de maga is emelője a társadalmi és művelődési haladásnak.

Nagykőrösön a 60-as évek közepén jelent meg a Transzformátor Ktsz nevű budapesti szövetkezeti vállalat. Az egykori Jely-cég helyén rendezkedett be. Pesten ez a ktsz egy a száz közül, amely egyre nehezebben vereksz ki működése fővárosi feltételeit. A ktsz-nek – amely TRAKISnak címezteti magát – szerencséje volt Nagykőrössel. Sikerült jelentékeny üzemmé válnia, főképp azáltal, hogy olyan jellegű munkát tudott adni az asszonyok és lányok százainak, amit itt szívesen vállaltak, és vállalnak máig is.

Eredetileg, ahogy neve is jelzi, főképp transzformátorok készítésével foglalkozott az üzem, s a tekercselés monoton munkáját osztották ki az asszonyok és lányok között. Később növekvő arányban álltak rá alkatrészek készítésére és összeszerelésére, hazai és külföldi elektronikus készülékek gyártása szolgálatában. Tiszta, száraz helyiségben, asztal mellett folyik a munka, ülni lehet közben. Mégis más ez, mint a nedves, gőzös, forró konzervgyári munka, ami ráadásul tavasztól őszig háromműszakos váltásrendszerben megy. És más, mint a Ládagyár, ahol a nők is ládát szögeltek, cipekedtek s a gépeket szolgálták ki. Ehhez képest a TRAKIS igazán vonzó munkahely, még ha kezdetben kevesebbet fizet is.

Máig is e relatív előnyök segítik ennek a kihelyezett üzemnek a fejlő-

dését. Amilyen arányban épül le a Ládagyár létszáma, úgy emelkedik a TRAKIS-é: ma már 600 fő körül tart. Tulajdonképpen betanított munka folyik itt: egyszerű műveletek ismétlődnek. Ezeket is igyekeznek részekre bontani, amennyire csak lehet. Ez a teljesítményemelés egyik módja ebben az üzemben, mely technikai jellegét tekintve – noha a végtermék magas műszaki színvonalú – inkább manufaktúra, mint igazi gyár. Rövid idő alatt el lehet sajátítani effajta műveleteket, és az általános készséget, ami ezekhez kell. Figyelem és ügyes kéz, főképpen pedig kitartó türelem kell, hogy nyolc órán át bírja az ember az egyszerű műveletek egyhangúságát, esetleg némi örömöt is leljen önnön gondosságában.

A betanított munkások százaihoz kevés igazi szakmunkásra van szükség. Ezek jórészt fiatalok, a vállalat képezte ki őket tanfolyamokon. Sokan közülük az aktívan művelődő, igényesen élő új értelmiséghez számíthatók. Van, aki érettségi után betanított munkát vállalt, majd szakmát tanult a ktsz keretében, így jutott napjainkra csoportvezetői, művezetői beosztásba. Ez az üzem is a maga energiájává tehette az iskolázódó fiatalok erős törekvését, újszerű anyagi és társadalmi stabilizálódásra, azt az erőt, amivel például a Ládagyár sokáig semmit sem tudott kezdeni. De ami a munkaerő tömegét illeti, a TRAKIS ugyanarra a paraszti társadalmi bázisra támaszkodik, amire egykor a Ládagyár típusú telepek oly olcsón építhették munkaszervezetüket. Valóban jellemző, hogy dolgozóinak jelentékeny része éppen a Ládagyárból jött át, mások a Konzervgyár legnehezebb műhelyeiből. A betanított munkásnő 1200–1400 forinttal érte be néhány évvel ezelőtt, és ma sem keres többet 1600–1800-nál. Ennyiért napi 8 órán át ezt a fajta monoton, éppen egyhangúsága miatt fárasztó, önállótlan munkát évekig végezni előlépés reménye nélkül – ehhez is igénytelennek kell lenni. Itt még sok száz nő tudja értékelni az efféle tiszta és kényelmes szorgoskodás előnyét, a még el nem felejtett mezőgazdasági munkához, a tanyai sürgés-forgáshoz vagy éppen a ládagyári, konzervgyári kötelességekhez képest.

A Ládagyár igazi ellenpólusa azonban a kisebb üzemek világában nem a TRAKIS, hanem az Irodagéptechnikai Vállalat nagykőrösi telepe. Ez az üzem – elfogadott rövidítéssel: ITV – az 1960-as évek elején kezdte meg működését. Kemény viták előzték meg. Korábban az is felmerült, hogy valamelyik nagy textilvállalat telepít Nagykőrösre gyáregységet. De ezt sokan ellenezték, köztük a Konzervgyár vezetői. Csakugyan kérdéses, nem okozott volna megoldhatatlan munkaerőválságot két, főképp női munkaerőt foglalkoztató nagyüzem párhuzamos jelenléte. A textil-

üzem elejtése után sem ült el a vita. A Konzervgyár vezetői egy ideig keményen elleneztek minden jelentékenyebb iparosítási tervet, főképp ha a női munkaerőt vagy a kvalifikáltabb szakmunkásokat illetően versenyt támasztott volna. Az ITV ideköltöztetésével szemben is megnyilvánult az ellenállás.

Az ITV idehelyezését azonban fontos érvekkel támogatta néhány befolyásos ember, talán első helyen a városi Pártbizottság akkori titkára, ki eredeti szakmáját tekintve történetesen maga is irodagépszerelő volt. De nyilván nem a szakmán belüli kapcsolatok döntötték el a kérdést, hanem népgazdasági és társadalomfejlesztési érdekek. Jogos volt a kívánság, hogy új munkahelyek százait teremtsék meg, különösen olyan fiatalok számára, akik érettségi után lépnek ipari pályára, vagy akik az érettségi szintjével azonos értékű szakmát óhajtanak tanulni. Ne kényszerítsük ezt a több száz főre növekvő új réteget, az általános iskolázáson felépülő szélesebb középfokú oktatás neveltjeit, hogy egyedül a konzerviparban keressék helyüket – vagy elmenjenek a városból. Más szempontból is indokolt volt áttörni a Konzervgyár monopolhelyzetét, a kvalifikáltabb fiatal munkások, technikusok foglalkoztatása vonatkozásában. Feltehető volt, hogy magára a Konzervgyárra is serkentően hat, ha éppen a tanultabb és tanulékonyabb fiatal munkásokat más üzem, más, tágabb és modernebb perspektívát nyitó pálya is vonzza helyben. Végül is ez az elgondolás került fölül.

Az ITV 1962-ben kezdte meg munkáját Nagykőrösön. Az első jelentkezőket Budapestre vitték tanulni, majd a pesti központból leküldött szakemberek szerveztek itt tanfolyamot. Az eredeti létszám kb. 80 fő volt. Másfél évtized alatt mintegy 450-re emelkedett. Ennek több, mint harmada magasan kvalifikált szakmunkás: írógépműszerész, számológép-műszerész, elektromos műszerész: soknak két-három területen is megvan a képzettsége és gyakorlata. A többiek nagyrészt betanított munkások, az összeszerelő tevékenység egy vagy néhány fázisát bízzák többnyire rájuk.

Hogy a városnak szüksége van ilyenszerű üzemre, a finomabb és képzettebb korszerű ipari munka műhelyére, ma már senki se vitatja. Másfelől az irodagépek karrierje magyarázza, miért kellett decentralizálni ezt a vállalatot, amely azelőtt kizárólag Budapestről működött. Nemcsak az írógép szaporodott el a hivatalokban, üzemekben, a szolgáltatás irodaközpontjaiban, még a mezőgazdasági üzemekben is. Megjelentek, évről évre sokasodnak a pénztárgépek, a könyvelést kiszolgáló számológépek

is. Az egyszerű irodagépek mellett bonyolultabbak tűnnek fel, amilyen az elektromos írógép. E gépek külföldről jönnek, és állandó karbantartást, alkatrész-utánpótlást, időnként nagyjavítást igényelnek. Budapestről ellátni ezt a munkát nem gazdaságos. Az sem lehet, hogy minden járási székhelyen irodagép-szolgálat működjön. Meg kellett tehát teremteni az irodagépszerviz néhány vidéki központját, hogy onnan egy-két megyényi körzetet bejárhassanak a gépkocsin közlekedő szerelők.

Eredetileg az ITV nagykőrösi üzemegységét elsősorban erre a feladatra szánták, és azóta is ez az egyik tevékenységi köre. De ha bonyolult külföldi masinák szétszerelését, javítását el tudják végezni, arra is alkalmasak, hogy hasonló gépeket összeszereljenek. Tulajdonképpen új konstrukciók tervezését és gyártását is vállalhatnák, ha ennek nem lennének olyan feltételei a nyersanyag és a gépi felszerelés vonatkozásában, ami hazánkban nem áll rendelkezésre. Saját irodagépgyártás hiányában a szervizmunkában kiképzett garnitúra szívesen vállalja a bedolgozást külföldi partnereknek. Ez lett a nagykőrösi üzem másik profilja, és mondjuk meg mindjárt, ezért verekszik az ITV itteni üzeme hol a pesti központtal, hol a külföldi partnerekkel: minél több szerelő munkát szeretne.

Tapasztalat szerint ez hozza a jó pénzt. Az 1970-es évek elején az olasz Olivetti-céggel kialakult kooperációban előfordult, hogy hosszabb ideig minden 100 forint munkabér közel 3000 forint bevételt hozott a vállalatnak, miközben a szervizmunkában, az egyszerű hazai irodagép-javításban legfeljebb 600 forintot hoz. Ha ez az arány kivételes is – hiszen azóta sem sikerült ennyire előnyös szerződést kötni –, az ennél gyengébben jövedelmező partnerkapcsolatok is többet hoznak a konyhára, mint a hazai javító szolgáltatás. A magyarázat nyilván ott rejlik, hogy az irodagépgyártás nyugaton több, mint félévszázados múltra tekint vissza: olyan iparág, amelynek képzett munkásai több fázisban kiharcolhatták már a magas bért, az átlagnál jobb munkafeltételeket. Ehhez képest az a kereseti szint, amit a nagykőrösi munkás igényel, alacsony. Tegyük hozzá, hogy sok munkafolyamatot nálunk részletekre bontanak, hogy betanított munkások, asszonyok, lányok végezhessék el, akik nemigen keresnek többet 2000–2200 forintnál. Mivel az effajta munkában „van a jó pénz", az üzem olyan ösztönzési rendszert dolgozott ki, mennyiségi és minőségi premizálással, mely a teljesítményt rendkívüli módon megugrasztotta anélkül, hogy az egységnyi teljesítményre eső bérköltséget jelentékenyen emelte volna. Így aztán, mondhatni, mindenki jól járt. A külföldi partner olcsóbban végeztette el a műveleteket, mint otthon. Az ITV megkapta a tete-

mes többletet, ami a bérköltség és a külföldről befutó honorárium között támadt. Végül maguk a nagykőrösi szakmunkások és betanított munkások sem panaszkodhattak, mert ez a fajta tevékenység kényelmesebb is a szervizmunkánál, többet is hozott a borítékba. Ezen a módon jól el lehetett látni folyamatos munkával az üzemet, hónapokon át maximálisan ki lehetett használni azt az anyagi és szellemi kapacitást, ami csendesebb időszakokban részben parlagon hevert. Van az ilyen kvalifikált, fiatal, energikus, túlmunkára is szívesen vállalkozó garnitúrának egyfajta rugalmassága, amely érvényesül, ha érdemesnek tartják megfeszíteni erejüket. Ezek a nagy hajtás hetei, hónapjai.

Az ITV nagykőrösi üzemegységének sorsa változatos. Néha sikerül hozzájutnia egy-egy ilyen kooperációs összeszereléshez, máskor hónapok, sőt évek teltek el szerencsés megbízatás nélkül. A nagykőrösi üzem e tekintetben verseng saját központjával is, de más vidéki ITV-telepekkel is. Még a budapesti ITV sem sajátíthatja ki a kooperáció terepét az irodagépszakmában; nagy versenytársa a másik hasonló feladatkörrel felruházott országos vállalat, amelynek – ahogy mondják – helyzeti előnye is van a kooperációs tárgyalásokon.

Elgondolhatjuk, milyen feszültséget teremt ilyen helyzetben a munkalehetőség és a kereset erős ingadozása. Ezt aztán ki-ki ellensúlyozni próbálja. A pangás periódusaiban úgy, hogy jobban fizető javításokra igyekszik specializálódni, vagy – ami rosszabb – „maszekol", bedolgozik különféle vállalatoknak, ahol mód van leplezni ezt. Többen ki is léptek az ITV-től a tengődés idején, és volt hova menniük, mert a város és a környék üzemei, vállalatai szívesen foglalkoztattak képzett irodagép-szerelőt. Ha másképp nem tehették, bújtatott munkakörben alkalmazták, aztán belső emberként rendelkezésre állt, és természetesen olcsóbban végezte el a munkát, mint korábban a vállalatközi szerződés alapján kilátogató ITV.

Furcsa atmoszféra, amit egyfelől az elegáns, világvárosi szakma, másfelől a vidéki telep kétszeres kiszolgáltatottsága határoz meg. Mégis van egyfajta stabilitása ennek az üzemnek. Mi adja ezt? Betanított és szakképzett munkásainak többsége átmenetinek fogja fel az ingadozásokat. Abban a reményben él – amit a vezetők táplálni igyekeznek –, hogy előbb vagy utóbb egyenesbe jön az üzem. Tulajdonképpen hálás, hogy tiszta és megbecsült munkát végezhet. Sokan gondolkodnak így: Aki már gyökeret vert, bírja ki a bajokat, legyen szolidáris az üzemmel, amely szakmára nevelte, amely jól-rosszul, de biztosítja a kenyerét. Nem becsülik sokra az olyan munkást, legyen idős vagy fiatal, aki az első fordulónál cserben

hagyja vállalatát. Az üzem vezetői pedig érzékelhetően megtesznek mindent, hogy a kooperációs nehézségekből eredő ingadozásokat mérsékeljék és ellensúlyozzák. Van tehát egy törzsgárda képzett és kevésbé képzett emberekből, amelyre a vezetés a relatív pangás időszakában is számíthat, és van egy vezető csoport, amelyre viszont az üzem munkásai számíthatnak.

A korábban bemutatott üzemektől abban is különbözik az ITV, hogy szakmunkásai járják az országot, otthonosak Cegléd, Kecskemét és néhány más város üzemeiben, hivatalaiban. Csiszolt modorú, jól öltözött fiatalok, akiket gépkocsi röpít egyik helyről a másikra. Gyakran fordulnak meg Pesten, mert szoros a kapcsolat a központ és a kőrösi telep között: feljárnak tanfolyamokra, megtanulni újabb és újabb irodagéptípusok titkait. A műszerész képzettségű érettségizett fiúk és lányok némelyike tovább is tanul, főiskolai szinten képzi magát a műszeriparban, rendszertanban, elektronikában. Elvegyülnek az új értelmiség körében, nemzedékükre jellemző könnyedséggel teremtenek felszínes társas kapcsolatot. Ha otthonukban látogatjuk meg őket, többnyire pontosan olyan kisvárosi fiatal házaspárral kerülünk szembe, amilyet akármelyik más ipari, kereskedelmi, hivatali munkahely dolgozói közt szép számmal találunk. Majdnem mindenki korán nősül, korán megy férjhez, aztán elsősorban az otthon megteremtésére törekszik, és elsősorban ennek él.

A mezővárosi társadalom új nemzedéke a törekvést az egyszerű stabilizálásra a családi házból hozza. Olyan családok fiai és lányai, amelyek sokáig a bizonytalanság mesgyéjén éltek, az utolsó egy-két évtizedben pedig minden igyekezetük az, hogy megingott korábbi egzisztenciájuk helyett új keretek között teremtsenek új biztonságot. Ha úgy adódik, beérik viszonylag szerény keresettel, csak biztos legyen; de készek arra, hogy embertelenül hajtsanak is, ha érdemes. Ambícióik megmaradnak kisvárosi keretek között: itt akarnak stabilitást és emelkedést. A szakiskolai érettségi, de még a főiskolai vizsga is arra való, hogy megteremtse a tartós biztonság feltételeit. Például, hogy technikusi vagy művezetői beosztást érdemeljen ki magának az ember, s abban megingathatatlannak bizonyuljon.

Velük találkozunk a vasárnap délutáni korzón: a fiatal párral. A férj főiskolára járó műszerész például, az asszonyka érettségi után szakmunkás volt, amíg otthon nem maradt a gyerekkel. Elegáns kocsiban tologatják a babát; látogatóba mennek a mamáékhoz, az anyósékhoz a Homokoldalra, ahol az egykori gazdák laknak, vagy a Tabánba, ahol valamikor

a szegények éltek. A fiatal párnak már saját kétszobás lakása van például a Tormásban, és biztosan tudja, hogy elért státusából semmi nem mozdítja ki. A legfontosabb: kivívott új társadalmi helyzete. Ezért aztán az ITV ma még megengedheti magának, hogy hol jobb, hol rosszabb munkával lássa el a gárdát. A többség így is, úgy is hű marad hozzá.

Áttekintve az üzemek sorát, jóformán mindegyik más-más típus abból a szempontból, hogy milyen társadalmi bázisra épült, és mit tud kihozni abból. A Ládagyár az elsüllyedt múlt maradványának bizonyult, amelyet nagy erőfeszítés újíthat meg annyira, hogy létezni tudjon az 1980-as években is. A sorozat másik végén éppen az ITV-t találjuk, a műszeripari munka centrumát, ahol a betanított tevékenység is a szakmunkát szolgálja, és az üzem egész berendezésére, munkamenetére, életstílusára a kvalifikáció nyomja rá a bélyegét. Mégis van valami közös még a Ládagyár és az ITV végleteiben is.

Egyik is, másik is – és a sorozat közbeeső szemein majdnem minden nagykőrösi üzem – alá van vetve a másutt működő központnak. „Leányvállalat", „vidéki telep" – függőségben valamely központtól, amelynek természetesen megvannak a maga érdekei. A Ládagyárban a tömeges segédmunkát fizetik meg országos átlagon alul, az ITV-ben a szakértelmet. Közös vonás, hogy aránytalanul kicsi befektetés, kevés gép, kevés építkezés árán alakult ki mindegyik telep. A csekély beruházás és az átlagon valamivel aluli munkabér emeli a jövedelmezőségét. Ugyanez az olcsóság, a befektetés könnyű megtérülése magyarázza, miért marad el a technikai korszerűsítés – ahogy elmaradt a Ládagyáré évtizedeken át –, és miért dominál a kézi munka a gépivel szemben az olyan egységeknél is, mint a TRAKIS.

Nem egy munkafázist egy fokkal alacsonyabb képzettségű munkacsoporttal végeztetnek. A munkafolyamatot részeire bontják, miáltal a nehéz könnyűvé válik, és a gyakorlat pótolhatja a szaktudást. Némi bérpótlékkal, prémiummal érdekeltté teszik a betanított munkást, hogy szakmunkának megfelelő tevékenységre vállalkozzék vagy a szakmunkást, hogy eredeti képzettségénél magasabb fokú munkafázisokat is végezzen. Ezekben az új nagykőrösi üzemekben több a nő, és több a kezdő fiatal, mint a hasonló profilú régebbi, fővárosi, nagyvárosi gyárakban. Minden elv és határozat ellenére a női munka olcsóbb, mint a férfiaké, egyszerűen, mert ott vannak a nők, akik annyiért elvállalják. Az alku napról napra folyik, és minden új munkába álláskor, minden új művelet vagy eljárás beiktatásánál újra kezdődik. Az pedig természetes, hogy a kezdő fiatalnak, ha

kitűnően is tette le vizsgáit, pár esztendeig alacsonyabb a bére, mint az ugyanazon munkán dolgozó idősebb szakemberé. A mezővárosi üzemet tehát az is olcsó hellyé teszi, hogy munkásseregét jórészt nőkből és fiatalokból toborozhatta.

Együttvéve körülbelül 3 ezer embert foglalkoztatnak a kisebb és középszerű üzemek. Nagy szám. Mégis: ha csupán ilyen gyárak és telepek működnének itt, az iparosítás sokkal kevésbé formálta volna át a várost, mint ahogy tényleg történt. A valóságos folyamatban – látni fogjuk – döntő szerep jutott a ma már közel négyezres létszámú Konzervgyárnak, mely nemcsak méretekben különbözik az eddig érintett üzemektől, de társadalomformáló hatásában is.

INTERJÚ EGY JÓ GYÁR IGAZGATÓJÁVAL

Termelés, oktatás, városfejlesztés

A Nagykőrösi Konzervgyár igazgatója fiatalon került ide. Beszélgetésünk idején már negyed évszázada áll a gyár élén. Ebben a könyvben nem idézek hosszasabban olyan interjút, amit a vezető emberekkel készítettünk. Ezzel az eggyel tegyünk kivételt. Miért mondjam el saját szavaimmal, amit tömören összefoglalt az igazán illetékes?

„A Konzervgyár – kezdte Kovács Sándor – 1948–49-ben két államosított vállalat összevonásával született meg. Az egyik a felszabadulás előtt a Weiss Manfréd-cég érdekeltsége volt, a város másik szélén; ez pedig, ahol vagyunk, a budapesti Gschwindt-cégnek volt a telepe. Ennek a gyárnak a termelése akkoriban 500 vagon különféle konzerv volt. A dolgozók létszáma pedig – a két telepé együttesen – télen 200–250 fő, nyári hónapokban pedig 1700–1800 fő. Tehát rendkívül éles szezonjelleg jellemezte a gyárat. Termelési színvonalában pedig egy nagy manufaktúra volt. A korszerű gépek teljesen hiányoztak, az asszonyok bicskával hámoztak, kézzel osztályoztak, tehát technológiai tekintetben a nyugat-európai szinthez legalább 50 évvel el volt maradva. Azért is kellett sok ember ehhez a viszonylag kevés termeléshez, mert ilyen módszerekkel folyt a munka.

A gyár tehát a felszabadulást követő években született meg, és 1948 után öt év alatt saját lehetőségeinek jobb kihasználásával növelte termelését. Itt voltak az eszközök, itt volt a létszám, leraktuk a nagyüzemi szervezet bizonyos alapjait és kereteit, és ez maga hozott egyfajta aránylag erőteljes fejlődést. De műszaki fejlesztés 1953–54-ig még alig történt. Akkor kezdett már valami pénz jutni az iparosítás keretében a konzervipar számára is. 1957-től pedig belépett vásárlóként a Szovjetunió, és akkor hirtelen szárnyakat kapott az egész konzervipar, ezen belül a nagykőrösi gyár is.

Ebben az időszakban a termelés a korábban is adott lehetőségek jobb

kihasználásával mintegy évi 1500 vagonra emelkedett. Ezután kezdődött a tulajdonképpeni gyáripari jelleg kialakítása. Az évenként vásárolt gépek mennyisége, minősége, funkciója mindinkább lehetővé tette, hogy az addig gyakorlatilag szakaszos technológiák helyett folyamatos gyártóvonalak kerüljenek üzembe, és ez ugrásszerűen növelte a termelékenységet, úgy, hogy a termelés 1957 és 1960 között háromszorosára emelkedett. 5000 vagon körül jártunk. A nagykőrösi gyár termelése ekkor már meghaladta a felszabadulás előtti egész magyar konzerviparét. A dolgozók létszámában is bekövetkezett egy bizonyos kiegyenlítődés. Megváltozott a szezonmunkások és állandó munkások aránya. Míg korábban ez az arány 1 : 7 vagy 1 : 8 volt, tehát hétszer-nyolcszor annyi szezonmunkást foglalkoztattunk, mint amennyi stabil munkásunk volt, 1960 táján már az 1 : 2 arányt is sikerült megközelíteni. Az összlétszám is emelkedett, télen már 1500–1700 főt foglalkoztattunk, nyáron pedig 2500–2600-at. Mai szemmel nézve kétségkívül még ez is extenzív fejlesztés volt, bár az intenzív fejlesztés bizonyos jelei is mutatkoztak már.

1965-ben hagyták jóvá a vállalat rekonstrukcióját. Ez a rekonstrukció célul tűzte ki az exportigények, ezen belül a szovjet igények fokozott kielégítését is. Az elképzelés az volt, hogy öt év alatt a termelést megkétszerezzük, 10 ezer vagonra növeljük.

Itt át kellett lépni egy határt, ami addig a gondolkodást is korlátozta. 5000 vagonnál nagyobb gyár itt Közép-Európában nemigen akadt. Tehát a növekedésnek egy olyan szférájába kellett átlépnünk, ahol már nem volt kitaposott út. Bulgáriában, Romániában, Jugoszláviában 1000–2000 vagonos üzemek már gyárnak számítanak. Mindössze néhány vállalat van Európában, amelynek termelése az 5000 vagont meghaladja. Amikor mi ezt a leckét kaptuk, hogy egy 10 ezer vagonos gyárat kell megteremteni, akkor egy új műszaki, szervezési és nyersanyagellátási szisztémát kellett létrehoznunk.

Az öt évre előírt rekonstrukciót 1970-re rendben befejeztük. A kapacitás az előírtnak megfelelően megemelkedett, ezt azután a következő két év alatt már ki is használtuk. A rekonstrukció alatt folyamatosan bővült a gyár termelése. 1972 körül a gyár már hozta az újonnan született kapacitást. A műszaki színvonalban a gyár – az előírtnak megfelelően – annyira megugrott, hogy megközelítette az európai színvonalnak számító nyugat-európai cégeket. Ha nem is értük el a legnagyobb nemzetközi tőkés vállalatok, az amerikai–svéd, angol–svéd, angol–holland konzorciumok által fenntartott üzemek műszaki színvonalát, de elég érezhetően a nyakuk-

ra mentünk. Gépesítésben, a termékek választékában, csomagolásban, minőségben.

1970 után folytatódott egy lassabb fejlődés, a megteremtettben benne levő tartalékok kihasználásával. Növekedett a munkaigényes termékek, a drágább termékek aránya, és bizonyos lassú mennyiségű fejlődést is sikerült megvalósítanunk 1970–1975 között. Most a gyár 11 ezer vagon konzervet állít elő, 1,2 milliárd termelési értéket produkál. Ebből 550–570 millió forint az export. Az exportnak körülbelül 35%-a a nyugati export, több mint 5 millió dollár értékben.

Hogyan hatott a gyár fejlődése a városra? Az első időszakban Nagykőrösön nagyfokú munkanélküliség volt. Ezt először csak a nyári hónapokban tudta felszívni a gyár. A 60-as évek elejétől nyáron már nem volt munkanélküliség, de téli időszakban eléggé érezhető volt. A gyár viszonylag hamar eljutott oda, hogy szezonmunkásokra nem lehet építeni. Ahogy a műszaki színvonal nőtt, úgy növekedett a szakmai képzettség iránti követelmény. Ezt nem lehet úgy megoldani, hogy valaki hat hónapig otthon van a háztartásban vagy a mezőgazdaságban, aztán eljön ide három hónapig szakmai követelményeknek megfelelő munkát produkálni.

Tehát elkezdődött a gyárban a munka szerkezetében egy elég bonyolult változás. A segédmunkásokból az első néhány év alatt betanított munkások lettek. Utána a döntő dolog: a szakmunkások számának nagyon gyors növekedése.

A korábbi helyzet az volt, még 1949–50-ben, hogy a műszaki-adminisztratív személyzetnek a nagyobbik fele sem végezte el még a 8 általánost se. Innen elindulva jutottunk el oda, hogy jelenleg, 1975-ben 80 egyetemet végzett dolgozónk van, ezenkívül kb. 650 olyan, aki technikumot vagy más középfokú intézményt végzett és érettségizett. És több, mint 1000 szakmunkásunk. Ez áll szemben avval a korábbi helyzettel, amikor egyetemet végzett senki nem volt, a műszaki személyzetből körülbelül 20 ember rendelkezett érettségivel, szakmunkás pedig legfeljebb 15 dolgozott a gyárban. Együttvéve ma már dolgozóink nagyobb fele rendelkezik nyolc általánosnál is magasabb végzettséggel: a 3300-ból körülbelül 1700-nak van szakmunkás-képesítése, illetve közép- vagy felsőfokú végzettsége. A maradéknak is csak legfeljebb egynegyede segédmunkás, a többi betanított munkás. Az anyagmozgatás gépesítésével a maradék segédmunkák jelentős részét már kiküszöbölték.

Hol van a határ a betanított és a szakmunkás között? A szakmunkásnak

el kell végeznie a hároméves szakmunkásiskolát, és vizsgát kell tennie. Ha pedig felnőtt kap ilyen képzést, akkor esti oktatáson kell megtanulnia ugyanazt az anyagot, mint az iskolásoknak. A szakmunkások valóban magasabb szintű munkát végeznek. Általában gépeket kezelnek, technológiai folyamatokat irányítanak, s ahol mellettük betanított munkások dolgoznak, ezeket is ők irányítják. Előfordul, hogy egy-egy konzervipari szakmunkás 8 óra alatt esetleg 1 millió forint értékű terméket állít elő. Világos, hogy a technológia precíz ismerete, tevékenységének tudatossága nagyjából meghatározza, milyen lesz ez az 1 millió értékű konzerv minőség, eladhatóság, másrészt ráfordítás szempontjából. A konzervipari szakmunkás egyidejűleg technológus is, bizonyos értelemben technikus, jobban mondva gépész is, mivel a rábízott gépeknek kezelője, és legtöbb esetben egy-egy kisebb-nagyobb brigádnak, vagy csoportnak a vezetője is. Tehát ez a hármas feladata nálunk a szakmunkásoknak.

A rekonstrukció után 3300–3400 ember stabil munkához és munkakörhöz jutott a gyárban. Gyakorlatilag felszívtuk először Nagykőrös szabad munkaerő-tartalékát, azután megkezdődött az átáramlás a mezőgazdaságból. Ezek a folyamatok már a mezőgazdaság nagyüzemi átszervezése előtt megindultak, az 50-es évek első felében. Először a mi régebbi idénymunkásaink kapcsolódtak szorosabban a gyárhoz. Azután a mezőgazdaság idénymunkásaiból lettek konzervgyári idénymunkások. Majd ők is a Konzervgyár stabil munkásai közé léptek. A folyamat így ment végbe. A 60-as évek közepén már ott tartottunk, hogy elapadt a szezonmunkás-utánpótlás. Ezért is úgy kellett átalakítani a gyártási profilt, olyan termékszerkezetet kellett kialakítanunk, hogy január 1-től december 31-ig egyenletes munkamennyiséggel számoljunk.

A gyár átszervezésével párhuzamosan végbement a városban egy olyan változás, amely felszabadította a szükséges munkaerőt. A mezőgazdaság átszervezése az első években azt is magával hozta, hogy a termelékenység egyes területeken mintegy automatikusan, ugrásszerűen megnőtt. A termelőszövetkezetek viszont kötelesek voltak foglalkoztatni tagjaikat. De a mezőgazdaságban az átszervezés után ezt a létszámot lekötni csak intenzív kultúrákkal lehetett. Nem véletlen, hogy a zöldségtermelést, a szőlő- és gyümölcstermelést ebben az időben országosan is megugratták. Ez volt a 60-as évek első felére jellemző: kellett a kertészet, mint olyan ágazat, amely leköti a munkaerőt. Másrészt persze a termékeire is szükség van, mert azokat felveszi a piac és a konzervipar, és azokat bel- és külföldön el tudjuk adni. A 60-as évek végén a helyzet jelentősen megváltozott.

A mezőgazdaságon belül erősen csökkent a munkaerő. Összefügg ez a korosztályok váltásával is, de azzal is, hogy igen sokan elmentek az iparba dolgozni. 1969-től kezdett ennek megfelelően a kertészet bajba kerülni.

Addig a kertészetet nagyjából úgy lehetett tekinteni, mint olyan ágazatot, amely leköti a munkaerőt. Amelyet tehát azért fejlesztettek, hogy kösse le a munkaerőt. Ezekben az években a kertészet gépesítése senkinek a részéről nem merült fel mint igény. Mert mi is tette volna szükségessé? No most, gyakorlatilag az 1971-es évben, amikor elkezdődött a kertészeti kultúrák visszaesése munkaerőhiány miatt, akkor vált szükségessé, hogy minél gyorsabban megoldjuk a kertészet ellátását nagyüzemi technikával, kialakítsuk a kertészeti termelés nagyüzemi feltételeit. Akkor jelent meg az első kormányrendelet, amely a kertészet korszerűsítésével, nagyüzemesítésével, gépesítésével foglalkozott. Akkor határoztak meg erre megfelelő beruházási kereteket, állami támogatást. Akkor lett hirtelen szükséges a kemikáliák, vegyszeres gyomirtók elterjesztése, hogy most már a hiányzó munkaerőt minél előbb technikával lehessen pótolni.

Persze, ez nagyon bonyolult dolog, már csak a kertészet összetettsége miatt is. Amikor azt mondták, hogy gabonakérdés, ez országosan pár millió hold, erre koncentráltak, és ezt meg is oldották. De az, hogy kertészet, az gyűjtőnév, amiben együtt van sok minden. A paradicsom, a paprika, a dinnye, a szőlő, a kajszibarack és így tovább, számtalan féleség. És mindegyiknek más és más műszaki problémája van. Tehát, ahogy a gabonakérdést megoldották, az itt úgy nem ment.

Ráadásul a gabonakérdés, mármint a termelés technizálása meg volt már oldva külföldön. Csak adaptálni kellett hazai viszonyokra egy létező műszaki színvonalat. Ugyanígy a kukorica, a burgonya meg a cukorrépa esetében: ugyancsak adva volt a külföldi technika. Nem kellett feltalálni semmit, csak adaptálni vagy licenceket vásárolni. Nohát a kertészetnél ez nem így volt. Egyrészt, mert Nyugat-Európában kisbirtok termeli a kertészeti cikkek túlnyomó többségét, nincsenek többszáz holdas kertészetek. Ha tehát van is valamilyen technikai újítás, gép, azt nem a mi viszonyainkra találták ki. Egy-két nyugat-európai országban lehet csak például járó borsóaratót gépet találni, s azonkívül még egy-két kertészeti kultúra gépesítése kezdődött el. De ezek a gépek sem terjedtek el általánosan. Mindössze egy vagy két cég foglalkozik gyártásukkal.

A szocialista országokban viszont az volt a helyzet, hogy a kertkultúrában jelentős szocialista országok közül Magyarországon fogyott el legelőször a munkaerő. Mert hozzánk hasonló kertkultúrája Bulgáriának

van, az viszont fáziskésésben van velünk szemben. Csehszlovákiában és az NDK-ban ugyancsak elfogyott a munkaerő, ott viszont nincs kertkultúra. Az éghajlat, a természeti adottságok miatt ott nagyon szűk körben termelnek zöldséget; azokban viszont fel is készültek, például burgonya-, répa-, gyökérbetakarító gépsorokkal. De a mi nagy volumenű cikkeinkre, amilyen a paradicsom, az uborka, a paprika, a bab – ezekre ők nem rendelkeztek semmilyen géppel. A szocialista országok közül tehát elsőnek nálunk merült fel a kertészeti kultúrák nagyarányú gépesítésének feladata.

Ez aztán nemcsak azt jelenti, hogy gép. A gabonánál is kellett valami más: meg kellett oldani a fajtaproblémát. A termelési eredmények nem ugrottak volna így meg, ha nem váltanak át új fajtákra is. A zöldségre meg százszor inkább áll ez. Mert a zöldség túlnyomó többsége olyan, amelyet egy tőről hatszor, nyolcszor, tízszer kellett megszedni egy idény alatt. A gép ezt nem tudja megcsinálni, a gép az tarol mindent. Tehát át kellett váltani olyan fajtákra, amelyeknél egyszerre vagy nagyjából egyszerre érik be az egész termés vagy annak nagy része. Alapvető fordulatot kellett végrehajtani fajtákban is, azokban a munkafolyamatokban is, amelyek munkaigényesség tekintetében kiugró csúcsokat produkálnak, tehát a szedésben, növényvédelemben, gyomirtásban. Ezeket párhuzamosan, egyidejűleg kellett megoldani. Mert hiába van gép, ha nincs megfelelő fajta, hiába van fajta, ha nincs gép. Hiába van mind a kettő, ha a gaz megeszi a kultúrát."

A Konzervgyár igazgatója ezután arról beszélt, milyen szerepe volt a konzerviparnak a hazai zöldségtermesztés gépesítésében és kemizálásában. A zöldségtermesztés fejlesztésére hozott kormányhatározatot a konzervipar már erősen várta, és utána nagymértékben magára vállalta a kezdeményezés feladatait. A gyárak szerezték be külföldről az első gépeket, gépsorokat, és adták ki azokat kísérletezésre a mezőgazdasági nagyüzemeknek. Hasonlóképp a növényvédő szereket is a konzervipar szerezte be, és javarészt máig az ipar finanszírozza a kemizálást. A fajtakutatások jelentős része is az ipar megrendelésére folyik. Sok esetben az ipar fedezi az importált fajták meghonosításának költségeit. Akkoriban alakult ki és szilárdult meg a konzervipar és a mezőgazdaság közötti szoros együttműködésnek az a formája, amit „bázisgazdasági" rendszernek neveznek. Minden konzervgyár szerződéses viszonyba lép egy sor állami gazdasággal és termelőszövetkezettel, több éves együttműködésben egyeznek meg, ami nemcsak a termelés és átvétel, de a műszaki fejlesztés segítésére is ki-

terjed. A nagykőrösi gyár bázisközzete messze túlterjed a régi nagykőrösi határon. Pest megye déli része és Szolnok megye nyugati része a gyár közelebbi termelőkörzete.

Régebbi gyáraknak, mint ez, szerep jutott magának a konzerviparnak országos fejlesztésében is. Az újonnan telepített békéscsabai, debreceni és nyíregyházi konzervgyár mezőgazdasági bázisközzetét éppen a Duna–Tisza közi régebbi gyárak teremtették meg olyan módon, hogy az új gyárak építési és felfutási időszakában maguk kötötték meg először a szerződéseket a gazdaságokkal, amelyek utóbb az új gyárak partnerei lettek. Majd pedig betanították az új gyárak szakembergárdáját. Itt tértünk vissza a nagykőrösi gyár fejlődésének kérdéseire. Mi a magyarázata annak, hogy a gyár lépést tudott tartani gyorsan bővülő belső és külső feladataival? Az igazgató a szakmai képzés nagykőrösi rendszerének ismertetésével válaszolt.

„Szakmunkások régen a gyárban csak a karbantartás vonalán dolgoztak. Konzervipari szakmunkás nem is létezett, a fogalom se volt meg. 1953-ban Nagykőrösön létesítettük mi magunk az első szakmunkásképzőt, országosan az elsőt, az Élelmiszeripari Minisztérium támogatásával. Néhány évig ez volt az egyetlen ilyenszerű képzési intézmény. Hároméves iskola volt, de mindjárt nemcsak Nagykőrös számára. Más gyárakból is iskoláztunk be jövendő szakmunkásokat. Ezért az iskola kollégiummal is rendelkezett.

Ez az iskola aztán fokozatosan nőtt a szükségletnek megfelelően, és ebből lett a mai Toldi Miklós Élelmiszeripari Szakközépiskola és Szakmunkásképző Intézet. Közben háromszor költözött, amíg 1959-ben bekerült ebbe az új épületbe. Ez a mai Toldi, ahol 1000 tanuló fér el, ebből 750-nek kollégiumi helyet tudunk biztosítani. Tehát egy országos jelentőségű komplexum áll rendelkezésre. Az iparitanuló-képzés is tovább fejlődött, párhuzamosan pedig megindult a szakközépiskolai oktatás. Ez is itt kezdődött el a konzervipar számára Nagykőrösön. Ez azt jelentette, hogy a fiatalok érettségit tettek, és szakmunkás diplomát is szereztek. Választhattak a közt, hogy tovább tanulnak egyetemen, vagy rögtön munkába állnak.

Ekkoriban már más módon is kísérletezett az ipar középfokú oktatással. 1953–54-ben alakult ki a középfokú technikum a konzerviparban. Az első technikum Budapesten született, ez adta akkor a technikusokat. De hamarosan kiderült, hogy 18 éves életkorban a technikusi szint nem reális követelmény. Akkor átváltottak, a középfokú technikumokat becsukták,

egy részét átalakították felsőfokú technikummá. Ekkor alakult ki a konzervipar számára is a felsőfokú technikusképzés Budapesten és Szegeden. A középfokú technikusképzés helyére részben a már létező szakközépiskola lépett, és erre építve – ugyancsak nálunk, Nagykőrösön – megszületett az úgynevezett technikusi minősítő vizsga, illetve az erre előkészítő oktatás. Ez lényeges lépés volt. Ha egy szakközépiskolát végzett, érettségizett fiatal hároméves üzemi gyakorlattal rendelkezett, utána, ha saját vállalata ajánlotta, letehette az úgynevezett technikusi minősítő vizsgát. Ez a szisztéma ma is fennáll. Az erre való felkészítés és a vizsgáztatás szintén itt, a nagykőrösi Toldiban történik.

Az utóbbi években a felsőfokú képzés is továbbfejlődött. A Kertészeti Egyetem keretében létrejött az úgynevezett Tartósító Kar, amely tavaly már kiadta első okleveles mérnökeit. Itt is dolgozik belőlük. Korábban a Műegyetemnek volt egy élelmiszervegyész és egy élelmiszergépész tagozata, és csak onnan lehetett szakképzett emberekhez jutni. Most, aki a Kertészeti Egyetem említett karáról jön, az már konzerves mérnök. A főiskola után tehát egyetemünk is lett. A felsőfokú technikum közben megszűnt, most már főiskolai és egyetemi végzettség van azon a szinten. Középfokon pedig a szakközépiskola és a technikus minősítő vizsga maradt. Emellett persze a szakmunkásképzés. Az oktatási rendszer fejlődése tehát párhuzamos volt iparunkban a rekonstrukcióval, az 1965–1970 közötti jelentős műszaki fejlődéssel és azokkal a követelményekkel, amelyeket ez a rekonstrukció azóta támaszt. A műszaki fejlődés hozta magával, hogy halaszthatatlanná vált az ipar ellátása jól képzett káderekkel.

No már most, ami a nagykőrösi gyárat illeti, itt a nyolcvan felső fokon képzett ember között nincs talán tíz, aki nem nagykőrösi. Itt járt középiskolába és utána, tudva, hogy a gyárnak szüksége lesz rá, olyan egyetemre ment, hogy ide kerülhessen vissza. Egy másik része pedig munka közben végigtanult mindent, levelező úton, míg eljutott addig a szintig, ahol most van. A többség az, aki a gyáron belül élte végig a fokozatokat: itt lett szakmunkás, technikus, innen végezte levelező úton a szegedi főiskolát. A gyár vezérkarának jó háromnegyed része ezt az életpályát futotta be. Hasonlóan a középvezetők is, akik technikusi végzettségig jutottak el. A szakmunkás gárdának pedig legalább 90 százaléka nagykőrösi gyerek, aki vagy a Toldiban tanulta meg a szakmát, vagy felnőttként képezte már át magát. Sok volt, aki itt pótolta a hiányzó általános iskoláit, és utána megszerezte a szakmunkás képesítést.

Ezt a folyamatot végig tudatosan irányítottuk. Mikor az első szakmun-

kásképzőt megszerveztük itt Nagykőrösön, akkor még a konzerviparon belül is éles vita ment, hogy miért szakma a konzervszakma. Kell-e egyáltalán ilyen képzés? Még a minisztériumon belül is vitatták, hogy van-e erre indok. Még inkább a külső oktatási szervek, akiknek beleszólásuk van, hogy legyenek-e új szakmák. Végül is polgárjogot nyert, eléggé erőszakos fellépésünkre, vagy pedig azon az alapon, hogy »ha csinálják, maguknak csinálják«.

Ma visszatekintve, ha a szükségszerűségből indulunk ki, úgy is felfogható, hogy a fejlődés automatikusan hozta magával az oktatási rendszer kidolgozását. De az életben távolról sem ment automatikusan.

Hogyan tudtuk érdekeltté tenni az embereket, hogy tanuljanak? Ez egyszerűbb volt, mint megküzdeni az oktatás külső feltételeiért, az iskolák felépítéséért stb. Megteremtettük a megfelelő fizetési grádicsokat, és amikor már valamennyi emberünk volt, akkor előírtuk, hogy milyen munkakörökhöz milyen végzettség kötelező. Ezt még a minisztériumi előírások előtt hat vagy hét évvel alakítottuk ki. Ez aztán megszülte – az anyagi ösztönzéssel és a kizárólagosság előírásaival – az érdekeltséget. Először itt, aztán egy kicsit a nagykőrösi példa alapján másutt is. Bennünket gyakran neveztek így is, úgy is – strébernek, eminensnek –, mindegy, hogy ki milyen szót használt. Nagyjából minden itt kezdődött, ami aztán a konzerviparban elterjedt. Lehet, hogy egy dolgot egyedül csináltunk két vagy három évig, de biztos, hogy három vagy négy éven belül bekapcsolódott a többi gyár is.

Az első években a fejlődés, ahogy mondtam, a meglevő alapok jobb kihasználását jelentette, az 1950-es évekre még ez a jellemző. Utána párhuzamosan ment az extenzív és intenzív fejlesztés, aztán váltották intenzívre. 1965, a rekonstrukció első éve jelölhető ki határkőnek. Azóta alapvetően termelékenységből lehet már csak a termelést fejleszteni.

Persze, a népgazdasági érdek nagy szerepet kapott ebben a fordulatban. A termelés növekedése, szóval, hogy a konzervipar adjon minél több konzervet, elismerten népgazdasági érdek lett. A külföld is kereste már, belföldön pedig társadalompolitikai célok is kapcsolódtak hozzá. Nemcsak a fogyasztás puszta emelkedése, hanem egyfajta urbanizálódási folyamat alátámasztása is. A exportszükséglet pedig azért nőtt, mert az országra az jellemző, hogy nekünk végig azon kellett törni a fejünket, hogy mivel tudunk fizetni. Márpedig a konzerv külföldön keresett cikk, amelyet felfuttathattunk. Ezért az állam valamilyen formában mindig támogatta a konzervipar fejlesztését.

Hogy miért növekedett éppen a nagykőrösi gyár az átlagosnál gyorsabban, erre is megvan a magyarázat. Ahol az adott lehetőségeket jobban használták ki, oda több támogatás jutott. Tény például, hogy mi már 1965-ig a háború előttinek tízszeresére növeltük termelésünket. Az iparon belül akkoriban volt 9–10 gyár, mi kezdetben hatodik-hetedik helyen álltunk nagyságrendileg, innen felkerültünk a második helyre. Tehát az ütem sokkal gyorsabb volt, mint az átlag. Később első helyre kerültünk. Ez lehetővé tette, hogy amikor szóba került a konzervipar rekonstrukciós beruházása, ez itt valósuljon meg. Mi ugyanis vállaltuk, hogy ennek a tervező munkáját magunk megcsináljuk, oly mértékig, hogy a döntést nagyjából egy elkészült komplex javaslatra kellett kimondani. A tervezőnek már csak a manuális munka maradt, amikor megtervezte az épületeket, de ott is a tervezésben végig részt vettek a mi műszaki embereink. Amikor pedig a beruházásra magára sor került, akkor a generálkivitelezők mi magunk voltunk. Tehát addigra olyan műszaki gárdát sikerült itt felnevelni, amelyik magára tudta vállalni ezt a feladatot.

A konzervipar egészében is nagyon gyorsan nőtt az 1960-as években. 1970-ig az ipar egyik legdinamikusabb ágazata volt, együtt futott a gyógyszeriparral, meg néhány műszeripari ággal. Nagyjából ötévenként megduplázta a termelését. Ezen belül is a legdinamikusabb volt a mi fejlődésünk. Pénz azért volt hozzá, mert miután itt megvolt a kezdeményezés, hogy mindig a következő lépcsőre vállalkozzunk, és a többi vállalat számára is tapossuk az utat: erre megkaptuk a szükséges pénzt. Mindig úgy van, hogy valahol ki akarják próbálni, szabad-e befektetni, járható-e ez az út vagy sem, amikor általánosítva akar az országos vezetés következtetéseket levonni. Ez a gyár mindig ilyen leckéket vállalt. Ez a módszer volt az, ami az átlagosnál gyorsabb fejlődésünknek a lehetőséget megadta.

No most a jövedelmek. A jövedelmek mindig valahogy össze voltak kapcsolva a termeléssel. Még a tervgazdálkodás legszigorúbb formáiban is, ha a termelés nőtt, a jövedelem is nőtt. Ha mi ezt a fejlődést viszonylag magas termelékenységemelkedéssel tudtuk megvalósítani, ebből arra is került pénz, hogy a szükséges létszámot foglalkoztassuk, másrészt, hogy bizonyos bérszínvonal-emelkedést is el tudjunk érni. Ez persze viszonylagos, mert 1964–65-ig a gyár tulajdonképpen nagyon rossz bérszínvonalon gazdálkodott. Ahogy az egész konzervipar. Utána lehetett valamit behozni, miután az ipart a népgazdasági terv kiugratta a lemaradásból. De még 1970-ben is a városon belül a Konzervgyár bérszínvonala, hát nem éppen

az utolsó, de úgy a mezőny közepe táján volt, és sok kisebb üzem megelőzte. Azóta sokat javult a helyzet.

Ebben megint kétségkívül szerepe van annak, hogy a termelékenységet sikerült jelentősen növelni. Jöttek ugyanis a bértömeg-gazdálkodás szabályai, amelyek lehetővé teszik, hogy ha gyorsabban nő a termelékenység, akkor több bér használható fel. Bekövetkezett egy olyan helyzet, hogy a vállalat által kitermelt bérfejlesztési lehetőség felhasználásával utolérhetjük Nagykőrösön az élenjárókat, bérszínvonal tekintetében. Ezzel tulajdonképpen ellensúlyozzuk azokat az előnyöket, amiket néhány vállalat velünk szemben élvez. Többek között, hogy ott egy műszakban dolgoznak. Nálunk pedig alapvetően három műszakkal kellett dolgozni. Most a két műszak eléggé jellemző, a három pedig főszezonban, az egyes termékek csúcsidejében elkerülhetetlen. Ez bizony nehéz és sokakat távol tart a gyártól. Sikerült a beruházások folyamán megoldani bizonyos szociális problémákat, munkavédelmi feladatokat, biztosítani a munka kulturáltságának nagyobb fokú emelkedését. Így tudtuk ledolgozni azokat a hátrányokat is, amelyek néhány vállalattal szemben megint csak hátrányba hozták a konzervipari munkát. Mikor a város területén a munkaerőtartalék teljesen megszűnt, mikor már csak a létező munkaerővel lehetett dolgozni, akkorra sikerült a gyárnak korábbi alárendelt helyzetéből – alacsony fizetés, több műszak, párás, vizes munkahely – felemelkednie, a hátrányait ledolgoznia. A gyár ekkorra már normális bérszínvonallal, normális, sőt, a városhoz képest kiemelkedő szociális ellátottsággal, kulturáltsággal rendelkezett.

Más konzervgyárak is megtették persze a lépéseiket hasonló irányban. De vannak speciális nagykőrösi körülmények is. Hogy mi ezt elérhettük, ahhoz hozzájárult, hogy Nagykőrösön a többi üzem bérszínvonala sem túl magas. Ezért viszonylag kétes hely a miénk, hogy itt a legjobban fizető üzemek kategóriájába tartozunk. Mert Nagykőrösön többnyire kihelyezett részlegei vannak anyavállalatoknak, és ez magával hozza a bérviszonyok aránytalanságát: az anyavállalat azzal javítja saját bérszínvonalát, hogy alacsonyabban fizeti a telepet. Néha 30–40%-os a bérszintkülönbség a központ és a nagykőrösi telep között. Hivatkoznak arra, hogy a központban régi, szakképzett gárda van, a legigényesebb munkákat ott végzik stb., bizonyos értelemben van tehát objektív magyarázata a bérkülönbségnek. De hát objektív maradt azért is, mert ott a központ, és bizonyos szubjektív elem is támogatja ezt. Nálunk Nagykőrösön jóformán az

az egész iparfejlődés úgy ment végbe, hogy mindegyiknek anyavállalata van. Önálló minisztériumi vállalat csak mi vagyunk.

Az is lényeges, hogy a gyár indulásakor, fejlődésének első korszakában még meglehetősen nagy tömegű paraszti eredetű, aránylag igénytelen munkaerővel volt dolgunk. De ez az igénytelen korszak az 50-es évekkel lezárult. A 60-as években már az új munkaerőnek a nagyobb része fiatalokból került ki, akik nem dolgoztak soha a mezőgazdaságban – a szüleik dolgoztak ott vagy bárhol másutt... Ez tehát már második generáció volt. Később pedig olyan új munkás, aki a mezőgazdaságban dolgozott, csak mint a fehér holló. A gyerek, az igen, az jön ide. Ez tehát egy más generáció, más igényekkel. No most, ahogy a gyár többet tud nyújtani a dolgozóinak, mint általában a város tudott nyújtani, úgy jelentkezett a szívóhatása is.

Van aztán a gyárnak egy másfajta hatása is a városra. A példa hatása. Amikor a gyárban parkosítottunk és felszereltük a neonvilágítást, ez úgy hatott, hogy néhány év múlva a városi közutak és parkok világításán is meglátszott a példa. A gyári üzemi konyha színvonala megszülte az ilyen szintű ellátás igényét az egész városban. Megjegyzem, mivel legtöbben nem tudtak üzemi konyhát csinálni, sok helyen mi látjuk el őket. Tehát a gyári étterem közétkeztetési feladatot is vállalt. Lényeges, hogy igénykeltő szerepe volt és van most is a gyárnak.

Ami a béren kívüli juttatásokat illeti, beszéljünk először a lakásról, mint leglényegesebbről. Körülbelül ezer lakás épült úgy a városban, hogy valamilyen módon a gyár támogatta. Már húsz-egynéhány éve, ilyen-olyan-amolyan formába támogatjuk a dolgozóink lakásépítését. Hol úgy, hogy lakószövetkezetet alapítunk, hol az építkezésben segítünk, eszközöket, járműveket adunk kölcsön, bontási anyagot juttatunk, később pedig legkorszerűbben úgy, hogy részt veszünk a munkáslakás-akcióban. Közel ezer lakás létesítésében működtünk közre ahogy mondtam. És ezek korszerű lakások, ellentétben a Nagykőrösön létező addigi lakásokkal. Ugye, itt 90%-ban tapasztott, vert fal, döngölt fal, vagy vályogtégla épületek voltak. Komfort abszolút nem volt. A város területén aligha volt néhány tucat komfortos lakás, az is speciális házi komforttal, fúrt kútból, hiszen nem volt vízmű, gázról álmodni sem lehetett. Csatornázás sehol nem volt. A villanyt is csak az 50-es években vezették ki néhány külső utcába. Az új közművesített lakásoknak tehát csaknem a fele a gyár valamilyen támogatásával jött létre.

A város korszerűsítésének más vívmányai is vannak, amiben a gyár se-

gíteni tudott. A város úgy kapott szennyvíz-gerinccsatornát, és egyáltalán úgy tudta elkezdeni a szennyvíz elvezetését, hogy a gyár a rekonstrukció során olyan műszaki megoldást választott, hogy keresztülmegy a város alatt a saját szennyvizével. Nem a legrövidebb úton visszük tehát ki a saját szennyvizet a városból, hanem belementünk egy kombinált beruházásba, hogy a városi szennyvíz elvezetését is megoldjuk perspektivikusan. Így aztán a tisztítás is közös feladat, illetve a gyár vállalja, a közületek fizetnek csak némi hozzájárulást. A szennyvíz a határ északi felébe, termelőszövetkezeti területre megy ki, és ott majd egy nagy öntözőrendszer szolgálatába kerül. Amikor a gerinccsatorna épült, 30 millió forint körüli beruházás volt ez, és ebből körülbelül 23 milliót a gyár fizetett. Gyakorlatilag erre az egész város ráköthető. Úgy van méretezve, hogy ha már mindenütt közművesítve lesz, akkor is el tudja vinni a város szennyvizét.

Hasonló módon tudtuk segíteni a gáz bevezetését. Nekünk a gázfelhasználásunk folyamatos. A háztartásoké szakaszos. A fűtéshez a gáz télen kell, nálunk a nagy fogyasztás nyáron van. Úgyhogy az országos cég azzal a feltétellel volt hajlandó felajánlani a gáz városi bevezetését – arról a gázvezetékről, ami Szegedről indul, és Lajosmizsén át megy fel –, hogyha a gyár beköt rá. Ehhez az kellett, hogy olajról átálljunk gázra. A gyár szükséglete körülbelül négyszer-ötször annyi, mintha a város egésze gázzal fűtene és főzne. Tehát, amikor mi megvalósítottuk az átállást, akkor lehetett egyidejűleg bevezetni a városba a gázt. Ilyen kölcsönhatásokkal fejlődött a város és a gyár, és így teremtődött meg a közművesítés, ami a városiasodásnak a legfontosabb előfeltétele."

Végül visszatértünk a gyár műszaki gárdájának kérdéseire, és annak magyarázatát kértem az igazgatótól, hogy a fiatal műszaki garnitúra stabilabb, mint az ország legtöbb üzemében.

„Ahhoz, hogy egy műszaki gárda valahol megmaradjon, az kell, hogy a fantáziáját ki tudja élni. Tehát egyrészt legyen előrehaladási lehetősége, legyen megfelelő jövedelme, és legyen perspektívája. Ha ez van, akkor gyakorlatilag minden van, akkor nem probléma a dolog. Ez a nagyvállalati keret önmagában megadja a stabilitás feltételeit. A jövedelmeket biztosítani kell, ezt folyamatosan biztosítottuk is. És az előrehaladás lehetőségét is. Azzal, hogy nem hozunk kívülről embereket. Tehát a vállalat felfutási szükségletét alapvetően belső erőkből, gyáron belüli előrehaladással biztosítottuk. Ez a magyarázata annak, hogy sokan, akik például nyolc álta-

lánossal kezdtek, eljutottak az egyetemig. Megfelelő képzettséggel ki-ki a megfelelő helyre kerülhetett.

Ennek persze az volt az alapvető feltétele, hogy maga a gyár is szüntelenül fejlődjön. Újabb és újabb nagyságrendre kellett áttérnünk. Ha mi megálltunk volna a középüzem szintjén, akkor nem kellett volna további káderekről, magasabb képzettségű emberekről gondoskodni. Tehát magának a gyárnak fejlődési igénye szülte a továbbképzést, és ugyanez egyúttal lehetőséget is teremtett, hogy továbbképzés után megfelelő helyet kapjon mindenki. Az embereket nem elég bérrel megfizetni, hanem hosszabb távon, emelkedési perspektívával lehet igazán érdekeltté tenni. Ez már azokra a segédmunkásokra is vonatkozik, akik előbb-utóbb szakmunkássá képezhetik magukat... Olyan jövedelemkülönbségek vannak az egyes fokozatok között, amelyek nemcsak adott szinten tartják az embereket, hanem előrehaladásra, továbbtanulásra is ösztönöznek. Így aztán nem kell valamilyen ettől független jókívánságokkal hajtani őket. Évente többen jelentkeznek szakmunkásképző tanfolyamra, mint amennyit felvehetünk. Évente többen jelentkeznek technikus minősítőre, szakközépiskolai átminősítőre, mint amennyinek támogathatjuk a felvételét. Tehát mércét tudunk alkalmazni, mert válogathatunk. Csak azt támogatjuk, aki munkájában rendes, aki már bizonyos ideig bizonyított.

AZ ÚJ MUNKÁSÉLETFORMA VÁLTOZATAI

Három nő a Konzervgyárban

A Konzervgyár csakugyan nagyon mélyen avatkozott be a város életébe. Alig van család, amelynek egy vagy több tagja hosszabb-rövidebb ideig ne dolgozott volna itt. A családoknak legalább fele egy vagy több szálon ma is a gyárhoz kapcsolódik. A Konzervgyár technikai fejlődése, a munkakövetelmények és keresetek, hatáskörök és irányítási szintek átalakulása során igen sok család helyzete változott.

Hogyan mutassuk be a mezővárosi munkáséletforma kialakulási folyamatát? Egyrészt kézenfekvő, hogy nemzedékek szerint különböztessünk meg itt is típusokat, mert világos, hogy másként és másként formálta a gyár az 1940-es években vonzáskörébe került és azóta ott dolgozó férfiak és nők sorsát és másként azokét, akik az 1965–70-es rekonstrukció után kerültek az üzembe. De a nemzedéki bontás itt kevésbé kielégítő, mint a maradék parasztság, a tanyaiak esetében. Az üzem világa kezdettől segédmunkásokra, szakmunkásokra, középszinten és felső szinten képzett vezetőkre tagolódott. A tanultságnak, a tanulásra való hajlamnak és képességnek egyre növekedett a szerepe. Igen eltérő pályák formálódtak aszerint, ki, mikor, milyen mértékben kapcsolódott be a szakmai ismeretszerzés, a szakiskolázódás áramlatába. Tanultság és gyakorlat meg a személyes tulajdonságok bizonyos ötvöződése meggyorsíthatta az egyén üzemi emelkedését, rendkívüli karriert is eredményezhetett. Mások pedig, mert későn indultak, vagy mert nem tanultak, a pálya szélére szorultak. Minden nemzedéken belül nagy a szóródás emiatt. Tetten érhető az újféle szelekció, amelyet az üzem követelményrendszere hoz magával.

A Konzervgyárban ma is több nő dolgozik, mint férfi. Ezért is indokolt, hogy idősebb nőkkel kezdjük a pályatípusok bemutatását. Vegyünk előre hármat. Talán a három együtt érzékelteti, milyen mélyről merített a Konzervgyár, és miféle erőket kapcsolt be a maga emelkedésébe.

Kezdjük B. nénivel, aki 1973 nyarán ment nyugdíjba. 55 éves. De már

minden erejét kiszívta az örökös munka. Meg a tíz gyerek kihordása, gondozása, három kicsi eltemetése, a többi hét felnevelése.

1918-ban született. Apja, anyja meghalt még abban az esztendőben. A házaspár, akikhez csecsemő korában került, éppen olyan szegény volt, mint a szülők. Egy vak ember és asszonya, aki fát és gombát szedett az erdőben, meg libát tömött. Írástudatlan emberek. Nem csoda, hogy nem erőltették a kislány iskoláztatását. Segített gombát szedni, rőzsét hozni, libát őrizni, nagyobb lányka korában pedig kijárt a Konzervgyár spárgatelepére. Ennyit mond el fiatalkoráról. 1939-ben hozzáment egy szomszéd fiúhoz; 1940 és 60 között tíz gyereket hozott a világra, hét megmaradt. Miből éltek? Főképp szőlőmunkából: szőlőt vállaltak részes művelésre. De férje fiatalon beteges lett, megnyomorította az érszűkület. Az 1950-es években pár évig kint laktak a Feketén, tanyában. A Szabadság Tsz-ben dolgoztak. De hamarosan be kellett jönniök a városba. A férfi már munkaképtelen, és nemsokára el is veszti fél lábát. Meghúzták magukat előbb albérletben, egy viskóban. Néhány évvel ezelőtt sikerült aztán 8000 forintért megvásárolniok egy roskadozó szoba-konyhás házat. A telek nem az övék, a gazda csak a házat adta el. Villany nincs. A hét gyerek közül egynek sem tudtak szakmát adni a kezébe; a nyolc általánost sem mind végezte el. Ha lakásviszonyaikra gondolunk, érthető, miért menekült mindegyik a családi otthonból, mihelyt tehette.

Az asszonyt 1963-ban vették fel a Konzervgyárba, segédmunkásnak. 45 éves korában.

Voltam a zárócsoportban, akkor tetőztem, gumiztam, gyűrűztem, akkor a lányokkal szalagon is dolgoztunk vagy fölraktam. Az üvegmosóban is voltam, meg mindenütt. Kint voltunk a préstelepen, ott préseltük az almát a Konzerv IV-ben, ott ahol a tartályok vannak. A szabad ég alatt volt. Nemcsak nyáron, télen is január–februárig voltunk ott... Hát pufajkánk volt, a kezünkre meg alul húztunk pamutkesztyűt, a tetejére meg olyan nagy gumikesztyűt, könyökig érőt. Mert ott olyan rostély volt, és arra tettük rá a keretet, és arra a fehér terítőruhát, és akkor abba eresztettük le az almát. Én engedtem le az almát, és akkor elterigettük, ráterigettük így a ruhát, akkor rá a rácsot, mögen rá a keretet, így ment sorba. Huszonkettőt raktunk egymás tetejébe. És akkor nekünk köllött férfi segítséggel betólni a prés alá. Az úgy összenyomta, és a levet engedte ki... Hát jó volt ottan, sokat is kerestünk vele nagyon. Majdnem kétezer forintom is megvolt

havonta... Szabad szombat ott nincsen, akkor még nem volt. Menni köllött még vasárnap is. Télen is. És három műszakban volt.

Hűségesen és engedelmesen dolgozott.

Hát ha én nem is helyeslem, hogy nem vettek be a brigádba, de én nem szóltam, tetszik tudni, annyira elnyeltem azt, én nem viszálykodok senkivel. Én mindig csak ügyeltem, hogy ne legyek olyan fölösleges, és ne legyek olyan, hogy jaj hát énnekem minden bajom. Ha nem is vettek be, én megelégedtem, jól van. Kedvesek voltak egyébként a lányok hozzám, nagyon szerettek, mert ha valamit köllött csinálni, tessék szíves lenni, szóval szépen beszéltek, de én is viszonoztam, mert nem vagyok olyan mérges természetű, nem vagyok veszekedős... Tíz év alatt, sokkal együtt küszködtünk éjjel-nappal, és megvoltunk szépen.

Dicséri a munkatársait, akik mikor végül észrevették, hogy a munka nehéz már neki, segítettek vagy kivették a kezéből, és mást állítottak oda helyette.

Eljárt mindenféle társadalmi munkára, kommunista szombatra, vietnami műszakra: a munkaértekezleteken és szabad pártnapokon is megjelent. Végül is egy sereg műveletről megszerezte az alapfogalmakat, és nem kevésbé saját ügyének fogta fel a konzervgyártást, mint sok szakmunkás. De kora és írástudatlansága miatt a gyári közéletből is kiszorult.

Nem is nagy szükség volt énrám a pártban, a szervezetben, mert se írást nem tudtam, meg nem tudtam volna én úgy eljárni tanulni, szemináriumokra, én annyira nem tudok írni-olvasni. Másképp lehet, hogy beléptem volna. De ugye nem tanultam, aztán féltem volna attól is, hogy nem tudok úgy beszélni se, ahogy kell.

Pár éve volt már a gyárban, amikor megállapították, hogy tüdőbeteg. Szanatóriumba utalták. Két évig csak a táppénzt kapta. Ezalatt végképp széthullott a család: a nagyobb lányok elköltöztek, ki Kecskemétre, ki Pest mellé, a kisebbet állami gondozásba kellett adni, intézetbe, mert „nem volt otthon az anyja, az apja meg nem bírt vele, hát elkezdett csavarogni". Ez az egy lány tanulhatta ki a textilgyári szakmák valamelyikét – éppen mert állami gondozásba került. B. nénit meggyógyították. Újra

dolgozhatott. Bírja vagy nem, maga sem tudta, de szerette volna bírni. Ismét vállalta a három műszakot és a nehéz munkát is, míg aztán a csoportvezető rá nem jött, hogy ezt már nem várhatják el tőle. 1973 júniusában nyugdíjba küldték, havi 700 forinttal.

Könnyes szemmel emlegeti, milyen szépen búcsúztatta el a brigád. Vettek neki blúzt, vázát, virágot. De villany máig sincs a házikóban, jóllehet a lakás a városban van, és nem sokból állna bevinni a vezetéket. Hárman élnek most ott a féllábú öregemberrel és egyik elvált fiával, aki ugyancsak fogyatékos munkaképességű. Amit a fiú keres, nagyrészt elmegy a gyerektartásra. Ilyen sors is van a Konzervgyár közelében.

Hasonló osztályhelyzetből indult egykor a D. család. D. Mária ma a gyár adminisztrációjának egyik vezetője. Ez a példa is jelzi, mennyi eltérő személyes képesség, családi kultúra és törekvés rejlett az egykori nincstelen parasztság tömegében.

D. Máriának már a dédapja is olyan ember, aki nem hagyja magát; a múlt század 80-as éveiben az elsők között vállalt a távoli homoki szőlőkben feles telepítést. Négy holdat fordított meg egy gazdának, hogy amikor termőre fordult a szőlő, két hold az övé legyen. De mert sok gyereke volt, a következő nemzedékben elölről kezdődött a küzdelem a megkapaszkodásért. D. Mária nagyapja télen erdőt járó, tavasszal szőlőt nyitó, nyáron részes arató mezei munkás volt. A háború alatt politizálni kezdett, és 1919-ben tagja lett a direktóriumnak. Az ellenforradalom internálta, és egy év után szabadult. Úgy emlékeznek rá a családban, mint akit tönkretett ez a törés: amíg élt, semmihez sem nyúlt. A felesége, D. Mária nagyanyja tartotta fenn a családot; vajat, tejfölt, túrót hordott fel Újpestre. Minden héten kétszer tette meg az utat, s e fáradságos kofálkodás hasznából nevelte fel három gyerekét.

Már a nagyapa direktóriumi tagsága és összeroppanása is sejteti, milyen ambíciók feszültek e családban. D. Mária anyja egy Európát járt rézműveshez ment feleségül, aki az 1910-es években Németországból mint szocialista, egyben mint adventista tért haza. Német nyelvű Bibliáját olvasgatva szolgált 19-ben a magyar Vörös Hadseregben. A forradalom megbukott, maradt az adventizmus. D. Mária anyja ugyancsak a szekta tagja lett. Amikor férjét elvitte a tüdővész, ő lépett a helyére, s éveken át mint vándor prédikátor járta az országot. 34-ben hazaköltözött két gyerekével – egyik 12 éves volt, a másik 14 – Nagykőrösre, mert a válság a szektát is végső nyomorba sodorta. Ez a néni ma is adventista, s amennyire elnehezült öregsége engedi, ma is terjeszti a közeli megváltás remé-

nyét. Ő maga is ír vallásos elmélkedéseket – most már abban a szép kertes házban, amelyet lánya épített fel a 60-as években.

Ami magát D. Máriát illeti, ő ugyancsak megtartotta a hitet, amiben nevelődött. A bátyja más útra tért, ma ő Nagykőrös egyik legjobban kereső kisiparosa. Mindketten eleget örököltek nyugtalan szüleik tehetségéből. De Mária még ipariskolát sem végezhetett, hat elemi után el kellett mennie szolgálni. 1935-től 44-ig a Konzervgyár egyik akkori vezetőjének családjánál cselédeskedett. A szolgálati lakás a gyár területén volt. Így ismerkedett meg a konzerviparral.

1945 után első dolga volt, hogy beiratkozzék a középiskolába. Elvégezte a Dolgozók Tanítóképzőjét. De mert mindenki tudta, hogy adventista – soha nem titkolta –, diplomát kapott ugyan, tanítói állást nem. Ekkor fordult a Konzervgyár igazgatójához. Az igazgató sem ekkor, sem a későbbi előléptetések során nem tartotta akadálynak Mária vallásosságát. Azt sem, hogy a szekta rendjének megfelelően szombaton nem dolgozik. Egyéni munkarendet alakíthatott ki, már mint könyvelő, majd osztályvezető-helyettes; más napokon dolgozza le a szabaddá tett szombatot. Neki már akkor megengedték ezt, mikor szó sem volt még üzemi szabad szombatról. Kevés gyár van, ahol a szigorú munkafegyelem követelményét ennyire egyeztetni tudják az egyéni mércével. Világos volt, hogy D. Mária nem él vissza a neki nyújtott kedvezménnyel.

Gyári pályája töretlen. Éppen olyan odaadóan végzi, amit rábíznak, amilyen lelkiismeretes minden más dolgában, hitében és élete hétköznapjaiban is. Sosem ment férjhez. Örökbe fogadott két állami gondozott kisfiút. Másfél évtized alatt mindkettőt eljuttatta az érettségiig.

1961-ben kapcsolódott be az első gyári munkáslakás-akcióba. Tőle tudjuk ennek történetét. A rekonstrukció előkészítéséhez tartozott, hogy sok épületet lebontottak a gyárban. A bontási anyag lett a munkáslakás-építő társulat egyik alaptőkéje. Érdekes, hogy ezt a tizenegy házat, a tormási szőlők helyén kollektíven építették fel, mindnyájuk részvételével, éspedig úgy, hogy senki sem tudta, melyik ház lesz az övé. Végül sorsot húztak. A költségek jelentékeny részét a gyár fedezte és előlegezte. Onnan kaptak a bontási anyagon kívül szállítóeszközt és sok egyebet is. Mindössze 22 ezer forintot kellett kinek-kinek letennie. Így jutott élete derekán D. Mária is háromszobás összkomfortos családi házhoz.

Nehéz egy-két beszélgetés után hitelesen jellemezni azt a világszemléletet, amiben együtt van a szegényparaszti múlt, az egykor nehezen viselt cselédsors emléke, a prófétikus vallás parancsainak és szigorú erkölcsi

normáinak tisztelete, a gyárban tapasztalt gyors fejlődés ismerete, a személyes felelősség a gyári tervezés és szervezés munkájában, a tömegélet átalakulásáról szerzett és lelkiismeretesen átgondolt tapasztalat. Ritkán találkozni olyan tárgyilagos emberrel, amilyen ez a mélyen vallásos nő.

A mindennapi gyári munka, a háztartási és kerti tevékenység, az aktív vallási élet fegyelmében találta meg önmagát. Sajátos kultúrában él, amelynek a gyári ismeret, a vallás, a zene, a költészet egy-egy alkotórésze. Ezt az életformát, ezt a kultúrát nem a gyár teremtette meg. Nagyobb része van benne a szegényparaszti múltnak és annak a feszültségnek, amely D. Mária apjából annak idején egyszerre formált forradalmárt és adventistát. De a gyár érdeme is, hogy tartalmas munkát, pályát és életre szóló biztonságot talál keretei között ez a rendkívüli ember.

B. néni és D. Mária: szélsőség a maga oldalán. Az egyik írástudatlan szegényasszonyként alkalmazkodott a gyári munka követelményeihez, a másiknak a gyár is segített, hogy a maga módján formálja meg magas szintű értelmiségi életét. Az igazi gyári asszonypálya nem az övék, hanem például P. Istvánnéé, aki negyed évszázada dolgozik az üzemben.

A háttér itt is városi agrárproletár család. Nyolc gyerek közt ő volt a legidősebb; a család tanította szorgalomra. 16 éves korában, 1941-ben jött a gyárba. Mindent megtett, hogy kitüntesse magát, és megtartsák télire is. Nagy emléke, hogy már az első hetekben felfigyeltek a vezetők, mennyivel több barackot hámoz, mint a többiek. Így indult gyári karrierje. Hálával emlékezik az egykori Gschwindt-gyár némelyik vezetőjére is. Összeadatták a pénzt, hogy ez a sok apró testvér mellől bejáró szegény lányka is részt vehessen egy vasárnapi kiránduláson. A főnök elnézte neki, hogy gyakorlatlanul zárógépet kezeljen, el is rendelte, hogy tegyék át gépre. Valóban sikerült bekerülnie a kevés kiváltságos közé, akiket télen is megtartottak.

A másik élmény, amiről szívesen beszél: az államosítás. Személyes emléke, hogy 1949-ben mindenki számára megnyitották az üzemi strandot, ahol addig csak a tisztviselők fürdőzhettek. Az államosítás után, az 1950-es évek elején beszélték rá, hogy végezze el az általános iskolát. Majd a legelső turnusban beíratták a szakmunkás-tanfolyamra. Később még egy tanfolyamot járt, már mint csoportvezető.

A gyárban sok csoportvezető van, mivel a csoport a munkaszervezet elemi egysége. Rendszerint szakmunkások, nagy tapasztalattal. Az idősebb csoportvezetők között külön típus az, amit P. Istvánné képvisel. Itt kezdte, itt lett segédmunkásból betanított, majd szakmunkás, itt bizonyí-

totta be, hogy lelkiismeretes és pontos, és hogy mások munkájának irányítására is alkalmas. Több, mint húsz éve végzi ezt, miközben a munkafolyamat, a technika sokat változott.

1950-ben ment férjhez. Férje a Konzervgyárban ács. Ketten együtt 5000 forinton felül keresnek. Két gyerekük van, a nagyobbik lány a gyár szakmunkása már.

P.-né fiatalabb testvérei hosszabb-rövidebb ideig ugyancsak a Konzervgyárban dolgoztak, vagy most is itt dolgoznak. Az egykori szegényparaszt-família jól megvetette a lábát az iparban. A testvérek 35–50 évesek; ma már mindegyiknek háza, némelyiknek autója is van.

P.-ék maguk 15 évig bérben laktak szoba-konyhás házrészben. Mindössze havi 30 forint volt a hatóságilag megállapított lakbér. Éveken át gyűjtötték a pénzt saját házra; 1968-ban el is készült. Rengeteg saját munka van benne, hiszen a férj ács. Segítettek a testvérek is, ahogy szokás: viszontsegítség reményében. Büszkén mondja el, hogy az a nyolc ház, ami egy évtized alatt tesvéreinek, rokonainak felépült, az egész család közös munkája nyomán állt elő: keresztül-kasul segítették egymást pénzzel és munkával. Míg némelyik família – főképp a legelesettebbek, mint az imént megismert B.-ék – úgy próbál kievickélni nyomorából és lealázottságából, hogy menekül a világ négy tája felé, mások szívósan itt maradnak, és bizonyítják, hogy megállják a helyüket. P. Istvánné, a legidősebb nővér nyitotta ki a kaput testvérei előtt is a gyárban, és alighanem az engesztelhetetlenül szívós gyarapodás felé is ő mutatta az utat.

Több, mint 20 év óta majdnem mindig három műszakban dolgozott. Pedig: „A három műszakot sosem lehet megszokni. Szezonban egyszerűen képtelen vagyok kialudni magam, és mire véget ér ez a három hónap, mindenem fáj, beteg vagyok." De csinálja, mert ez a dolga. Érződik, mennyire azonosult hosszú munkásévei alatt az üzemmel. Olyan határozottan jelenti ki, hogy szereti a gyárat, szereti a gépeket, szereti, amit csinál – nincs okunk, hogy kételkedjünk. Tiszta képe van arról, mennyit fejlődött az üzem, mióta először betette a lábát.

Pár éve szokás, hogy az összeszokottabb brigádok – különösen ha igényt tartanak a szocialista brigád címre – közösen járnak kirándulni, még Budapestre is, színházba is. A gyár a 70-es évek elején autóbuszt is vásárolt, amelyet mindig az használ, aki bejelenti igényét. P. Istvánné igen aktív az ilyen ügyekben. Maga is szeret kimozdulni a városból, s a pesti színházat, operettet úgy éli át, mint régi vágyainak teljesülését: ide is eljutottunk végre! Csoportvezetőként azon van, hogy asszonytársait,

kik fiatalabbak nála, és többnyire a házépítés, az első gyarapodás lázában élnek, bevonja ebbe az élményvilágba. Szervezett már kirándulást Egerbe és a Mátrába, a Balatonhoz, Sopron vidékére. Többször vitte a csoportját – néha a maga zsebéből előlegezve a befizetendő összeget – Pestre. Jártak az Operettszínházban, a Vidám Színpadon, a Körszínházban, megnézték a Jégrevüt. Ez is erősíti P.-né jóérzését: igazán a helyén van és megteszi a magáét a munkán kívül is, hogy kinyitogassa munkatársai szemét és közelebb hozza őket az új világ kötelességeihez is, élvezeteihez is.

A felszabadulás után, még lánykorában a szociáldemokrata pártba iratkozott, mert oda hívták ismerősei. Élénk emlékei vannak, milyen előadások, táncos ünnepségek zajlottak az egykori Ipartestület székházában. A két munkáspárt egyesülésekor került át a Magyar Dolgozók Pártjába. Később azonban kimaradt. Az 50-es években távol esett tőle a politika, az országos is, az üzemi is. De később, ahogy szakismeretei, üzemi tapasztalatai növekedtek, és csoportvezetői hatásköre megszilárdult, érdekelni kezdte. Ismét belépett a pártba; azóta is tagja.

P.-né és a gyár viszonyát tömören összegezhetjük: kölcsönös megbecsülés. Nemrég ki is tüntették, megkapta az Élelmiszeripar Kiváló Dolgozója oklevelet, jelentékeny pénzjutalommal. Ő pedig úgy tekint a gyárra, mint ami megérdemli igazi tiszteletét.

Tagadhatatlan, a kölcsönös megbecsülésben kétoldalú józan érdek is működik. A gyárnak pontosan az ilyen emberek a legmegbízhatóbb támaszai. Másrészt P.-né és sokan mások csakugyan a gyárnak is köszönhetik, hogy a parasztságból, a szegénységből kiemelkedtek, biztos anyagi és társadalmi helyzetbe kerültek. A gyári munkások átlaga fölé vitte őket hosszú üzemi munkájuk, szakmai tanultságuk és feltétlen megbízhatóságuk. Hatáskört és rangot a gyártól kapott az egykori városszéli szegények leánya.

De nem egyszerű, még kevésbé rideg érdekviszony ez. Igazi megbecsülés mindkét oldalról, bensőséges vonásokkal: személytől személyhez szóló elismerés, szolidaritás, kölcsönös segítőkészség. P.-né nemegyszer bizonyította, hogy minden áldozatra kész, ha a gyár rendkívüli erőfeszítést kívánt. S ez nemcsak a gyárhoz mint intézményhez fűződő viszonyából ered, hanem – mint sokféle módon kifejezte – abból a felfogásból is, hogy „az ember nem hagyhatja cserben a jó főnökeit". S ezek a főnökök is többet látnak benne, mint az üzemi rendszer használható fogaskerekét. Ismerik lánykorától, szemmel kísérték élete minden fordulatát; ők voltak azok, akik tanfolyamra küldték, előléptették.

A kölcsönös megbecsülés személyes viszonylataiban – mint a gyár sok más emberi kapcsolatában – kétségkívül jelen van a mezőváros társadalmi beidegzettsége is. Mert P.-né, akár tudja, akár nem, ma is hasonló tisztelettel néz fölötteseire, a nagy tudású és bevált vezetőkre, mint egykor azokra, akik a Gschwindt-cég nevében fölvették, és kivételes szorgalmát látva, télire is megtartották. Ami pedig a vezetőket illeti, ők is önkéntelenül számításba veszik, hogy az ilyenféle munkásasszony egész sorsával a gyárhoz kapcsolódott, és biztonságáért, emelkedéséért rendkívüli módon hálás, személy szerint nekik is. A hűség és hála kapcsolata mindkét oldalon megőriz valamit a múltból: a függés és az eredeti társadalmi helyzetkülönbség elemeit. Tudomásul kell vennünk, hogy ebben a nemzedékben ez még kiirthatatlanul jelen van.

A szakmunkásnak és gyári csoportvezetőnek ez a típusa éppúgy korszakhoz kötődik, akár a mezőgazdasági nagyüzemben a szegényparasztból előléptetett és emelkedéséért élethossziglan hálás öreg brigádvezetőé. Helyébe a fiatal szakmunkásgárda olyan tagjai lépnek, akik tárgyilagosabban fogják fel az ember és a gyár, az egyén és a szakma viszonyát. Több bennük az önérzet, kevesebb a hála. Több a szakma szélesebb mezőire kitekintő készség, a mozgékony továbbemelkedés hajlama, és kevesebb a személyes elkötelezettség. S ez rendjén van így.

Ambíciók és korlátok: egy szakmunkás az idősebbek közül

K. Sándor üzemfenntartó lakatos is több mint 20 esztendeje dolgozik a Konzervgyárban. Csakhogy ő már szakmunkásként került ide, mégpedig több szakma bizonyítványával a zsebében. Igen jól tudja, hogy másutt is boldogult volna.

A gyáriakkal készített interjúk nagymértékben különböznek aszerint is, hogy az üzemben beszélgettünk-e valakivel vagy a lakásán. Az otthoni beszélgetés többnyire tartalmasabb, őszintébb, részletesebb. Bekapcsolódik a házastárs, és ketten, kétfelől világítják meg egyik-másik kérdést. Abban a környezetben látjuk az embert, amelyet maga teremtett. Ilyen beszélgetést sikerült folytatni K. Sándorékkal is.

A Konzervgyár hamar magához rántotta a mezővárosi iparosok olyan fiait, akik a család pályáját folytatva az iparban maradtak. K. Sándor szeretett volna tovább tanulni és képessége meg is volt ehhez. Vonzotta a technika is, a képzőművészet is. Polgárista korában, amiből az első két

osztályt a régi rendszerben járta, a harmadikat és a negyediket már a felszabadulás után végezhette el, a legjobb tanulók és rajzolók közt szerepelt. De öten voltak testvérek, az apja pedig szegény szabó. Így aztán a háborút követő években le kellett mondania továbbtanulási reményeiről. Örült, hogy felvették inasnak a város egyetlen műszerészéhez. Majd Pestre ment, és 1947–48-ban, ahogy akkor a szükséglet hozta, átállt esztergályosnak. Végül is lakatos lett a Konzervgyárban 1950-ben, amikor a gyár erősen kereste az ilyen szakembert.

Felesége szülei megmaradtak a paraszt, a fuvaros és a kofa lét határán, mint annyian a kőrösi kisemberek közül. A felszabadulás után földbérlettel és szőlővel foglalkoztak. Később az apa segédmunkás, az anya takarítónő lett a Konzervgyárban. Itt négy gyerek volt; jellegzetes átmenet a sokgyerekes szegények és az egy-két gyerekkel beérő jobbmódúak között. A leány ugyancsak szívesen tanult volna, de erre majd csak asszonykorában teremtődött meg a mód. Egy ideig ő is a Konzervgyárban dolgozott, majd régi vágyának engedve, egészségügyi tanfolyamot végzett, és már mint asszony, áttérhetett az ápolónői pályára.

A férfi, akiből szerencsésebb esetben – mondjuk egy évtizeddel később – mérnök lehetett volna, most kiemelt helyzetű lakatosa a gyárnak, ki a finom munkákat, a különös hozzáértést és invenciót kívánó javításokat végzi. Az asszony, aki szíve szerint orvos lenne, előbb a gyári rendelőben ápolónő, néhány év óta a szakközépiskola keretében látja el a beteg gyerekeket, és segít az orvosnak a 750 fős kollégiumban. Mindkét oldalon a család előzetes pályája halmozott fel egyfajta áttörési ambíciót, de meg kellett alkudniok az 1945–55 közötti időszak realitásaival. A gyár és az iskola megadta azt a kifutási teret, ami középütt húzódik eredeti vágyaik és a korábbi lehetőségek között. Mind a ketten kiemelkednek a maguk vonalán. Életformájuk közelebb áll a technikus, értelmiségi életvitelhez, mint paraszt és iparos elődeik életmódjához.

K. Sándor büszke mestere a speciális gépeknek; addig tanulmányozza a külföldről érkező új berendezést, amíg tökéletesen ki nem ismeri. Nem fog ki rajta a technika. Többször kínáltak vezető beosztást neki, nem vállalta, mert nem tud s nem is akar embereknek parancsolni. Engedékenynek, barátkozónak, lágy szívűnek ítéli magát. „A vezetésre születni kell", mondja, ő nem erre született. Több, mint 20 éve járja az üzemet, mindenről tud. És meg is van a véleménye minden intézkedésről, minden vezető képességeiről, stílusáról, eredményeiről és hibáiról. De csak annyit mond el, amennyi saját ítélete szerint rá tartozik. Alig van valaki, akinek maga-

sabb lenne az órabére, mint neki. Ezt nem akarja veszélybe sodorni? Életfelfogásából következik, hogy csak azzal törődjön, ami hatáskörébe vág, és minden egyebet mások dolgának minősítsen. Nem óhajtja nyugalmát kockáztatni.

Ősztől tavaszig napi 8 órát, tavasztól őszig 12 órát tölt az üzemben. Nyáron 4000 forint fölött, télen 3000 körül keres. Felesége keresetével együtt elég a kiegyensúlyozott élethez. Ha kilép az üzemből, leveti gondját. Van néhány hobbija, első a fényképezés. Szeret utazni, kirándulni, és szenvedélyesen készíti a diákat. Ebben a műfajban próbál szépet alkotni.

Az asszonyt az egészségügyi pályához elsősorban az vonzotta, hogy emberekkel kell foglalkozni. Szereti kollégiumi munkakörét. Büszke, hogy sok fiatal fordul hozzá bizalommal. Úgy véli, ő a kollégiumban a lányok bizalmasa és segítője.

Korán jutottak modern lakáshoz: az első szövetkezeti építkezésbe kapcsolódhattak be, a gyár segítségével. Alig 20 ezer forintjukba került a kétszobás, összkomfortos új lakás, miután néhány esztendőt albérletben húztak ki. Jóval többet költöttek berendezésre. Mind a két szoba – az egyik a felnőtteké, a másik a 11 éves kisfiúé – nagyvárosi szintű. Néhány kovácsoltvas tárgy viseli a gazda keze nyomát. A háztartást mindennel felszerelték, amivel lehet.

K. Sándornak négy testvére volt, az asszonynak három. Nekik egy gyerekük van. Nem akarják, hogy munkás legyen. Örömmel fedezik fel benne a nyelvtehetséget, a történelem és régészet iránti érdeklődést, a világ megismerésének hajlamát. Máris elküldték egy hónapra Ausztriába, ismerősökhöz, hadd lássa a világot. 73 nyarán azt latolgatták, beírassák-e a fiúcskát külön angolra, vállalva az óránkénti 25 forintos nyelvtanári honorárium terhét, vagy várjanak még egy-két évet ezzel. „Megadunk neki mindent, amit mások, magasabb helyzetben levők megadhatnak, legyen belőle tanultabb ember, mint mi vagyunk." A feszengés abban a társadalmi helyzetben, amelyet korlátozottnak éreznek, megmutatkozik a gyerekkel kapcsolatos elképzelésükben. Ezért is törvényszerű, hogy ilyen családban ne legyen több egy-két gyereknél. Sem a szülők időbeosztásába és költségvetésébe nem fér bele több, sem ambícióik ama világába, ami a gyerek jövőjéhez fűződik.

Fiatal pár. A beérkezés ára.
Miért feszengenek?

S. Imréék 1973-ban, a beszélgetés idején 27 évesek. Öt éve kerültek össze. S. Imre apja iparos volt, akit a gazdasági válság kibillentett az egyszemélyes önállóságból; később összeszedte magát, de az 50-es években hátat kellett fordítania gyengén jövedelmező szakmájának. Utolsó éveit mint éjjeliőr töltötte. A mama elég korán beállt a Konzervgyárba, és hogy férje helyett is keressen, elvégezte a szakmunkás-tanfolyamot. Ma is ott dolgozik, a főzeléküzemben csoportvezető. A három gyerek pályája, köztük Imréé, az ipar felé kanyarodott. Lakatosnak tanult, eleve azzal, hogy a Konzervgyár munkása lesz. Közben, mivel a legjobb tanulók közé tartozott, meglegyintette a továbbtanulás vágya. De szülei lebeszélték, és ő belenyugodott, hogy lakatos marad.

Az asszony nagyszülei parasztok, apja postás, de tulajdonképpen ők is proletárok. Szoba-konyhás lakásban nőtt fel hetedmagával. Édesanyja ugyancsak a Konzervgyárba jár, de segédmunkás maradt. Az idősebb testvérek is gyárban kezdtek.

Mindkettejük pályája szélesebb rétegre jellemző. A 60-as években növekedett a Konzervgyár szükséglete beállító és karbantartó gépi szakmunkás iránt, s ekkor került ide jó néhány fiatal. Sokak számára kielégítő pálya ez, mert meglehetősen magas a kereset, és a munka nem egyhangú; önállóságot igényel. Egy frissen végzett lakatos számára kellemes környezet a gyár, rengeteg lány és asszony között mozoghat, és ha valamely gép elromlik, tőle várják a megváltást. Mindenki kedvence lett az egyébként félszeg, szerény S. Imre, aki már tanuló korában kitűnt találékonyságával, újító hajlamával.

A lány számára a 60-as években már nem zárult le az iskolázódás azzal, hogy belépett gyárba. Nyolc általánossal került be, de megengedték, hogy munkája mellett esti gimnáziumban tanuljon és érettségizzen. (Akkor még támogatta a gyár a gimnáziumi tanulást is, később már csak a szakközépiskolai tanulmányokhoz nyújtott segítséget.) De az érettségi nem volt elég annak, aki a gyárban akart előlépni. Utána rövidített tanfolyamon 7 hónap alatt végezhette el a szakmunkáskurzust. Persze nagy erő, kitartás, szívós akarat kellett, amikor a háromműszakos munka mellett éveken át heti három nap iskolába járt, emellett otthon kisebb testvéreiről is gyakran gondoskodnia kellett.

Úgy emlékszik vissza első gyárbeli éveire, a munka és tanulás erőfeszítésére, mint valamiféle hőskorra.

Akkor fölnőtt asszonyok között dolgoztam, és majdnem mindig nagyon jó kedvem volt. Állandó jelleggel énekeltem, mindig mosolyogtam, nevetgéltem, vicceltem az asszonyokkal, ahogy hallgattam őket, nagyokat nevettem... Nem vitás, nagyon víg kedélyű voltam... Sokat változtam, mióta asszony vagyok, a gondok, mind azért van. És most is az asszonyok mondják, Sári, nem olyan voltál te lánynak. Hát nem tehetek róla, az idő eljárt felettem. Meg az a sok minden, amin keresztülmegy az ember.

A gyárban ismerték meg egymást. A fiú azokat a gépeket is javította, amelyeken a lány dolgozott. Hároméves ismeretség után házasodtak össze. A hosszú várakozást a lány akarta. Azért is, hogy elvégezze iskoláit, és már kész, jól kereső szakmunkásként menjen férjhez. De azért is, mert igazán jól akarta ismerni szerelmesét.

Mióta a fiatalok munkásként, diákként kerülnek össze, megszűnt a biztosítékoknak az a rendje, ami annak idején egy-egy házasság tartósságát és értékét valamiképp garantálta. Az a biztosíték, amit korábban a jól ismert család helyzete nyújtott, ami a földvagyonban s ha ilyen nem volt, az áttekinthető munkateljesítményben, a megismerhető szorgalomban és takarékosságban rejlett, nem létezik többé. A fiatalok egyedül választanak. Egyre több az ismeretlen tényező, a kiszámíthatatlan elem. „Átejt vagy nem ejt át?" – kérdezte magától ez a Sári is, amikor a lakatosfiú először hívta moziba. Éveken át élt benne a kétség.

A házasságot itt máig is egy életre kötik. A válás ritka, és semmiképpen nem olyasmi, amit előre számításba vesz a férjhezmenendő lány. Ha sor kerül rá, törésként, katasztrófaként élik át. A gyári fiatalok életre szóló szövetséget igyekeznek kötni, éspedig az összefogott szorgalom, a közös feltörekvés, az egymás segítségével sikerre vitt otthonépítés jegyében. Annak a fiúnak van becse, aki tisztességesen keres, s azt józanul hazaadja, aki törekszik, hogy ötről hatra jusson, s aki a családjának él. Ha lakás nélkül, vagyontalanul indulnak – s a gyárban ez a gyakoribb eset –, feltétlen követelménye a fiatalasszonynak is, a szűkebb-tágabb rokonságnak, a rájuk figyelő gyári és városi környezetnek is, hogy mielőbb gürcöljék össze a lakásravalót. Új követelmény, hogy a férfi otthon is segítsen. Legalább a házi munka egy részét vegye ki az asszony kezéből, tudomásul véve, hogy

az is nyolc órát dolgozik a gyárban, az is három műszakba jár, és képtelenség a gyerek és a háztartás teendőivel agyonterhelni.

Az igazi próba: az első házas évek. Amikor egyszerre kell a megszülető gyerek mellett is helytállni, lakásért is, berendezkedésért is küszködni, egymással is összeszokni. Ezek a nehéz idők, főképp ha hiányzik a vagyon, a családi háttér. Szakadatlan munka, a gyári és otthoni tevékenység, az örökös takarékosság, a beruházási sorrend szigorú tartása: mindez rendkívüli önfegyelmet kíván férjtől is, feleségtől is.

Valószínűleg a kezdő házaspár a parasztvárosból alakuló ipari város egyik igazi alapegysége. Abban az értelemben, hogy ennek szükségletei formálják ki a munkakészség és munkateljesítmény mércéjét is, a fogyasztás, a beruházás normáit is. Ebben valósul meg az egyes embert erősen befolyásoló, magatartás-formáló társadalmi ellenőrzés is. Mindenekelőtt úgy, hogy férj és feleség kölcsönösen s a legapróbb részletekig megszabják egymás számára, mit kell és mit szabad tenniük. A legközvetlenebb módon késztetik egymást annyi munkára, akkora takarékosságra, olyan életmódra, ami közös céljaiknak megfelel. Együttes teljesítményük nagyjából lemérhető a berendezkedés ütemén és nívóján.

A fiatal pár egy tágabb társadalmi egység szoros kontrollja alatt teszi meg első lépéseit. A szülők, bármilyen nívón élnek, elvárják az új pártól, hogy megfeleljen a sokak által teljesített követelményeknek: ne éljen lazábban, mint más. Ne keressen kevesebbet, és ne pazaroljon. Megfelelő arányokban fordítsa erejét lakásvásárlásra, berendezkedésre, gyermeknevelésre. Talán ennél is szigorúbb, mindenesetre közelebbinek és érvényesebbnek átélt a testvérek, munkatársak, kortárs barátok ellenőrzése az új pár boldogulása fölött. Szégyen, ha két-három év után „nincsenek még sehol". Elégtétel és beérkezés, ha bármilyen erőfeszítés árán, beültethetik vendégeiket a saját lakás berendezett szobájába (miközben a másik szoba már a gyerek örömét szolgálja, gyerekbútorral, játékkal); ha elővehetik az üveges szekrényből egy sor könyv mellől az elegáns italt, ha csiszolt poharakban kínálhatják meg barátaikat. Az autó meg a többi később következik, és nem kötelező: még nem feltétele az ifjú pár megbecsülésének. Azt is el lehet nézni, ha csak négy-öt év alatt áll össze az új pár otthona. A lényeges: a bizonyítható erőfeszítés. Ezt pedig az üzemben is, ahol kiki szem előtt dolgozik és keres, megmérik és megítélik a többiek.

S.-ék kezdő életének is megvolt a maga keserves albérleti korszaka.

Sajnos nászútra sem mehettünk el – meséli az asszony –, mert pénzünk nem volt. Nem az, hogy nem volt, mert fizetést kaptunk, csak tudtuk, hogy mi vár még ránk. Egy biciklivel jártunk dolgozni, úgyhogy nagyon össze kellett akkor a szíjat húzni, mindent megfogni, amit csak meg lehetett.

Egyikük szüleinél sem fértek el. Kibéreltek egy szobát, havi 560 forintért. Ez is mutatja, hogy elmúlt az a korszak, amikor hatósági társbérlettel, olcsó, szabott bérű albérlettel indulhatott a fiatal pár. A 60-as években már itt is nagyvárosi szintű albérleti díjat követeltek gyatra kis szobákért.

Rettenetes állapotban volt az a ház, ahol laktunk. Egy nádtetejes, régi kis ház, aminek lyukas volt a teteje, amikor odakerültünk. Kértük a háziasszonyt, hogy csináltassa meg a mennyezetet, mert az eső a villanyvezetékre folyt be. Nagy nehezen, mire megesküdtünk, megcsináltatta. Na jó, akkor mi saját erőnkből kifestettük az albérletet. Kellett, mert az úgy nézett ki, hogy szégyen. Saját erőnkből rendbe hoztuk a szobát, hogy lakható legyen. Néhány ezer forintba belekerült. Még az ablakokat is befestettük olajfestékkel. Na mindegy. Odamentünk, ott laktunk, mert nem volt más. Megszületett 69-ben a kislányom, a háziasszonyom 50 forinttal fel akarta az albérletet emelni. Holott egy egészségtelen udvar volt... a pelenkát nem lehetett kiteríteni, s a gyerekruhát sem, mert ilyen állati nagy fekete legyek voltak, és összekoszolták. Ha napozni akartam a gyerekkel vagy levegőzni, irány a harmadik kerület, a szüleimhez. Ott a nagy kert, udvar. Nem beszélve arról, hogy egy szobában laktunk, ahol főztem, mostam és aludtunk. Konyhám sem volt. És borzasztóan vizes volt a lakás, meg se egy konyha, se egy előszoba, ahová kihurcolkodhattam volna a házi munkákkal.

Egy ideig úgy gondolták, otthon marad a gyerekkel legalább másfél évig. Hamarosan kiderült, hogy ez ellentétes legfőbb érdekükkel, azzal tudniillik, hogy lakáshoz jussanak. Roppant szerencséjük volt, mert elsők között kerültek a gyár igénylőlistájára; a szakszervezet helyszíni szemlén megállapította, milyen egészségtelen körülmények között élnek. Hatvan igényjogosult közül az első tíz közt kaptak szövetkezeti lakást, de azonnal le kellett, hogy tegyenek 22 ezer forintot.

Pénzük nem volt, kölcsön kapták az összeget a család egy barátjától,

idős virágkertésztől. De egy év alatt vissza kellett, hogy adják. Az asszonyka nem tehetett mást, visszament a gyárba, és bölcsődébe vitte gyerekét.

70-ben tudtuk meg, hogy megkapjuk a szövetkezeti lakást. De még két évig épült. Addig ott laktunk a régi helyen. És sajnos én nem tudtam kivenni a hároméves gyermekgondozási segélyt, kénytelen voltam a kislányt, amikor betöltötte az egy évet, a városi bölcsődébe beadni. Köllött a pénz, hogy a húszezer forintot visszafizessük, és muszáj volt elmenni dolgozni. Nagyon sajnáltam a kislányt, ő is sírt, én is sírtam. Fél négykor keltettem a gyereket, mert ötre lehetett vinni, mire levetkőztettem az éjszakai ruhából, felöltöztettem, mire elindultunk öt óra volt. Odaértünk a bölcsődébe, akkor megint ott levetkőztetni, nagy sírás, szóval a gyereket nagyon megtörte ez. Két és fél éves koráig ez így ment.

Az asszony másfél évig állandóan délelőttösként dolgozott – ami némi hátránnyal jár, mert elesik az éjszakai pótléktól, a három műszakosok plusz keresetétől. Mióta a közeli városi óvodába vihetik a kicsit, ismét háromműszakos. Ez sem könnyű, és nemcsak a három műszak fáradsága miatt. Egyeztetniök kell a gyerek gondozásának és kettejük üzemi munkájának idejét.

A férjemmel különböző, váltóműszakokban vagyunk itthon is. Én elviszem a gyereket, ő hazahozza, vagy ő viszi el, én hozom haza. Így meg tudjuk oldani az óvodába vivést: nem egy műszakban vagyunk a gyárban. Ez a gyerek miatt van így, és a gyerek szempontjából kifejezetten jó, de egyébként nem nagyon találkozunk, a szórakozásról nem is beszélve. Csak akkor, ha ősszel, október közepén van az első szabad szombat, hát akkor tudunk csak együtt lenni itthon, nagy ritkán. Akkor már az ember olyan fáradt, a szezon, a nyár fáradalmait pihenjük ki.

Lám, egyetlen gyerekkel is mennyi gond van, ha a férj is, feleség is a háromműszakos gyár munkása. Ha második babát is vállalnának, megkétszereződne a gond, és meghosszabbodna életüknek ez a nehéz korszaka. Jóformán elképzelhetetlen, hogy öt-hat évig otthon maradjon az asszony. Havi 1500–2000 forintot vennének ki ezzel az önnön zsebükből.

Más helyzet ez, mint a tanyai fiatalasszonyé, aki a szó szoros értelmében jól jár, ha gyereke mellett otthon marad, mert több jószágot tarthat. Amikor a demográfiai hullámvölgy okait mérlegeljük, ezt is figyelembe kell venni: igen sok esetben nagy hátrányt, rendkívüli megterhelést vállal a munkás házaspár, ha egyetlen gyereknél többre vállalkozik.

S.-éket így is megviselte életüknek ez a feszült szaka. Nagy szerencse, hogy lakáshoz jutottak. Nehezen felejtik el azt a néhány napot, amíg bizonytalan volt, elő tudják-e teremteni a hiányzó összeget.

A férjem idegei is eléggé kivannak, elég ideges természetű ő is, én is, ebbe mentem tönkre, őszintén, ebben a lakáscirkuszban. Éjszaka, mikor a kislánnyal otthon voltam, fölkeltem, ültem, nem tudtam aludni, gondolkoztam, hogy honnan veszünk pénzt. Fölkeltettem a férjemet, mondom, te tudsz aludni, mondom, mert én nem, gondolkodom, hogy honnan veszünk elő húszezer forintot.

A húszezer forint meglett, de egy esztendő alatt vissza is kellett adniuk.

71-ben, egy év alatt össze kellett kaparni és összekapartuk. Hat nappal korábban letettem neki az asztalra húszezer forintot... Életemben annyi zsírt meg vajat nem ettem, mint az alatt az egy év alatt. Mert azon éltünk, kenyérrel. Megutáltam. De a kislánynak volt minden, a gyomrom majd kiesett, mikor a húszforintos epret a gyereknek vettem, de annak megvolt. Énnekem nem volt meg. Csak a kenyér meg a zsír. Tönkre is mentünk abban az évben nagyon. És megkérdezik tőlem, hogy miért vagyok ideges. Nem minden ember egyforma, nem minden ember viseli el egyformán a gondokat, bajokat. És olyan is volt már, hogy idegkimerültséggel kiírtak táppénzre, pihenésre volt szükségem, mert rám jött az ideg és reszkettem.

Hogyan élnek a beszélgetés időpontjában, 1973 nyarán? Öt éve házasok, a kislányuk négyesztendős. Lakásukat úgy-ahogy berendezték; a nagyobbik szoba nívóját kielégítőnek érzik, a másikba még majd vásárolni akarnak ezt-azt. Jól keresnek: a férfi szezonban, tehát körülbelül fél éven át havi 4000 fölött, a másik félévben 3500 körül. Az asszony 11 forintos órabérrel dolgozik, nyáron ő is 3000 forint fölött, télen 2200 körül keres. Kettőjük jövedelme bőven megüti a 6000 forint átlagot. Erre nincs is pa-

nasz. De ennek ára a rendkívüli megterhelés. 1973 nyarán S. Imre állandó 12 órás volt – ahogy az előző két szezonban is –, mert a karbantartó lakatosok munkarendjét úgy alakították ki, hogy négyen látták el éjjelnappal az egész üzemet; egy-egy kéttagú csoport 12 órát volt bent egyfolytában. Az asszony három műszakban dolgozott május óta, és éppen most, júliusban latolgatták, ne menjen-e át csoportjával állandó éjszakásnak a küszöbön álló őszibarackkampány mintegy másfél hónapos szakaszára.

Éppen tegnap volt róla szó az üzemünkben, a csoportvezető megkérdezte, hogy mivel van ez az őszibarackdömping, mert most fog jönni a rengeteg gyümölcs, állandó éjszakázásra szedik össze a népet, ami augusztus elsejétől szeptember közepéig tartana, ha elvállalja a műszak. Hát bizony én sem akarok lemaradni a többitől. Mert akkor talán még hátrányba is kerülnék. Mert van a műszakversenypénz. Meg azért csak másképp néznek az emberre, ha együtt van a műszakjával. Részemről a pénz is számít. De az is számít, hogy ha már elvállaltam, hogy járok a műszakkal, akkor én is odatartozzak közéjük. Elválaszthatatlan a kettő egymástól. Mert még anyagilag úgy állunk, hogy nagyon köll a pénz is. Viszont nekem nem mindegy, hogy melyik műszakban mit csinálok. Mert úgy van az, hogy minden műszaknak megvan a törzsgárdája. És a törzsgárdát osztják be először. Nem szeretném, ha dobálnának.

Ez a nyilatkozat is mutatja, milyen erős érdek köti a szakmunkást, hogy együtt mozogjon a „műszakkal", azzal az állandó jellegű, egy-egy üzemhez, üzemrészhez szorosabban kapcsolódó munkacsoporttal, amellyel együtt váltja a délelőtti, délutáni és éjszakai beosztást. Ha a gárda többsége elvállalja például egy időre az állandó éjszakázást, hátrányba kerülhet, aki kivonja magát ebből: kiesik a helyéről, s aztán ahogy a konzervgyártás változékony munkaerőigénye magával hozza, esetleg ide-oda helyezik, „dobálják". Aki állandó helyét, beosztását és kapcsolatait veszélyezteti, annak perspektívája is megbizonytalanodik. Ezért a legnagyobb erőfeszítés és áldozat árán is, személyes helyzetet, a család, az egészség és a pihenés szempontjait félretolva vállalják sokan a rendszeres három műszakon túl a szombat-vasárnapi bejárást is vagy az olyan különleges beosztást, mint amiről itt szó van.

A beszélgetés pillanatában még a három műszakos beosztás volt érvényben. Hogy alakultak S.-ék napjai?

Most, mivel a férjem tizenkétórázik az üzemben, azaz este 6-tól reggel 6-ig dolgozik, én pedig ezen a héten délután két órakor veszem fel a munkát, ilyen az időbeosztásunk: a kislányt reggel visszük az óvodába fél kilencre, és délután fél ötig van ott. Én dolgozom kettőtől tízig, a férjem este hatra megy. Ezért ő hozza el a gyereket az óvodából. És mivel este mind a ketten műszakban vagyunk, mi nem tudunk vele lenni, és mert az anyósom is, meg anyukám is délutános a gyárban, jelen pillanatban kénytelenek vagyunk az én édesapámra bízni. Szóval ő van vele este. Én tíz órakor befejezem a munkámat, az anyuval együtt megyünk haza, tehát a gyerek miatt a szüleimnél alszom. Reggel fél hétkor, hétkor ébresztő, utána reggeli, felöltözünk, és háromnegyed nyolc, mire elindulunk az óvodába. Közben már én az úton töröm a fejemet, mi lesz neki a vacsorája, mit kell hazahozni, bevásárolni. Akkor délelőtt hazajövök, lepakolok. Lemegyek bevásárolni, feljövök, esetleg már vacsorát készítek, a reggeli órákban ezt teszem föl a gázra, mert ugyan bent üzemi étkezésen vagyunk, de annak a tápértéke nem annyira kielégítő, hogy egy ilyen fizikumú férfinek megfeleljen, sőt még nőnek se, bár én nem vagyok nagy étkes, de bizony fél ötkor délután már éhes vagyok az üzemi kajától. És ezért kénytelen vagyok pótolni egy kis főtt vacsorával a napi kalóriaszükségletet.

Tehát fél háztartást visz otthon, és megosztja idejét a férj és a gyerek ellátása között. Mármint azt az időt, ami a nyolcórás műszak után fentmarad. S. Imre így nyilatkozik:

Nagyon furcsán van ez a mi életbeosztásunk. Némelykor én éjszakás vagyok, ő délutános, máskor ő éjszakás, én meg délelőttös vagyok. Mindig rohanunk. Most is olyan, hogy hazajövök reggel hatkor, akkor ő meg már két órakor mén. Én nem nagyon alszom végig ezt a délelőttöt, mert általában napi két óra alvással megvagyok. Ebéd után már nem is merek lefeküdni, mert félek, hogy elalszom. Délben, há éjszakás vagyok is, ki kell menni megint a gyárba ebédelni. Azután fél ötkor megint kimegyek, hozom a kislányt az óvodából. Akkor megfürdetem, átöltöztetem, viszem a papához, akkor a vacsorát el-

készítem neki. Akkor már nékem rohanni kell, hogy kiérjek hatra a gyárba. Akkor reggel megint jövök hazafelé. A héten még mindig kitakarítottam, hogy neki ne legyen azzal dolga. Mire lefekszek, van reggel nyolc óra, akkor hamarosan föl köll kelni, mert köll menni a gyárba ebédelni. Akkor, ha hazagyüvök az ebédelésből, inkább nekiállok valamit csinálni, mert félek, hogy elalszok, mire a kislányért kell menni az óvodába.

A másik héten, amikor éppen délelőttös az asszony és a harmadikon, amikor éjszakás, ismét más és más az időbeosztás, a családi életrend. Ez maga is megszokhatatlan: örökösen változtatni az ébrenlét és az alvás, a munka és a pihenés ritmusát. De úgy fogják fel mint adottságot, ami az üzem s a munka természetéből következik. Az asszony ugyan reménykedik: „Nem sokáig csináljuk így. Be leszünk bútorozva, akkor abbahagyjuk." De a férfi csendesen leinti: „Ezt se mondhatom, mert a fene tudja. Csak csinálni köll ezt is tovább, ezt a váltott műszakot, ha a vállalatnak meg köll csinálni. Én nem követelhetem azt, hogy csak egy műszakban akarok dolgozni."

Ősztől tavaszig nyugodtabb az életük. Hónapokon át egy műszakban dolgoznak, de ezt is lehetőleg úgy kérik, hogy ha az asszony állandó délelőttös, a férfi délutános legyen. Ilyenkor szabad a hétvége, és igazi pihenőnap lehet a vasárnap. De meddig lehet bírni az évenkint félévig nyúló hajszát? Van, aki húsz éven át elviseli, mások pár év alatt felőrlődnek. S.-né 27 éves korában már érzi, nem sokáig megy ez így. Soványak, szezonban rosszul táplálkoznak, mert „nem ízlik az étel, annyira idegesek vagyunk". S egyetlen betegség felboríthatja a hajszás életmód egyensúlyát, hiszen maximális teherbírás kívántatik ehhez. Olyan kockázatot vállalnak ezzel az életmóddal, amely éppen a céljukat sodorja veszélybe. De még ha el is érik, hogy mindenük megvan, amit kívántak, mire mennek vele, ha közben egyikük vagy mindkettőjük egészsége rámegy? Félnek is tőle, különösen az asszony, aki szorongásra hajlik.

Még egy idézet a hosszú beszélgetésből, annak érzékeltetésére, milyen egyszerű okai lehetnek, hogy ez a rendkívüli terhelés olykor végső határán is túlcsap. Az asszony beszél:

Július 9-e óta három hétig szünet volt az óvodában. Én olyan szerencsésen kifogtam, hogy július 9-től kezdve hét napon körösztül éjszakás voltam, tehát akkor a gyerek velem volt itthon. Akkor az alvá-

som megint nulla volt. Hát mit csináljak vele, nem tudtam hova adni, mert anyukám is úgy dolgozott, anyósom is éjszakás volt, nem tudtam odaadni. Itthon volt velem, hát bizony volt csörgés, csattogás. Nem volt olyan délelőtt, hogy föl ne riasztott volna félóránkint.

És sorolja a kedvesnél kedvesebb eseteket, hogyan verte le a kislány csupa jószándékból a virágcserepet, öntötte el a vízzel a fürdőszobát és a többi. Mi pedig elgondolhatjuk az éjszakai műszakot kipihenni nem képes asszony vergődését a gyerek gondja, a vigyázás felelőssége és a kialvatlanság kínja között.

Pár nap után már alig álltam a lábamon. Ha éjszakás vagyok, amúgyis mindig kóválygok. Már úgy voltam itthon, hogy se ébren, se álomban. Néha már nem is voltam észnél, idehaza is azt hittem, hogy a gyárban vagyok. Ott meg mégis helyt köllött állni minden éccaka, és főzni a dzsemet.

Itt az ideje, hogy a munkáról is szóljunk. Kezdjük az asszony jellemző nyilatkozatával:

Sokat dolgozunk, az nem vitás, de viszont megéri. Nyári szezonban. Én most elég jó munkát végzek, nehéz is, dzsemfőzést végzünk... Duplikátor üstökben, lapos üstökben főzzük a különböző dzsemeket. Hát annyiból nehéz, hogy nyolc órán keresztül kell csinálni. Az alapanyag-felmérés, az még aránylag könnyű, egy mázsához teszünk 25–30 kiló alapanyagot, darabosat és olyan tíz kiló lepasszírozott velőt. Ezt mink emelgetjük föl, nők. A két férfi, aki velünk dolgozik, a cukrot önti föl a lapos üstökbe, 25 kilós zsákokból. De előfordul, hogy nekünk köll fölemelni, mert addig nem várhatunk, míg a férfiak előjöjjenek. Mert akarjuk, hogy a normánk kilegyen. Magas a norma, egy műszakban 80 mázsa dzsem. 80 mázsát elkeverni! Azt a rengeteg cukrot leszedni ilyen négykerekű kis kocsikba, körülbelül olyan tíz méterre elhúzni a szivattyúhoz és egy nagy hűtőtartályba fölszívatni. Az rengeteg. És állítom, hogy 30 foknál biztos több ott a hőmérséklet. Szakad rólunk a víz. Azonkívül rajtunk van a védőöltözet, a viaszosvászon kötény, a gumicsizma. Emberfölötti az az idő, ami ott uralkodik. Hogy mennyit fogyok le egy nyáron, arról jobb nem beszélni. Elszívó az van, de hiába, mert nem szellőzik az ember

abban a ruhában, és borzasztó balesetveszélyes lenne, ha azt a meleg köténytnem használnánk, mert forró a dzsem. Ventillátor van, de azt nem nagyon vesszük észre. Ott van az öt lapos üst sorjában, ezek mind forrnak egész nyolc óra hosszán keresztül. Mi pára, gőz összegyűlik ottan! Ezt az elszívó nem győzi. Tegnap is lefőztük a kilencven mázsát. Fáradt az ember, olyan bágyadt, hogy legszívesebben a lábai összerogynának alatta. Már különben is visszeresek, azok nagyon fájnak. Ha meg nem alszom ki magam, égnek a lábamon a visszerek, egyszerűen ég, majd megveszek vele. El se merek vele az orvoshoz menni, mert mit tud csinálni. Esetleg kiszedi a visszeremet, utána meg újra kinől.

Jegyezzük meg, hogy azon a száznál is több oldalon, amely a vele és férjével folytatott interjúkat rögzíti, sokkal több az egyszerűen tárgyilagos és derűs vallomás – családról, lánykoráról, gyerekéről, tanulásról, reményeiről, az üzemről is –, mint a panasz. Mégis ezt kell itt idéznünk, mert fontos, úgy is mint tény, úgy is mint egy folyamat egyik oka. Ez a nemzedék, illetve ennek sok tagja még vállalja ezt a munkát, ezt a terhelést, ártalmat és kockázatot, mert dolgozik bennük őseik beidegzett szorgalma, tűrése és az a fajta nemtörődömség egészség, testi épség, női szépség dolgában, amit századok formáltak ki a parasztokban. De kik, hányan és meddig? Már 1973-ban is mutatkoztak jelei, hogy aki teheti, könnyebb pálya felé indul. Azóta pedig megkezdődött az eláramlás a Konzervgyárból is. Éppen a rendkívüli terhelés hatására, amit sokak számára már nem egyenlít ki a magas kereset.

S. Imre munkája sem könnyű.

Ketten vagyunk reggel hattól este hatig, meg ketten este hattól reggel hatig... Ez mén már három év óta. Mikor tényleg sok nyersanyag van, akkor az ember majd megzavarodik, annyi munkája van. Mert általában úgy szokott lenni, ha egy gép elromlik, akkor biztos, hogy gyünnek, hogy a másik géppel valami baj van. Meg hárommal is egyszerre... Van olyan nap, hogy az ember még megvacsorázni sem ér rá. Máskor meg éppen hogy van munka. Ez a gépektől függ. Most általában nagy kapkodás van az üzemben, mert raktárra nem termelhet az üzem, hanem mindig a megrendelésnek megfelelően. Ezért aztán van olyan műszak, hogy például a dzsemnél háromszor, négyszer át kell állni egy műszakon belül másik egységre. Például

a dzsemvonal megy két óra hosszat omniával, akkor szólnak, hogy álljunk átötnyolcadosra. Átállunk. Megyünk három-négy óra hosszát, akkor azt mondják, hogy reggelre vissza kell állítani omniára. Mert, hogy most telefonáltak, hogy kész a vagon, s ezért át kell állni a másik méretre.

Szereti, amit csinál, és büszke, hogy néhány újítással segíteni tudott az asszonyok munkáján. Van egy saját találmányú zárógépe is. Más kérdés – erre még visszatérünk –, hogyan fogadják szerinte a gyárban az újítást.

Íme egy házaspár ötéves közös gyári pályafutása. Mind a ketten szakmunkások; jól keresnek, megbecsülik őket, ők is becsülik magukat, el is érik, amire törekszenek. A munkásosztály fiataljai, a mezőváros paraszt gyökerű proletár rétegének sarjai, érezhető, tudatos emelkedésben. Hogyan gondolkodnak hát önnön helyzetükről? Mi a viszonyuk a gyárhoz, a vezetéshez, a társadalomhoz, a világhoz? Ha mindent nem is, sokat megtudunk e viszonylag őszinte, a szokottnál részletesebb beszélgetéssorozatból.

Ők is, mint majdnem mindenki, jót mondanak a gyárvezetésről. Kérdezni sem kell, újra meg újra rákanyarodik a szó, mikor, miben tett igazságot személy szerint az igazgató. És hogy szakembernek milyen kitűnő ez az ember, másrészt mennyire közvetlen és emberséges, mennyire ismeri a gyár minden régebbi munkását. Jó a viszonyuk közvetlen munkatársaikhoz, az állandó munkacsoporthoz, brigádhoz is. „Állítom, hogy az egész gyáron belül még egy ilyen nincs, mint amilyen jó a lakatosok között a légkör" – mondja S. Imre, s a feleségétől sem hallunk rossz szót az asszonyokról, akikkel évek óta együtt dolgozik. Nincs panasz a fizetésre, s azt is elmondják, mennyit emelkedett kezdő koruk óta, és milyen reményük van a jövőre nézve. Tisztában vannak azzal, hogy a gyár két évtized óta nagyot fejlődött. Pontos fogalmaik vannak a növekedő követelményekről, a szakmai ismeretek szükséges bővítéséről, és úgy érzik, meg tudnak felelni a holnapi követelményeknek is. Mindez biztonságérzéssel tölti el őket. Mindkettőjük tudását, szorgalmát, teljesítményét elismeri a gyár. A férfi kétszer kapott már kitüntetést. Az asszony aranyjelvényes szocialistabrigád-tag, s ennek a címnek maga is megadja a tiszteletet.

A munkás és az üzem viszonyát az is jellemzi, mennyire tájékozott az üzemfejlesztés céljai, követelményei, költségei és perspektívái dolgában. S.-ék részletesen tudnak mindenről. A férfi elmondja például, mennyibe került a rekonstrukció, hogyan hatott ki ez – átmenetileg hátrányosan – a

nyereségrészesedésre, és miért jár végső soron a munkás is jól ezzel a nagyszabású beruházással. A fiatalasszony éppoly büszke arra, hogy a nagykőrösi gyár „most már a legjobb konzervgyár az országban" meg hogy – mint saját szemével is meggyőződött, tanulmányúton más konzervgyárakban – „nálunk összehasonlíthatatlanul többet adnak a higiéniára, mint másutt", itt tiszta és parkosított az udvar, itt mindenki fehér köpenyben és fejkendőben jár. A gyár rendjét, kényes tisztaságát, az ebédlő, az öltözők színvonalát ők is éppolyan tudatosan tekintik emelkedett életmódjuk részének és feltételének, amilyen tudatosan honosította meg ezt a színvonalat a gyárvezetés. Saját ügyükké és jóérzésük forrásává vált, hogy olyan üzem dolgozói, amely nemcsak sokat és jót termel, de egyéb vonatkozásban is ad magára, s az élen halad.

Mégsem zavartalan a gyárhoz, a munkához, a szakmához való viszonyuk. Munkásnak lenni egyszerre jelent kívánatos emelkedést, óhajtott biztonságot, másfelől hátrányos megkülönböztetést – és önmegkülönböztetést – mindazokkal szemben, akik, ahogy érzik, felettük állnak. Érzékenyen észlelik a befolyás, a hatáskör, a hatalom rétegzettségét, és – bármennyire elismerik szükségességét – sérti őket a művezetők és más középrendű főnökök felsőbbsége. Mivel az igazgató „mindig, mindenben igazságos", azaz minden indokolt esetben a munkás igaza mellett dönt a közvetlen főnökkel szemben is, mindenki panaszát egyformán meghallgatja, szembesíti a feleket, s nem tűr önkényt: ő az ellensúly egy olyan szisztémában, amelyben S. Imréék legmélyebb meggyőződése szerint „ha magától menne a dolog, ránk ütne ki rosszul".

Mi sem jellegzetesebb, mint S. Imre bizalmatlansága, amit újítóként szerzett tapasztalataival támaszt alá. Ha erről beszél, úgy jelenik meg a középszintű fensőbbség, a gyár szakmai értelmisége – egy-két hangsúlyozott kivétellel –, mint merev érdekszövetség a tehetséges munkásokkal szemben.

Itt a vállalaton belül nagyon veszélyes az újítás. Mert általában úgy van, hogy van egy újítási megbízott, az átveszi a benyújtott újítást. Akkor persze átadja a műszaki osztálynak. Volt több ilyen eset, hogy meglátták a rajzot, akkor változtattak rajta valamit, és ők adták be, és elutasították azzal, hogy ez már megvan. Szóval ilyeneket csinálnak. És nekem az is lényeges, hogy mikor értékelik ki. Mert az ember nem azért áldozza rá az idejét, hogy egy vagy két év múlva kap érte pénzt. Mert itt általában az a szokás, hogy az egyéves megtakarítást számol-

ják, tehát egy évig kell a gépnek üzemelni előbb. És a megtakarítás után adják ők a bizonyos 2–10%-ot. De sokszor meg se mondják, hogy elfogadták vagy nem fogadták el. Hiába, hogy ki van tűzve a hatvan nap. Az ember elvárná, hogy értesítsék, hogy ezt az újítást elfogadtuk, alkalmazni lehet, vagy ettől kezdve kivitelezni lehet, de semmit sem szólnak, hallgatnak.

Kitűnik ugyan, hogy ő is, a műszaki osztály vezetője is utánajárt már az újításnak, és távolról sem reménytelen a helyzet; kiderül az is, hogy nem ment el a kedve a további kísérletezéstől. Ez az idézet mégis jellemző: viszonyát tükrözi az újítását s ezzel tehetségét elbíráló műszakiakkal. Kiszolgáltatottnak érzi magát. Kikerülhetetlennek hiszi, hogy a találékony munkás alávetett a szakemberek ítéletének, kegyének. Véletlen szerencsének gondolja, hogy akad egy igazgató s egy fiatal főmérnökhelyettes, akihez ilyen ügyekben is bizalommal fordulhat a melós.

Hasonló kettősség, bizalom és bizalmatlanság közti ingadozás jellemzi az ifjúsági mozgalomhoz való viszonyát. Ipari tanuló éveiben ő is KISZ-vezető volt. Később már a gyárban amiatt maradt ki a KISZ aktívái közül, mert azt tapasztalta, hogy itt az ifjúsági mozgalom élén mérnökök, technikusok, egyszóval „érettségizett fejek" állnak, azok határoznak, „ránk csak a végrehajtás marad. Hát nekem ez nem kellett". Szkeptikusan nyilatkozik a választott testületek hatásköréről és arról, mennyire érvényesülhet a tömeg akarata. Az üzemi bizottságban – mondja – „ez a választás úgy van, hogy ki van jelölve". Lehetne ugyan javasolni másokat, de „nagyon minimális, nagyon ritka, hogy bárki ilyesmivel előálljon". Inkább olyanokból szemelik ki a műhelybizottsági tagokat a vezetők, akikre számíthatnak, és általában csoportvezetők vannak benne, műszakvezetők. Van néhány fanyar nyilatkozata a párttagok kiváltságairól; szerény kiváltságok ezek, maga is így látja, de „azért ők mégis könnyebben mennek előre, és el is simítják, ha van valami zűr. Inkább mint annak, aki nem tag". Másrészt maga is foglalkozik a gondolattal, hogy előbb-utóbb, ha felszólítják, belép a pártba, és úgy nyilatkozik, hogy ettől személy szerint nem vár semmi előnyt, hiszen „ha már melós, elég természetes, hogy kommunista legyen".

Viszonyuk ellentmondásos a tíz, tizenöt éve dolgozó szaktársakkal is, akiket megbecsülnek mint tapasztalt idősebbeket, bírálnak is, mert bevágódottak lévén, némi előnyöket tudtak már kikönyökölni maguknak.

Például hamarabb kerülnek egy-egy külföldi tanulmányút kiválasztottjai közé.

Egészben véve az a hátrányos helyzet határozza meg erősen gondolkodásmódjukat, aminek elemeit ismerjük már: mélyről indultak, rendkívüli erőfeszítéssel tornázták fel magukat, de ennek az erőfeszítésnek, noha erejük fogy, még nincs vége. Innen tekintenek némi irigységgel mindazokra, akik, akár mert tanultabbak, akár mert szerepet kaptak a vezetésben, valamiképp már beérkeztek, legalábbis túljutottak az út nehezén. A nagy teher, amit vállvetve cipel ez a két fiatal, az örökös lekötöttség munkában és gyerek mellett, elnyúzottságuk a hajszában magányossá is teszi őket. Keveset várhatnak másoktól. Maguk is keveset adhatnak másoknak. Nem érnek rá.

Tetten érhető itt egy mélyebb nyugtalanság is, ami a szakmunkás társadalmi státusának bizonytalanságából, átmenetiségéből ered. S.-ék érezhetően feszengenek. Kényszerűségek működnek körülöttük, és hatnak rájuk. Maguk is érzik, hogy a hajtás, ami életüket jóformán kitölti, nem viszi őket oda, ahová igazában jutni szeretnének, a teljes egyenrangúsághoz. S ezért ők is, mint annyian, egy szem gyerekük jövőjéhez fűznek reménységet: az majd kiszabadul a nyomás alól. Vagy értelmiségi lesz, vagy – legalább – jómódú, s azáltal szabadabb ember.

Kicsit könnyebb élet

Azért foglalkoztam hosszan S. Imréékkel, mert a velük folytatott tartalmas beszélgetés után ők a minta, amihez sok más kortársuk helyzetét, törekvéseit, gondolkodásmódját mérni tudom. Oly erősen determináltnak mutatkozik minden tettük és szavuk, hogy a tőlük valamelyest eltérő életforma és megnyilatkozás mögött könnyen fellelhetőnek vélem az elkülönítő okokat. Itt vannak például T. Miklósék.

Majdnem egyidősek S.-ékkel, de valamennyit az a három év is számít, amennyivel előbb kezdhették pályájukat. A férfi a Konzervgyárban beállító lakatos. Az asszony – ez lényeges eltérés S.-ék helyzetétől – nem a gyárban dolgozik, hanem, miután kijárta a kereskedelmi szakma iskoláját, boltot vezet a város egyik külső negyedében. Mindketten gazdaféle családból származnak, és bár a szülőnemzedék a történelem fordulatai során elszegényedett, volt mögöttük valamicske anyagi háttér, némi családi támogatás az induláshoz.

T. Miklós véletlenül keveredett a konzerviparba. Borásznak készült, Budafokra jelentkezett, de ott nem volt kollégiumi hely. Akkoriban nyílt meg itt a Toldi, fölvették sütőipari tanulónak. Elvégezte, de nem akart pék lenni, inkább beállt előbb segédmunkásnak a Konzervgyárba. Munka mellett végezte el 1963-tól a konzervipari szakmunkásképzőt. Így lett dunsztoló szakmunkás, de nem érte be ezzel, hanem elvégezte az átképzőt, és 1966 óta lakatosként dolgozik.

Felesége papírkereskedésben szeretett volna dolgozni, de ott nem volt hely, így lett fűszeres. Elvégezte a boltvezetői tanfolyamot, néhány év óta főnök egy kis boltban, ahol jól is érzi magát. Innen akar nyugdíjba menni, majd egyszer.

Érdemes megjegyezni, hogy a bolti kereskedelem Nagykőrösön sokat őriz hagyományaiból. A boltos ismeri közönségét, és nemcsak mint vásárlókat. A külső negyedekben a boltok pótolják a kaszinót. Mindenről szó esik, és a jó kedélyű, segítőkész boltosasszony hírközpont, tanácsadó, jóformán közéleti személyiség a maga néhány utcára terjedő körzetében.

T.-ék tíz éve házasok. Hadd idézzem – sok más hasonló interjúrészlet helyett is – házépítésük emlékezetét.

Tanulókoromban kollégiumban laktam – beszéli a férfi, akinek szülei egy szomszédos faluban élnek –, aztán mikor elvégeztem, akkor albérletbe mentem, s mikor összeházasodtunk, akkor is ugyanott laktunk albérletben. S akkor még jó pár évig pénzt kellett gyűjteni, ámbár a szüleink is adtak egypár ezer forintot. A házunkat három évig építettük, 1966-tól. Addig mindig ahogy egy kis pénzünk lett, azt mindig befektettük. Amikor idejöttünk, akkor már belül készen volt, kívül még nem volt bepucolva. Most sincs. Most lesz csak vakolva. Vettünk fel kölcsönt is – veszi át a szót az asszony –, de csak 25 ezer forintot adtak, és az nagyon kevés volt ahhoz, hogy tényleg annyira be tudjuk fejezni, hogy a fürdőszoba is rendben legyen, melléképületre nem telt. Aztán meg már, ami kell, azt összegyűjtögetjük. Előbb a kút, most meg a fürdőszoba következik, melléképület, kerítés, szóval nagyon-nagyon sok hiány van még... Ez a ház is például típusterv, nem rajzoltattunk semmit, az olcsóbb részét néztük akkor. És ez jó is volt akkor. Most már ez kiment a divatból, most mérnökkel kell megcsináltatni, az is körülbelül 1000–1200 forint... De nekünk tetszett ez. Minimális, amit változtattunk rajta, a terület és a külalak a

típus szerint készült. Nem azt mondom, hogy szebbet nem tudnék elképzelni, de ahhoz a kis pénzünkhöz, ami akkor volt, csak ezt kellett választani, ezt a formát, hogy rendes is legyen, kapható is legyen, meg hely is legyen. Azért lehetne itt még melléképületeket is építeni. Egy kamra kellene, meg egy konyhát is szeretnénk lentre. Hát így képzelem, hogy ott az a kis szoba, amit jelen pillanatban kamrának használunk, az lenne a gyerekszoba, és így három szoba lenne, szeretnénk azt a kis szobát egy kicsit megnagyobbítani. Hogy ez mikorra válik valóra, azt én nem tudom. Addig még sok kis malacot fel kell nevelni.

Házuk új utcában áll, hasonló típusházak között, mögötte kert és 360 öl szőlő. Két anyadisznót tartanak, a malacnevelés egészíti ki kettejük keresetét, hogy szüntelenül költhessenek házuk továbbépítésére, berendezésére is. A konyhában már ott van minden háztartási gép, ami a komforthoz kell.

Aránylag gyors emelkedésüket, amit a magában véve szerény, de saját telken, saját tulajdonnak épült és még jócskán bővíthető ház jelképez, nyilvánvalóan a tágasabb anyagi háttérnek és a tíz éve folyó takarékosságnak köszönhetik. Kíméletesebb életformájukat viszont annak, hogy ez az asszony nem jár három műszakba dolgozni. Azt is megengedhette magának, hogy két évig otthon maradjon második gyerekével, már az új házban.

T. Miklós tanulságosan nyilatkozik a szakmunkás helyzetéről a gyárban. Hosszú fejtegetésének lényegét idézem: a gyárnak érdeke, hogy minél több legyen a szakmunkás.

Mert neki tudni kell, mert ő tanulta. Egy betanított munkás csinál egy hibát, annak nem lehet azt mondani, hogy tudhattad volna. De a szakmunkástól elvárhatják, mert azért fizetik jobban, mert azért taníttatta a gyár, hát megbíznak benne, és neki felelni is kell érte. Azt hiszem azért igyekszik a gyár, hogy minél több szakmunkás legyen, hogy minden részletében felelni tudjanak az emberek azért, amit csinálnak. Igyekeznek azért mindenkit rávenni, akiben egy kis képességet látnak, hogy végezze el az iskolát, mert ez magának is jó meg a gyárnak is. A vállalatnak egyébként azért is, mert ez feltétel a vállalatok közötti versenyben, hogy milyen az úgynevezett műveltségi szint

a vállalatnál, mennyi szakmunkása van, mennyi érettségizettje van, mennyi technikusa van, mennyien végezték el a nyolc általánost. Ez elég nagy fokmérő. És tényleg magunk is tapasztaljuk, hogy minél több a vizsgázott munkásunk, annál jobban megy minden.

A SIKER TITKA

Új értelmiség

S. Imréék és T. Miklósék: szerény középszint. Sokan futottak be nagyobb karriert kortársaik közül is. Az 1960-as években a rekonstrukció, a termelés nagy kibővülése, a munkaszervezet korszerűsítése idején százak előtt nyílt pálya magasabb hatáskörhöz. Ez a sok fiatal konzervgyári „középkáder" számarányán túl fontos rétege a város új társadalmának is. Mindenekelőtt ők azok, akik pályájukkal példázzák a nyomukba özönlő fiatalok szemében: a gyárban más módon lehet boldogulni, mint a múltban.

A technikusok, műszakvezetők, telepvezetők, üzemvezetők, az üzemhez kapcsolódó hivatali és laboratóriumi szervezet képzett dolgozói, egyszóval a középfokon tanult réteg legnagyobbrészt nagykőrösi eredetű, vagy a környék falvaiból került át. Vannak, akik a legszegényebb családokból emelkedtek fel, de többen kezdték életüket tanyai bérlő-, középparaszt-, iparos- és vasutasfamíliákban, ahol már a szülőnemzedék megtett néhány lépést felfelé. Ahogy a megélhetés és a társadalmi elismertetés régi rendje inogni kezdett, úgy erősödött ezekben a családokban a szándék, hogy szakmára taníttassák fiaikat és lányaikat, és beléjük oltsák: tudásuk alapján kell most már boldogulniuk, mert a birtok, a műhely, az öröklött vagyon nem sokat segíthet rajtuk. Ha életüket elbeszélik, majdnem mindegyikük megemlékezik a szülők befolyásáról, a családi tanács és erőszak hatásáról, ami szívós tanulásra ösztönözte őket. Olyan famíliák neveltjei, amelyekben nemzedékek óta tartott a konok küzdelem, hogy feltörjenek a mezőváros középrétegébe.

Különbséget nem is az tesz köztük elsősorban, hogy ki érettségizett, ki nem. Ez véletlenen is múlik, például a tanyai vagy városi életviszonyokon, a testvérek számán, a szülők pillanatnyi belátásán, a szakmásodás éppen adott lehetőségein. Vannak, akik gimnáziumi érettségi után segédmunkásként kezdték gyári pályájukat, majd szakmunkásképzőt végeztek vagy

esti technikumba jártak, így szerezték meg a konzervipari képzettséget. Többen nyolc általános osztály után élelmiszeripari szakmunkásképzőbe jutottak, aztán már üzemi munkájuk mellett tették le a középfokú technikus vizsgát, esetleg a felsőfokút is.

Fontosabbnak látszik, ki mire törekszik ma. Folytatni próbálja-e azt az emelkedést, amely jelenlegi helyére vitte, tovább akar-e lépni azzal a lendülettel, ami idáig elhozta? Ebben már – mivel így is, úgy is megtalálhatja az ember a biztonságát – nagy a szerepe a személyiségnek. Van, aki beéri azzal, ahova már eljutott. Van, aki a szakma lépcsőfokain igyekszik felfelé, például, hogy technikusból üzemmérnök, üzemmérnökből mérnök legyen. Van végül olyan is, akiben tanulása és üzemi munkája politikai ambíciókat támasztott, vagy pedagógiai érdeklődést, más irányú művelődési hajlandóságot fejlesztett ki.

A gyár a pályáknak és ambícióknak olyan differenciálódását segíti, mely gyakran túl is viszi a fiatalokat az üzemi munkaszervezet határain. Ebből a szempontból is szerencse, hogy a gyár mellett ott van a szakközépiskola, szakmunkásképző tanfolyamaival és kollégiumával. Ez is teret, kifutási alkalmat teremt sok fiatal számára: átállhatnak szakoktatónak, s aztán pedagógusként képezhetik tovább magukat. Másokat a termelőszövetkezetek újabban épült kis konzervtelepei, szárítóüzemei vonzottak el a gyárból; ott gyakran vezető szerepet kaptak olyanok is, akik a nagyüzemben középszerű vagy kicsiny beosztással kellett volna, hogy beérjék. Végül akad, aki a Konzervgyárból közéleti pályára startol.

Kezdjük a legegyszerűbbel. Ismerkedjünk meg olyan középszintű vezetővel, akinek életét nem bonyolítja elvágyódás. Sem a szakmában, sem más területen nem óhajt világrengetőt alkotni, beéri a beosztással, megbecsüléssel és életszinttel, amit már kiérdemelt.

D. Géza helybeli tanyás parasztcsalád gyermeke. Körülbelül 15 hold földjük volt. Testvérei ketten tanítóképzőt végeztek, a harmadik gépipari szakmunkás lett. Ő maga villanyszerelő szeretett volna lenni, de egy baleset miatt szülei nem engedték arra a pályára. Jobb híján iratkozott be konzervipari szakmunkásnak. 1958-ban végzett, utána „vákuumos" lett. 1961-ben beiratkozott a technikum esti tagozatára.

Délelőtt dolgoztam vagy éjszaka, mikor hogy jött a műszak, mert heti öt alkalommal kellett a technikumba menni. Háromtól nyolcig, félkilencig tartott az iskola. Négy év alatt végeztem el ezt a techniku-

mot. Amikor negyedikes voltam, akkor lettem csoportvezető az üzemben.

Erős terhelés lehetett: nyolcórai munka mellett majdnem mindennap délután középiskola. De akkor sokan vállalták ezt a pluszt.

Az üzemből nősült, felesége szakmunkás volt. 1965-től 1969-ig D. Géza szüleinél laktak – nagy könnyebbség –, nem is fogadtak el tőlük pénzt. Így takaríthatták meg azt a 20 ezer forintot, amivel kétszobás lakásukra 1969-ben befizethettek. Egy gyerekük van. Megtehették, hogy az asszony abbahagyja a háromműszakos szakmunkát, és kisebb fizetésért átmenjen adminisztrátornak; havi 1000 forinttal kevesebbet keres. De mert D. Géza mint telepvezető kb. 4000 forintot kap, kettejük jövedelme így is 5600 forint körül mozog, s ez nekik elég. Így segíthet a valamivel szerencsésebb eredeti anyagi helyzet abban is, hogy a szakmunkás tovább tanuljon. Az asszony most már esti gimnáziumba jár, hogy hivatali pályáján javuljanak az esélyei.

Az interjúból eleven kép tárul elénk annak a vidéki telepnek munkájáról, amelyet D. Géza vezet. Megtudjuk, hogy a Konzervgyárnak 1973-ban nyolc kisebb-nagyobb külső telepe volt a környező mezővárosokban és falvakban. Egy-egy telepen szezonban 100–200–300 fő dolgozott, főképp lányok és asszonyok; néhol szép számmal cigányok is. Ezek a telepek sokat őriznek az egykori Konzervgyár technikai múltjából. Kézi munkával folyik a rakodás, az anyagmozgatás, a tisztítás, a darabolás; nincs se étkeztetés, se egyéb olyan juttatás, ami nélkül az anyaüzem, maga a nagykőrösi gyár már létezni sem tudna. Ezért is olcsó e külső telepek munkaereje. Nagyrészt napszámosmunka, ha nem is annak hívják. Van, aki állandóan bejár, amíg a telep működik, a többség viszont egyszer jön, másszor nem. Háziasszonyok, iskolások, egyszóval alkalmi munkások teszik ki a létszám zömét.

A jelek szerint a Konzervgyár káderneveléси gyakorlatához tartozik, hogy fiatal szakembereit kiküldi egy-egy szezonra valamelyik külső telepre. Szerezzék meg annak tapasztalatait és vezetési készségeit, tanulják meg áttekinteni a gyárinál kezdetlegesebb technika és munkaszervezet problémáit is. De van, aki olyan jól beválik ebben a régi vágású munkakörben, hogy maga sem kívánkozik el onnét, s a gyár érdeke is az, hogy ott maradjon. D. Géza ilyen telepvezetőnek bizonyult.

Nagykőrösön élnek, kétszobás új lakásukban, egy gyerekkel. Innét jár át a fiatal telepvezető télen autóbusszal, tavasztól őszig motorral munka-

helyére, napi 10–12 órát tartózkodik távol. Mi ideje marad? Ezt a néhány órát vagy a tévé előtt tölti, vagy beszélgetésben azzal az egy-két kollégával, kik a szomszédban laknak, és elmondhatják, mi újság a gyárban. Jól érzi magát beosztásában. Szereti az önállóságot; egymaga felel a telep rendjéért, munkájáért, úgyszólván mindenért. Jól megvan a ki- és behullámzó néppel, amelyből a telep változó munkásgárdája rekrutálódik. Igazságos főnöknek tudja magát. Erélyesnek is kell lennie, mert sok az alkalmi munkás. Egymaga dönt a besorolás, a jutalmazás kényes kérdéseiben is; a telepen pártszervezet, szakszervezet sincsen. Ez a munkakör nem követeli meg, hogy ismeretei lépést tartsanak a gyár fejlődő gépi technikájával, nem kíván olyan készségeket, amelyek a bonyolultabb központi munkaszervezetben nélkülözhetetlenek.

Az asszony sem azért tanul, hogy érettségi után főiskolára menjen. Azért állt át hivatali munkára, mert az könnyebb, és a gyerekes anya életmódjának jobban megfelel. És ha már beült az irodába, kézenfekvő, hogy érettségizzen, hiszen a többiek legnagyobbrészt érettségivel rendelkeznek.

B. Ferenc energikusabb és céltudatosabb. Vasutasok gyereke. Valamelyik szomszéd nagyközségben született és érettségizett. Szívesen lett volna mérnök vagy tanár, de nem szegte kedvét, hogy egyetem helyett a Konzervgyárba került. Budapestre sohasem vágyódott. „Idegesít az a fantasztikus tömeg, és kicsinek találom ott egy embernek az életterét, olyan eléggé beskatulyázottnak." Fontos megjegyzés. Azt jelenti, hogy e falusi fiatalember számára az a pálya, amit efféle mezővárosban futhat be, tágabb is, áttekinthetőbb és érvényesebb is, mint a másik perspektíva, hogy tudniillik elmerüljön egy számára átláthatatlan nagyvárosi tömkelegben.

Az érettségizett fiú 1958-ban kezdte el konzervgyári pályafutását. Egyéves szakmunkás-tanfolyamot kellett végeznie. Utána beiratkozott a középfokú technikumba, s azt három esztendő alatt járta ki. Már közben, 22 éves korában kinevezték művezetőnek. A technikum után pedig 25 évesen üzemvezető lett az úgynevezett II. telepen. Azóta is ebben a beosztásban dolgozik. De mert ez magasabb képzettséget követel, 1964-ben beiratkozott a szegedi Felsőfokú Élelmiszeripari Technikumba levelező hallgatónak. 68-ban ezt is elvégezte. A szegedi Felsőfokú Technikumot azóta főiskolává szervezték át. 1973-ban B. Ferenc ennek a főiskolának egyéves kiegészítő tanfolyamát látogatja, ahol négy kollokvium után üzemmérnöki képesítést szerezhet.

Tizenkét esztendei általános alapképzés után, miután leérettségizett, nem kevesebb, mint újabb kilenc évig tanulta a szakmát. 21 év tanulmányi idő! Eközben lett szakmunkásból művezető, majd üzemvezető. Igazi konzervgyári karrier.

Nagykőrösi máig sem érzi otthonának. A nagyközség, ahonnan jött, kisebb és parasztosabb. Nem szereti a nagykőrösiek „túlzott anyagiasságát".

Különösebb ambíciók nélkül indult a pályán. Saját magát is meglepte, hogy milyen gyorsan sikerült befutnia. Ez a vasutasfi, parasztok izmos és talpraesett unokája, vele született energiabőségből dolgozott mindig többet, mint más. A szellemi munka éppoly kevéssé esik nehezére, mint a fizikai. Szenved, ha nem tevékenykedhet. Hajnalban kel, és miközben kertjét kapálja, napi teendőin gondolkodik. Tevékeny természetéből folyik, hogy a néhány száz emberrel dolgozó üzemegység ezer gondján úrrá legyen.

Bizonyos mértékig elkülöníti a gyár értelmiségétől, hogy a II. telepen dolgozik, a város másik végén. Aki itt főnök, ha alá is van vetve a centrumnak, az üzem sajátságos termelési profilja és munkaszervezeti önállósága következtében valamivel függetlenebb, mint aki a központi gyár valamelyik egységét irányítja.

1963-ban nősült. Érdemes pillantást vetnünk arra a családra is, ahonnét az asszony származik. A távolabbi háttér egy törteli tanya 15–20 hold földdel. Itt éltek Sz.-ék, Jászságból idevándorolt, tanyán meggyökeresedett középparaszt-família. A sok gyerek közül az egyik az 1930-as években Nagykőrösre került, hogy kereskedőnek tanuljon. Mire önállósodhatott volna, bekövetkezett a kereskedelem államosítása. Hamar megtalálta a helyét, és ma ő az egyik legfontosabb szakbolt üzletvezetője, jó fizetéssel és elismert hellyel a városban. Boltvezetői pozíciójánál fogva számos hasznos szolgálatot tehet, ami összeköttetéseit erősíti, és személyét fontosnak tartja meg. A boltvezető unokahúgát vette feleségül B. Ferenc; az asszony ugyancsak a kereskedelmi hálózatban dolgozik. Annak a középrétegnek világában mozgunk, mely a maga helyzetét az utolsó két évtizedben nagymértékben megszilárdította. E házassággal B. Ferenc ugyanehhez a réteghez került még közelebb.

Házassága idején lakáshoz jutott. Egyszobáshoz csupán, viszont alig 20 ezer forintjukba került, nem számítva az ugyancsak kedvezményes későbbi részleteket. De ezt eredetileg is úgy tekintették, mint első lépést a fészekrakáshoz. Mihelyt gyerekük megszületett, nekifogtak az építkezés-

nek. A város belterületén ekkoriban kötelezték a nagyobb porták tulajdonosait, hogy telküket megosztva adják el a felesleget. Ilyen féltelket vásároltak ők is, és négy-öt esztendő munkájával a maguk erejéből megépítették háromszobás összkomfortos kertes házukat, melléképülettel, garázzsal, kovácsoltvas kerítéssel, rózsalugassal, tágas nyitott verandával – egyszóval olyat már, ami valóban beillik villának. Hasonlók épültek a szomszédságban; az utca régies és új házak tarka sorozatából áll, egyszerre két korszak igényeit tükrözi. B. Ferencék háza a legmutatósabbak közé tartozik. Azóta már berendezték mind a három szobát, olyan bútorokkal, amelyeket a kereskedelem az igényes fiataloknak árusít. Varia-bútor, üvegcsillár, üveges könyvszekrény, benne a Világirodalom Remekei; a gyerek szobájában töméntelen játék. Tágas, világos a konyha is, és persze fel vannak szerelve minden háztartási géppel.

Miután több, mint húsz éven át járta iskoláit, B. Ferenc letette utolsó üzemmérnöki vizsgáját, és szembekerült a kérdéssel: most már hogyan tovább? Beosztásával elégedett, és nem is hiszi, hogy érdemes volna még nagyobb felelősséget magára venni. De energiájának, cselekvésvágyának nem elég a 8–10 órás üzemi tevékenység. Háza kész, a kertben kevés a munka. Megvette hát – pedig a korábbi években nem gondolt rá – a néhány száz öles „hobbitelket" a várostól két kilométerre, s azóta oda jár ki esténként, szombat-vasárnaponként, hogy a homokból kertet varázsoljon. Motorját az utolsó évben gépkocsira cserélte át, azzal is van bütykölni való, azonkívül el lehet vele menni ide meg oda. Megjegyzendő, a telek is, a kocsi is olyan időtöltésnek számít, ami összekapcsolja a családot. A gyereket, ki általános iskolás, ki lehet vinni a telekre. Vagy hárman beülnek a kocsiba, és elmennek kirándulni. Itt a közelben Tőserdő, Kerekdomb meg a tiszakécskei strand várja őket. Máskor Vácrátóton jártak, megnézték a botanikus kertet. A távolabbi utak majd ezután következnek: a Balaton, a Mátra, a Bükk, Sárospatak környéke, Sopron – sorolja a programot. Külföldön tanulmányúton meg jutalomüdülésen járt; határozott szándéka, hogy előbb-utóbb bejárja Európát családostul.

De van más módja is, hogy erejét lekösse, s eközben a korábban hiányzó társadalmi kapcsolatokat megpróbálja egy kicsit kiépíteni. Bár nem tartja magát politikus egyéniségnek, és sokáig kívül is maradt az üzem társadalmi szervezetein, két év óta tagja a munkásőrségnek. A viszonylag hierarchikus gyári alá-fölérendeltségi viszonylatok a munkásőrség keretében valamelyest oldódnak, és B. Ferenc, aki sohasem érezte magát igazi főnöknek, de alárendeltségi helyzetekben is feszengett, önmagához illő-

nek éli át e mozgalom másfajta emberi kapcsolatait: aki az üzemben alárendeltje, itt esetleg magasabb beosztásban szerepel, és fordítva.

A munkásőrség is egyik útja annak, hogy fiatal szakemberek, akik eredetileg politikamentesen fogták fel feladatukat, közelebb kerüljenek a politikához. A Konzervgyárra egyébként jellemző, hogy az üzem gazdasági szervezete – talán mert 25 év alatt ilyen lendülettel és ilyen szervesen épült fel – mélyen összefonódik a politikai szervezettel. A három és félezer dolgozóból csaknem 600 tagja van a pártnak. Számos példa mutatja, hogy a párttagság nem feltétele az üzemi előléptetésnek, a vezető beosztásnak, a szakmai kiugrásnak. Mégis van valami összekapcsolódás. Az egyre szélesedő szakmai vezetőgárda óriási többsége paraszt és munkás eredetű. Ehhez járul a fejlődés állandó tapasztalata, ami meglehetősen magától értetődővé teszi, hogy aki az üzemmel és a szakmával azonosul, a szocialista nagyüzem világát a maga környezetének éli át, a szocializmussal mint rendszerrel, mint távlattal is azonosuljon. Ebben a közegben gyakran feloldódnak a paraszt múltból hozott, a mezőgazdaság keserves megpróbáltatásain megkeményedett gátlások, ítéletek és előítéletek, és végbemegy egy szinte spontán átformálódás. Aki az üzem „belső emberévé" válik, akinek a gyár technikai fejlődése, eredményessége, a munka minősége saját ügyévé lesz, közel kerülhet az üzemi pártszervezethez és magához a párthoz mint országos és nemzetközi mozgalomhoz.

Z. András sem nagykőrösi, bár a szorosan vett környékről származik. Kisparaszti családból ered. A Csemőben nőtt fel, mely valamikor félig Nagykőröshöz, félig Ceglédhez tartozott, és az 1950-es években vált önálló községgé. Pár hold homokon gazdálkodtak, két hold volt a szőlő. Az öt gyerek ötfelé pályázott el a gazdaságból. Z. András szemléletes képet rajzol a cseméi szőlőpusztulás folyamatáról, aminek ez a családi kisgazdaság is áldozatául esett. Lehet, hogy ez az élmény is ott van a háttérben, és máig befolyásolja kritikus alapállását. Testvérei közül némelyik szakmunkás, némelyik értelmiségi lett, mindenesetre ő vitte legtöbbre. Szerencséje is volt, hogy korán a konzervszakmában kötött ki.

Érettségi után tovább tanult Szegeden a Felsőfokú Élelmiszeripari Technikumban. Szegedi éveiben elkapta a város tágabb művelődési lehetőségeinek és társadalmi életének atmoszférája. A cseméi tanya, amelynek bensőségesebb szomszédsági és rokoni kapcsolatait ugyancsak őrzi emlékezete, másfelől a szegedi főiskoláról megnyílt tágabb perspektíva: ebből a kettős szemszögből szűkösnek érzi Nagykőrös. Nem az ő világa.

De a szakma igen. Már a szegedi technikumon kitűnt azzal a képességével, hogy a technológiai folyamatok technikai és szervezeti feltételeit újszerűen tudja áttekinteni. Kísérletező ember, akit a gyártási folyamatok tökéletesítése foglalkoztat elsősorban. Ezért sem elfogult ezzel az üzemmel szemben, noha tisztában van vele, hogy a nagykőrösi gyár sok tekintetben előtte jár a többinek. Foglalkoztatják a külföldi tapasztalatok is, igyekszik lépést tartani a szakirodalommal. Mindig inkább a változtatni való érdekli, mint a már elért eredmény.

Az üzemből nősült, szakmunkáslányt vett feleségül. Történetesen az asszony sem nagykőrösi, hanem egy közeli faluból került ide. Házassága sem köti Z. Andrást a városhoz. Úgy adódott, hogy lakáshoz is nehezebben jutottak, mint sok kollégája. Mivel lakásigénylése idején bizonyos jövedelmi határon felül voltak, a legdrágább megoldást, az OTP lakást kellett választaniok, ha nem akartak albérlők maradni. Új lakásukat kevésbé köszönhetik a gyárnak, mint a hasonló helyzetű fiatalok többsége. Több benne saját erőfeszítésük.

Következetesen kritikus álláspontot foglalt el az üzemvezetéssel szemben, amelynek kiemelkedő teljesítményeit egyébként elismeri. A gyárvezetés kétségkívül jobb, mint a hazai konzervgyáraké általában. Sikerült elérnie – ismeri el Z. András – a lehetséges optimumot. De sokat tesz azért, hogy reprezentálja is „mintaüzem" voltát. Van egyfajta kirakatpolitika abban, ahogy a gyár társadalmi szervei dolgoznak, ahogy teljesítményeiket propagálják. Elismeri, hogy ez a tetszetős reprezentáció praktikus eljárás, mert szinte megköveteli a felsőbbség is, jónéven veszik az üzem dolgozói is, kik ezáltal is tudatosíthatják önnön érdemüket. Bekapcsolódik a büszkeség, ami ugyancsak hajtóerővé lesz. Neki, Z. Andrásnak mégsem tetszik ez: túlzottnak, feleslegesnek, hiúságnak érzi.

„A hajtás hajszába csap át!" – mondja. Kíméletlennek ítéli az ütemet. Nem tartja szükségesnek, hogy a tavasztól késő őszig tartó háromműszakos munka, a szombat-vasárnapok végigdolgoztatása így állandósuljon. Szerinte be lehetne érni valamivel kisebb összteljesítménnyel, hogy megkíméljék azoknak az ezreknek, asszonyoknak és lányoknak egészségét és idegeit, akiket a hajsza évről évre kimerít. Bajnak tartja, hogy az üzemvezetés a maga feltétlen tekintélyével természetesnek fogadtatja el ezt a tempót, az emberi erőnek ezt a kimerítő felhasználását. És hogy ezzel szemben nincs ellenerő, amely figyelmeztethetné a vezetést, ha túllép a mértéken.

Elismeri az igazgató szakmai kiválóságát, igazságérzetét s egy sereg

más erényét. De nem osztozik abban a feltétlen tiszteletben, amivel az üzem dolgozóinak nagy része, a középvezetők többsége is körülveszi ezt a kitűnő embert. Úgy ítél, hogy az igazgató személyes tulajdonságaiból is következik a kirakatpolitikának s a hajszának minden túlzása: az üzem egész felépítését a gazdasági optimum szolgálatába állította, s ezzel el is torzította. Z. András elismeri, hogy az adott viszonyok közt más módon nehezen lehetett volna ekkora teljesítményt kikényszeríteni. De úgy gondolkodik, korábban is meg lehetett volna kezdeni a teljesítmény más, humánusabb útjának-módjának keresését. Előre is tekint: látja, hogy az eddig sikeresnek bizonyult út előbb-utóbb lezárul; módszerei hamarosan alkalmatlanná válnak, s mintegy önmaguk ellen fordulnak. Felhívja a figyelmet, hogy a gyár többsége máig is képzetlen munkás, és közöttük több száz fő a nyolc általánost sem végezte el. Nem tartja óriási dolognak a szakmunkásképzésben itt elért színvonalat, bár jól tudja, hogy a többi magyar konzervgyár e tekintetben is a nagykőrösi mögött áll. Egészében véve úgy ítéli meg a gyár fejlődését, mint ami jobb a többinél, de lehetne ennél is jobb, főképp a szakmai színvonal, a minőség, a munkaviszonyok és követelmények embersége tekintetében.

L. Józsefék – a férfi autószerelő, az asszony az Élelmiszeripari Szakközépiskola szakoktatója – a szakmunkások és értelmiségiek közt elhelyezkedő új középréteg legfiatalabbjai közé tartoznak: 25 évesek.

Ami L.-éket illeti, ez a família a szegényparasztságból a kisiparon át próbált fölfelé törni a két világháború közt. L. apja szobafestő volt, de csak a felszabadulás után szilárdult meg a helyzetük, amikor felesége is elhelyezkedett, és idővel raktáros lett egy vállalatnál. Mindhárom gyereküknek szakmát adhattak. L. Józsefné olyan családból jön, amilyen százával élt a határban: a dédszülők még önálló kisparasztok, de a sok gyerek közt elaprózódott a birtok, és L.-né szülei már nagygazdák szolgálatába kényszerültek. Mind a két családban feszengett valami többlet. Idősebb L., a szobafestő, több száz kötetre menő könyvtárt gyűjtött össze, és gyerekeit Jókai, Petőfi és Arany tiszteletében nevelte. A másik ágon L.-né apja, az egykori tanyai „kertész", az elsők között lett az 1940-es évek végén az állami gazdaság dolgozója, és szinte azonnal brigádvezetővé emelkedett. Pár év után már beköltözhetett a városba. Otthagyták a tanyát, átvettek a rokonságtól egy régi városi parasztházat, hogy innen járhasson iskolába az öt gyerek. Egy kivétellel mind érettségizett. Az egyik fiúból ugyancsak autószerelő, a másik lányból kereskedelmi dolgozó lett: így töltődik

fel az ipar és kereskedelem érettségizett egykori parasztgyerekekkel; így szélesedik az érettségizett szakmunkások rétege ezekben a szektorokban.

L. Józsefné, született S. Ágnes számára szerencsés időben történt ez a városba költözés. Már itt kezdhette iskoláit. A nyolc általános után kitűnő bizonyítvány birtokában meglehetős szabadon dönthette el, mi akar lenni. Ő választotta gimnázium helyett az Élelmiszeripari Szakközépiskolát. Ott érettségizett, és onnan került a Konzervgyárba, hogy aztán, hatévi gyári tevékenységgel a háta mögött, ugyancsak a Szakközépiskolában kössön ki, már mint szakoktató.

A konzerves szakma az ő életében összefonódik a pedagógiai munkával. Ennek egyenes előzménye, hogy már a szakközépiskolában a mozgalom aktívái közé sorolták, mert kitűnő tanuló is volt, emellett „az osztály lelke". Mindenütt akadnak gyerekek, akiknek jól áll a társadalmi tevékenység, és akiket szívesen követ a többi. Szervezőképességük gyakran abból ered, hogy igazán érdeklődnek a csoportos tevékenység, a sport, a kirándulás, a társas együttlét mozgalmas formái iránt, és őszinte érdeklődésüket el tudják fogadtatni a többiekkel. Ha ők mondják, hogy ide vagy oda érdemes elmenni, sokan elhiszik nekik, és az akció létrejön. Ez a fajta szuggesztív érdeklődés és vonzó elevenség mutatkozott meg S. Ágnesben is középiskolás korában, fel is figyeltek rá tanárai. Érettségi után ezért is bízták rá a gyárban azt a több, mint száz fiatalt, akik csökkentett munkaidőben dolgoznak. Van néhány ilyen munkacsoport; jórészt az állami gondozottak pomázi otthonából Nagykőrösre helyezett lányok. S. Ágnes ezek brigádvezetője s ugyanakkor KISZ-szervezetük titkára lett.

Nem hagyta abba a tanulást sem. Szakközépiskolai érettségije után letette a technikus vizsgát, ami egy második érettségivel ért fel. A legfiatalabbak irányításán és patronálásán túl is részt vállalt a gyár ifjúsági mozgalmában, éveken át vezetőségi tagja volt a KISZ-nek.

Ez volt az életeleme, „nagyon szerettem kiszezni", mondja. Némi nosztalgiával emlékszik az ifjúsági mozgalom 60-as éveire.

A mi lelkesedésünk nem lobbant el olyan gyorsan, mint a mostani gyerekeké. Mert ha mi valamit meg akartunk csinálni és elterveztük, azt mi a végsőkig hajtottuk. Nekünk volt irodalmi színpadunk, jártunk a téeszekbe. Már a szakközépiskolában is az osztályunk közösen ment társadalmi munkába, és sokat is. Mi szedtük a paradicsomot és parkosítottunk, amit elterveztünk, azt megcsináltuk. De ezek a tizenévesek inkább csak lángolnak, de nem égnek. Nem érnek rá

várni, elmegy a kedvük. Vagy rögtön akarnak mindent, s ha ez nem sikerül, akkor elkedvetlenednek, és nem csinálják.

Most már ő az iskola KISZ-összekötő tanára, és ilyen minőségben tagja az iskola pártvezetőségének, kellő tapasztalata lehet a mai KISZ-munka nehézségeiről.

Férjével, aki ipari tanulóként ugyancsak eleven részt vállalt városi szintű akciókban, ott kerültek össze. Mondhatni gyerekfejjel. Öt évet vártak, amíg letelt a fiú tanuló- és katonaideje, azután házasodtak össze. Életük és pályájuk erős meghatározója ennek a mozgalmas időszaknak közös élményanyaga. Fontos, hogy amit csináltak, nem pénzért, talán nem is a jobb pálya reményében végezték. A társas élet, az együttlét, az aktivitás öröme jelentette a legtöbbet számukra és persze az is, hogy egyéniségüknél fogva bizonyos mértékig központi helyük volt e társas mozgásban. Ez túl is emelte őket szüleik világán és a mezőváros szemhatárán. Úgy élték át az ifjúsági mozgalom táborozásait, szemináriumait, vezetői tanácskozásait, mint akik ezáltal eleven kapcsolatba kerülnek a tágabb világgal, és olyan folyamatokba fűzik be energiájukat, amelyek túlvisznek az élet tegnapi kicsinyes kötöttségein. A jövőnek éltek, amikor parkosítottak, önként paradicsomot szedtek egy-egy nehezen vergődő téesz tábláján, vagy irodalmi műsorral rukkoltak elő a téesz tanyai központjában. Beavatottnak érezték magukat a változó világ alakításának titkaiba, amelyeket éppen az önzetlen aktivitás értet meg az emberrel. Átélték a régitől eltérő viszonylatoknak, a bizalomnak és önbizalomnak azt az élményét, ami az ifjúsági mozgalom fellendülő szakaszaiban eltölti a tevékenyebbeket. Nehéz elfelejteni ezt az atmoszférát, ami különös erővel sarkallja az embert cselekvésre, és életkedvet ad nehéz és túlterhelt időszakokban is.

Az asszony pedagógiai munkájában – meg ahogy az iskola politikai életében részt vállal – ez is érezhető. Legszívesebben olyanokkal barátkoznak, akiket megérintett ugyanez az élmény. Több a barátjuk, mint a korukbeli fiatal értelmiségiek közül azoknak, akiket a szakmai munka és a családépítés gondja teljesen leköt. L. Józsefék máig is a nyíltabb emberek közé tartoznak. Megőriztek valamilyen általános bizalmat kortársaik iránt, az utánuk jövő gyereknemzedék iránt és – mondhatjuk így – az emberiség iránt. Ahogy olvasnak, ahogy barátaikkal együtt egy külföldi autós nyári utazásra készülődnek – történelemkönyvet, politikai országleírást is forgatva a térképek mellett –, ahogy munka és tanulás, mesterség-

beli és politizáló tevékenység arányát a következő évekre elképzelik: mindebben érződik a meggyőződésük, hogy a világ halad, és hogy nekik is némi szerepük lehet a dolgok további javításában.

20 évesen kerültek össze. Már akkorra mind a ketten megtakaríthattak pár ezer forintot. Hamar lakáshoz jutottak. A lakást az Áramszolgáltató Vállalat juttatta olcsón, olyan megállapodással, hogy L. József még legalább 10 évet náluk dolgozik. Ezt sem érzik terhes elkötelezettségnek, mert a férfi is elégedett munkakörével és fizetésével. Tervezik, hogy munkája mellett továbbképzi magát, hogy legalább középszintre jusson. Az asszony pedig, mióta áthelyezték a gyárból középiskolai szakoktatónak, részt vesz a budapesti Műegyetemen szervezett szaktanári tanfolyamon. Pedagógiát is tanul.

Szakoktatóként kevesebbet keres, mint a gyárban, mégis ezt vállalta szívesebben. Miért?

Hát, hogy őszinte legyek, azért, mert én tényleg mindig tanulni szerettem volna, és így valahogy nagyobb lehetőséget és módot láttam arra, hogy tovább tanuljak.

Ugyanaz a kettős ösztönzés dolgozik ebben is, ami életüket áthatja. A tudást a világ jobb megismeréséhez gyűjtögetik, abban az eleven reményben, hogy hozzájárulhatnak a világ alakításához. És így lépik át a mégis-csak érzett határvonalat, ami fölött tanult ember, valamiképp értelmiségi lesz belőlük.

Mind a ketten olvasnak. A férfi inkább szépirodalmat, életrajzokat, útleírásokat, egyszóval ami érezhetően tágítja ismereteit a világról. Az asszony pedig azt, amit tanulmányai éppen megkövetelnek. Most a pedagógiát és az ahhoz kívánt irodalmat, ezenkívül a szakoktatói munkakör követelményeinek megfelelő könyveket.

Pedagógiai képesítésem is meglesz, szakmailag tényleg nagyon vigyázok arra, hogy a legújabb dolgokkal is lépést tartsak, mindenről értesüljek. Járatok szaklapokat, konzervipari zsebkönyvet, és arra ügyelek, hogy szakmai képességeim állandóan fejlődjenek.

Ha egy szóban akarjuk összefoglalni L.-né kapcsolatát a gyárral meg a szakközépiskolával (amelyet végső soron ugyanazok az erők kormányoznak, mint a gyárat), ez a *bizalom*. Valóban úgy érzi, a rendkívül gyors

emelkedést, hogy szegény emberek lányából 25 éves korára töretlen pályán tanárrá lehetett, hogy egyetemi tanfolyamot látogat, hogy szép lakásuk van, s a nyáron majd beutazhatják Jugoszláviát, Romániát, Bulgáriát: önmaguknak is, de nem egyedül önmaguknak köszönhetik. Személy szerint is hálás néhány embernek, elsősorban a szakiskola egyik tanárnőjének, aki korán felfigyelt rá, és pályáját egyengette. Ezen túl a rendszernek hálás; legmélyebb meggyőződése, hogy „itt mindenkiből minden lehet, csak az kell, hogy dolgozzon, szóval, hogy megérdemelje".

Nem kevesen indultak így. A gyár mai harmincévesei között, a szakiskola tanári karának fiatalabb nemzedékében – és más nagykőrösi üzemek, hivatalok, szervezetek kortárs garnitúrájában – ott van a frissen felemelkedetteknek az a csoportja, amely hasonlóképp él és érez. Az idő, a munka és a család gondja, a megszokás, a fiatalság múlása persze koptat a reményből, a bizalomból, a hálából. De a Konzervgyár s a hozzá kapcsolódó oktató intézmény nagy erénye, hogy újra meg újra értelmes feladatok magasabb szintjére lépteti elő neveltjeit. Ha a bizakodás és önbizalom egyszerűbb formái az idő törvényei szerint mulandók is, marad tartalékenergia, amit mozgalmas fiatalságukból hoznak, és adódnak új teendők, amelyekre ez a nemzedék vállalkozni tud és akar.

Rétegek és nemzedékek

De a három és fél ezer konzervgyáriból mégiscsak majdnem kétezer ember képzettség nélküli. Segédmunkások és betanított munkások.

Persze a segédmunkások ezres tömege sem egységes. A fiatalok előtt még nyitva az út, hogy valami más legyen belőlük, de a 40–50 éves segédmunkás már aligha fordíthat sorsán.

Nem minden idős segédmunkás oly elesett, mint a fentebb bemutatott B. néni. Ő mélységben él, immár tehetetlenül; az sem segít rajta, hogy számos gyereket nevelt fel. Mert a gyerekek, mihelyt tehették, hátat fordítottak az otthoni nyomorúságnak; éppen elég nekik, hogy iskolázatlanul valamilyen emberibb sorsra vergődjenek, nemigen törődnek elbetegesedett szüleikkel. Ennél sokkal jobb az olyanfajta idős segédmunkás helyzete, amilyen Sz. Péteré. Ugyancsak írástudatlan egykori szegényember, akit néhány holdas homoki tanyáján ért utol 1960 táján a mezőgazdaság átszervezésének hulláma; akkor családostul a városba költözött. Ő is, felesége is a gyár segédmunkása lett. De két gyereküket már iskoláztatni tud-

ták. A család együtt építette át az olcsón megvásárolt régi városi házat háromszoba-komfortos lakássá. A segédmunkából kiöregedő szülők ebben a családban bátran támaszkodhatnak a gyerekeik magasabb keresetére és jövendő gondoskodására.

Sok idős segédmunkást említhetnénk, ki kénytelenségből cserélte fel a mezőgazdaságot a gyárral, de szerencsésen váltott át: sikerült megvetni a lábát a városban. Van úgy, hogy az iskolázatlan férfi a Konzervgyár munkása lett, emelkedési perspektíva nélkül, ám az asszony varr, vagy a kereskedelemben helyezkedett el, viszonylag jól keres, emellett esetleg szőlőt művelnek, baromfit, disznót tartanak városi udvarukban. Ilyen esetben a gyári segédmunka csak egyik keresete a családnak.

Kora szerint ehhez a csoporthoz tartozik az a jó néhány ember is, aki évtizedes termelőszövetkezeti munka mellett még tanyán szedte meg magát, s azután költözött be idős korára a városba. Itt vannak például K. Istvánék, a Hunyadi Tsz tagjai. A férfi tehenész, és most már – átengedve a régi családi tanyát vejének – háromszobás új városi házából jár ki a téesz állattenyésztő telepére. Felesége viszont, hogy hasznosítsa azt az energiát, amit odakint a tanyai állattartás kötött le, a konzervgyári segédmunka mellett döntött. Van még néhány éve a nyugdíjhatárig, bírja erővel, és szüksége is van erre a második keresetre, mert most rendezik be az új házat.

De akár tizenöt éve dolgozik egy-egy idősebb segédmunkás a gyárban, akár néhány esztendeje, mindenképp ők a stabil, megbízható gárda, az egyszerű tömegmunkák engedelmes elvégzői, akikre a háromműszakos hónapokban, a szoros kampányok idején is építeni lehet.

A fiatal segédmunkásokkal több a baj. Ki jön ide 16–17 évesen? Részint akik a nyolc általánost sem végezték el, s aztán pár évig ide-oda hányódva mezőgazdaság és ipar között, egy időre kikötnek a Konzervgyárban. Mások, főként lányok nyolc osztály után mennek, mert nem akarnak vagy nem tudnak továbbtanulni; esetleg a család anyagi helyzete olyan, hogy még azt a két-három évet sem várhatják ki, amíg szakmunkássá képezhetnék magukat. De a legtöbben egyszerűen a helyüket keresik a világban. Várnak valamire. A lány például arra, hogy majd csak férjhez megy, s akkor abbahagyhatja ezt az elég keserves segédmunkás életet; a fiú a katonaságra, s hogy ott esetleg gépkocsira kerül, komolyabb szakmát tanul, addig meg majdnem mindegy. Akadnak persze, akik hamar ráébrednek, hogy ez az 1500 forint vagy nyáron a 2000–2200, amit 16 éves korukban még szép pénznek látnak, nem elég a megélhetéshez, és segédmunkásnak

lenni egyébként sem álom; előbb-utóbb beiratkoznak a szakmunkástanfolyamra.

Anyagilag is nagy a különbség. A segédmunkás 6 forintos órabérrel kezd, és ha megállja a helyét, 7,50-ig emelnek neki, ennél magasabbra nem. Ezzel szemben a fiatal szakmunkás, alig kerül ki az iskolából vagy tanfolyamról, már 8–9 forintot kap, és néhány év alatt 10–12 forintos órabért érhet el; az idősebbek és gyakorlottabbak 13–14 forintos besorolásig jutnak el, kereken kétszeresét kapják tehát alapfizetésként, mint az átlagos segédmunkás. Ehhez jönnek a prémiumok, jutalmak, a nyereségrészesedés s néhány más kedvezmény. Valószínűleg nem arról van szó, hogy a gyár a segédmunkások bérszintjének leszorításával próbálná egyensúlyban tartani „bértömeg-gazdálkodását", más szóval, hogy a segédmunkások rovására fizetné jobban szakmunkásait és szakembereit. Talán ennek a meggondolásnak is szerepe van, de fontosabb az, hogy megunassák a fiatalokkal a perspektívátlan segédmunkás létet, s így is arra ösztönözzék őket: tanuljanak szakmát.

Ebből is következik, hogy nem könnyű tartósan elviselni a segédmunkás helyzetét. Nem az öregekről van szó: őket megbecsülik, vagy ha nem eléggé, ők már azt is megszokták. Sok idősebb segédmunkás meglehetős magányosan él az üzem világában, de nem igyekszik ezért el innen. A fiatalok viszont nehezen szenvedik el, hogy kortársaik lekezeljék őket, mert nincs szakmájuk, és mert – ami ebből következik – mindenki parancsol nekik, és ide-oda dobálják őket, ahogyan a gyártás változékony követelményei a létszámot megszabják.

Ez a dobálás azért is sérelmes – bármennyire érthető az üzemvitel oldaláról –, mert gátolja azoknak a kapcsolatoknak kialakulását, amelyek enyhíthetnének az alávetettségen. Némelyik fiatal segédmunkás semmire sem vágyik jobban, mint arra, hogy befogadja egy brigád, ott viszonylag állandó helye legyen, s eljárhasson azokra az összejövetelekre, amelyeket az üzemegység fiatal szakmunkásai rendeznek. Lemaradni egy kirándulásról – mert aki sehova sem tartozik, azt sem egyik, sem másik társaság nem hívja –, néha elég ahhoz, hogy egy ifjú segédmunkásnak elmenjen a kedve a konzervgyártól.

Van egy tartalmas interjú, amelyben két segédmunkáslány panaszolja el egymás szavába vágva, milyen keserves az életük. Nem is nyugszanak bele. Az egyik átpályázik a vendéglátóiparba; nővére ott dolgozik, és már csak az alkalmat várja, hogy a rokoni protekciót kihasználva megkeresse új helyét. A másik hosszú latolgatás után erősen elszánta magát,

hogy mihelyt eléri a korhatárt, beiratkozik szakmunkás-tanfolyamra, végigcsinálja a hároméves kurzust, és aztán, ha lehet, tovább is tanul.

Olyan nemzedék tagjai már, amelynek többsége jobb helyzetből indult, és magasabb szint felé tart. Ennyi elég, hogy a rosszabbul indulók elviselhetetlennek érezzék a hátrányos anyagi és társadalmi státust. Mivel mindig akadnak (legalábbis eddig) új és új fiatal csoportok, az iskolázatlanok, a leggyengébb tanulók, a tanyáról beáramlók, a legszegényebb családok gyerekei és most már elég nagy számban a cigányok közül, akik a továbblépők és továbbállók helyébe jönnek, szükségszerűen nagy a fluktuáció.

Jogilag a segédmunkások közé számítanak, a valóságban tőlük erősen elkülönülő réteg azoké, akiket „betanított munkásnak" neveznek. A bér és a munkakör különbsége a legtöbb üzemegységben jól kijelöli a határvonalat. Azokról a nagyrészt idősebb és középkorú munkásokról – főképp asszonyokról – van szó, akik bár nem tanulták meg a szakmát, hosszabb üzemi gyakorlatuk és megbízhatóságuk révén többé-kevésbé állandó munkakörhöz jutottak. Bérük a munka besorolásának megfelelően magasabb is lehet, mint amennyit személyi órabérük kitenne. Részben teljesítménybérben dolgoznak, s erre a munkakör stabilitása és a brigádszervezet előnyei folytán mindenféle többlet rájöhet. Sok közöttük a 30–50 év közötti családanya, akinek 2000–3000 közt kialakuló jövedelme jelentékenyen hozzájárul egy-egy család fenntartásához.

Hosszabb távon azonban ez is átmeneti munkástípus. Utánpótlása máris akadozik, mert aki a fiatalabbak közül alkalmas lenne, hogy betanított munkás legyen, magától értetődően szívesebben tanulja ki a szakmát, s ezzel túllép ezen a fokon.

Az idősebb segédmunkások és „betanított munkások" rétege hordozza leginkább paraszti eredete nyomait. Legtöbben azokban az években kerültek az iparba, amikor sok ezer ember kereste helyét a világban, a gyár tehát szabadon válogathatott. Szívós, szorgalmas, a megélhetés biztonságáért rendkívüli teljesítményre képes férfiak és nők százai jöttek és maradtak, elvállalva a tanulatlan munka terhét.

Ez a fajta bázis nincs többé. Hogy a gyárban minél kevesebb segédmunkás legyen – és minél több szakmunkás meg szakember –, nem egyedül a technikai fejlődés törvényei írják elő. Ide tendál a társadalom alakulása is: az igényesedés, amely, ha átlép egy bizonyos határt, nemcsak kívánatossá, egyszerűen kötelezővé teszi a képzettséget, lenézetté a tanulatlanságot és a segédmunka minden formáját. Az idős parasztemberről, ha

beköltözve a tanyáról, cipekedni járt a gyár udvarára, mindenki tudta, hogy nem tehet mást. Tisztelték, hogy vállalja a nehezét, így tartja el családját. De a fiatal: kortársai ítélőszéke elé kerül, és felvetődik a kérdés – meg is fogalmazzák, oda is dobják neki –: hát te miért nem tanulsz? És ki az a lány, aki szívesen hozzámenne egy efféle cipekedőhöz, akire könnyen ráragad a tróger elnevezés? A segédmunkás helyzetének bizonytalansága, a szakmátlan embert fenyegető könnyelmű életvitel veszélye is elriasztja tőle a törekvő lányokat.

A szakmunkások körülbelül ezres seregét is több módon csoportosíthatjuk. Kézenfekvő lenne, hogy konzervipari szakmunkásokra és olyanokra tagoljuk ezt a réteget, akiknek valami más szakmájuk van (lakatosok, esztergályosok, villanyszerelők stb.). A gyárban csakugyan érezhető ez a határvonal. Azért is, mert a nem konzerves szakmunkások többsége férfi, a konzerveseké pedig nő. Mind a két szakmunkáscsoport növekedőben és differenciálódóban van.

Társadalmilag fontosabbnak látszik itt is a nemzedékek közötti határvonal. Az idősebbek, akik 10–15 évet töltöttek már a szakmában, aligha emelkednek tovább. Harminc éven túl ritka, aki közép- vagy felsőfokú iskolára menne; túlságosan kialakult már az életmenete, nagy a családi lekötöttsége, másrészt idővel természetesen csökken a tanulási kedv. A fiatalabbak, a 20–25 évesek előtt még sokféle út nyílik, s ez erősen befolyásolja nemcsak helyzetüket, de életérzésüket is. Sokan a nemrég elért szakmunkás státust átmenetnek tekintik; inkább a pálya kezdetének, mint beérkezésnek. Persze, nem mindenki megy tovább. De mert sokan megpróbálkoznak középszintű és felsőfokú szakmai továbbtanulással és mert az üzem atmoszférájában állandóan jelen van az igény, a vezetés részéről érkező követelmény, hogy mindenki lépjen tovább, aki csak teheti, ez sajátos feszültséget ad a fiatal szakmunkások életformájának. Aki úgy dönt, hogy beéri az elért szinttel, ezzel lemond valamiről. Senki sem marad le szívesen társai mögött. De gyakran rendkívül nehéz – munka mellett, gyerek mellett, az időbeosztás családi gondjai közepette – elvállalni a továbbtanulás megterhelését.

A fiatalabb szakmunkások több száz fős rétegére a gyárvezetés sajátos „kultúrpolitikája" is támaszkodni tud. Nem is a szorosan vett művelődési rendezvényekre, a könyvtármunkára, a néha megjelenő, néha eltűnő irodalmi színpad, fotószakkör, filmklub dolgaira gondolunk. A gyárnak határozott követelményei vannak a higiéniát, az emberi magatartás és érintkezés rendezettségét illetően. Ezek részben rendelkezések, amelye-

ket csak úgy sikerül betartatni, ha van bázisuk. Ilyen az, hogy a gyárban maximális tisztaságnak kell uralkodnia, hogy a parkosított területeket, a virágokat, a fákat, a gyepet kíméljék. A viselkedés követelményrendszere nagyobbrészt nincs szabályokba rögzítve. Mégis jelen van mind a ruházkodást, mind a beszédmodort, de még a szorosan vett magánéletet illetően is. A hullámzó segédmunkás réteg nem lehet bázisa ennek. Az idősebbek túl sokat őriznek a paraszti múltból, semhogy ők lehetnének a gyár modernebb normáinak letéteményesei. A fiatal szakmunkások, akikre ezt elsősorban szabták, jórészt magukénak érzik, és százféle módon gondoskodnak is betartásáról és betartatásáról. Voltaképp nehéz megmondani, ki hozta létre a viselkedés és érintkezés szabályozottságát. A gyár, a vezetés vagy maga a szakmunkás réteg? Bizonyára ez is, az is, kölcsönhatásban.

A szakmunkások fölött újabb széles réteg helyezkedik el, tagolt szervezetben: a művezetők, üzemvezetők, technikusok, technológusok, laboratóriumi és irodai dolgozók, normások, meósok. Azok fölött a mérnökök, főmérnökök, osztályvezetők, főosztályvezetők csúcsgárdája. Lényeges, hogy majdnem mindnyájan helybeliek, és legtöbbjük alulról indult az üzem szervezetében.

Ebből is következik, hogy pályájuk, egzisztenciájuk, élettörekvésük többnyire összeolvadt a gyárral. Annak technikai fejlődésével, rekonstrukciójával együtt léptek előre ők is. Az üzem bővülése és technikai modernizálása teremtette meg a munkakörök többségét, így határozódtak meg jelenlegi feladataik. Benne és vele tanultak akkor is, ha a fővárosi vagy szegedi felsőfokú intézményen végeztek; szervesen bontakozott ki a középfokú és felsőfokú tanulás a növekvő követelményekből, amelyeket az üzem fejlődése teremtett. A gyár érezhetően sajátjuk. Sokan beszélnek róla úgy, mint aminek alakításában részük van.

Van néhány nagyívű karrier is a műszaki gárdában. A régebbi kifutások egyik példája azé a főmérnöké, aki jóformán az üzemben született. Apja ugyanis a régi gyár portása volt, és ő maga úgy kezdte pályafutását, hogy inasként rábíztak mindenféle lótó-futó feladatot. A felszabadulás után elsők között küldték konzervmester-tanfolyamra. Már mint művezető, üzemvezető, termelési főnök végezte el – levelező úton – azt a többféle közép- és felsőiskolát, ami megadta az alapot is, a bizonyítványt is. Felesége is vezető munkakörben dolgozott sokáig a gyárban. Bent is laktak, övék volt a két szolgálati lakás közül az egyik – a másik az igazgatóé –, ennélfogva soha nem létezett számára egyműszakos munkabeosztás. Mivel a termelés egész folyamatát kellett irányítania, a beérkező nyersanyag

fogadásától a késztermék kiszállításáig, mindennapi élete a szó legszorosabb értelmében összefonódott a gyár lüktetésével. A konzervipar egyik közismert sajátossága, hogy örökké a túlságos nyersanyagbőség és a nyersanyaghiány szélsőségei között táncol, mert bázisa nem valamely kiszámíthatóan szállító bánya vagy másik iparág, hanem az időjárás szélsőségeinek kitett mezőgazdaság. Aki ilyen körülmények között a folyamatos termelés napi gondjáért felelős, és ráadásul benne él, ott is lakik, annak egész életét igénybe veszi és kitölti a gyár.

Másfajta pálya egy fiatal főmérnökhelyettesé. Helybeli orvos fia. Sokféle műszaki pályán érvényesülhetett volna kiemelkedő tehetsége révén. Mégis idejött, és nemcsak mert a gyár ösztöndíja segítette tanulmányaiban. Már az ösztöndíjat is azért fogadta el, mert haza akart jönni. A műszaki főmérnök és helyettese feladatköre itt nemcsak a gyár nagyszabású gépi apparátusának működtetése. A fejlesztés is az ő dolguk: keresniök kell az emberi munkát helyettesítő műszaki megoldásokat. Rajta kell hogy tartsák szemüket a külföldi újításokon és megoldásokon is. Ez a fiatal mérnök, aki 28 éves korában már körülbelül havi 6000 forintot keres, főképp azzal tört gyorsan előre, hogy egy sereg problémára új megoldást talált, ezzel a termelés néhány szűk keresztmetszetét segíti felszámolni. A szüntelen technikai tökéletesítés követelményét hozta magával, és honosította meg maga körül.

A siker titka

A Nagykőrösi Konzervgyár az utolsó másfél évtizedben az országnak nemcsak legnagyobb, de elismerten legjobb ilyen gyárává fejlődött. „Mintaüzem" több tekintetben is. Mi a titka sikerének?

A közgazdaságtudomány megkülönbözteti a gazdasági fejlődés extenzív és intenzív szakaszát. Extenzív szakasz, amikor az iparnak még bőségesen áll rendelkezésére olcsó és igénytelen – általában főképp paraszti eredetű – munkaerő, ennélfogva új munkások tíz- és százezreinek bevonása révén bővítheti termelését. Az intenzív szakasz akkor kezdődik, amikor ez a tartalékseregnagyjából elfogy. Ettől kezdve a termelést jórészt vagy kizárólag a munka termelékenységének növelésével lehet bővíteni. Tehát a technikát és a munkaszervezetet kell tökéletesíteni, ezzel párhuzamosan, ezzel összefüggésben a dolgozók tudását, szakértelmét, iskolázottsá-

gát fejleszteni. Ez a megkülönböztetés kezünkbe adja a kulcsot a gazdasági fejlődés hirtelen megváltozó fő feltételeinek megértéséhez.

De minden korszakolásnak, minden határozott csoportosításnak megvan a veszélye, hogy túlságos élesen osztja ketté a jelenségeket, és túlzott általánosítást sugall. Valójában a hazai gazdaságfejlődés extenzív szakaszán sem dolgozott és fejlődött minden iparág és minden üzem egyforma extenzíven. Akkor is volt amelyik erőteljesebben törekedett a munka termelékenységének fokozására, a többieket megelőzve tökéletesítette a technikát, javította szervezettségét, és növelte a munkában a képzettség szerepét. Ilyen gyár minden ágazatban akadt. És bizonyára minden területen felmutathatók az ellenkező véglet példái is, azok az üzemek, amelyekben a termelést szinte kizárólag a legegyszerűbb, a legdurvábban extenzív módszerekkel fokozták. Feltehető, hogy napjainkban, amikor országosan kiéleződött a munkaerőválság, és mindenütt kemény kényszerűség már, hogy átálljanak a fejlesztés extenzív módszeréről az intenzívre, jelentős előnye van annak az üzemnek, amely már korábban kidolgozta, kipróbálta, meg is szokta, be is gyakorolta a fejlesztés intenzív eljárásait. A maga ágazatán belül ilyen a Nagykőrösi Konzervgyár is. És éppen ez sikereinek magyarázata.

Mindaz, amit a gyárról megtudtunk, amit az igazgató elmondott, ami az idézett és nem idézett interjúkból kiderült, arra vall, hogy ez a gyár már az 1950-es években sem úgy fogta fel feladatát, mint sok más hasonló üzem. Nyilván megtehette volna, hogy egyszerűen betoborozza és nyersen felhasználja az ezrével jelentkező új munkaerőt. Terveit talán így is teljesíthette volna.

De itt már az 50-es években felismerték, hogy a fejlesztés legfőbb módja: az emberi termelőerő kibontakoztatása. Tulajdonképpen egyszerű igazság, s így utólag könnyen belátható: a termelésnek éppen ez a „tényezője" a legképlékenyebb, ebben rejlik a legtöbb tartalék. Majdnem mindenkiből kicsiholható valami többlet ahhoz a képességéhez és felkészültségéhez képest, amivel az üzembe lép. Jóformán minden fiatal segédmunkásból nevelhetünk hozzáértő, képzett szakmunkást, és a szakmunkások jelentékeny része alkalmas, hogy közép- vagy felső szinten is elsajátítsa a technikát. A nyers emberi munkaerőben rejlő minőségi tartalékot persze úgy lehet felszínre hozni és az eleven munka áramába bekapcsolni, ha a technika sem marad változatlan. Ha nagyobb szabású, költséges technikai fejlesztésre nincs mód, sok helyütt meg lehet keresni a már rendelkezésre álló technika és technológia finomításának, a bonyolultabb műveletek el-

különítésének, a korábban egyöntetű folyamatok specializálásának olyan módszereit, amelyek teret adnak a növekvő szakértelemnek. A lényeg az, hogy az embert ne csupán vele fejlesszük a technikával, hanem kibontakozó képességeit, hozzáértését és ambícióit legalább egy fokkal az adott technikai szint elé futtassuk fel.

Nagykőrösön jól tanulmányozható, miféle többlet-erőfeszítést követel – nem egyszer, nem kétszer, hanem évtizedeken át folyamatosan – az üzemfejlesztés viszonylag intenzív stratégiája.

Nagykőrösnek kétségkívül szerencséje is, hogy a nagyszabású Élelmiszeripari Szakközépiskola és a vele összekapcsolt Szakmunkásképző Intézet itt működik most már másfél évtizede. De ezt a szerencsét helyi erőfeszítés előzte meg. A kőrösiek kiérdemelték, hogy éppen itt épüljön fel az iskola. Abban a százmillióban, amibe az iskola került, a nagykőrösi gyár termelési eredménye, az innen lefölözött haszon is benne van. De ha ez a nagy oktatási intézmény nem épül ide, ez a gyár akkor is megtett volna erejéhez képest mindent, hogy a szakmunkásképzést és a technikusképzést kifejlessze.

Azon a pénzen fölül, amivel az iskolák és tanfolyamok fenntartását finanszírozzák, a gyárnak más többletkiadása is adódik. Munkaidő-engedményeket kell tennie. Továbbá – amire éppen a nagykőrösi gyár nyújtott példát – ösztöndíjakat kell létesítenie, főképp a felsőfokú intézményekben tanuló jövendő szakemberek számára. Ennél is lényegesebb, hogy honorálnia kell a képzettséget, minden fokon: a vizsgázott szakmunkás többet kapjon, mint a betanított munkás, a technikus többet, mint a szakmunkás, és így tovább. És ez nem is egyszerű, mert például számolni kell a konfliktussal az idősebb és gyakorlott betanított munkások, másfelől a tanfolyamokról frissen kikerülő fiatal szakmunkások között. Költséges befektetés egy ideig ez, mert mintegy előlegezi a magasabb képzettség olyan ellenértékét, amelyet az majd csak idővel szolgál meg.

De nem egyedül a bérek szintjéről van szó. A gyárnak tartós biztonságot kell teremtenie mindazok számára, akiket a szakképzés révén is magához csatolt. Hosszútávú garanciát kell nyújtania, hogy az ember, ha itt tanulásra adja a fejét, „megtalálja a számítását". Mennyibe kerül ez? Az adott társadalomban kialakuló életszintnormáktól függ. Ez a legkockázatosabb az ígéretben, amelyet a gyár meg nem fogalmazottan, mégis közérthetően a nyilvánosság előtt tesz, amikor tanfolyamot és iskolát nyit, és arra biztat százakat, végezzék azt el, kössék az iparághoz a sorsukat. Hamarosan jelentkezik egy sor anyagi kötelezettség, amit a gyár ere-

detileg nem is vállalt (némelyikre talán nem is gondolt), de amit természetes erővel az hoz magával, hogy a gyár egzisztenciát ígért.

A legtöbb szakmunkás és fiatal szakember, akivel beszéltünk, az utolsó évtizedben jutott új lakáshoz, és majdnem mindegyik a gyár segítségével. Amíg a Konzervgyár meg nem indította a hozzá közel eső tormási városrészben a munkáslakás-építkezést, majd az úgynevezett KISZ-lakások (társasházak) építését, jóformán semmi sem történt Nagykőrösön a lakásépítés támogatása terén. Azóta a helyzet változott, felépült néhány lakótelep, ahol már nemcsak a Konzervgyár anyagi eszközei egészítik ki a családok pénzét, hanem más vállalatok és intézmények is hozzájárultak. De a Konzervgyár volt az első nagy patrónus, és máig megőrizte elsőbbségét, ami a segítés arányát és mértékét illeti.

A lakás persze átmegy az illető család tulajdonába, illetve bérletébe. Mégis tartós kapcsolat keletkezik ezen a réven. A gyár az anyagi támogatást például olyan feltétellel adja, hogy a lakás új gazdája hosszabb időn át a gyár dolgozója marad; ellenkező esetben vissza kell fizetnie az előleg jellegű hitelt. Más esetben a gyár idővel elengedi hozzájárulását vagy annak tekintélyes részét, ha a lakáshoz jutott dolgozó meghatározott ideig nem lép ki az üzem kötelékéből. A feltételek változatosak, de a legszigorúbb szerződés sem teremt olyan függőséget, amit egy-egy jobban kereső szakmunkás vagy szakember ne bonthatna fel, ha másutt kedvező munkalehetősége kínálkozik. A több ezer oldalra terjedő interjúanyagban, ahol egyébként sokféle sérelem és konfliktus merül fel, egyetlenegyszer sem jegyeztünk fel olyan panaszt, hogy a gyár az új lakáshoz nyújtott segítséggel túlságosan magához láncolná, megkötözné az embert.

Valójában inkább a gyár vállal tartós és kockázatos kötelezettséget szakmunkásaival és iskolázott dolgozóival szemben. Azzal is, hogy lakáshoz segíti őket. A lakás, a benne megtestesülő új életnívó, a kultúrának az a szintje, amelyre családok százai – otthagyva a régi parasztházat vagy a tanyát – ezáltal lépnek, legalább annyira kötelezi a gyárat, mint magát a munkást. Mire? Arra, hogy a következő esztendőkben is magasabb és magasabb fokon elégítse ki e családok igényeit. Azaz, hogy mindig képzettségüknek megfelelő szinten foglalkoztassa és fizesse meg a már magához kötött embereket.

Mi köze van a gyár lakáspolitikájának az intenzív fejlesztéshez? Látszólag nem sok, hiszen az intenzív fejlesztés technikai, munkaszervezeti és képzettségi előrelépést követel, nem lakást. Igen, de számtalan esetben a lakásviszonyok rendezése a feltétele annak, hogy a fiatalok tanulhassanak,

hogy a gyárhoz kapcsolódó házaspárnak ideje, ereje, nyugalma legyen fokozott követelményeket teljesíteni. Továbbá: ha a gyár jelentős mértékben hozzájárul a legfontosabb családi szükséglet – az új lakás – kielégítéséhez, ezzel is megalapozhatja törzsgárdája stabilitását, ami pedig nyilvánvalóan mindennemű intenzív fejlesztésnek elengedhetetlen feltétele.

Mindenképpen ez az egyik módja annak, hogy az üzem ne csupán egyes embereket, hanem családokat kapcsoljon magához és tegyen érdekeltté. Nemcsak olyan családokra gondolok, ahol férj is, feleség is itt a gyárban dolgozik. Lényeges, hogy azok az asszonyok is tartósnak, biztonságosnak, reményteljesnek éljék át férjük gyári helyzetét és pályáját, akik maguk nem itt vállaltak állást. A másutt dolgozó férfiak is életbevágó családi érdeknek érezzék, hogy az asszony megmaradjon a gyárban, és szakmát tanuljon odabent. Végül is legtöbb esetben közös családi döntésen múlik, ki milyen munkakört vállal, milyen iskolát, tanfolyamot hajlandó kijárni, és ott marad-e az üzemben nyugdíjig.

A családi érdekeltséget erősítik az olyan „borítékon kívüli juttatások" is, mint a gyári étkeztetés, a gyermekintézmények, az egészségügyi ellátás. Hogy a bölcsőde és az óvoda nemcsak égető napi szükségletet elégít ki, hanem tartós érdekköteléket, érzelmi kapcsolatot is teremt a gyár és a család között, nem kell magyaráznunk. A gyári étkezés is többet jelent, mint sok más üzemben. Azért is, mert a nemrég épített étkezde olyan szép, tiszta, kulturált, hogy ott eltölteni egy negyedórát: kellemes és otthonos. Sokan ki is fejezik ezt: azért is szívesen dolgoznak a Konzervgyárban, mert ilyen az üzemi étkezde, ilyen a gondoskodás. Itt is érezni lehet egyfajta pluszt, az emberekkel való törődés kultúráját. Amilyen elkedvetlenítő más üzemek tessék-lássék módon vezetett konyhája és étkezdéje, annyira kedvez a mindennapi jóérzésnek ez a napfényes ebédlő és a jó ebéd. Nem mellékes, hogy aki akarja, hazahordhatja az olcsó üzemi kosztot: ez is segít a dolgozó házaspár gondján.

Ha a lakást félig-meddig a gyárnak köszönheti az ember, ha a gyerekeit oda viheti bölcsődébe és óvodába, emellett ott étkezik jól és olcsón: olyan kapcsolatok kötege épül ki család és gyár között, amelyeket nehéz megszakítani. Ilyen lépést csak akkor vállal valaki, ha komoly ok van rá. Éppen ezek az előnyök is ellensúlyozzák mindmáig sokak szemében a tavasztól őszig tartó három műszakot, a nedves és meleg munkahelyi környezetet.

Joggal mondhatjuk, hogy a Konzervgyár új társadalmi státust teremtett sok száz család számára, amelynek egykori pozíciója a mezővárosi

világban megingott vagy réges-rég tűrhetetlen volt. A legszegényebbek közül sokan itt emelkedtek abba az új széles középrétegbe, amely a szakmunkástól a technikusig és művezetőig terjed. A megingott gazda- és iparoscsaládok fiai és lányai többnyire ugyanebbe a rétegbe kerültek át. Olyan iparágban, amely néhány évtizeddel ezelőtt maroknyi kiemelt helyzetű szakember mellett csupán segédmunkások tömegét alkalmazta, a szakmunkás és szakember egzisztenciák új típusait százával életre hívni, megalapozni és tartósan biztosítani: nagy teljesítmény. A gyár kötelezettséget vállal, hogy a jövőben sem nyújt kevesebbet, mint ma; a szakmai továbblépést, a nagyobb teljesítményt a jövőben is megfelelően honorálja. Ezzel – a dolog természetéből következően – a családi egzisztenciák továbbépítését is megígéri.

A technikai fejlesztés és az „egzisztenciafejlesztés" összekapcsolódik, és ezzel beindul egy megállíthatatlan, részben már öntörvényei szerint haladó folyamat. A termelés korszerűsítését ilyen gyárban azért sem lehet megállítani, mert ez teremti meg ezrek létalapját; és e létalapnak szüntelenül bővülnie kell. Másfelől a már felébresztett szellemi energiák és ambíciók visszakapcsolódnak a termelés fejlesztési feladataiba.

Hogy ne boruljon fel az egyensúly, hogy a termelés szüntelen bővülése és növekvő jövedelmezősége alapján folytonosan javítani lehessen az életviszonyokat, másfelől, hogy a növekvő szellemi energia visszakapcsolódjék a fejlődés fogaskerék-rendszerébe: állandó erőfeszítést követel a gyár vezetőitől. Egy megindult dinamizmust kell mederben tartaniuk, folytonosan gondoskodva arról, hogy minden új erő neki megfelelő feladathoz és érdeméhez mért elismeréshez jusson. Ez az a nehezen elkönyvelhető pluszmunka, amit az iparág élén járó, mindig valami újjal kísérletező gyár vezetőinek vállalniuk kell. Itt lép be a siker emberi feltételeinek egész sora.

Végső soron személyes képességekre bomlik a gyár termelőkapacitása. Személyes adottságokon, készségeken fordul meg minden új és magasabb rendű feladat sorsa. Nemcsak a technikai felkészültség, a szakmai tanulékonyság nyom a latban, hanem azok az adottságok is, amelyek kit-kit alkalmassá vagy alkalmatlanná tesznek arra, hogy mások munkáját befolyásolják. Tudni kell, milyen ember alkalmas üzemvezetőnek, kit érdemes iskolára küldeni. A valóban intenzív fejlesztés ebben a vonatkozásban is többet követel, mint a régi módszer. Felfedezni a szerény és csendes „átlagdolgozóban" rejlő képességet akár a tanulásra, akár a vezetésre: elmélyült emberismeretet kíván. Úgy irányítani a gyár nagy létszámú közép-

szintű apparátusát, hogy ne nyomja el a kezdők, a fiatal munkások tehetségét és százféle, még alaktalan törekvését, hanem minden szinten kibontakozni segítse ezt: külön művészet.

A korán megindult intenzív irányú fejlődés legfőbb titka az, hogy a gyárvezetés már az 1950-es években sem úgy kezelte a beáramló ezreket, mint névtelen tömeget, amelynek munkaerejét hasznos célra kell fordítani, aztán semmi közünk hozzájuk tovább. Már abban az időben is figyelt az emberre: kiből mit lehet csiszolni. Két és fél évtized elég volt, hogy ez a szemlélet – amely végül is a termelés gyors fejlődését eredményezte – átitassa az üzemi középréteget is, amelyen a végrehajtás elsősorban múlik. Annál is inkább, mert ők maguk is ennek köszönhették kiemelésüket.

Befejezés:

A parasztság megszűnése; sorrend, ütem, következmények

Hátra van néhány tanulság.

Semmi meglepő nincs abban, hogy a felszabadulás óta eltelt három évtized során a parasztság – mint társadalmi helyzet, mint életformák összessége – Nagykőrösön is megszűnt; az 1970-es évek közepén már csak maradványaival találkozhattunk. A korábbi országos társadalmi szerkezet és a vele összefonódott politikai rendszer megsemmisülése után a kistulajdon, a mezőgazdasági kisüzem felszámolása sietteti a paraszti életforma felbomlását. Másfelől az iparosítás, a népgazdaság átalakulása, az általános iskola, a szakmatanulás, a középfokú iskolázódás segíti, gyorsítja ezt a folyamatot.

Igen tanulságos, miképpen megy végbe ebben a mezővárosban a parasztság megsemmisülése. Az átalakulás jellegzetessége, hogy – az új lehetőségek és kényszerűségek közepette – a parasztság részben önmaga számolja fel önmagát: azzal az öröklött energiával, munkakészséggel, önfegyelemmel, takarékossággal veti bele magát a társadalmi felemelkedés küzdelmébe, amellyel addig paraszti sorsának kereteit töltötte ki. Ezért a változás gyorsabb, mint amilyennek eredetileg képzeltük. Következményei messzebbre hatnak: az iparosodás menetét, az új társadalom további mobilitását, demográfiai sajátosságait, átrétegződésének későbbi ütemét is erősen befolyásolják.

Sorrend és ütem

Mindenekelőtt az derült ki, hogy nem egyforma ütemben számolódik fel a mezővárosi parasztság minden osztálya és rétege. A gazdaparasztság hamarabb, a szegényparasztság, illetve annak egy igen széles rétege lassabban. A tempókülönbség egyik oka kétségkívül az a gazdasági és társadalmi nyomás, amely az 1950-es években érte a gazdákat. A másik ok a szegényparasztság életkörülményeiben rejlik.

Ami a gazdákat illeti: birtokukkal együtt privilegizált helyzetük is megsemmisült. Márpedig őket a gazdasági-társadalmi kényszerűségnek s az előjogoknak sajátos ötvözete tartotta meg a maguk módján parasztnak, a mezőváros erőteljes árutermelő átalakulása ellenére is. Most már a gazdacsaládok fiataljai számára a valóságos alternatíva így merült fel: vagy lesüllyednek a korábbi szegényparasztok, az egyszerű termelőszövetkezeti tagok, állami gazdasági munkások szintjére, vagy azonnal átlépnek más ágazatba, más foglalkozási körbe, s ott talán visszanyernek valamit státu-

sukból. Aki csak tehette, a második megoldást választotta. Már az 50-es években sokuknak sikerült az iparban, építőiparban, kereskedelemben elhelyezkedniök. 1956 után pedig, amikor előttük is majdnem minden út megnyílt, a legtöbb gazdacsalád iskolába küldte gyereket, hogy szakmunkás, de inkább értelmiségi legyen belőlük. Ezekben a famíliákban ritkán volt több gyerek kettőnél. Adva volt az öröklött városi ház, a megszokott városi lét, kitaposott pályáival és összeköttetéseivel. A családi ösztönzés, a „ne hagyd magad fiam, nem vagy te akárki!" jellegű biztatás. A legalábbis középszerűen igényes otthoni környezet. Nem a családi könyvtár, a nyelvtudás, a szélesebb világismeret értelmiségi szintje ez, de nem is a tanyán rekedt szegényemberé. Ezekben a régi városlakó családokban annyi tájékozottság és igény általában volt, amennyi kell, hogy gyerekeik elé célokat tűzzenek.

Ha már gazdának lenni nem lehet, semmiképp nem akartak parasztok maradni. És a módjuk is megvolt, hogy hamar levessék a parasztállapot minden kötelékét magukról. Így lett egy nemzedék leforgása alatt számtalan gazdaportából olyan ház, amelyben már szakmunkás, technikus, értelmiségi család él.

A szegényparasztság a felszabadulás pillanatától sokféle módon élte át új helyzetét. Hadd emlékeztetek arra, hogy Nagykőrös népességének nagyobbik fele tartozott ide. Akkora tömeg, amelynek számszerű nagyságánál fogva sem juthatott egységes sors osztályrészéül. Egy kisebbség már az első években bekerült a politikai életbe. Egy másik, valamivel szélesebb réteg 1949 táján belépett az első termelőszövetkezetek valamelyikébe, vagy az állami gazdaság munkása lett. Mások az 50-es évek első felében átkerültek az iparba, s ott szakmát tanultak, iskolázódhattak, új pályát futottak be. A többség helyzetét azonban – elsősorban azokét, akik tanyán éltek – tovább is az határozta meg, hogy szegényen érték meg a felszabadulást, és szegénységükből nehezen lábolhattak ki.

Elég sorsot kísértünk szemmel, hogy megismerjük az erőket, amelyek tegnapig, néha máig parasztnak vagy majdnem parasztnak tartottak itt meg tömérdek embert. Mindenekelőtt az anyagi helyzet. Lakásuk sem volt, gazdák tanyáiban húzták meg magukat. Csak odakint lakhattak azután is, hogy a földet és a tanyát valamelyik új nagyüzem vette át. S ez már magában is eldöntötte azt is, miből és miképp élhetnek meg. Állami gazdasági munkások vagy téesz-tagok lettek, olyan nagyüzemek dolgozói, amelyek tőlük még jó ideig parasztmunkát követeltek, és egyelőre alig fizethettek többet, mint amennyi a megélhetéshez elég. Nem kevésbé fon-

tos a légkör, az igényvilág, a látókör, mely az ilyen családban a gyereket az 1950-es és 60-as években körülvette. Meg a tanyai iskola szükségképpen alacsonyabb színvonala, a városival fel nem érő tanítási módszere. A tanya, a mindenáron fenntartott háztáji állattenyésztés, a termelőszövetkezeti munkakör, a többi tanyai ember mint közvetlen társadalmi környezet: mindez együtt őrizte meg a szegényparaszti életmód sokféle maradványát.

De csak ideiglenesen. Az 1970-es évek közepén már a tanyavilágban is a felszámolódó parasztság fogyatkozó maradványaival találkozhattunk. Öregekkel, akik majd csak beköltöznek. Középnemzedékbeli emberekkel, akik különleges okokból maradtak el nemzedékük átlagától, az életformaváltás ütemétől is. Például azért, mert a többinél is elesettebb családban nőttek fel, vagy az átlagnál gyengébb a szellemi képességük; alkoholisták vagy sajátságosan igénytelenek. A többség, akikkel még odakint ismerkedtünk meg, már csak azért él parasztosan, hogy ne kelljen sokáig így élnie. Nyilvánvaló, hogy az ő helyzetük erősen átmeneti. Vállalják, mert mélyről jönnek, és mert magasabbra igyekeznek. Éppen bennük, a tegnapi szegényparasztság fiaiban van meg az erő is ehhez, és éppen őket kényszeríti még anyagi sorsuk, hogy szigorúan ezen az úton törjenek felfelé. Nyomukba még jöhetnek a náluk is szegényebbek lassabban kapaszkodó gyermekei, de egyre kevesebben. A mai 30–40 évesekből áll az utolsó nagyobb csapat, amely még paraszt módon küzdi le paraszti múltja korlátait.

A parasztságnak – mint helyzetnek és életmódnak – felszámolódása tehát nagyjából három szakaszban megy végbe, és ezek a szakaszok valamelyest a mezővárosi agrártársadalom korábbi tagozódásához igazodnak. A gazdaparasztság rohamosan, alig egy évtized alatt semmisült meg. A szegényparasztság korábban is törekvő, szorgalmas, igényesebb, kulturáltabb rétege – köztük az egykori szőlészek és zöldségkertészek többsége – valamivel lassabban lépett ki régi sorsából, de mára neki is sikerült. A szegényparasztság elesettebb vagy egyéb okokból kényszerűen konzervatívabb rétege most követi, és körülbelül egy vagy másfél évtized alatt járja be a többiek útját.

A szegényparasztcsalád és mai utódja
A munkában töltött idő és a fogyasztás szintje

Az arányokból is, az ütemből is következik, hogy a legfontosabb: az egykori szegényparasztság felszámolódása. Világos, hogy ennek a nagy társadalmi osztálynak megszűnése minden részletfolyamatával – a gyermeklétszám és családszerkezet változásától a munkaképesség és átlagos családi összteljesítmény, a fogyasztás és életszint átalakulásán át az ambíciók, a családi pályatervek, a társadalmi és politikai elképzelések fordulatáig – igen erősen befolyásolja a mezőváros mai és holnapi létviszonyait.

A megismert családtörténetek alapján vázolhatunk egyfajta jellegzetes átalakulási menetet, aminek több, jól elkülöníthető fázisa van.

Az első fázis az, amikor még régi épségében együtt van a hagyományos szegényparasztcsalád. A létszám hat-nyolc fő: a szülőkön kívül három-négy-öt gyerek és néha egy-egy velük élő öreg. A legkisebbektől eltekintve mindenki dolgozik. A gyerekeket – számtalanszor hallottuk – 5–6 éves korukban munkára fogták, s az öregnek is, amíg bírta, el kellett végeznie a dolgát. A család, akár tanyán élt, akár a városból járt ki a határba, mint összedolgozó munkaszervezet látta el átlagban 10–12–15 hold mindenféle munkáját. Mások földjén, persze. Voltaképp ennek a kényszernek – a családi viszonylatok által közvetített társadalmi munkakényszernek – ereje préselte ki a felszabadulás előtt meg a következő évtized során is Nagykőrös rendkívüli összteljesítményét.

Nehéz lenne kiszámítani, hány munkaóra rejlett ennek a kertészkedő városnak nagy produktivitása mögött. Mégis, próbáljunk meg számolni, ha tudjuk is, mennyire hozzávetőleges lehet az eredmény. A szegényparasztcsalád átlagos munkanapja nyáron 15–18 óra, télen 8–12 óra; egy-egy családban három-négy fő teljesít ennyit fejenként. Eszerint napi átlag 50–60 óra a családi munkaidő; hetenként, mivel a vasárnap is csak félig szünet, ennek több mint hatszorosa. Ha csak három munkaképes családtaggal számolunk, úgy is 250 munkaóra fölötti mennyiséget kapunk hétről hétre, és 15 ezer családi munkaórát évente. Ami legalább háromszorosa egy mai átlagcsalád munkában töltött óráinak.

Ezzel a munkaidővel szemben milyen keveset fogyasztott 45 előtt a szegényparasztcsalád! Élelmiszerrel nagyjából ellátta magát, legalábbis ami a lisztet, krumplit, főzelékfélét, baromfit, disznózsírt, disznóhúst illeti. Aligha vásárolhatott többet, mint évente néhány öltözet ruhát, lábbelit, egy-egy konyhai edényt, sót, gyufát, petróleumot, minimális gazdasági

felszerelést. Szolgáltatási igénye jóformán semmi, eltekintve egy kezdetleges vegyesbolttól, s az elemi iskolától, ahol a gyerekek talán néhány osztályt járhattak. Megvolt orvos nélkül, szülőotthon és kórház nélkül, középiskola és szakiskola nélkül, autóbusz nélkül, villany nélkül, rádió nélkül. Valóban érdemes lenne kiszámítani, hogy az a szegényparasztcsalád, amely egyfelől évi 25 ezer munkában töltött órát dobott a társadalom serpenyőjébe, másfelől hány idegen munkaórát – ipari, kisipari, kereskedelmi, szolgáltatási, értelmiségi munkaórát – igényelt létének fenntartásához. A 45 előtti nemzetgazdaság s vele a társadalom egész építménye a nagy többség alapjában véve önellátó életmódján és szertelen túlmunkáján nyugodott, szembeszökő ellentétben a mai struktúrával, amelyben tulajdonképp már minden család hatalmas és egyre növekvő mértékben fogyasztja a mások munkáját (és vagy teljesít érte az ellenértéknek megfelelő munkát, vagy nem).

Tegyük hozzá, hogy a szegényparasztság azt a rendkívüli munkateljesítményt – a viszonyok nyomására, megszokott kényszerűségből – mintegy önmaga préselte ki magából. Nem volt szükség külön intézményekre, megtervezett, időnként módosított érdekeltségi rendszerre, bérfokozatokra és normákra, hogy a teljesítmény napról napra előálljon. A birtok- és osztályviszonyok teremtették meg a munkának nemcsak mennyiségi, de minőségi kényszerét is, a tanulékony szorgalom hajtóerőit is. A család mint a munka és fogyasztás, a fegyelmezés és ösztönzés apró organizmusa közvetítette a társadalmi kényszert; ha nem volt képes erre, kihullott a sorból. A szegényparasztság önnön folyamatosságát is biztosította, felnevelve gyermekeiből utánpótlását. Ehhez sem volt szükség oktató és nevelő apparátusra; a társadalom, mondhatjuk, ennek költségét is megtakarította, az apákra-anyákra hagyva, hogy mindenféle paraszti munka fogásait s a szorgalom gyakorlatát átadják gyerekeiknek. A többség – fogalmazhatunk így is – a szolgáltatások egész sora tekintetében is önellátó volt, ugyancsak kényszerűségből.

Ez tehát az első fázis, a kiinduló állapot. Ugorjunk egyet. Hogyan él 30 évvel később ugyanezeknek a családoknak soron következő nemzedéke? Tekintsük meg először azokat, akik körében a változás már erősen végbement. Nem mindenki tart még itt. De az átalakulás általános iránya ez.

Nincs több gyerek kettőnél, sok helyen csak egy van. Az sem dolgozik, hanem tanul. Iskolába jár 16, 18 éves koráig, esetleg azután is, ha főiskolára vagy egyetemre kerül. Tehát 16 vagy 24 éves koráig eltartja a társa-

dalom – szülei áldozatát bőkezűen kiegészítve –, effektív munka nélkül, jövendő teljesítménye reményében. A gyerekmunka megszűnt, s ezzel a családi munkaszervezetnek az a típusa is felszámolódott – az átalakulás magasabb szakaszában járó családok esetében –, amiben a gyerekmunkának gazdasági szerepe volt. Az öreg családtagok, ha élnek, általában már nyugdíjasok, legalábbis megvan a módjuk, hogy azok legyenek. Mindössze két szülő dolgozik, s ők sem többet, mint fejenként heti 44–48 órát – ehhez járul hetenként, tegyük fel, 20–30 óra háztartási és ház körüli foglalatosság. A család mai összteljesítménye, ha csak a munkában töltött időt tekintjük, ebben a hipotetikus, szélső esetben, negyede sincs a réginek.

E lecsökkent munkaidővel szemben (ami persze semmit se árul el munkájuk termelékenységéről és társadalmi értékéről, de azért említésre méltó adat) az ilyen család sokkal többet fogyaszt, mint elődje. Többet is, mást is. Rég kilépett a naturális gazdálkodás maradványai közül. Élelmiszert nem termel, vagy ha mégis, keveset. A lakás körül, ha például lakótelepen él, baromfit sem tarthat. De ha kerttel, baromfiudvarral, darabka szőlővel, „hobbi-telekkel" rendelkezik is, megemelkedett és a réginél differenciáltabb élelmiszer-szükségletét legnagyobbrészt boltból és piacról elégíti ki, s legfeljebb kiegészíti azzal, amit maga állít elő. A lakás – a drága házban a drága lakás – teljes egészében építőipari termék, gyári anyagokból szakmunkával összerakott létesítmény, amelyben megszámlálhatatlan ember munkája rejlik. A lakás egyszerű fenntartásához is kiterjedt szerelő-javító hálózat működése kívántatik, hiszen bent van a villany, a víz, a gáz. Bonyolultabb munkaszervezetet igényel a háztartási gépek megszokott összessége, a rádió, a televízió. Ne is soroljuk a tökéletesen megváltozott fogyasztás árucikksorozatát, a csecsemőholmitól, a gyerekkocsitól a téli és nyári ruhák, konyhaeszközök, bútorok és dísztárgyak változatos készletén át a gépkocsi benzin- és alkatrészigényéig, meg a tisztítószerekig, melyek a konyhától a garázsig az emeltebb szintű mai élet tartozékai.

Látnivaló, nem is hosszú időre rendezkedik be ez a típusú család az iparcikkfogyasztás valamely meghatározott szintjén. Örökösen fel és fel kell töltenie a lakás és életmód energiatartályait meg a gyorsan elhasználódó áruk otthoni készletét. Lépést kell tartania a korral, a környezet követelményeivel, a divattal. Szüksége lesz már holnap olyasmire is, amire ma nem is gondol; ki kell dobnia még a jó holmit is, ha divatját múlja; a fogyasztási igényeket ez az életmód folyvást módosítja, fokozza, finomítja. A család évről évre növekvő mértékben veszi igénybe százféle terme-

lőüzem, országon belüli és importkereskedelem meg az egyre differenciáltabb anyagi jellegű szolgáltatási hálózat tevékenységét. Olyan munkaszervezettel szolgáltatja ki magát, amelynek tevékenységében számtalan egyszerű és bonyolult szakmunka, tervező-, szervező-, irányítómunka van együtt. Ezek rendszeres közreműködése nélkül immár a megszokott egyszerű élet lehetetlenné válik. S innen nincs visszaút: a társadalmi munkamegosztás egyszer már elért fokáról – melyben a mezővárosi szegényparasztok mai unokáinak családja termelőként is, fogyasztóként is elfoglalta új helyét – csak tovább és mindig tovább lehet lépni, még differenciáltabb társadalmi munkaszervezet felé, amiben majd ugyanennek a családnak következő nemzedéke is még specializáltabb munkakörbe kerül, és még magasabb szinten elégítheti ki szükségleteit.

Az anyagi javak és technikai szolgáltatások megváltozott szükségleti szintjéhez járul a szolgáltatások más formáira irányuló igény. A gyereket bölcsődébe, óvodába viszik, majd természetesen iskolába adják. Ott, ha csupán 10–12 évig tanul, legalább 25–30 pedagógus foglalkozik vele az idők folyamán. A család egyre sűrűbben és növekvő igényességgel használja az egészségügy szolgáltatásait is, a terhesgondozástól a rendelőintézet szakosított kezelésén át a haldoklót ellátó kórházi orvos és ápoló munkájáig. Ez is olyan igény, mely együtt fejlődik az ellátó apparátus anyagi-szellemi felkészültségével. Említhetjük a szórakozás, az üdülés, az utazás igényét is; ez is a tömegfogyasztás új területe. Az úgynevezett kikapcsolódás s ami vele jár: hogy legyen a közelben tiszta, kényelmes, kulturált cukrászda, vendéglő, levegős kirándulóhely, strand. Aztán egy övezet, valahol vízparton, ahol telket, hétvégi házat kanyaríthat az ember. Majd előkerül – az autóval együtt vagy már anélkül is – a távolabbi utazás, a balatoni nyaralás, az országjárás, a külföldi út vágya és igénye, hogy nemsokára ez is szükségletté és divattá, mindenképp követelménnyé lépjen elő.

Talán kiszámíthatná valaki egyszer, mennyi hazai és mennyi importált külföldi munkát fogyaszt ez az új szinten élő, a holnapi átlagviszonyokat előlegező család. Mennyi munkaidő rejlik – közvetlenül és közvetve – a bútorban, a szőnyegben, a televízióban, de még az előfizetett újság napi papír- és nyomdafesték-szükségletében is. Amit külföldről szerzünk be, a nemzetközi munkamegosztás napról napra differenciáltabb szálain – valamit persze adva is érte – éppen annyira kiszakíthatatlanul épül bele az emberek mindennapi létébe, mint az, amit ők maguk teljesítenek és építenek bele mások életébe. Hol vagyunk már attól, amikor ugyanennek a

családnak időben közeli elődje még jóformán minden lényegessel el tudta látni önmagát, kényszerűségből is, a társadalmi munkamegosztás fejletlenségénél fogva is? A régi és új típusú családi lét más-más társadalmi munkaszervezetet feltételez. És látható, miképp járul hozzá maga a szóban forgó család is – zsugorodó létszámával, mennyiségileg csökkent, minőségileg specializált munkaképességével, szakmai iskolázottságában rejlő lehetőségekkel és korlátokkal, egyre növekvő, egyre bonyolódó fogyasztási igényével – a társadalmi munkamegosztás feszültségeinek, szűk keresztmetszeteinek keletkezéséhez is, a munkaszervezet továbbfejlődéséhez is.

Az átmenet szakaszai. Mikor kezdődik a munkaerőválság?

Az előbb vázolt életmód még nem a többségé. De a többség is kilépett apái sorsából, s úton van az új életmód felé. Mozgásának iránya és üteme határozza meg elsősorban mai helyzetét is, tudatát is.

Mivel ezrek élnek az átmenet valamely szakaszában, maga az egész gazdasági szervezet, mely belőlük áll és reájuk épül – ideértve a mezőgazdaság és ipar nagyüzemeit is, a fentmaradt jelentős magánszektort is, – magán viseli az átmenetiség jegyeit.

A megismert családpályák alapján megkülönböztethetjük az átmenet két szakaszát. Ez gyakran egybeesik a nemzedékváltással, de olykor egyetlen nemzedéken belül is elhatárolható.

Van egy szakasz, amikor az egykori parasztcsalád szerkezete már átalakult, de a munkateljesítmény, főképp a középnemzedékhez tartozó szülőké, mennyiségileg még a régire emlékeztet. Már kevesebb a gyerek, lecsökkent vagy meg is szűnt a gyerekmunka. Ám a szülők még paraszti szorgalommal és időbeosztással végzik, amit megszoktak vagy a régi és új technikájú termelőmunkának valamilyen keverékét; a család fogyasztására még részlegesen az élelmiszer-önellátás és a szűkös, többnyire megtakarító célzatú háztartásvitel jellemző. Az átmenet következő szakasza már az, mikor a paraszti jellegű munka megszűnik, vagy minimálisra zsugorodik – például úgy, hogy a tanyai állattartást lényegesen csökkentik, vagy a városba költözve feladják –, a fogyasztás szerkezete átalakul, a lakás, a berendezés, a háztartás, az öltözködés városiasabbá válik. Valami még marad a kezdetleges munkából és az önellátásból, de alig több, mint amennyi elfér akár egy vasutascsalád vagy kerttel, szőlővel bíró munkáscsalád életvitelében.

Ezt a két átmeneti szakaszt, ami a régi típusú szegényparaszti lét és az előbbi fejezetben jellemzett újstílusú életforma között egymásra következik, jellegzetesen képviseli némelyik megismert család. Például akik tanyán 10–15 évig készülődtek, hogy végre városiak legyenek; a városban aztán jó ideig kertet, szőlőt művelnek, jószágot tartanak, ehhez valamelyik téeszben részes termelést vállalnak, és végzik ezt mindaddig, míg fel nem nő az új nemzedék. Az aztán ipari vagy más magasabb képzettséggel, már városban nevelt új igényekkel rendezi be életét, és végképp szakít mindenféle paraszt hagyománnyal.

E két egymásra következő fázis más és más munkateljesítményt és fogyasztási igényt testesít meg. Lényeges már most, hogy e két szakasz között húzódik a határvonal, amelynek egyik oldalán – amíg az az állapot tömeges – még nincs munkaerőválság, a másik oldalán – mihelyt az válik tömegessé – kirobban. Az átmenet egyik fázisából a másikba való tömeges átlépés hozza magával a munkaerőkrízist. Ez a válság a mezőgazdaságban, azon belül is a rosszabb adottságú és gyengébben fizető téeszekben kezdődött, egyidejűleg magával ragadta a mezőgazdaság egész szférájában az intenzívebb, munkaigényes kertészeti ágazatokat. Majd átterjedt a technikailag elmaradottabb ipari üzemekre, végül pedig az élenjáró gyárakra és a korábban vonzó szolgáltatási ágazatok némelyikére is. Megpróbálhatjuk vázolni a felsejlő összefüggéseket, amelyek a parasztság megszűnésének részletfolyamatait a közismert gazdasági nehézségekkel összeköti.

Ebből a szempontból lényeges, hogy az átmenet első szakaszában még tömegesen jelen van az a paraszti eredetű, a parasztságból éppen kilépni készülő család, amely tudja is, vállalja is a mezőgazdaság és az ipar sokféle fizikai munkáját, éspedig azzal a nyers energiával, a nap 16 óráját is használni képes munkakészséggel, amit magával hoz. Erre a tömegerőre alapozódott a mezőgazdasági nagyüzemek korai munkaszervezete, de még az a fejlődési fázisa is, amelynek egyik jellegzetessége éppen a féligmeddig technizált ágazatok, másrészt a családi vállalásra kiadott munkaműveletek, harmadrészt a háztáji gazdálkodás egymásmellettisége. Ugyanerre a tömegerőre számíthatott a mezővárosi ipar ebben az időszakban: ott is sok segédmunkásra és betanított munkásra volt szükség, miközben a munkabér alacsony, a munkakörülmények nehezek. Végeredményben erre a paraszti tömegerőre épült a mezővárosi termelés átmeneti struktúrája, amelyben nagy a súlya még a kezdetleges mezőgazdasági és ipari

munkának, már megjelennek a korszerű gépsorok és eljárások és a két végpont között tömérdek fokozata a technikai átmenetnek.

Ma sem állíthatjuk, hogy az iparosodó s a mezőgazdaságban is egyre inkább nagyüzemi módszerekkel dolgozó mezőváros egyöntetűen modern technikával termel. Több ezer tanyai háztáji gazdaság, szőlő, kertparcella, házikert, baromfiudvar, istálló, ól szolgáltatja a mezőgazdasági termékek jelentős hányadát. Sok száz jogosított és nem jogosított házi műhely, a munkaidő után pénzért vagy cserébe végzett szerelés és javítás számtalan formája őrzi a régi technikát. A közlekedés és szállítás ezer apró művelete rekedt meg nagyjából ugyanezen a fokon: tíz kilométerről is szállítanak kerékpáron tejet, takarmányt, zsákolt uborkát, kosárba rakott gyümölcsöt; a piacon órák hosszat üldögél a termelő és a kiskofa olyan áru kicsiny halma mögött, amit a felvásárló kereskedelem könnyen autójára pakolhatott volna, percek alatt. Száz és száz módon cserélődik egyik kézi munka terméke a másikéval, a piacon is, azon kívül is. E másik – a nagyüzemek mellett és mögött létező – terebélyes házi és törpeüzemi tevékenység nélkül ma meg sem élhetnénk. De ez a másik szektor, amelyet a statisztika roppant elnagyoltan tarthat csak számon, hiszen jórészt elrejtőzik a szem elől, kezdetleges technikát éltet, s így a társadalmi munkaerőnek talán felét, talán ennél is nagyobb részét köti le. Körülbelül azt, amit az átmenetnek ebben a szakaszában az önmagából kilépő parasztság a normális nagyüzemi munkaidőn kívül még teljesíteni képes.

Amíg ennyi munkát, ennyi fáradságot hajlandó vállalni a tegnapi parasztnép, s elvégzi azt is, amit a nagyüzem követel, azt is, amire ezen felül igény és piac van, e félig rejtett második szektorban: nincs is baj. A megszokott korlátlan munkaidőből, az öröklött energiából, az igényes igénytelenségből jut még erre is, arra is. Komplett nagyüzemek épülhetnek a dolgozó tömeg munkakészségének arra a fele részére, amiből kitelik a napi nyolc óra. Jön azonban egy pillanat, amikor egyik család a másik után önként csökkenti munkaidejét és teljesítményét anélkül, hogy feladná – és feladni kényszerülne – új fogyasztási igényeit. Nem hajlandó többé annyit és úgy dolgozni, mint addig. Nem vállalja már a „kettős műszak" dupla megterhelését. És már meg is teheti, hogy ne vállalja. Megteheti anélkül, hogy rosszul járna. Mert most már kevesebb munkával kereshet annyit, mint ezelőtt több munkával.

E rejtelmesnek látszó fordulat magyarázata egyfelől kétségkívül az, hogy a népgazdaság általános fejlődése, a termékek és szolgáltatások volumenének növekedése lehetővé teszi a jövedelem általános emelkedését;

REGI ZUGBAN ÁTPOLOZOTT HÁZAK

KONZERVGYÁRI KERÉKPÁRŐRZŐ

„MÁR AMI ELMÚLT
MINEK EMLÖGESSÜK?"

A TOLDIHOZ CSATOLT KOLLÉGIUM:
ITT ÉLNEK AZ ÉLELMISZERIPAR TANULÓI

AZ ÉLET DJ KERÉTE ÉLDVEZŐ MEGVILÁGÍTÁSBAN

ARANY JÁNOS, MEG A VÉN GULYÁS, KUTYÁSTUL
MÖGÖTTÜK A GIMNÁZIUM

TEMETOBEN

e mögött elsősorban a technikai tökéletesedés, a munka termelékenységének fejlődése áll. De ezen belül és ennek alapján az erőviszonyok is megváltoznak, amelyek a legközvetlenebbül befolyásolják a munkabért, a jövedelmet, más szóval az elosztás arányait. Lényeges már most, hogy az átlagos családi munkaidő csökkentése ebben a folyamatban kulcsszerepet kap. Ez a sok ezer személyes elhatározásból összetevődő fordulat úgy hat az üzemekre, hogy újra meg újra szűk keresztmetszeteket teremt, hol itt, hol ott élezi ki a részleges munkaerőválságot. Láncolatos kényszerhelyzetek sorozatát teremti, aminek hatására száz helyen, nyílt és rejtett formában emelni kell a bért, a borítékon kívüli juttatásokat, fokozni az érdekeltséget, enyhíteni, csökkenteni a munkával kapcsolatos követelményeket. Ha nem tennék, elveszítenék a munkaerőt; az egyre erősebben érzett veszély magával hozza, hogy az üzemek elébe is mennek e krízisnek, ha módjuk van rá. Némelyik munkahely vagy vállalat stabilitása sok esetben már valami korábban végrehajtott, a többieket megelőző kedvező bérintézkedésnek, könnyítésnek köszönhető. És előáll az a helyzet, amikor már – az általánosan emelkedő jövedelemszint alapján – a családok jelentős része, a gazdasági szervezet szempontjából döntő arányban rendezkedhet be arra, hogy kevesebb munka árán érje el a megkívánt életszínvonalat.

Az átmenetnek abban a szakaszában, amely előkészíti, közelebb hozza, végül kiváltja az erőviszonyok fordulatát, a gazdasági élet „második szektora" sajátos mögöttes terület, tartalékbázis szerepét kapja. Termékeire, áruira, maszek szolgáltatásaira annyira szükség van, hogy ezeket is mindig jobban meg kell fizetnünk, hogy el ne sorvadjon ez a szektor, aminek fentmaradása, napi és évi produktivitása számtalan egyéni elhatározáson múlik. Tudjuk, milyen érzékenyen reagál a háztáji gazdaság, a kisipar meg a nyilvántartásba se vehető magántevékenység sokféle ágazata az árak alakulására, a hivatalos és nem hivatalos szabályozásra; még arra is, milyen hangon nyilatkozik szükségességéről és perspektívájáról a rádió. S a reagálás, a tevékenység bővítése vagy zsugorítása, jóllehet ezer meg ezer személyes döntésből tevődik össze, valami messzebbre tekintő tudatossággal, spontán szervezettséggel figyelmezteti olykor az illetékeseket – például, ha megpróbálják erősen megadóztatni az így szerzett jövedelmek egy részét –, hogy egyik napról a másikra is felborítható az egyensúly.

E „második szektor" arra is jó, hogy reá támaszkodva rugalmasabban alkalmazkodjék a változó nagyüzemi viszonyokhoz számtalan – Nagy-

kőrösön legalább kétezer – család. Bázisa tehát annak az örökös, láthatatlan, kemény bérharcnak is, ami a mezőgazdasági és ipari üzemek világában folyik. A család megteheti, hogy egy vagy több tagját mintegy kivonja a nagyüzemi munkából, „elég dolga van otthon, ott is megkeresi a magáét" jeligével, s csak akkor engedi vissza oda, ha jobban megfizetik. Ha úgy jár jól, teljes erővel dolgozik mind a két szektorban; ha az árak és jövedelmek vagy éppen a remélhetően kicsikarható későbbi kereseti színvonal szempontjából mást diktál az érdek: csökkentheti a munkát bármelyik szektorban. Megteheti, hogy felhagy az egyikféle munkával, és a másikból él. Éppen azért teheti meg ezt is, azt is, mert minden munka értéke megnőtt.

Miért kevés a gyerek?

Külön kérdés, miért csökken radikálisan a gyermekek száma ezekben a családokban. Miért születik és nevelkedik egy-két gyerek ott is, ahol a szülők még hatod- vagy nyolcadmagukkal nőttek fel? A probléma országos súlyát növeli, hogy éppen a nagyobb ütemű népesedés utolsó rezervátuma számolódik fel, amikor a tegnapi szegényparasztság fiai-lányai hirtelen áttérnek az egy-két gyerekes életvitelre. Gazdasági szempontból is fordulat ez: a családi munkaidő, teljesítmény és fogyasztás struktúrájának gyökeres átalakulásához is köze van. A születéskorlátozásnak ez a foka következménye is, oka is számos gazdasági és társadalmi változásnak; olyanoknak is, amelyek látszólag össze sem függenek vele.

Közismert, hogy a sok gyerekről a kevés gyerekre való áttérés általában együtt jár az iparosodással, az urbanizálódással, a modern civilizációs fejlődéssel. A hazai demográfiai változás, ha így tekintjük, nem meglepő. Üteme azonban rendkívüli. Úgy látszik, éppen ennek a hirtelen és nagyarányú visszaesésnek okaira, körülményeire vethet némi világosságot a nagykőrösi tapasztalat.

A népesedési statisztika nem bontotta fel adatait társadalmi osztályok, rétegek, foglalkozási csoportok szerint. Ez az első, amiben a szociográfiai tapasztalat segíthet a statisztika értelmezésében. Kitűnik, hogy a két világháború közötti mezőváros társadalma ebből a szempontból is szélsőségesen rétegzett volt. Az úri birtokos, hivatalnok és értelmiségi rétegek körében már ekkor sem született több gyerek általában kettőnél; a három-négy gyerekes úri család ritka kivételnek számított. A széles nagy-

gazda osztály és a jobb módú középparasztság családjaiban dívott az egyke; az átlagos gyermekszám náluk aligha tehető többre 1,5-nél. A kisparasztság világában differenciáltabb volt a helyzet. Itt is találunk egy-két gyerekes családokat, különösen a református famíliák között, akik eredetük és rokonságuk révén a törzsökös gazdaosztályhoz számították magukat. De sok hasonló családban még négy-öt gyerek nőtt fel; főként olyanoknál, akik kint éltek tanyán, bérlettel is foglalkoztak, tehát hasznát vették a gyerekek munkaerejének. Idetartoztak azok a katolikus, jórészt az utolsó évszázad folyamán bevándorolt családok is, akik szegény sorból emelkedtek a tanyai lét adta lépcsőfokokon át; ezek vallásukkal és tradicionális munkamoráljukkal együtt a korlátlan gyermekáldás szokását is megőrizték igénytelen, szorgalmas felemelkedésük során. A szegényparasztok családjaiban pedig átlagban négy-öt gyerek nőtt fel. Gyakran több született, de sok meg is halt. Sok családdal ismerkedtünk meg, ahol ameddig az emlékezet visszaér, dédapák, ükapák nemzedékében is hatnyolc vagy tíz-tizenkét gyerek nyüzsgött a földes szobában, szorgoskodott a tanya körül.

A gazdasági ok, a kényszerűség az utolsó két évtizedben megszűnt. Másrészt: ma már a tanyán szorult egykori szegények fiatalabbjai is elérhetnek mindent, ami a születéskorlátozáshoz kell, ideértve az emberi önrendelkezés igényét is. De ez sem magyarázza meg, miért állnak meg annyian a második, olykor már az első gyerek után.

Kézenfekvő feltevés, hogy egy társadalomban, ahol a korábban mérvadó, tekintélyes és irigyelt felső és középső rétegek körében a kétgyermekrendszer terjedt el, és az egyke sem volt ritkaság, a felemelkedni induló alsó osztályok és rétegek szinte automatikusan átveszik ezt a normát, mihelyt tehetik. Ha nálunk – mint némelyik más európai országban – a középrétegek általános gyakorlata a három gyerek lenne, feltehetően az új szakmunkás-, technikus- és értelmiségi családok részben ezt a példát követnék. Nálunk azonban a példa egyértelműen az egy-két gyerekes modellt írja elő.

A másik fontos ok, mely ezzel összefonódva működik, a konkrét életviszonyokban rejlik, amelyek közt az egykori szegények megszűnnek parasztok lenni. A dolog lényege az, hogy a társadalmi helyváltoztatásnak ezt a nagy lépését gyorsabban és könnyebben, biztosabban tehetik meg, ha nincs több gyerekük kettőnél. Márpedig ezeket a családokat, különösen a mai középnemzedéket semmi sem érdekli annyira, mint az, hogy kilépjenek múltjukból. Hogy két gyerekük legyen és ne több: célja is, esz-

köze is az annyira kívánt áttörésnek. Ha öt-hat gyerek helyett egy-két gyerekes családot teremtenek, azt a megkívánt életformát mintázzák le, amit mások már régen kialakíthattak. Másrészt maga az áttörés olyan erőfeszítést követel férfitől is, asszonytól is, hogy mértéktelenül túlterhelné őket – adott anyagi, intézményi, szociális viszonyok között –, ha több gyereket vállalnának.

Rendszerint a férj is, a feleség is nagyüzemben dolgozik, vagy ott is dolgozik a háztáji munka mellett. El kell járniok hazulról, a tanyából is, és ez már magában jóformán lehetetlenné teszi, hogy 6–8–10 éven át egymást követő kisgyerekek gondját is elvállalják. Természetes törekvésként alakul ki, hogy az ésszerű, számukra érzelmileg és morálisan elfogadható minimumra korlátozzák a gyerekszülés, csecsemőgondozás, kisgyereknevelés feladatait. A meglátogatott tanyai és városi családok helyzete is bizonyítja, hogy a négy-öt gyerekes házaspár sokkal lassabban vagy sehogyse képes megváltoztatni társadalmi státusát.

Ide kapcsolódik, hogy a szülők mást várnak gyerekeiktől, másra és másképpen nevelik őket, mint az előző nemzedék. A parasztságból való kilábolás egyik legfőbb tartalma az a törekvés, hogy a gyerek ne úgy éljen, mint szülei. Lehetőleg iskolázódjék, tanuljon szakmát, semmiképp ne maradjon tanyán. A gyerek nevelése, iskoláztatása – a csecsemőgondozás mai követelményeitől a 16–18 éves fiatal öltözködési és egyéb igényeinek kielégítéséig – sokba kerül. Négy gyerek mai viszonyok között csaknem kétszer annyiba kerül, mint kettő, pedig – a felemelkedés egyéb költségei mellett, amilyen a házépítés, berendezkedés – olykor két gyerek is túlterheli a szülőket. Reális alapja van annak a nézetnek, hogy „ha több gyerekünk volna, egyikre se költhetnénk annyit, amennyit szeretnénk"; annyit se, amennyit manapság muszáj.

Végül pedig, mint minden lényeges, ismétlődő egyéni-családi cselekvés: a gyermekszám meghatározása is szoros társadalmi kontroll alatt történik. A döntésre kötelezett házaspár elsősorban kortársainak, a többi hasonló helyzetű férfinak és nőnek ítéletétől tart, és önkéntelenül is azok normáihoz igazodik. A közvéleménytől óvakodva azok sem vállalnak két gyereknél többet, akiknek kedvük és pénzük is lenne, hogy négyet-ötöt felneveljenek. Jól tudják, hogy fejükre vonnák a közítéletet, s az talán gyermekeiket is sújtaná, hátrányosan befolyásolva iskolai helyzetüket, barátságaikat, házasodásukat is. Olyan társadalmi közegben, ahol a családok anyagi és presztízsversengése történelmi okokból, egy sajátságos átmenet viszonyaitól felerősítve ennyire befolyásolja mindenki helyzetét, mi sem

természetesebb, mint az örökös feszült figyelem, az aggodalmas igazodás a közvéleményhez, a siker szoros kistársadalmi követelményeihez.

Ezért sem valószínű, hogy a közeli évtizedekben bármilyen intézkedéssel meg lehetne fordítani a gyerekszám apadásának tendenciáját. Azokat a részleges előnyöket, amelyeket az állam, a társadalom a több gyerekért nyújtani tud, valószínűleg kiegyenlítik a hosszabb távon súlyosabb hátrányok. Kialakult mechanizmusa van már annak, hogy a frissen biztosított előnyökből annyit vesz igénybe és használ fel a többség, amennyi még belevág érdekeinek fő irányába; a többit vagy elhárítja, vagy úgy fordítja a maga javára, hogy „a kecske is jóllakjon, a káposzta is megmaradjon". A végeredmény valószínűleg az lesz, hogy a társadalom majd a kétgyermekes családnak lesz kénytelen biztosítani azokat az előnyöket, amelyeket ma a három- vagy négygyerekeseknek ígér. Változást a demográfiai hanyatlás trendjében talán csak az hozhatna, ha a „vezető állásúak és értelmiségiek" rétegében terjedne el a három-négy gyerekes családmodell, ahogy az némelyik, a mienknél iparosodottabb társadalomban tapasztalható. De hogy ennek mik volnának a feltételei, ilyen beidegzettségek után, alig tudható; ez a kérdés egyébként is kívül esik nagykőrösi tapasztalataink terén.

Amit innen megtudhattunk, röviden ennyi: ma már azok az emberek is beérik egy-két gyerekkel, akiknek szülei az előző évtizedekben a hazai népszaporodás többletét világra segítették. Maradtak, mint másutt, itt is sokgyerekesnek a cigányok, és elvétve az olyanfajta elesett, máig igénytelen még-parasztok, mint amilyennel néhány tanyán kivételképp találkozhattunk.

A mezőgazdaság visszaesésének társadalmi okai

A parasztság felszámolódása Nagykőrösön olyan visszaesést hozott magával a mezőgazdasági termelés egész szerkezetében, intenzitási fokában, terméshozamában és színvonalában, ami ezt a várost e tekintetben az élvonalból a hátul kullogók közé sodorta. Mi sem volna egyszerűbb, mint ezt a hanyatlást néhány gazdaságpolitikai intézkedésnek vagy egy-két személynek terhére róni. A valóság bonyolultabb. Sajátos módon éppen a nagykőrösi mezőgazdaság korábbi rendkívüli fejlettsége magyarázza, legalábbis részben a visszaesés ütemét és mélységét.

1945 és 1965 között a szőlők és gyümölcsösök jelentékeny része ki-

pusztult. Az új nagyüzemi ültetvények nehézkesen fejlődnek. A zöldségtermelés az 1960-as évek elejéig még tartotta magát, azóta azonban leromlott. A kisüzemi, tanyai és város körüli zöldségkertészet az utolsó évtizedben jóformán felszámolódott. A nagyüzemi zöldségtermelés viszont nagy erőfeszítések ellenére újra meg újra bajba került, és vizsgálatunk idején, 1973–75-ben mennyiségileg is, minőségileg is hátrébb állt, mint az ország számos olyan községében, ahol távolról sem volt ilyen hosszú és dicsőséges múltja a kertészeti kultúrának.

A szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés hanyatlása válságba sodorta az egész nagykőrösi mezőgazdaságot, amely egyébként is számos nehézséggel küszködik. Az intenzív kultúrák ugyanis olyan arányban és olyan szereppel illeszkedtek be itt a termelés szerkezetébe, hogy sorvadásuk magával sodorta a szántóföldi növénytermelést és az állattenyésztést is. Ezen a homoktalajon csak úgy lehetett jövedelmezően gazdálkodni, hogy a terület, a munkaerő és munkaidő jelentős részét szőlészetre és kertészetre szánták: az hozta be a pénzt, amivel ellensúlyozni lehetett a többi ágazat gyenge hozamát. S ami igaz volt az egyéni gazdálkodás korában, hosszabb távon a szocialista nagyüzemekben is igaznak bizonyult az 1960-as és 70-es években. A szántóföldi termelés és az állattenyésztés egyik-másik ágának nyújtott kedvezmények, beruházási pénzek, hitelengedmények, árjavítások itt csak ideig-óráig ellensúlyozhatják azt a tartós hátrányt, hogy ez a talaj nagyobb befektetés árán is kevesebbet hoz, mint a jobb földek vagy mint az országos átlag, amelynek hozamát és termelési költségeit a mezőgazdaság árviszonyai meghatározásánál alapul veszik. Ha pedig minden beruházott forint kevesebbet jövedelmez, Nagykőrösön nehezebb kigazdálkodni a munkabért is s ezzel olyan életszínvonalat és érdekeltséget teremteni, ami legalább a legszükségesebb létszámot megtartaná. Különösen bajos megőrizni a munkaképes középnemzedéket és biztosítani a fiatal utánpótlást a mezőváros gyors iparosodásának időszakában, és éppen a demográfiai apály, a gyorsan csökkenő gyermeklétszám viszonyai között. A rendkívüli nehézségekkel küszködő termelőszövetkezetek élére persze szakembert is nehezebb találni. Hát még üzemenként 20–30 főnyi rátermett szakembergárdát, pedig valójában ennyire lenne szükség. A képzett ember szívesebben megy oda, ahol kedvező adottságok közt a szakértelem is jobban érvényesül.

Ha igaz az, hogy a nagykőrösi mezőgazdaság válsága ilyen erősen összefügg az intenzív ágazatok leromlásával, kézenfekvő a feltevés, hogy a krízist meg is lehetett volna előzni. Azzal tudniillik, ha a felszabadulást

követő első két évtizedben, különösen pedig a nagyüzemek megszervezése során sokkal nagyobb figyelmet fordítanak a szőlő-, gyümölcs- és zöldségtermesztés megmentésére és fejlesztésére. Így nem bomlott volna fel az egyensúlyi rendszer, mely a helyi adottságok mellett korábban jövedelmezővé tette a gazdálkodást. A szőlőre és kertre fordított nagy áldozat is megtérült volna, ha így elkerüljük ezeknek az ágazatoknak pusztulását s a helyi mezőgazdaság általános leromlását.

De át lehet-e menteni olyan termelési ágakat, amelyeknek minden munkája a legszorosabban összefonódott a paraszti életvitellel? Meg lehet-e őrizni őket, ha tömérdek fizikai munkát és teljes lekötöttséget igényelnek, miközben számtalan út nyílik, hogy más típusú, civilizáltabb, könnyebb tevékenység árán legalább olyan szinten megélhessen az ember?

Legalább három erő működött párhuzamosan, összekapcsolódó hatással. Az egyik az általános gazdaságpolitika, főképp az 1950-es évek intézkedéssorozata. A másik: a termelőszövetkezetek szervezése és fejlesztése érdekében kialakított helyi gyakorlat az 1960-as években. S a harmadik: az a nagy erejű társadalmi folyamat, amiről eddig is szóltunk – a parasztságnak mint társadalmi helyzetnek és mint életformának felszámolódása. Ez már egymagában is folytathatatlanná tette volna előbb-utóbb a szőlő- és zöldségtermelés régi formáit. A gazdaságpolitika s a nagyüzemi átszervezés során elkövetett hibák meggyorsították az amúgy is megindult társadalmi folyamatot, és előbbre hozták az intenzív kertészeti ágazatok válságát.

Ami az első tényezőt, a gazdaságpolitikát illeti, ez elsősorban a szőlőt és gyümölcsöst sújtotta. Sok éven át senki nem volt érdekelt a kis szőlők és gyümölcsösök felújításában, s azokban az elemi befektetésekben, ideértve a talajerő fenntartását, ami nélkül a szőlő és a gyümölcsös meg sem maradhat. A legsúlyosabb megterhelés – az adó és beszolgáltatás ötszörös összege a szőlő és gyümölcsös esetében – idővel megszűnt, de tovább is tartott a földtulajdon általános bizonytalansága, ami magában is elegendő, hogy a szőlő gyümölcsfástul elpusztuljon. Majd amikor ez nyugvópontra jutott, fentmaradt a szőlő- és bortermelést hátrányosan érintő árpolitika és adóztatás. Ez, ha önmagában nem is törölné el évről évre a kistermelők közvetlen érdekeltségét, ahhoz mindenképp hozzájárul, hogy a rég megrendült és leromlott ágazat ne térjen magához.

A második ok: az a sajátos mód, ahogy 1960 táján a nagykőrösi határ nagyüzemeit megszervezték. Itt is, a Nagykőröstől ekkor már elcsatolt távolabbi szőlőövezetekben is – Nyársapáton és Csemőben – úgy alakí-

tották ki ekkor a téeszek és állami gazdaságok területét, hogy a kis szőlők túlnyomórészt nagyüzemi tulajdonba kerültek. Nemcsak a tanyai szórványszőlők, nemcsak az egykori nagy szőlőtelepek 45 után felparcellázott darabjai, hanem a város körüli öregszőlők is.

Eléggé közismert, hogy a hagyományos, kis sortávolságban és vegyes fajtákkal telepített, gyümölcsfákkal is telerakott parasztszőlőkkel modern mezőgazdasági nagyüzem sehogy se boldogul. Fenntartásuk, ha egyáltalán sikerül, ott is ráfizetéses, ahol akadna hozzá ember. Érthető, hogy Nagykőrösön, ahol a fejlődő ipar s az egyébként is gyengén felszerelt, sok kezet igénylő új nagyüzemi mezőgazdaság versengett az emberekért, az átszervezés másnapján kitört a szőlő munkaerőválsága. A szövetkezetek különféle módon próbáltak úrrá lenni ezen; úgy is, hogy olcsó bérletként visszaadták a szőlőt egykori tulajdonosának, vagy odaadták bárkinek, aki elvállalta. De az efféle bérletviszony nem kedvez a tartós beruházást, előretekintő, tervszerű használatot igénylő szőlőnek; különösen akkor nem, ha a bérlet tartama is bizonytalan. A bérlő kizsarolja a tőkét, a gyümölcsfát, nem gondoskodik a talajerő utánpótlásáról, a gondos metszésről, a tőkék és fák pótlásáról. Ez a pusztító használat is siettette száz és száz holdon a romlást.

Ugyancsak a nagyüzemi átszervezés sodorta válságba a zöldségtermesztést az 1960-as évek elején. Addig ugyanis – láttuk – ez az ágazat létezhetett, fejlődhetett is. Nem sújtotta olyan megterhelés, mint a szőlőt; de nem is igényelt olyanszerű, évtizedekre szóló beruházást, mint az. Szántóföldi, „száraz" termesztéssel az is piacra vihet paradicsomot, paprikát, uborkát, karfiolt, aki csak egy-két esztendőre rendezkedik be. Ami a beruházásigényes, öntözéses kertészeteket illeti, ezek léte és jövője – éppen kis területigényüknél fogva – az 1960-as évekig biztonságosnak látszott, jövedelmük pedig meghaladta az átlagos mezőgazdasági és ipari munkabért. Az árviszonyok a szabad piacon is, a szerződéses, konzervgyári termelésben is kedveztek ennek az ágazatnak. De az 1960-as években e téren is bekövetkezett a fordulat.

A paraszti magángazdálkodás megszűnése magától értetődően a tanyai, szántóföldi zöldségtermelést is érintette. Az egy holdra szabott háztáji föld elsősorban a tanyai állattartást kellett, hogy szolgálja. Eltűnt a tanyákról a ló is, ami nélkül kertészkedni, távolról piacozni alig lehet. A téeszek egy ideig próbálkoztak azzal, hogy a tanyák mellett szerződéses, százalékos „családi vállalással" zöldségparcellákat létesítsenek. De hamarosan ellentétbe került a nagytáblás nagyüzemi zöldségtermesztés

munkaerőigénye ezzel a fajta százalékos, vállalásos rendszerrel. A gyakorlatilag korlátlan tanyai-háztáji állattartás és a parcellás, családi, részes zöldségtermesztés együtt gyakran lekötötte egy-egy család munkaidejének nagyobb részét, és biztosította számukra a jövedelmet is; mi maradt így a nagyüzemi termelés más munkáira? De maguk a családok is elégedetlenkedtek, mert egy hányadért termelték most azt, ami korábban sajátjuk volt. Ingatag egyensúly volt ez, könnyen fel is borult akár a nagyüzemi vezetés, akár a tagok szándéka folytán; s ahol egyszer már megszűnt a szerződéses zöldségtermesztési szisztéma, újjáéleszteni nemigen lehetett.

Ami a város körüli mintegy 200 öntözéses zöldségkertet illeti, nagy részük 1960–61-ben abba az övezetbe esett, amelyet a termelőszövetkezetek betagosítottak. Hogy melyik téesz miként egyezkedett a zöldségesekkel, a vezetőkön is, a szövetkezetek ágazati szerkezetén is múlott. 1960-tól 1975-ig mind a hat termelőszövetkezet „zöldségpolitikája" többször is módosult. De szinte függetlenül attól, hogy melyik igyekezett viszonylag kedvező részesedési rendszerrel és komoly technikai segítséggel fenntartani a zöldségtermesztést (mint például a Hunyadi Tsz), melyik sorvasztotta, hanyagolta, pusztította a város másik szélén a hasonló kerteket (mint például a Rákóczi Tsz a 60-as évek második felében), végül itt is, ott is megszűnt a kis öntözéses zöldséges kertek túlnyomó többsége; mutatóba maradt néhány. A földhasználat, a részesedés, a jövedelem megbizonytalanodásával e munkaigényes ágazat perspektívája elhomályosodott. Zöldségkertész tulajdonképpen az maradt, aki idős korában már nem óhajtott vagy nem tudott életmódján változtatni. A fiatalok elpályáztak. A szakma elnéptelenedését most már a zöldségtermelés feltételeinek javítása, a részesedés emelése, növekvő technikai segítség sem fordíthatja meg. Más kérdés, hogy a nagyüzemek újszerűen kialakított nagytáblás zöldségágazata, technizált, kemizált eljárásaival, kisebb munkaigényével, emelt árak mellett, mikor és mennyire pótolhatja az elsorvadt kisüzemi zöldségtermesztést.

Gazdaságpolitika és nagyüzemszervezés azért siettette ennyire a szőlők és kertek pusztulását, mert összekapcsolódott a harmadik tényezővel: a paraszti állapotból való menekülés tömeges tendenciájával. Nagykőrös korábbi évtizedeiben mindezeknek az ágazatoknak intenzív munkája: szegényparaszti tevékenység volt. Nemcsak úgy, hogy személy szerint szegényparasztok vállalták és végezték. Úgy is, hogy ez a munka és ez az életmód a parasztság alsó osztályához kötötte az embert. Akkor is, ha

szorgalmas évtizedek során a kistulajdonosok, az apró vállalkozók közé emelkedhetett. Rajta volt a bélyeg – mint minden mezőgazdasági fizikai munkán – ezen is; minél belterjesebben gondozta valaki, személyes és családi munkával kis szőlejét, zöldségesét, annál inkább a szegényparasztság törpebirtokos rétegében jelölődött ki a helye. Az intenzív kertészeti ágazatok fenntartása 1945 után is olyan tömegű és jellegű munkát követelt, ami egyre kevésbé fért össze a paraszti múltját levetni óhajtó többség életviteli szándékával.

Lényeges, hogy az új mezőgazdasági nagyüzemeken belül az effajta munkakör nem hogy lazított volna, inkább szorított a parasztlét keretein. A téeszen belüli részes művelői helyzet, az ezzel kapcsolatos bizonytalanság azt a kistulajdonosi önállóságot, kisvállalkozói mozgásszabadságot is elvette, ami addig a roppant szorgalom és a gondos szakmunka egyik kétségtelen rugója volt. A kertészkedő ember erősebb függőségbe került, mint amilyenben addig élt, és ezt a szituációt ma már magas jövedelem sem ellensúlyozhatja. A viszonylag vonzó szakma kényszerhelyzetté alakult át, amiben itt-ott megmarad néhány idősebb ember, hiszen keresni ebben is lehet, de amiből most már mindenki távozik, aki teheti. A fiatalok szemében a gyári munka nemcsak könnyebb, de rangosabb is: biztonsága hosszú távra kiszámítható, a vele elérhető személyi függetlenség tágasabb.

Nagy kérdés, milyen ütemet öltött volna Nagykőrösön a szőlők pusztulása és a kis zöldségesek felszámolódása, ha kezdettől jobban óvja a gazdaságpolitika ezeket az értékes és érzékeny ágazatokat; mi történt volna például, ha itt is – mint Bács megyében – szakszövetkezeti útra engedik, segítik az intenzív kertészkedést. A parasztság megszűnését azonban így sem, úgy sem lehet feltartóztatni, legfeljebb lassítani. Ahhoz viszont, hogy a szőlészet, a gyümölcstermelés, az öntöző kertészkedés megszabaduljon paraszt múltjának béklyóitól, bélyegétől, hogy szakmává legyen, modern értelemben, az iskolázottság követelményeivel, emelt társadalmi presztízzsel – ehhez sokkal több kívántatik, mint magasabb ár, kisebb adó és szakszövetkezeti forma. A feltételek sem társadalmunk távolabbi múltjában, sem közelebbi múltjában nem voltak meg. Létre sem hozhatók, hiába a szándék, mert nincsenek szerves előzményeik. Egy termelési ág s a benne foglalt valamennyi tevékenységi forma, ha a hosszú múlt viszonyai közt paraszti jelleget öltött, együtt hal meg a parasztsággal.

Hogy ítéljük meg akkor a szőlészkedés, gyümölcsészet meg a fóliás és

fólián kívüli kertészkedés új nekirugaszkodását, ami Nagykőrösön az úgynevezett zártkertekben és az újonnan kiosztott hobbi-telkeken látható?

A zártkertek a 60-as évek közepétől léteznek, amikor a szőlőhegyek rohamos pusztulása megérlelte a belátást, hogy betagosítsuk hiba volt. Akkor visszaadták a város körüli szőlők egy részét – néhány száz négyszögöles parcellákban – azoknak, akik földjüket korábban átengedve valamelyik téesz „pártoló tagjainak" sorába kerültek. Az úgynevezett hobbi-kerteket az 1970-es évek elején osztották ki kedvezményes áron, főként tisztviselők és munkások között. Itt is, ott is szőlőt, gyümölcsöst, ritkábban zöldségeskertet létesített az új tulajdonos; felújította az egykorit, vagy újat ültetett a puszta földön. Mintaszerű kis szőlőket is, szakértelemmel gondozott apró kertészeteket is lelünk már itt, miközben sokan kukoricásnak, krumpliföldnek használják a zártkertet, a hobbi-telket, vagy csak víkendezni járnak ki.

A komolyabban megművelt, kertész módon használt parcellák egy része idős emberek, „nyugdíjas parasztok" kezére került, akik még utoljára egy-két évtizedig elvégzik a munkát, mert értenek hozzá, ambicionálják, olykor ezzel járulnak hozzá más foglalkozású gyermekeik, unokáik háztartásához. A fiatalabbak, akik gondosan foglalkoznak szőlővel, gyümölccsel, zöldpaprikával, többnyire passziót, kikapcsolódást találnak ebben, néha jelentős mellékjövedelmet is. Akár így, akár úgy, ez már nem az egykori paraszti kertészkultúra folytatódása. Területi arányban, volumenben sem, még kevésbé a reá fordított munka és az innen várt jövedelem mértékét tekintve. Hol van ez attól – és hol lesz attól, még ha terjed is valamelyest –, hogy erre fordítsa összes munkaideje harmadát, felét, és innen várja összes bevétele harmadát, felét a város? Egészséges időtöltésnek, a változatosabb élet darabjának, kiegészítő pénzbevételnek kitűnő terepe ez. De itt se több, mint amennyit jóformán bárhol az országban megteremthet magának bármelyik hasonló nagyságú város munkás- és és értelmiségi népe. Nem az egykori kertész mezőváros folytatódik – ha némelyik családban öröklött hozzáértés műve is egy-egy újjátelepített szőlő –, hanem az új életmód korszerű tartozéka ez is, mint annyi más.

Nagykőrös ipara mostanában lépi át a határvonalat, mely az ipari fejlődés extenzív és intenzív korszakát választja el egymástól. A munkaerőbőség világából a munkaerőínség szakaszába kerülünk itt is.

Látható, hogy az iparfejlesztés extenzív korszakát nemcsak az jellemezte, hogy a kisüzemi mezőgazdaságból a nagyüzemi átszervezés során nagy tömegű munkaerő szabadult fel. Valójában egy korábban belterjes, rendkívül munkaigényes mezőgazdasági struktúra rendült itt meg, már a mezőgazdaság nagy átszervezését megelőzően, magával rántva a kapcsolatos kisipari és kereskedelmi szervezetet is, amelyben ugyancsak ezrek találtak addig elfoglaltságot és megélhetést. Ez az egyik sajátossága a mezővárosi átalakulásnak, egyik alapja az átmeneti munkaerőbőségnek. A másik az, hogy itt egy korábbi életszínvonalát tekintve is differenciált, sokféle életszínvonal-követelményt hordozó tömeggel van dolgunk; ezt kellett felszívnia, elrendeznie, utóbb már megtartania – igényeit számításba véve – az iparnak. Az a feszültség is tetten érhető, ami a mezőgazdaság belterjes fejlődésének korábbi következménye volt: több száz család élt valamiféle határzónában, úgy, hogy paraszt volt még, de már megjelentek életformájában a parasztlét határait feszegető, áttörésre sarkalló magasabb igények is.

Mikor a mezőgazdaság megingása és átszervezése külterjes irányba fordította az agrártermelést, mikor rövid évek alatt sorvadásnak indult a szőlő, majd a zöldség is száz és ezer holdakon: felszínre tört és meggyorsult a kitörés és áttörés tömegtörekvése is. Ezrek döntöttek úgy, hogy hátat fordítanak a mezőgazdaságnak, amely régi ambícióikat sem elégítette ki már, új törekvéseiknek sem ígért elegendő tápot. A belterjes gazdálkodás összeroppanása és a társadalom mezővárosi feszültsége együtt gyorsította a menekülés folyamatát. Ugyanebben az irányban hatott az is, hogy a birtokos paraszti életforma lehetetlenné vált, kisebb-nagyobb privilégiumok tagozott rendszere omlott össze a paraszti magántulajdon és egyéni gazdálkodás rendjével együtt.

Így állt elő az a sajátos arculatú „munkaerő-tartalék", amely első pillantásra korlátlannak, igénytelennek, az elemi biztonságért mindenre vállalkozónak látszott, és bizonyos ideig kényszerűségből ilyen is volt. De ebben a tömegben ott volt az a széles réteg is, mely nagyobb biztonsághoz, többé-kevésbé rangosnak számító helyzethez szokott, gazdaként, bérlőként, kisvállalkozóként a maga ura volt, és megszokta viszonylag civili-

zált, városiasabb életmódját. És ott volt, rejtettebben, de hamarosan felszínre törő erővel a szélesebb tömegnek az a törekvése, hogy hamar kövesse a városias életmód példáit, és megalapozza a család új helyét és további társadalmi emelkedését.

A látszólag igénytelen munkaerő – nem utolsósorban a mezővárosi előzmények folytán, amelyek jellegzetesen sűrítették a hazai, közép-kelet-európai fejlődés számos eredményét – valójában nagyon is igényes emberekből, családokból, csoportokból tevődött össze, és csak az átmenet kényszerhelyzete meg az egymással való versengés szükségállapota dobta még utoljára felszínre azt a fajta paraszti türelmet, az összehúzódzkodás, az igénytelennek mutatkozás ugyancsak öröklött készségét, aminek annyi mintáját tartalmazta az elvetett múlt. Elég volt a politika józan enyhítése, egy okosabb, átgondoltabb gazdaság- és társadalompolitika 1957 utáni érvényesülése meg az erőviszonyok országos és helyi változásának tapasztalata, hogy a két tendencia közül az igényesebb kerüljön fölül. Éspedig, ahogy más vonatkozásban a demográfiai fordulat is mutatja: hirtelen, robbanásszerűen. Ehhez azonban a helyi mezőgazdaság és ipar fejlődésében is el kellett jutni oda, hogy ne az emberek keressék egymás sarkát taposva a munkát, hanem a munka keresse az embert. És ez a fordulat itt az 1970-es évek elején következett csak be.

A nagykőrösi ipar az 1960-as évek első felében, a mezőgazdaság radikális átszervezése után, még fel sem tudta szívni az agrárszektorból kivonuló és kilökődött ezreket. Ekkor még a Konzervgyár is szezonüzemként működött; ősszel el kellett bocsátania dolgozóinak felét. A kényszerű téli munkanélküliség alacsony szinten rögzítette az évi keresetet, ami egyébként nyáron sem volt magas. De tavasztól őszig is sok százan tengődtek már állandó munka nélkül, éltek olyanféle alkalmi munkából, amit a szétzilált mezőgazdaság és a gyengén technizált ipar hetekre vagy hónapokra biztosított. Még nagyobb azoknak a száma, akik valahogy beilleszkedtek az új nagyüzemek keretei közé, de valójában ekkor még az összezsugorodott parasztgazdaság maradványaiból tartották fenn magukat. Ilyen viszonyok között az ipar gyakorlatilag korlátlan munkaerővel számolhatott, és ennek megfelelően alakíthatta ki béreit, szabályozhatta az érdekeltséget, az üzemi ösztönzés formáit.

A munkaerő helyi olcsóságát nemcsak az jelzi, mennyi volt ekkor az ipari átlagbér. Hanem az is, mennyi bérért vállalt sok száz férfi és nő nehéz, kényelmetlen, olykor az egészségre nyilvánvalóan ártalmas munkakört is. Amit például a Ládagyár majdnem máig húzódó múltjáról tudunk,

bizonyítja ezt a fajta igénytelenséget. De a Konzervgyár is. Főképp a rekonstrukció előtt, de számos munkahelyén azóta is vállalni kényszerülnek megerőltető és egészségtelen munkát, a háromműszakos beosztás végsőleg megszokhatatlan életritmusát.

Mindezt nem jókedvéből vállalta Nagykőrösön sem ennyi ember, hanem mert nem volt más választása. Mégis, volt ebben valami a régi paraszti tűrés, erő és virtus világából, hogy ennyien akadtak, és zokszó nélkül. A mezővárosi ipar olyan emberi energiákból is gyarapodott jó ideig, amelyek időlegesen csapódnak ki az átmeneti viszonyokból.

Amellett, hogy ezrek vállalnak el ezekben az években kevés pénzért nehéz munkát, alávetik magukat mindenféle üzem bármilyen belső rendjének is. Nem válogatnak jó és rossz főnök, megértő és goromba művezető, tevékeny és tehetetlen szakszervezet között. Egy ideig jóformán eszükbe se jut, hogy módjuk lehetne beleszólni bármibe, amit a gyárban mintegy készen találnak, ami tehát magasabb hatalmak műve. Elviselik az igazságtalanságot is, legfeljebb morognak érte, a régi meggyőződéssel, hogy annak rosszabb, aki kinyitja a száját. Elfogadják, hogy a munkaszervezeti alá- és fölérendeltség egyben valamiképp társadalmi rangkülönbséggel jár, és hogy akinek magasabb a beosztása, annak előjogai is vannak. A munkaszervezeti pozíciókülönbségek, a társadalmi és politikai szervezetekben kialakult funkcionális szintek úgy kapcsolódnak egybe ebben az időben, hogy az „egyszerű dolgozók" nagy többsége „egyszerű tag" a szervezetekben is, és ezt mint magától értetődő helyzetet fogadja el, alkalmazkodva a nélküle megteremtődött viszonylatokhoz. Ebben az időben a többség még azt sem várja, még kevésbé követeli, hogy a gyárban bármire is megtanítsák azon a néhány műveleten és ismereten kívül, amire a rábízott munkakör betöltéséhez szüksége van. Szép számmal vannak, akik inkább kerülik, semhogy keresnék a tanulást igénylő munkaköröket. Magatartásukban még benne van, hogy kényszerűségből jöttek a gyárba, nem is érzik képesnek magukat, kedvet se találnak magukban, hogy a szakmát magasabb fokon elsajátítsák; még büszkék is arra, hogy fizikai erővel, egyszerű türelemmel boldogulnak.

De ez az anyagi, munkaköri és politikai igénytelenség részben már akkor is látszólagos, amikor általánosan jellemzi a beáramló új munkástömeg magatartását, és erősen meghatározza az erre épülő üzemi viszonylatrendszert az érdekeltség formáitól a vezetés stílusáig. Olyan szerephez hasonlít, amit az ember a létfenntartás kényszerűségéből, maga és családja érdekében áldozatként vállal, s aztán következetesen játszik el, még arcjá-

tékkal sem vét követelményei ellen. Ezért is olyan megtévesztő az extenzív iparosítás korszakának effajta munkásmagatartása hazánkban, ahol nem kis részben olyan tömegek játsszák el az olcsó munkaerő szerepét, akikben viszonylag magas fokon él a kiformált igény jobb anyagi életszint, rangosabb hely, megfoghatóbb megbecsültetés, főképp pedig gyorsabb társadalmi emelkedés iránt. Nem egyedül arról van szó, hogy az ember „mindig és mindenütt többre és jobbra vágyik", s ennélfogva soha nem éri, nem is érheti be a már elért szinttel. Inkább arról, hogy amikor feloldódnak azok a kötelékek, amelyek a hosszú időn át megszokott, de már ugyancsak kényszerűségből elviselt paraszti életformában tartották a többséget, meglehetősen konkrét, világosan kirajzolódó általános igénnyé válik a megélhetésnek, a berendezkedésnek, a közvetlen emberi viszonylatoknak, a gyerekek iskoláztatásának és jövendő életformájának új szintje, s ezt a korábbi fejlődésben kialakult középszínvonal helyezi az emberek elé mint mintát, követendő példát.

A megelőző társadalmi fejlődés, a közvetlen és érvényes történelem determinálja tehát az igénytelenségnek és igénynek azt a keveredését, amivel a többség az iparosodás első korszakába belép. Ami itt „olcsóság" és „igénytelenség": jelentős részben paraszti fizikai és erkölcsi erő, beidegzett szívós türelem műve; arra is alkalmassá teszi az embert, hogy huzamosan elviseljen kemény kényszerűségeket. De miközben ezekhez alkalmazkodik, energikusan keresi a módot, hogy áttörje korlátait, s vagy már magát, vagy legalább gyerekét kiemelje, éspedig olyan viszonyok közé, amelyeknek konkrét modelljét ugyancsak a megelőző gazdasági-társadalmi fejlődés dolgozta ki és állítja célként a többség elé.

Amíg a munkaerőbőség állapota tart, amíg sokan sokakkal versengenek a mindennapi kenyérért, az elemi biztonságért: megélhet egymás mellett sokféle gyár, sokfajta munkahely. A legmodernebb mellett a legkezdetlegesebb is megleli emberét. A jól szervezett, jó légkörű, emberségesen és igazságosan vezetett üzem mellett nemcsak létezni, esetleg virágozni is tud az a másik, amelyben erőltetett fegyelem kényszeríti ki a teljesítményt. Aztán beáll az az időszak – még az iparosítás extenzív korszakán belül –, amikor valamivel magasabb fizetéssel, kissé rendezettebb belső viszonyokkal, emberségesebb vezetési stílussal nagy vonzóerőre tehet szert egy-egy gyár a nála is elmaradottabb üzemek környezetében. Így egy-egy üzem magához csatolhatja fiatalok százait is, akik már a munkakezdés, a pályaválasztás percében igényesebben és tudatosabban próbálnak dönteni szakmák, munkakörök között, mint még szüleik tették. Ha aztán egy gyár

eltalálja azt a fejlesztési stratégiát, amivel tartósan nagyobb biztonságot, ütemesebb emelkedést s a teljesítménnyel arányosan növekvő megbecsülést nyújthat százaknak – ahogy itt a Konzervgyárnak hosszú időn át sikerült –, határozottan a maga javára fordíthatja az extenzív korszakban felgyülemlett energiákat, a kétarcú parasztság és új munkásság igénytelenségét is, igényességét is, szívós türelmét is, türelmetlenségét is.

Amikor pedig megfordulnak az erőviszonyok, amikor a többség megtudja és megérzi, hogy nagyobb szükség van már rá, semhogy elbocsáthatnák: határozottan azok a konkrét anyagi és megbecsültetési igények kerülnek felszínre, amelyek a mélyben addig is hajtották az embereket. Átütő erejű érvényesítésükre, megfogalmazásukra, tudatosításukra most nyílik mód. Fokozatosan válságba kerülnek a legnehezebb, legkényelmetlenebb, legártalmasabb munkahelyek. Gyakran egész termelési folyamatokat ér el a munkaerőkrízis, ahol nélkülözhetetlen vagy kulcsszerepet tölt be az a bizonyos nehéz és ártalmas munkakör. Megkezdődik az elszívódás a forró, nedves, fagyos, poros munkahelyekről. Elakad az utánpótlás, majd már begyakorlott idősebbek is gyakrabban kérik át magukat máshová, vagy mondanak fel, s keresnek más üzemben könnyebb foglalatosságot. Mindezek a részleges krízisek talán megoldhatók technikai javítással, személycserével, esetleg a bér megemelésével. De amikor már egy-egy egész üzem stabilitását fenyegeti az eláramlás, beáll a krónikus munkaerőválság – ahogy például a Ládagyár esetében –, gyökeresen meg kell javítani a technikát, a munkakörülményeket, a béreket s ezen túlmenően az üzem és az ember minden fontos kapcsolatát. Ha a gyár nem teremt a belépő fiatalok többsége számára évtizedekre szóló biztonságos emelkedési perspektívát, anyagilag megalapozott, szakmával, iskolázottsággal összefüggő új társadalmi helyet, munkaszervezete előbb-utóbb összeroppan.

Most tartunk ott, hogy már azok az előnyök sem elegendőek, amelyeket a Konzervgyár másfél évtizeden át nyújtani tudott, s amelyek révén fölénybe került. Noha ebben az üzemben az 1960-as években végrehajtott nagy rekonstrukció óta is folyamatosan fejlesztik a technikát, szakmunkássá és technikussá képzik fiatalok százait, rendszeresen emelik a munkabért, és gondos szociálpolitikával növelik a borítékon kívüli juttatások értékét is, ma már ez sem ellensúlyozhatja a háromműszakos szezonmunka terheit, a gőzös munkahelyek ártalmait, a betanított munkakörök monotóniáját és csökkenő társadalmi presztízsét. Ellentmondásos helyzet: ennek a hatalmas gyárnak rengeteg olyan munkahelye van, ahol ma is szívesen dolgoznak, meglelik modernebb életvitelük anyagi alapját, szak-

mai és üzemi keretét is százan és százan; ám a munkahelyeknek legalább fele máris nehezebb, unalmasabb, veszélyesebb, mint amennyit az új munkásnemzedék, az iskolázódó fiúk és lányok zöme elvisel. Magas bérrel ideig-óráig ellensúlyozni lehet sokféle hátrányt. De a béremelésnek is megvannak a korlátai, az utánpótlásnak ettől függetlenül is a határai. Valószínű, hogy a Konzervgyár a következő egy-két évtizedben csak úgy fejlődhet tovább, ha nekivághat egy új rekonstrukció nagy vállalkozásának. Az 1960-as évek derekán egy csapásra sikerült az akkori európai élvonalba jutnia és ezzel mintegy másfél évtizedre elébe vágni a bekövetkező fejlődés gazdasági és társadalmi következményeinek. Hamarosan újra hasonló ugrásra lesz szükség, hogy megbirkózzon azoknak a társadalmi folyamatoknak erejével, amelyeket részben éppen ez a gyár gyorsított fel Nagykőrösön.

Mi zárult le, és mi folytatódik?

Olvadáshoz vagy robbanáshoz hasonlítsuk-e a változást, amelynek során a parasztság megsemmisül? A kép – mint a legtöbb hasonlat – így is, úgy is pontatlan. Ha ragaszkodunk hozzá, leghelyesebb a két hasonlítást keverni: a parasztság oldódik is, robban is. Oldják a megváltozott politikai, társadalmi, gazdasági, technikai környezet erői. Robbantják belső energiái. Robbantja nem utolsósorban a gyorsan terjedő belátás, hogy másképp is lehet élni, mint ahogy az ember eddig élt. A robbanás nem egyszeri, hanem sorozatban megy végbe. Amikor belép egy-egy új oldó tényező, s addig lefojtott rétegekhez jut el a változás ereje, ott is megindul, meggyorsul a robbanások családról családra terjedő sora.

De a változás nem ér véget azzal, hogy egyre többen lépnek ki a paraszti állapotból. Az új társadalom, ami előáll, nem jelöli ki hosszú időre, maradandóan kinek-kinek helyzetét. A fordulatszerű átalakulást olyan korszak követi, amelyben tovább is mozog minden meglódult réteg, korábbi kötelékeiből kilépő család. Egyrészt a megállíthatatlan gazdasági fejlődés, a további iparosodás és a „harmadik szektor" gyorsuló bővülése következtében. Ezek a folyamatok újra meg újra átalakítják a foglalkozási szerkezetet, a képzettségi és szakmai struktúrát, a viszonylatok egész építményét. De a társadalom átalakulása nem követi automatikusan a technikai és gazdasági változások menetét, nem is simul minden tekintetben annak követelményeihez. Részben maga a társadalmi változás – az

életforma-követelményeknek és igényeknek az a további változása, ami a parasztság felszámolódását követi – hat vissza a gazdasági folyamatokra. Úgy is, hogy piacot teremt – bizonyos típusú lakást, berendezést, ruhát, gépkocsit, szolgáltatást stb. stb. igényel, követel –, és ezzel kiváltja, kikényszeríti a szükséges javak megteremtését, importját. Úgy is, hogy spontán áramlás indul meghatározott munkakörök, pályák, iskolatípusok felé, s ezt ha lehet is korlátozni, mederbe terelni, végső soron figyelembe kell venni, igazodni kell hozzá. A nagy oldódás és robbanás után, mely felszámolja a parasztságot, újabb robbanássorozat következik. Most már azokban a társadalmi rétegekben, amelyek kiléptek múltjukból, de új helyzetüket ismét ideiglenes lépcsőfoknak élik át.

Belép az iparosodott mezőváros második nemzedéke: tanult, tájékozott, mozgékony fiatalság. Mozgékony azért is, a szó szoros értelmében, mert könnyebben jut motorhoz, gépkocsihoz, vonatra is szívesen ül, ha így éri el a megkívánt munkahelyet. Lakóhelyet is hamar változtat. Kevésbé hálás a gyárnak, mely felveszi, a főnöknek, aki betanítja. Gondosan mérlegeli, hol válthatja több pénzre munkaerejét és képzettségét. Igényei együtt növekszenek a kielégítés lehetőségével, ezt pedig egy szélesebben áttekintett foglalkozási és megélhetési szemhatár villantja fel, sok változatban. Az apák, anyák még a paraszti, gyakran a legszűkösebb tanyai életmódhoz mérték az iparban talált új viszonyokat; ez a második nemzedék egyre természetesebben méri össze keresetét és életvitelét mindenki máséval, a technikuséval, a mérnökével, a kiemelt értelmiségiével is. Miért ne tenné?

Amilyen gyors és radikális a gyereklétszám csökkenése, az új családmodell elterjedése, ugyanolyan határozott fordulat zajlik le az életforma egész terepén. Az igények gyorsan túlnőnek azon a szinten, amit az átlagos szakmunkás elérhet. Mintha a többség számára nem is létezne olyan iparimunkás-életforma, amit több nemzedékre jónak, érvényesnek fogadhatna el. Mintha ez is kényszerűség lenne – hasonlóan a paraszti élethez, azzal a lényeges különbséggel, hogy ez rövid átmenet, innen sokféle út vezet tovább. Sok száz család, mely tegnap lépett ki a paraszti sorból, ma már mindent megtesz, hogy gyerekei ne ipari munkások legyenek, hanem „valami több" legyen belőlük.

Némelyik el is éri célját, mert megvan az anyagi és szellemi ereje, hogy gyerekét tovább segítse. Más családok hasonlóan gondolkoznak, de nem állnak úgy, hogy vállalni tudják a gyerekek kieső keresetének hiányát és a taníttatás ma is tetemes közvetlen és közvetett költségeit. Másutt a szelle-

mi klíma alkalmatlan, hogy a gyerek magasabb iskolába tornássza fel magát. De bármilyen széthúzott az indító családok skálája, az ambíció utóbb azokat is magával ragadja, akik eleinte lemaradtak. Úgy is, hogy többen veszik célba a középfokú és felsőfokú oktatást. Úgy is – s ez ma a gyakoribb –, hogy maga az ipari, kereskedelmi, szolgáltatási munkakör, amit a gyerek megtanul, ahol először elhelyezkedik: lépcsőfok – legalábbis szándék szerint – valamilyen magasabb képzettség és beosztás felé. Akinek pedig nem sikerül továbbjutni, gyakran lemaradásnak, kudarcnak és süllyedésnek fogja fel ezt, és vagy az iskolát vagy a társadalmat okolja érte.

Feltehető, hogy a további szakmai és társadalmi emelkedésnek ez az igénye ismét nem egyszerűen az ember mindig és mindenütt jelentkező helyzetjavítási vágyából fakad. Valami van itt, ami valószínűleg a magyar társadalom sajátosságaival, ezen belül a mezőváros korábbi fejlődésével függ össze. Egyfelől az, hogy itt egy elkésett, időn túl fennmaradt parasztság számolódik fel, s ezen belül olyan széles rétegek és egykor erős csoportok változtatnak helyet, amelyekben korábban is jelen volt egy magasabb életszint, zártabb személyes függetlenség és kiemelt megbecsültség érett igénye. Másfelől: nálunk az ipari életformának, a szakmunkás életvitelnek távolról sincs olyan tradíciója, szilárd helye, mint némelyik régebben iparosodott társadalomban. A Konzervgyárba került, kényszerűségből munkássá lett férfiak és nők sokan félig-meddig ugyanazzal a mércével mérik az ipari munkás rangját, amit megszoktak, és ez annyit tesz, hogy önmagukat becsülik kevesebbre. Nem azonosulnak új munkakörük társadalmi és tudati világával, nem azonosulnak új önmagukkal, hanem, ahogy erről már szó volt, kényszerű, félig vállalt szerepként élik át munkáslétüket. Ez is nagy ok, hogy gyerekeiket, ha egy mód van rá, ne kényszerítsék hasonló, csak elviselt szerepbe, hanem eljuttassák valami más, rangosabbnak felfogott munkakörbe és életvitelbe.

Bármilyen erős és gyakori ez a törekvés, szükségképp határok közé szorítja az adott munkaerő-struktúra s az erre többé-kevésbé arányosan felkészítő iskolarendszer. Valakinek munkásnak is kell lenni, természetesen. De a tendencia tetten érhető. Szakmák elnéptelenedésében, fokozódó beiskolázási nehézségeiben, noha 15 vagy 10 évvel ezelőtt még kellő létszámot vagy annál is jóval több embert vonzottak. Abban is, milyen ütemben szaporodnak – és szaporodnának – az íróasztalok, gyárakban is, a fizikai jellegű munkahelyek rovására, és milyen szívesen cserélnék fel nagyon sokan a franciakulcsot az irodakulccsal. De ugyanez a tendencia jelen van még abban is, ahogy a munkásfiatalok egy rétege igazi tanulás és valódi

teljesítmény révén előrelép, technikussá, művezetővé képzi magát; átáramlik olyan üzemekbe, ágazatokba, ahol nagyobb a lehetősége az ilyenfajta emelkedésnek, ami ugyancsak túlviszi az embert a szakmunkás szintjén.

A régi paraszt tudatvilágában egyszerre volt benne alávetettségének, társadalmi alárendeltségének kényszerű beismerése, másfelől a dolgos ember értékének jogos önérzete. A mezővárosi munkáslét ma kiélezettebben tartalmazza a kettős tudat két felét. Tapasztalható, hogy egyik ember inkább azt éli át belőle, ami önérzetét táplálja, míg a másik a hátrányokat érzi erősebben. De sokan vannak, akik egyszerre öntudatos munkások is, egy olyan gondolkodásmód többé-kevésbé öntudatlan hordozói is, amelyben a munkásélet merő kényszerűség.

A hajtóerők közt, amelyek a második nemzedék zömét az ipari munka elvetésére vagy az iparon belüli emelkedésre sarkallják, ez az ellentmondásos tudat is ott van. Dolgozik azokban is, akik munkások maradnak, de eközben – gyakran óriási erőfeszítéssel, maszekolással, második műszakkal – olyan házat, életformát építenek, amit bármely vezető állású ember is megirigyelhet. Működik számtalan fiatalban, aki munka után úgy öltözik fel, táncol, költi pénzét, éli világát, hogy elvegyüljön a városi ifjúság körében, és letörölje magáról mind a paraszt eredetet, mind a gyári munka jegyeit. De hasonló törekvés működik gyakran azokban az emberekben is, akik erősebb hangsúllyal vállalják munkáslétük proletár rangját, s úgy élik át, mint a munkája révén legértékesebb és hatalmon levő osztály tudatos tagjai. Ez a kétféle, ennyire ellentétes felfogás, e kétféle szembefordulás a dolgozó ember egykori társadalmi alávetettségével gyakran keveredik, a tudat és viselkedés váratlan ötvözeteit alkotva. Ez a bizonytalanság, az ipari munkás társadalmi helyének ingatag volta, a vele kapcsolatos értékítélet ellentmondásossága hozzájárul, hogy sok munkás és munkásasszony, ha maga vállalja is sorsát, gyerekének semmiképp nem óhajtja továbbadni.

Nem is lehet sokáig fenntartani a fizikai munka és a bizonytalan társadalmi helyzet együttes terhét, ami ma a mezőgazdasági munkakörök nagy részét, az ipariak jelentékeny hányadát megüli. A magas kereset, ami ezekben a munkakörökben ma vagy holnap azért is követelmény, mert hovatovább csak így találni embert, utóbb törvényszerűen elősegíti, hogy ki-ki összegyűjtse, megtakarítsa távozásának – vagy gyermeke iskoláztatásának és elmenekítésének – anyagi feltételeit. A jó fizetés tartósan

nem ellensúlyozza olyan foglalkozások hátrányait, amelyeknek végzői sokáig álltak a hierarchia alján.

Bér és érdekeltség, kereset és egzisztencia között bonyolult a viszony. Az emberek a keresetükből élnek, de a pénzt valamilyen egzisztencia megépítésére és fejlesztésére használják fel, ami magában foglalja a család pillanatnyi és tartós életformáját, az ebben rejlő nevelési, pályaválasztási, továbbemelkedési lehetőségeket is. Ennek értéke ugyancsak relatív. Fontos persze mindenkori tartalma is (például az ellátottság foka és kényelme, az életmód változatossága), de végsőleg fontosabb a társadalmi hely, ami már a környezet ítéletétől, az örökös, természetes, megszüntethetetlen versengésben elért megbecsülés változó mércéjétől is függ. Egy gyors átalakulásnak indult társadalomban, amelynek többsége a parasztságból lép ki, elmaradott és elmarasztalt életviszonyok közül most jut fel magasabb, a közítélet szerint többre taksált szintre: az emberek, a családok ebben a mozgásban értékelődnek. Már nem annyira a „honnan" a fontos, inkább az, hogy ki hol tart a felfelé vezető úton.

Tartós érdekeltséget egy gyár, egy termelőszövetkezet, egy szakma egyre inkább csak úgy teremthet, ha hosszú távon is figyelembe veszi és segíteni tudja ezt a fajta igényes emelkedést. És ez nyilván azzal a követelménnyel jár, hogy a mezőgazdaság, az ipar, a szolgáltatás meg az értelmiségi munka intézményei összekapcsolják a tartós egzisztenciális érdekeltséget a munka minőségi fejlesztésének követelményeivel. Azokat jutalmazzák gyorsabb emelkedéssel, akik munkájukkal maguk is hozzájárulnak mindenki más gyorsabb emelkedéséhez, illetve azoknak az anyagi és egyéb feltételeknek megteremtéséhez, ami a többiek vágyott társadalmi áttörését közelebb hozza és lehetővé teszi. Végső soron a belterjes munka világa az, ami ezekből az egymást feltételező folyamatokból, az egymás tevékenysége iránt támasztott kölcsönös követelményekből szükségképpen előáll.

MEGEMLÉKEZÉS ÉS KÖSZÖNET

Ez a könyv nem egyedül az én munkám, még ha a megfogalmazás, a kivitelezés felelősségét magamnak kell is vállalnom.

Legtöbbet ifjúkorom mesterének, Erdei Ferencnek köszönhetek. Tőle tanultam – írásaiból is, közvetlenül is – a parasztság ismeretét, ezen belül azt is, aminek ő egyedülálló tudója volt: a mezőváros tudományát. Ő vitt el Nagykőrösre is, először 1940-ben. Vele és feleségével, Majlát Jolánnal kezdtük el ennek a városnak vizsgálatát, olyan szándékkal, hogy alaposan feltárjuk a múltat is, az akkori jelent is; a gazdaság- és társadalomtörténeti kutatást szociográfiai vizsgálódással kiegészítve elkészítjük a mezőváros kerek monográfiáját. Erdei célja a nagy munkával az volt: ismerjük meg jobban és mutassuk ki világosabban az alföldi mezőváros sokat vitatott sajátosságait, derítsük fel a viszonylag gyors mezővárosi agrárfejlődés és erőteljes „polgárosodás" erőit, előnyeit és korlátait. Nem egyedül a tudományos vita számára, hanem felkészülésként a társadalom remélt átalakításának gyakorlati teendőire.

A felgyorsult történelem kevesebb időt engedett akkor erre a vizsgálatra, mint amennyi szükséges lett volna hozzá. Négy nagyobb részletmunka készült el mégis: Majlát Jolán történelmi disszertációja (Egy alföldi civisváros kialakulása, Budapest, 1943.); az én néprajzi disszertációm (Kertek és tanyák Nagykőrösön a XVII–XVIII. században, Kecskemét, 1943.); egy Majláttal közösen írt társadalomtörténeti tanulmány, mely a Századok c. folyóiratban jelent meg akkor; végül Erdei összegező áttekintése Nagykőrös gazdasági és társadalmi fejlődéséről. De míg az első három nyomdafestéket is látott, ez a negyedik – feltehetően a legfontosabb – munka kézirat maradt, és sajnos ekként pusztult el Budapest ostromának viszontagságai közt.

A kis munkaközösség együttes munkája csaknem három évig tartott. Erdei sokszor megfordult ez alatt Nagykőrösön. Még többször jöttünk össze Pesten és Erdeiék szigetszentmiklósi tanyáján, hogy megvitassuk a

levéltári kutatás és a várost, tanyát járó terepmunka újabb-újabb tapasztalatait. Mit adott Erdei Ferenc, mit Majlát Jolán az összképhez, s mi a magam leleménye – meg nem tudnám mondani. Bizonyos, hogy abban, ami végül is összeállt, ami három évtized múltán ennek a nagykőrösi társadalomrajznak történeti fejezetévé csiszolódott: kettejük gondolati munkája legalább annyira benne van, mint az enyém. S ha az olvasó talán megalapozottabbnak, kiérleltebbnek találja könyvem első felét, mint a közelmúltról és jelenről írt másodikat, ennek nemcsak az idő, a biztonságosabb távlat lehet az oka, hanem ez is: a rég felbomlott nagykőrösi munkaközösség együttes gondolati munkájának egykori minősége.

Másképpen lett közös munka az 1973-as vizsgálat. Miután a kutatás tervét elkészítettem, a Népművelési Intézettől kaptam meg azt az anyagi és erkölcsi támogatást, ami nélkül nagyobb szabású társadalomvizsgálat manapság el sem képzelhető. A türelmes és nagyvonalú támogatásért elsősorban az intézet igazgatóját, Vitányi Ivánt és a kutatási osztály vezetőit, Kovalcsik Józsefet és Andrássy Máriát illeti köszönet. Az új nagykőrösi városi és tanyai felmérésben 1973 nyarán és őszén húsz ember vett részt. Nagyobbrészt egyetemisták, néhányan az egyetemen túli korosztályból is. Nem szükséges elsorolni mindnyájuk nevét, de meg kell említenem azokat, akik a legtöbbet végezték és a legjobban dolgoztak, akiknek magnetofonra vett interjúiból a legtöbbet merítettem: Csalog Zsolt, Kovácsy Tibor, Matolay Magda tanyai beszélgetéseit és Nemes Mária rendkívül alapos konzervgyári interjúit. Ugyancsak ők – s rajtuk kívül Csongor Anna – segítettek legtöbbet a nagy terjedelmű, nyers interjúanyag elrendezésében, első elemzésében. A részlettanulmányokból, tematikailag összetartozó interjúsorozatok feldolgozásából – amit ugyancsak a Népművelési Intézet kutatási osztálya végeztetett el, s amit az imént felsorolt munkatársaim vállaltak – sokat tanultam.

Végül, de nem utolsósorban köszönet illeti a nagykőrösieket azért a sokféle segítségért, amit 1973-ban (és a kiegészítő kutatás során, 1975-ben) tőlük kaptunk. A városi tanács és városi pártbizottság mindent megadott, amit kértünk, információtól szálláshelyig és ebédig. Akikhez pedig beállítottunk – városon és tanyán, gyárban és műhelyben – nagyon kevés kivétellel szívesen fogadtak, és általában nyíltan, világosan feleltek kérdéseinkre.

Tartalom

EMLÉKEK 1941-BŐL

TANYA A HOMOKON

9 *Út kifelé. A tanya*
13 *A gazda. Családtörténet és életrajzi vázlat*
17 *Ennyiből élni! Összehúzódás és expanzió*
22 *Hétköznapok, piacnapok, vasárnapok*
25 *Egy kisgazdaság a nemzetgazdaságban*
28 *Ki mondja meg, miképp éljen az ember?*
32 *Parasztok-e még?*

HANGÁCSI KÖRKÉP

36 *Régimódi bácsi a jobboldalon*
40 *Aki lépést tart a korral*
44 *Tunya gazdag és tehetetlen szegények*
47 *Tanulékony szorgalom és hajtóerői*
51 *Birtok és használat*
54 *Mire jó a családi munkaszervezet?*

HATÁRJÁRÁS

58 *Az ősi föld : a Fekete*
62 *Tetétlen puszta sorsa*

65 *A megkapaszkodók övezete*
68 *A szőlő : a régi „högyek"*
72 *A szőlő : az új telepek*
75 *Zöldségesek a város körül*

KOFÁK, KUPECEK, MESTEREK ÉS VÁLLALKOZÓK

79 *A piac*
82 *Mit ér az ember, ha kereskedik?*
86 *Kisember a sikátorban*
88 *Súlyosabb üzletek*
90 *Mesterek és vállalkozók*

KÍVÜLÁLLÓK ÉS BENNFENTESEK

96 *Európéer a társadalom peremén*
100 *A kitaszított álmodozó*
102 *Forradalmár, látogatóban*
104 *Hegedű és őszibarack : a különc*
104 *Jovialitás és önvédelem : beilleszkedők és bennfentesek*
110 *Régi urak és más birtokosok*
116 *Néhány szó a szegény pedagógusokról*

A PARASZTVÁROS PARASZT LAKÓI

118 *Miért él városban a nagygazda?*
122 *Három példa*
126 *A mezővárosban rejlő falu : a bent élő kisparasztok*
127 *Városi szegényparasztok*
130 *Kényszerű szorgalom és a birtoklás privilégiuma : fejlődés és merevség*

TÁRSADALOMVIZSGÁLAT 1973-BAN

PÁR BENYOMÁS ÉS MEGFONTOLÁS

135 *1945. március : mi változik?*
139 *1948. április : a régi parasztváros utolsó napjai*
147 *1954. február : roncsolt felszín és hallgatag mély*

MI VAN A TANYÁKKAL?

151 *A fő tendencia : kivénülés és megritkulás*
154 *Az állami gazdaság „tanyapolitikája"*
158 *Miért nem számolják fel a téeszek a tanyákat?*
163 *Mi múlik az erőviszonyokon?*
167 *Ki él még tanyán? Kísérlet a tanyaiak típusba sorolására*

ÖREGEK TANYÁN: AZ UTOLSÓ PARASZTNEMZEDÉK

181 *Kivénült erdőpásztor, avagy a régiek szép emlékezete*
185 *Csalafinta juhász*
187 *Magánparaszt az árokszélen*
191 *Megélhetés és önérzet*
194 *A makulátlan*
197 *Jó paraszt szívós öregsége*
202 *Zöldségkertész, petróleumlámpa mellett*
205 *Gyökeret vert szegény a Homolytája homokján*
208 *Petőfi rokona*
215 *A parádés kocsis fia : a tanyai szegényélet enciklopédiája*

NÉGYEN A HÁNYATOTT ÉLETŰ KÖZÉPNEMZEDÉKBŐL

225 *Egy volt gazdacsalád utolsó évei*
228 *Bérlőből zöldségkertész. Találkozás egy régi ismerőssel*

230 *A tréfamesterék*
231 *Korszakhoz kötött karrier*

A FIATALOK HÁROM ÚTJA

236 *Aki most lehetett igazi paraszt*
244 *A feltörekvő derékhad: a tanyai „utóparasztok". Egy életforma ereje és átmenetisége*
264 *Úton az értelmiség felé*

TANYÁK ÚJ SZEREPBEN

270 *A menedéktől a víkendtanyáig*
279 *Pár szó a tanya jövőjéről*

A LÁDATELEPTŐL AZ ELEKTRONIKÁIG

282 *Kell-e ide ipar? Kell-e az iparnak ez a hely?*
287 *Nehéz örökség: a Ládagyár*
291 *Mi lett az iparosműhelyből?*
293 *Teherautó és áram: új munkástípusok születése*
296 *Két új gyár: új pályák és új feszültségek. A nagykőrösi szorgalom világpiaci értéke*

INTERJÚ EGY JÓ GYÁR IGAZGATÓJÁVAL

304 *Termelés, oktatás, városfejlesztés*

AZ ÚJ MUNKÁSÉLETFORMA VÁLTOZATAI

318 *Három nő a Konzervgyárban*
326 *Ambíciók és korlátok: egy szakmunkás az idősebbek közül*

329 *Fiatal pár. A beérkezés ára. Miért feszengenek?*
343 *Kicsit könnyebb élet*

A SIKER TITKA

347 *Új értelmiség*
359 *Rétegek és nemzedékek*
365 *A siker titka*

BEFEJEZÉS: A PARASZTSÁG MEGSZŰNÉSE; SORREND, ÜTEM, KÖVETKEZMÉNYEK

375 *Sorrend és ütem*
378 *A szegényparasztcsalád és mai utódja. A munkában töltött idő és a fogyasztás szintje*
382 *Az átmenet szakaszai. Mikor kezdődik a munkaerőválság?*
386 *Miért kevés a gyerek?*
389 *A mezőgazdaság visszaesésének társadalmi okai*
396 *Az iparfejlesztés régi és új feltételei*
401 *Mi zárult le, és mi folytatódik?*

MEGEMLÉKEZÉS ÉS KÖSZÖNET

Szépirodalmi Könyvkiadó - Felelős kiadó Illés Endre igazgató - Alföldi Nyomda, 79.6499.66-14-1 Debrecen, 1979 - Felelős szerkesztő Fábián Katalin - Műszaki vezető Pintér László - Műszaki szerkesztő Szmuk Judit - A táblavéset Engel Tevan műve – Megjelent 31,2 (A/5) ív terjedelemben, 2 ív melléklettel

Sz 2924-l-7880

ISBN 963 15 1197 9